

Historisk udredning vedrørende børn, unge og voksne anbragt i særfor sorgens institutioner 1933-1980

Klaus Petersen · Mette Seidelin · Sarah Smed
Poul Duedahl · Annemarie Borregaard

Historisk udredning vedrørende børn, unge og voksne anbragt i særforsorgens institutioner 1933-1980

Tekst: Klaus Petersen · Mette Seidelin · Sarah Smed
Poul Duedahl · Annemarie Borregaard

Grafisk tilrettelæggelse og tryk: Mark & Storm Grafisk A/S

ISBN: 978-87-87769-97-6

Udgivet af Danmarks Forsorgsmuseum (del af Svendborg Museum) 2022.

Udredningen er bestilt og finansieret af Social- og Ældreministeriet.

Indhold

Kapitel 1 Indledning	11
Undersøgelsen og dens hovedtemaer	11
Om udredningsarbejdet	12
Om udredningens tilgang	13
Sprogbrug	14
Valg af undersøgelsestemaer	15
Praktiske bemærkninger til læsningen	17
Kapitel 2 Kort sammenfatning af undersøgelsens resultater	19
Kapitel 1 Indledning	19
Kapitel 3 Det anvendte materiale	19
Kapitel 4 Kort oversigt over eksisterende forskning m.v.	19
Kapitel 5 Rids over særforborgens udvikling 1933-1980	19
Kapitel 6 Særforborgssystemet	20
Kapitel 7 Intelligenskvotient og intelligensstest	20
Kapitel 8 Ind- og udskrivning af særforborg	20
Kapitel 9 Hverdagen som anbragt	21
Kapitel 10 Fysisk vold – lovgivning og regler	21
Kapitel 11 Fysisk vold mod de anbragte	21
Kapitel 12 Seksuelle overgreb	22
Kapitel 13 Tvang og behandlingsmæssige indgreb i forborgsudøvelsen	22
Kapitel 14 Sterilisation, kastration og abort	22
Kapitel 15 Fejlanbringelser	23
Kapitel 16 Tilsyn med særforborgens udøvelse	23
Kapitel 17 Folketingets ombudsmand og § 71-tilsynet	23
Kapitel 18 Oplevet særforborg	24
Kapitel 19 Overvejelser om anbringelsen og den oplevede forborgs konsekvenser	24
Kapitel 20 Konklusion	24
Kapitel 3 Det anvendte kildemateriale	25
Skriftligt kildemateriale fra samtiden	25
Centraladministrationens arkiver	26
Institutionsarkiver	27
Trykt kildemateriale	28
Interviews	29
Kapitel 4 Den eksisterende forskning	33
Særforborg	34
Publikationer om særforborgens historie	35

Erfaret særforborg	41
Afrunding	42
Kapitel 5 Rids over særforborgens udvikling 1933-1980	43
Særforborg før 1933	43
Særforborg etableres	45
Reformbølgen i 1950'erne	50
Normaliseringsperioden i 1960'erne og 1970'erne	54
Fra statslig til amtslig og kommunal forborg	57
Kapitel 6 Særforborgssystemet	59
Særforborg på centralt niveau	60
De enkelte grene i særforborgssystemet	62
Blinde og svagsynede	63
Døve, døvstumme og tunghøre	66
Epileptikere	68
Talelidende	69
Vanføre	71
Åndssvageforborg	72
Ansatte	80
Kapitel 7 Intelligenskvotient og intelligensrest	83
Brugen af IK-test i Danmark	84
Den danske diskussion om IK-test	85
Intelligensens målbarhed	86
Testens usikkerhed	86
Miljøets betydning	86
Åndssvageforborgens læger og brugen af IK-test	86
Kapitel 8 Ind- og udskrivning af særforborgssystemet	89
Blinde og døve	90
Epileptikere	93
Talelidende	94
Vanføre	94
Åndssvage	95
Lovgivning om ind- og udskrivning	96
Ind- og udskrivning i praksis	100
Frivillig eller tvungen indskrivning?	103
Kriterierne for at være under åndssvageforborg	106
Intelligenskvotient	106
Forborgstrang	108
Materielle forhold i hjemmet	108
Arbejdsevner	109

Seksualitet	110
Farlig for sig selv eller omgivelserne	112
Familieforhold	113
Omfanget af udskrivningsbegæringer	114
Ankemuligheder	115
Kapitel 9 Hverdagen som anbragt	119
Hverdagen på totalinstitutionerne	120
Kategorisering og placering	120
Hierarki og uniformering	123
Pladsforholdene	126
Institutionspræg	126
Overbelægning og underbemanding	128
Sovesalene	131
Tidlig sengelægning	132
Overvågning af seksualiteten	133
Uddannelse	137
Undervisning i døve-, blinde- og vanføresærforsoeren m.v.	137
Undervisning i åndssvageforsoeren	138
Beskæftigelse	140
Privatøkonomi	142
Kostforhold	143
De tavse og glemte	146
Familiiekontakt	149
Brevcensur	149
Mangelfuld familiiekontakt og institutionsbesøg	150
Kapitel 10 Fysisk vold – lovgivning og regler	153
Borgerlig Straffelov af 1930	154
De lokale retningslinjer	154
De centrale retningslinjer	157
Kapitel 11 Fysisk vold mod anbragte	163
Sagernes fordeling og omfang	164
Brug af fysisk vold inden for åndssvageforsoeren	166
Voldens karakter	168
Skader på den anbragtes krop	171
Vold mod børn	173
Enkelstående sager	174
Plejemoderen på Ebberødgård 1944	176
Omsorgselev på Ribelund 1972	180
Vold som institutionskultur	181

Pryglesagen på Rødbygård 1941	183
Vold og nedværdigende behandling på Karens Minde 1962	186
Lussinger på Gl. Bakkehus 1957-1959	186
Børneafdeling på Sølund 1962	189
De ansattes forklaringer på volden	191
Vold som nødværge	192
Vold som disciplinær foranstaltning	194
Vold som afmagt	196
Vold mellem patienter	197
Vold uden for institutionerne	199
Åndssvageforsorgens håndtering af voldssagerne	201
Sagernes udfald – fra frivillig opsigelse til undersøgelser	204
Undersøgelser	206
Vold i de øvrige særforsoresgrene	208
Kapitel 12 Seksuelle overgreb	213
Lovgivning og regler	213
Materialet og dets udfordringer	215
Overgreb begået af ansatte	216
Samleje	216
Uønsket berøring	219
Seksuelle overgreb begået uden for hovedinstitutionerne	221
Seksuelle overgreb mellem anbragte	222
Forståelsen og behandlingen af sager om seksuelle overgreb	225
Den problematiske bevisbyrde	226
Frivillighed og synet på den anbragte	229
Kapitel 13 Tvang og behandlingsmæssige indgreb i forsorgsudøvelsen	233
Regler for tvangsforanstaltninger i forsorgsudøvelsen	234
Indespærring og isolation	237
Tvungent sengeleje	241
Fiksering	242
Formelle rammer	242
Brug af fiksering i åndssvageforsorgen	244
Fiksering til debat fra midten af 1950'erne	246
Medicin og medicinsk passivering	251
Regler	252
Medicin	253
Medicinsk fiksering	255
Medicin som sanktion	257
Fysiske behandlinger og operative indgreb	258

Kapitel 14 Sterilisation, kastration og abort	263
De formelle rammer for sterilisation	265
Sterilisationslovgivningen 1929-1967	265
1934 Lov om sterilisation af åndssvage	266
1935 Lov om sterilisation af psykisk normale og abnorme personer	267
1967 Sterilisation – et frivilligt indgreb?	268
Kastration	268
Ægteskabslovgivningen 1922-1989	271
Abortlovgivningen 1937-1973	273
Det eugeniske grundlag for lovgivningen	274
Sterilisationspraksis	275
Maries historie	276
Diagnosen	279
De familiære dispositioner	281
Adfærd, moral og seksualitet	282
Sterilisation som vejen til en normal tilværelse	285
Værger	289
Reoperation	290
Kapitel 15 Fejlanbringelser	293
Fejlanbragt ved anbringelsestidspunktet	294
Vurdering som fejlanbragt over tid	298
Fejlplaceringer som fejlanbringelser	300
Kapitel 16 Tilsyn med særforsorgens udøvelse	305
Regler og organisering af tilsyn i særforsorgen	306
Tilsynsrådene under Statens Åndssvageforsorg 1960-1970	311
Tilsyn med anbragte i kontrolleret familiepleje m.v.	317
Kapitel 17 Folketingets ombudsmand og § 71-tilsynet	325
Folketingets ombudsmand	325
Folketingets § 71-tilsyn	331
Kapitel 18 Oplevet særforsorg	335
Krydsfeltet mellem skriftlige og mundtlige kilder	336
Institutionsmiljø	337
Kontakten til den nære familie	339
Sociale relationer inden for forsorgen	341
Fraværet af privatliv og overskridelse af intimsfæren	342
Toilet og bad	344
Manglende autonomi	345
Påklædning og udseende	346
Undervisning og arbejde	347

Kærester og seksualliv	348
Spisning	350
Følelsen af mindreværd	351
Ikke at turde følelser	351
Objektivisering og stigmatisering	352
Kapitel 19 Overvejelser om anbringelsen og den oplevede særforsoers konsekvenser	355
Efterundersøgelser	356
Tidligere anbragtes vurdering af konsekvenser	358
Rodløshed og fortrængning	358
Institutionspræget adfærd	358
Mindreværdsfølelser	359
Udfordringer med nære relationer og følelser	359
Udfordringer med fysisk nærhed	360
Dødsangst og selvmordstanker	360
Stigmatisering og fremmedgørelse	361
Betydning for egne børn	362
Refleksioner om konsekvenser af anbringelser i særforsoeren med udgangspunkt i det gennemgåede materiale	362
Oplevelser af uretfærdighed og manglende anerkendelse	362
Social isolation	364
Stigmatisering	365
Konsekvenser for familieliv	365
Kapitel 20 Konklusion og perspektiver	367
Særforsoeren – Om udskillelsen af en særlig gruppe borgere 1933-1980	367
Svigt og overgreb i forbindelse med anbringelsen og forsoersudøvelsen	369
Hverdagen og oplevelsen af svigt i forbindelse med en anbringelse i særforsoeren	370
Mørketal	371
Mulige konsekvenser ved anbringelsen belyst af tidligere anbragte	371
Statens tilsyn	372
Mulige forklaringsmønstre	372
Afrunding	374
Bilag A Kommissorium	376
Bilag B Sprogø og Livø - danske øanstalter for uønskede af Birgit Kirkebæk	378
Bilag C Benyttede arkivalier	399
Bilag D Oversigt over interviews	418
Bilag E Interviewguide	424
Bilag F Litteratur og andre kilder	435

Figur 1 Institutionsanbragte blinde 1934-1979.	65
Figur 2 Institutionsanbragte døve 1934-1979.	67
Figur 3 Institutionsanbragte epileptikere 1934-1979.	68
Figur 4 Institutionsanbragte talelidende 1934-1979	70
Figur 5 Institutionsanbragte vanføre 1934-1979	72
Figur 6 Anbragte i åndssvageforsorgen på institution, i kontrolleret familiepleje og eksterne patienter 1934-1979.	80
Tabel 1 Forsorgscentre pr. 1. april 1961.	76

Kapitel 1 Indledning

Socialministeriet offentliggjorde den 28. januar 2020 opdraget for en historisk udredning vedrørende børn, unge og voksne anbragt i særforsorgens institutioner 1933-1980. Danmarks Forsorgsmuseum i Svendborg fik i opdrag at forestå undersøgelsen.

Undersøgelsen behandler således den såkaldte særforsorg i det godt halve århundrede, den eksisterede - fra dens etablering med Socialreformen i 1933 og frem til dens udlægning til amtskommuner og kommuner i 1980. Tanken bag særforsorgen var at udskille en række grupper med særlige behov fra den almene forspolitik. Derfor *særforsorg*. Særforsorgen omfattede:

- Blinde og svagtseende
- Døve og hørehæmmede
- Epileptikere
- Talelidende
- Vanføre (datidens sprogbrug for mennesker med fysiske funktionsnedsættelser)
- Åndssvage (datidens sprogbrug for mennesker med udviklingshæmning)

Det var grupper med vidt forskellige handicap. Det var grupper med hver sin historie både før og efter 1933. Det var grupper af meget forskelligt omfang – åndssvageforsorgen var således gennem hele perioden langt den største gruppe. Begrebet særforsorg var langt hen et praktisk administrativt samlebegreb for en række grupper med handicap, som i 1933 blev vurderet til ikke at passe ind i det generelle sociale forsyningssystem. Det afspejlede sig i, at der på trods af den administrative samling under særforsorgen, eksisterede separat lovgivning for de ovennævnte grupper gennem hele den undersøgte periode.

Undersøgelsen og dens hovedtemaer

Den historiske udredning, som præsenteres i de følgende kapitler, tager sit udgangspunkt i det af Socialministeriet formulerede opdrag (se bilag A). Der er tale om en bredt anlagt undersøgelse af særforsorgens udvikling i perioden 1933-1980 med et "særligt fokus på svigt og overgreb, som f.eks. fysiske/sekuelle overgreb, psykisk vold, alvorlige mangler ved den lægelige, praktiske eller følelsesmæssig omsorg." Det vil sige, at undersøgelsen fokuserer på de eventuelt problematiske aspekter af anbringelserne. Opdraget lister en række temaer, som ønskes inddraget i undersøgelsen: De generelle forhold på særforsorgens institutioner for tidsperioden 1933-1980, livsforholdene for de anbragte (børn, unge og voksne) under deres ophold på særforsorgens institutioner, kortlægning af målgrupperne for særforsorgens virke, statens tilsynsforpligtigelse og praksis samt "en afdækning af de oplevelser, traumer og sekundære traumer og dermed konsekvenser for de berørte børn, unge og voksne.

Herunder også konsekvenser for de berørte af de fysiske indgreb, som blev udøvet inden for rammerne af datidens lovgivning.” I de følgende kapitler behandler vi disse tematikker.

Om udredningsarbejdet

Arbejdet med udredningen startede i januar 2020 og afsluttes godt to år senere i februar 2022. Udredningen er forestået af Danmarks Forsorgsmuseum i Svendborg på opdrag af Socialministeriet og har været ledet af professor ved Syddansk Universitet Klaus Petersen og leder af Danmarks Forsorgsmuseum, Sarah Smed.

Selve undersøgelsesarbejdet er foretaget af en udredningsgruppe bestående af: professor Klaus Petersen, museumsleder Sarah Smed, seniorforsker og arkivar ved Rigsarkivet Mette Seidelin, professor ved Aalborg Universitet Poul Duedahl samt forsker ved Danmarks Forsorgsmuseum Annemarie Borregaard.

Udredningen er finansieret af Socialministeriet. I forbindelse med færdiggørelsen af udredningen har deltagerne dog - udover den af Socialministeriet finansierede arbejdstid - arbejdet i deres egen tid og med en grad af goodwill fra deres respektive arbejdspladser.

Udredningsgruppen har arbejdet uafhængigt af Socialministeriet og interessegrupper. Der blev i forbindelse med udredningens opstart afholdt et dialogmøde med organisationer repræsenterende flere af de grupper, som er omfattet af undersøgelsen, med henblik på fortolkning af opdraget.¹ Der har desuden været afholdt kvartalsmøder med repræsentanter for Socialministeriet med henblik på orientering om projektets generelle fremdrift og de løbende praktiske afgrænsninger af opdraget. Socialministeriet eller interessegrupperne har ikke haft indflydelse på undersøgelsens resultater og ordlyd.

Udredningsarbejdet har strakt sig over to bemærkelsesværdige år præget af COVID-19 og nedlukninger af store del af samfundet. Det har også præget arbejdet med udredningen. For det første har vores respektive arbejdspladser i lange periode været mere eller mindre nedlukkede. For det andet har en række praktiske opgaver som f.eks. indsamling af interviews og arbejds møder m.v. været besværliggjort. I den forbindelse har især en meget stor imødekommenhed og fleksibilitet fra Rigsarkivet og Rigsarkivets medarbejdere været helt afgørende for udredningsarbejdets fremdrift.

Seniorforsker og arkivar Asbjørn Romvig Thomsen fra Rigsarkivet har givet uvurderlig hjælp med etablering og brug af en fælles database for projektet – og med udarbejdelsen af oversigt over det gennemgående arkivmateriale (se bilag C). I forbindelse med indsamling af interviews med tidligere anbragte, pårørende samt ansatte i særforsorgen har cand. mag. Rasmus Greve og cand.mag. Line Poulsen været tilknyttet projektet. Post.doc. Cecilie

1 Mødet blev afholdt på Danmarks Forsorgsmuseum i Svendborg den 10. februar 2020 med deltagelse af repræsentanter for DH (Danske Handicaporganisationer), LEV (Interesseorganisationen for mennesker med udviklingshandicap, deres familier og frivillige), ULF (Udviklingshæmmedes landsforbund), CP Danmark (Landsforeningen for cerebral parese), Dansk Blindesamfund, Danske Døves Landsforbund, De Anbragtes Vilkår og TABUKA (Landsforening for nuværende og tidligere anbragte).

Bjerre fra Syddansk Universitet har bidraget til oversigterne over antallet af anbragte i de forskellige særforsoergsgrene. Psykiater Jens Lund Ahrenkiel har bistået med faglig viden om medicinering af særforsoergsgruppens anbragte og har udarbejdet et arbejdsnotat om tidens medicintyper og deres følgevirkninger.

Undersøgelingsgruppen inviterede i foråret 2020 Birgit Kirkebæk til at skrive et notat om åndssvageforsoergens ø-anstalter på Livø og Sprogø med henblik på baggrunden for deres oprettelse og anbringelser på øerne. Notatet bringes som bilag B i undersøgelsen.

I udredningens afsluttende fase har professor Rasmus Mariager (Københavns Universitet) samt post doc. Stine Grønbæk Jensen (Syddansk Universitet) bistået med gennemlæsning af udredningen i dens helhed. Nina Sigmund har bistået med sproglig korrektur af manuskriptet.

Om udredningens tilgang

Opdragets kronologiske og tematiske bredde betyder, at vi undervejs i udredningsarbejdet har måttet foretage en række valg og prioriteringer.²

For det første har de givne tids- og ressourcemæssige rammer for udredningsarbejdet betydet, at vi har måttet prioritere i forhold til det særdeles omfattende kildemateriale om særforsoergen i perioden 1933-1980. Særforsoergen omfattede seks særforsoergsgrene (jf. ovenfor) med hver sin lovgivning og hver sine institutioner. Der er tale om et stort antal (store og små) institutioner, som er voksende gennem hele perioden. Ved periodens slutning op mod 500. Det har ikke været muligt at inddrage alle disse institutioner i undersøgelsen. Der er tale om et meget stort antal anbragte gennem de 50 år (især i åndssvageforsoergen). Vi kender ikke det samlede antal individer, men gennem perioden var der løbende anbragt mellem ca. 9000 og 21000 på særforsoergens institutioner, og heraf langt den største del inden for åndssvageforsoergen. Vi har således løbende måttet foretage en række valg i forhold til, hvilke myndigheder (på centralt niveau), hvilke institutioner (på lokalt niveau), og hvilke sager om anbragte (på personniveau) der skulle indgå i undersøgelsen – og i det hele taget, hvilke arkivalier der har skullet inddrages (se også kapitel 3 samt bilag C).

For det andet behandler vi i udredningen flere kontroversielle og svære emner om overgreb (f.eks. fysisk og seksuel vold) og tvang (i form af vidtgående indgreb som f.eks. fiksering og sterilisation m.v.). Vi har derfor været nødt til at overveje, hvordan man behandler sådanne problematikker, ikke mindst når det gælder en periode, som rækker næsten 100 år tilbage og strækker sig over en knap 50-årig periode. Historiker Lene Koch beskriver i sit værk om sterilisationspolitikens praksis i Danmark de principielle positioner i forhold til problematiske historiske emner:³ På den ene side findes en "indignationens historiografi" præget af

2 Undersøgelsen omfatter f.eks. ikke anbragte fra Grønland og Færøerne på institutioner i Danmark eller hospitalsektoren (inklusive de daværende sindssygehospitaler).

3 Koch, 2000, s. 11-19.

nutidig politisering af og moralisering over fortiden, hvor det er ofrene og uretfærdighederne mod dem, som står i fokus. Lene Koch betoner, at man med den tilgang risikerer, at normative forståelser og forudindtaget kommer til at stå i vejen for at forstå, hvad der skete i en historisk fortid. På den anden side er der en mere "traditionel" historiografi, som tilstræber en mere værdineutral beskrivelse af, hvad der skete, og hvilken kontekst det skete i. Den kan dog med sin historisering af hændelserne komme til at fremstå ikke bare som forklaring, men også som en forståelse af fortidens hændelser som betinget af en anden tid. Det er svært ikke at blive indigneret, når man f.eks. undersøger synet på og behandlingen af åndssvage på institutioner i 1930'erne og 1940'erne. Man kan også undre sig over, at f.eks. børn med talelidelser blev indskrevet i særforsoget og anbragt på en af dens institutioner. Sprogbrugen, autoritetstroen og disciplinen på anstalter og institutter, sterilisationspolitikken, tvangsforanstaltninger og ikke mindst datidens syn på individets rettigheder m.v. er set med vore nutidige øjne svært at forstå. Samtidig ved vi, at de første årtier af den undersøgte periode var en tid, hvor eugeniske tanker var bredt accepterede i samfundet, hvor det var legitimt at slå børn både i familien og i skolen, og hvor autoritetstro og disciplin var langt mere udbredt m.v. Der er ikke nogen sikker vej til at balancere mellem de to ovennævnte positioner. Vi har først og fremmest søgt at være empiriske: Hvad var datidens regler (f.eks. i forhold til straf og sanktioner), hvad finder vi i det gennemgåede materiale, og hvordan ser tidligere anbragte på deres anbringelser i dag? Men som Lene Koch påpeger, følger samtidens syn altid med:

"Det betyder, at den historie, vi skriver, aldrig kan blive den samme som den, de oplevede eller skabte. Historieskrivningen er et møde mellem to verdener, snarere end et forsøg på at genskabe verden i en anden. Historien forandredes til stadighed i lyset af eftertidens begivenheder, og historieskrivningen eksisterer under de samme betingelser. I denne tolkningsproces foregår en konstant forandring af historiens og de historiske begivenheders betydning."⁴

Udover i de tilfælde, hvor rapporten viser, at der allerede i samtiden fandt en overtrædelse af de gældende regler sted, tilstræber undersøgelsen, med afsæt i ovenstående, en beskrivende karakter, som overlader en værdidom til læseren.

Sprogbrug

En særlig udfordring har været sprogbrugen. Sproget om marginaliserede og udsatte grupper er i stigende grad blevet politiseret. Det er sket med udgangspunkt i, at sprog kan diskriminere og være del af en identitetsmæssig kamp fra de berørte gruppers side. Det betyder, at vi meget hurtigt bevæger os ind i et minefyldt terræn.

Vi har i undersøgelsen valgt at bruge datidens begreber og kategoriseringer. Det gælder ikke bare i citater fra datiden, men også i vores beskrivelse og analyse. Det er ikke udtryk for

4 Koch, 2000, s. 19.

manglende anerkendelse eller for at gentage fortidens diskrimination, men fordi vi finder, det er den mest rigtige og transparente måde at beskrive fortiden på. Også selvom datidens sprog, set fra i dag, ofte forekommer nedgørende og negativt (f.eks. omkring begreber som "vanføre", "åndssvag", "idiot", "debil", "sinke", "spastiker" m.v.). Vores valg om at fastholde datidens sprogbrug skyldes ikke bare, at sprogbrugen er en del af historien, men også at nogle begreber ikke er lette at "oversætte" entydigt til en nutidig sprogbrug. Det gælder f.eks. et begreb som "åndssvag", der i datiden rummede en bredere gruppe af individer end de, der i dag udgør gruppen af mennesker med psykisk udviklingshæmning.⁵

Hertil kommer, at den anvendte sprogbrug forekommer konstant gennem den undersøgte periode. Vi har ikke foretaget en systematisk sprog- og begrebsanalyse, men det er påfaldende, hvor lidt sproget ser ud til at ændre sig i den undersøgte periode. Den meget negative sprogbrug knyttet til den eugeniske tænkning aftager i løbet af 1950'erne, men selv i de sidste to-tre årtier, hvor individets rettigheder i større grad kom i fokus, fastholdtes de begreber og kategorier, som blev fastlagt ved særforborgens begyndelse i 1933.⁶ Fra politisk side var man opmærksom på dette, ikke mindst i forbindelse med vedtagelsen af en ny åndssvage lov i 1959. F.eks. havde organisationen LEV i 1950'erne søgt at fjerne de negative konnotationer ved begrebet "åndssvag" ved at introducere det alternative begreb "evnesvag" (deraf foreningens navn: Landsforeningen for Evnesvages Vel). Men ved præsentationen af åndssvage loven af 1959 i Folketinget lød analysen hos socialminister Julius Bomholt (en analyse som fik bred støtte fra de øvrige partier og fra Landsforeningen Evnesvages Vel): "Vi skal ikke pakke problemet ind i neutrale ord; vi kan ikke flygte fra begrebets virkelighed ved at flygte fra ordene, deres indhold følger med; og først ved at tale lige ud om åndssvaghed kan vi få skabt respekt om det åndssvage menneske og forståelse for forborgens arbejde. Der slides på ordene og især på visse ord. Jeg ville ønske, at vi kunne give ordet 'åndssvag' den rette tone af alvor og medansvar, og som sagt: det at forældre ikke betragter åndssvaghed som skyld, som noget, der skal skjules, men som et handicap, der kan ramme ind i hvilken som helst familie."⁷

Valg af undersøgelsestemaer

I undersøgelsens opdrag ønskes "særligt fokus på svigt og overgreb, som f.eks. fysiske/ seksuelle overgreb, psykisk vold, alvorlige mangler ved den lægelige, praktiske eller følelsesmæssige omsorg." Begreber som "svigt" og "overgreb" implicerer en negativ værdidom

5 Jf. Bank-Mikkelsen 1979, s. 6-7 betød udlægningen af særforborgen til amter og kommunerne i 1980 også, at ordet "åndssvag" blev "udryddet i den sociale lovgivning" til fordel for "personer med vidtgående fysisk eller psykisk handicap."

6 Man kan f.eks. følge dette ift. kategorier anvendt af Danmarks Statistik ift. antallet af anbragte under særforborgen. Den eneste ændring her er, at kategorien "døvstumme" bliver til "døve".

7 *Folketingstidende 1958-59*, Folketingets Forhandlinger, sp. 645.

– noget, som burde have været på en anden måde.⁸ Det trækker dermed i retning af ”indignationens historiografi” (se ovenfor) samtidig med, at det er grundlæggende vigtigt, at den danske velfærdsstats historie ikke kun beskrives som en succeshistorie, men også med blik for mere problematiske aspekter.

Vi har ikke på forhånd i undersøgelsen snævert defineret svigt og overgreb, men i stedet interesseret os for, hvordan opfattelsen af begreberne kan tillægges forskelligt meningsindhold over tid og alt efter hvilke perspektiver, de fortolkes fra. Begreber som svigt og overgreb kan anskues ud fra en juridisk eller en kulturel eller moralsk synsvinkel, og de kan ses med nutidens eller datidens øjne. Og endelig kan der være stor forskel i opfattelsen af en konkret begivenhed, alt efter hvilken position man oplevede den fra: Det som f.eks. af en ansat på en institution blev oplevet som den bedst mulige eller mindst dårlige behandling, de givne ressourcer taget i betragtning, kunne fra den anbragtes perspektiv opleves som svigt eller overgreb.

Vi har med dette afsæt i det følgende undersøgt centrale aspekter af anbringelse i særfor-sorgen i perioden 1933-1980. Det drejer sig om

- Procedurer og tvangselementer i forbindelse med ind- og udskrivning af særfor-sorgen (se kapitel 8)
- Hverdagslivet som anbragt (se kapitel 9)
- Bestemmelser om vold og fysisk straf (se kapitel 10)
- Forekomst af vold på særfor-sorgens institutioner (se kapitel 11)
- Forekomsten af seksuelle overgreb (se kapitel 12)
- Brug af tvang i forsorgsudøvelsen, bl.a. i form af fiksering, indespærring og behandling (se kapitel 13)
- Bestemmelser og praksis omkring sterilisation, kastration samt abort (i åndssvagefor-sorgen) (se kapitel 14)
- Fejlanbringelser (se kapitel 15)
- Tilsynet med særfor-sorgens institutioner og anbringelser (se kapitel 16)
- Folketingets ombudsmands og § 71-udvalgets tilsyn med anbringelser i særfor-sorgen (se kapitel 17)
- Tidligere anbragtes oplevelser af anbringelsen i særfor-sorgen (se kapitel 18)

8 For et forsøg på at operationalisere disse begreber kan henvises til de følgende undersøgelser af svigt og overgreb ift. anbragte børn i børnefor-sorgen: Norges Offentlige Utredninger 2004:23 *Barnehjem og specialskoler under luppen. Nasjonal kartlegging av omsorgssvikt og overgrep i barnevernsu-institusjoner 1945-1980*. Oslo: NOU, 2004; Statens Offentliga Utredningar. SOU 2011/61. *Utredningen om vanvård i den sociala barnvården. Vanvård i social barnvård: slutbetänkande*. Stockholm: Statens offentliga utredningar, 2011; Roos, Sanna & Liselott Lund. *En utredning om vanvård av samhällsvardade barn på Åland under 1953-1971*. Landskapsregeringens socialvårdsbyrå, 2015 samt Hytönen, K._M., Malinen, A., Salenius, P., Haikari, J., Markkola, P., Kuronen, M. og Johanna Koivisto. *Missförhållanden och vanvård av barn inom barnskyddets vård utom hemmet 1937-1983*. Social- och hälsovårdsministeriet, 2016.

De enkelte kapitler indledes med en begrebsafklaring og med en præsentation af gældende love og regler. Kapitlerne 3-7 beskriver henholdsvis det anvendte materiale (se kapitel 3), den eksisterende forskning (se kapitel 4), særforborgens overordnede historie (se kapitel 5), særforborgssystemet (se kapitel 6) samt IK-test (se kapitel 7).

Selvom kapitlerne er mange – og nogle tillige lange – så er der, som nævnt, sket fravalg. Vi har valgt tematikker, vi har fundet mest centrale ift. den stillede opgave. Vi har således ikke tilstræbt at lave en systematisk undersøgelse af særforborgens mere politisk-institutionelle historie. Det har ikke været muligt inden for undersøgelsens rammer. I de enkelte kapitler er der også foretaget til- og fravalg. For det første har vi i det gennemgåede materiale måttet træffe svære valg ved at udvælge de eksempler, som præsenteres i de følgende kapitler. Det betyder, at andre eksempler ikke medtages. For det andet har undersøgelsen vist, at åndssvageforborgens både omfatter langt flere anbragte personer end de øvrige særforborgsgrene og har genereret et meget større arkivmateriale. Det sidste er et udtryk for, at anbringelserne i åndssvageforborgens generelt var mere indgribende og indeholdt elementer (ikke mindst sterilisationspolitikken), som ikke findes i de øvrige særforborgsgrene. Det afspejler sig i de følgende kapitler, hvor åndssvageforborgens generelt fylder mest.

Praktiske bemærkninger til læsningen

Udover de ovennævnte bemærkninger ift. undersøgelsen – f.eks. omkring sprogbrug og begreber ovenfor – er der enkelte mere praktiske forhold, som skal bemærkes:

For det første, at vi har anonymiseret de beskrevne sager. Bortset fra enkelte personer med administrativt ansvar (som overlæger eller ledere i centraladministrationen) er alle personnavne anonymiseret enten [navn udeladt] eller med angivelse af et IPnr. (interviewpersoner), og i enkelte tilfælde er sager sløret.

For det andet bruger vi i undersøgelsen generelt betegnelsen *anbragt* for dem, som blev indskrevet under særforborgens. Det er en forenkling. For nogle er denne betegnelse givetvis mere retvisende end for andre, og i arkivmaterialet bruges en række forskellige betegnelser som ”patienter”, ”klienter”, ”asylister”, ”elever” m.v.

For det tredje er citater fra samtidens dokumenter omskrevet til nutidig stavemåde.

Kapitel 2 Kort sammenfatning af undersøgelsens resultater

Kapitel 1 Indledning

I det indledende kapitel præsenterer vi udredningens temaer og vores overordnede overvejelser i forbindelse med udredningsarbejdet. Desuden redegør vi for udredningsarbejdets organisering og tilgangen til undersøgelsens emner (herunder valg og fravalg samt sprog- og begrebsbrug).

Kapitel 3 Det anvendte materiale

Dette kapitel giver et kort overblik over det til undersøgelsen anvendte kildemateriale, som falder i to hovedtyper: for det første skriftlige kilder fra samtiden i form af et omfattende arkivmateriale fra særfor sorgen, foruden love, betænkninger, folketingsdebatter m.m. For det andet interviews, hvor tidligere anbragte – og ansatte og pårørende – beretter om deres oplevelse med særfor sorgen. En fuld oversigt over det anvendte materiale findes som bilag C, D og F.

Kapitel 4 Kort oversigt over eksisterende forskning m.v.

Kapitlet er en kort oversigt over bøger og artikler, der behandler særfor sorgens historie i perioden 1933-1980. Forskningen deles i forskellige typer: Udover enkeltstående større studier af forskerne Birgit Kirkebæk, Lene Koch og Jesper Vaczy Kragh findes en række institutionshistorier i form af ældre jubilæumsskrifter, og en række nyere og mere instituti- onskritiske forskningsbidrag. Desuden findes en række udgivelser baseret på øjenvidnebe- retninger fra anbragte og ansatte. Størstedelen af den eksisterende forskning knytter sig til åndssvagefor sorgen.

Kapitel 5 Rids over særfor sorgens udvikling 1933-1980

Dette kapitel tegner i hovedtræk særfor sorgens udvikling 1933-1980 med afsæt i den bæ- rende lovgivning og dens historiske kontekst. Det pointeres, at særfor sorgen bestod af seks særfor sorgsgrene (målrettet henholdsvis døve, blinde, vanføre, epileptikere, talelidende og åndssvage), som gennem hele den undersøgte periode i praksis havde deres egen for sorg med egne regler og institutioner. Særfor sorgen var således en administrativ ramme for for- skellige grupper af mennesker med handicap. I kapitlet følges særfor sorgens udvikling gen- nem fire historiske faser: Perioden 1933-1950 betegnes som en etableringsfase, der startede med Lov om offentlig For sorg fra 1933, hvortil også hørte den eugeniske lovgivning, som særligt fik betydning for åndssvagefor sorgen. Den næste omfatter 1950'erne, som vi ser som en re-orienteringsfase, hvor datidens tanker om individets rettigheder og velfærdsstatens

fremvækst dannede afsæt for en ny bølge af særforsorgslovgivning, som bl.a. satte uddannelses-, beskæftigelses- og normaliseringsdagsordenen i fokus. De to sidste faser overlapper hinanden. Den tredje omfatter 1960'ernes og 1970'ernes forsøg på at implementere dagsordenen fra 1950'erne, mens den fjerde handler om, hvordan der i kølvandet på socialreformen omkring 1970 gradvis var tale om en afvikling af særforsorgen, som fandt endelig sted i 1980 med udlægningen af særforsorgens opgaver til amter og kommuner.

Kapitel 6 Særforsorgssystemet

Dette kapitel beskriver det administrative særforsorgssystem, som blev etableret i 1933 og følger dets udvikling frem til 1980. Hvor kapitel 5 sætter særforsorgens historie i kontekst, beskriver vi i dette kapitel de administrative niveauer og enheder fra centraladministration til de enkelte institutioner, som vi undersøger nærmere i udredningen.

Kapitel 7 Intelligenskvotient og intelligenstest

I dette kapitel giver vi en kort redegørelse for introduktion og brug af IK-test i Danmark. En IK målt til 75 fungerede mere eller mindre som markør for grænsen mellem åndssvag og ikke-åndssvag. Vi berører kort debatten om validitet og praksis i forbindelse med brug af IK-test. Når IK og grænsen ved 75 fik en central betydning, var det fordi, det blev set som et af de mest objektive kriterier for indskrivning i åndssvageforsorgen.

Kapitel 8 Ind- og udskrivning af særforsorgen

I dette kapitel sætter vi fokus på, hvordan de forskellige grupper blev indskrevet i hver deres forsgsgren. Indskrivning af blinde, døve, talelidende og vanføre skolebørn skete fra fem-seksårsalderen til kostskoler ofte langt fra hjemmet. Hensigten var at give børnene de bedste uddannelsesmuligheder, vel vidende at det skete på bekostning af relationerne til familien. Anbringelsen ophørte normalt ved uddannelsens afslutning. Anbringelse under åndssvageforsorgen adskilte sig på flere områder fra de øvrige særforsorgsgrene, idet både børn og voksne kunne tvangsanbringes under åndssvageforsorgen, og anbringelsen var tidsubestemt. Kriterierne for anbringelsen eller tilbageholdelsen var bredt defineret i lovgivningen og beroede på et skøn i hvert enkelt tilfælde. I praksis blev det vurderet med brug af IK-test, men også vedkommendes opførsel og moral blev anvendt som pejlemærker i forhold til diagnose og forsgstrang. De uklare kriterier for indskrivning kompromitterede de anbragtes retssikkerhed. Dertil kommer, at vejen ud af forsgen kunne omfatte krav om sterilisation. I praksis blev vedkommendes samtykke indhentet, men samtykket var illusorisk, fordi de anbragte blev stillet over for et umuligt valg: fortsættelse af den tidsubestemte anbringelse eller – hvis de samtykkede i sterilisationsindgrebet – mulighed for at komme ud i en fri tilværelse.

Kapitel 9 Hverdagen som anbragt

Kapitlet fokuserer på hverdagslivet som anbragt i særforsoigen. Der er særligt fokus på de store totalinstitutioner under åndssvageforsoigen, som var præget af tendenser i retning af tvang og umyndiggørelse. Kapitlet fokuserer især på de sider af hverdagslivet, som i da-tiden blev udsat for kritik, eller som sidenhen har tiltrukket sig negativ opmærksomhed. Kapitlet viser, hvordan især åndssvageforsoigens institutioner gennem hele perioden var præget af dårlige pladsforhold og underbemanding og uden en privatsfære for den enkelte anbragte. Selvom der fra politisk side var fokus på problematikken, og forholdene blev søgt forbedret, skete forandringerne kun langsomt. Kapitlet viser bl.a., at der i perioder var en mangel på undervisnings- og aktiveringstilbud, og at det især gik ud over de svageste af de anbragte, som undertiden blev overset til fordel for åndssvageforsoigens mere ressource-stærke grupper.

Kapitel 10 Fysisk vold – lovgivning og regler

I dette kapitel undersøger vi de formelle regelsæt, der gennem undersøgelsesperioden forbød vold mod de anbragte i særforsoigen. De anbragte var formelt set beskyttet af straffelovens bestemmelser og fra 1960 og frem også af centralt udarbejdede retningslinjer, der rummede et tilsvarende forbud mod brug af vold. Inden for åndssvageforsoigen var der fra undersøgelsesperiodens begyndelse lokalt udarbejdede retningslinjer, der rummede et forbud mod at udøve vold mod de anbragte. Retningslinjerne lokalt såvel som centralt forudsatte dog, at de fysiske magthandlinger blev defineret som vold. I 1960'erne og 1970'erne blev forbuddet præciseret og skærpet ad flere omgange fra de centrale myndigheders side – det gælder både Socialministeriet (hvis "slå-forbud" gjaldt for hele særforsoigen), Statens Åndssvageforsoig og Socialstyrelsen (som ligeledes dækkede alle forsoigsgrene).

Kapitel 11 Fysisk vold mod de anbragte

I dette kapitel viser vi, at der forekom fysisk vold mod anbragte i særforsoigen gennem hele undersøgelsesperioden, men at det særligt gjorde sig gældende i åndssvageforsoigen, hvor det var en tilbagevendende problematik. Der var tale om forskellige former for fysisk vold – fra lussinger og knytnæveslag til brug af genstande i forbindelse med overgreb. Den ansatte forklarede typisk hændelsesforløbet som en kædereaktion, hvor det var den anbragtes adfærd eller de strukturelle rammer, der havde presset vedkommende til at anvende vold. Reaktionen fra den lokale og centrale ledelses side varierede alt efter voldens grovhed og den anbragtes og ansattes generelle adfærd. I særlige tilfælde blev der iværksat en større undersøgelse af forholdene. De fleste sager ser ud til at have været håndteret internt i forsoigen, og uden at politi og domstole blev indblandet. Ansattes brug af vold i de andre grene af særforsoigen ser ud til at have været mere sjælden og i højere grad et udslag af enkeltstående begivenheder sammenlignet med åndssvageforsoigen.

Kapitel 12 Seksuelle overgreb

I dette kapitel undersøger vi seksuelle overgreb i form af samleje og uønskede seksuelle berøringer i forbindelse med anbringelse på særforborgens institutioner. Seksuelle relationer mellem ansatte og anbragte var ikke tilladt i perioden. Det gennemgåede materiale viser dog, at der i hele undersøgelsesperioden og i hovedparten af særforborgsgrenene findes sager med seksuelle relationer og seksuelle overgreb. Det fremgår både af det undersøgte arkivmateriale og af de tidligere anbragtes erindringer om anbringelserne. Sagerne omfatter både eksempler på brug af fysisk tvang i forbindelse med seksuelle overgreb, og eksempler hvor der ikke fremgår brug af fysisk tvang. Vi ser desuden også på seksuelle overgreb mellem de anbragte. I kapitlet pointeres også, at der kan eksistere et mørketal i forhold til seksuelle overgreb. Desuden viser vi, at de anbragtes vidnesbyrd om seksuelle overgreb ofte blev problematiseret med henvisning til deres generelle troværdighed som vidner og ud fra datidens syn på nogle af de anbragte som værende seksuelt udfarende.

Kapitel 13 Tvang og behandlingsmæssige indgreb i forsorgsudøvelsen

Kapitlet fokuserer på åndssvageforsorgen, hvor brugen af tvang var mest udbredt. Vi ser specifikt på tvang i forhold til isolering, tvungent sengeleje og fiksering samt medicinering og behandling i form af operative indgreb. Kapitlet viser, at brugen af tvang var udbredt som en accepteret del af behandlingen i åndssvageforsorgen, og at det blev motiveret ud fra et ønske om f.eks. at beskytte anbragte mod selvskade eller skade på andre anbragte og på ansatte. Men materialet viser også, at i en række tilfælde blev tvang – f.eks. i form af fiksering eller anbringelse i isolation eller på lukket afdeling – anvendt som sanktion. Fra 1950'erne blev tvangsforanstaltningerne i stigende grad diskuteret både internt i særforborgen og eksternt. Det påpeges f.eks., at store overfyldte institutioner førte til en øget brug af tvangsforanstaltninger (herunder medicinering). Fra slutningen af 1960'erne blev regler for brug af tvang gradvist strammet, og synet på brugen af den i åndssvageforsorgen ændrede sig. Vi kan dog i det gennemgåede materiale se, at der helt op til 1970'ernes slutning fortsat dukkede sager op, som viste udbredt brug af tvangsforanstaltninger.

Kapitel 14 Sterilisation, kastration og abort

I dette kapitel undersøges åndssvageforsorgens praksis i forbindelse med sterilisation. Med åndssvagebogen af 1934 var der hjemmel til at tvangssterilisere åndssvage. Sterilisation kunne gennemføres, hvis vedkommende ikke mentes at kunne forsørge eller opdrage børn, eller hvis det betød, at vedkommende kunne komme ud i en friere tilværelse. Der var med andre ord tale om kriterier, der i første omgang overlod det til overlægerne at fortolke og vurdere, om en person faldt inden for kriterierne. I praksis blev indstillingerne om sterilisation – ud over vedkommendes diagnose – begrundet i dels eugeniske hensyn, dels i muligheden for udskrivning. Hovedparten (to tredjedele) af de steriliserede var kvinder. Køns- og seksualitetsnormerne spillede en væsentlig rolle, idet seksuelle erfaringer (selv når

de stammede fra overgreb) blev set som tegn på, at kvinden ville være seksuelt aktiv efter en udskrivning - deraf behovet for at sterilisere hende inden en udskrivning. Indstillingen skulle godkendes af Sterilisationsnævnet, og både her og på lokalt niveau var man klar over, at indgrebet ikke var frivilligt. Det var ikke den eneste eugenisk motiverede lovgivning, idet også ægteskabsloven og svangerskabsloven forsøgte at hindre åndssvage i at få børn. Det var først i 1967, at 1934-lovens tvangsbestemmelser i forhold til sterilisation blev ophævet, hvormed den eksplicitte kobling mellem udskrivning og sterilisation ikke længere formelt set var gyldig.

Kapitel 15 Fejlanbringelser

Som det fremgår af kapitel 8, var regler for anbringelse i åndssvageforsorgen formuleret med et stort rum for fortolkning. Det betyder, at det ikke er muligt – set i nutiden – at vurdere den enkelte anbringelses berettigelse i forhold til datidens regler. Vi har derfor anvendt en snæver forståelse af fejlanbringelse som anbringelser, særforsorgen selv opdagede og erkendte som fejlagtige. Vi har kun fundet sådanne sager fra åndssvageforsorgen. I kapitlet skelnes mellem fejl ved anbringelsen (f.eks. en mand anbragt som åndssvag på grund af ikke-opdaget døvhed) og vurdering som fejlanbragt over tid (hvor f.eks. senere IK-test tydede på, at anbringelsen ikke burde have fundet sted). Desuden diskuterer vi fejlplaceringer inden for åndssvageforsorgens store specialiserede system som mulige fejlanbringelser. Med udgangspunkt i vores snævre definition af fejlanbringelse kan vi vise, at de i enkelte tilfælde fandt sted og blev erkendt af særforsorgssystemet. Vi må formode, at de sager, vi har fundet, dækker over et større mørketal med sager, som ikke blev opdaget eller førte til reaktion.

Kapitel 16 Tilsyn med særforsorgens udøvelse

I dette kapitel ser vi på tilsynet med anbringelser inden for særforsorgen. Allerede i 1935 blev det slået fast, at direktøren for Særforsorgskontoret skulle føre tilsyn med "sine" institutioner. Det gennemgåede materiale tyder dog på, at tilsyn mest er sket ved at reagere på sager, som blev rapporteret opad i særforsorgssystemet, hvilket overlod et stort handlerum til bestyrelser og ledelser på de enkelte institutioner. I forbindelse med åndssvage_loven i 1959 blev der oprettet eksterne tilsynsråd for de regionale forsorgscentre. Det samme skete for Kolonien Filadelfia (som behandlede epileptikere), mens der på de andre særforsorgsområder blev oprettet forskellige former for vejledende råd og nævn. Der er dog ikke meget, som tyder på, at disse tiltag førte til noget omfattende tilsyn.

Kapitel 17 Folketingets ombudsmand og § 71-tilsynet

Dette kapitel undersøger de to kontrol- og tilsynsinstitutioner, som blev oprettet med grundlovsændringen i 1953. § 71-udvalget (nedsat af Folketinget) skulle iflg. grundloven se på administrativt anbragtes retssikkerhed. Udvalgets arbejde ser dog kun ud til perifert at have berørt særforsorgens institutioner. Ombudsmandsinstitutionen, oprettet som klageinstans

for borgerne i forhold til det offentlige systems forvaltning, behandlede en række sager vedrørende åndssvageforsorgen. Det var dog især i 1970'erne, at ombudsmanden med inspektioner på flere af de store anstalter kom til at præge diskussionen om åndssvageforsorgen. Besøgene dokumenterede udbredt brug af tvang og dårlige fysiske rammer på en række afdelinger m.v., og ombudsmandens rapporter var med til at skubbe på for ændringer af forholdene.

Kapitel 18 Oplevet særforsorg

I dette kapitel er fokus på de subjektive erindringer og på de følelser, som de tidligere anbragte forbinder med deres anbringelsestid. Kapitlet gennemgår følgende overordnede tematikker, som har kunnet spores i interviews med flere informanter: institutionsmiljøet, kontakten til familien, sociale relationer inden for særforsorgen, fravær af privatliv og overskridelser af intimsfærer, manglende autonomi samt følelsen af mindreværd. Tematikkerne belyser det, som vi betegner som ”den oplevede særforsorg” og beskrives på tværs af forsorgsgrenene og undersøgelsesperioden. På trods af mange nuancer og forskelligartede oplevelser beskriver mange anbragte - også mange årtier efter anbringelsen - følelsen af at være klientgjort og ikke at blive set som et menneske med funktionsnedsættelse.

Kapitel 19 Overvejelser om anbringelsen og den oplevede forsorgs konsekvenser

Et centralt spørgsmål i forbindelse med de forhold, som er dokumenteret i de forudgående kapitler, er deres konsekvenser for de anbragte. Der er næppe tvivl om, at f.eks. de voldelige eller seksuelle overgreb, som vi har beskrevet i de forudgående kapitler, har været traumatiserende for mange anbragte. I dette kapitel får de tidligere anbragte ordet og fortæller om, hvilke konsekvenser anbringelsen har haft for dem. De fremhæver bl.a. rodløshed, mindreværdsfølelser, problemer med sociale relationer også i forhold til familie og børn foruden stigmatisering og selvmordstanker.

Kapitel 20 Konklusion

Dette afsluttende kapitel sammenfatter i koncentreret form en række af undersøgelsens resultater og diskuterer fortolkningen af dem.

Kapitel 3 Det anvendte kildemateriale

Udredningen bygger på et stort og sammensat kildemateriale, der kan grupperes i to hovedtyper: 1) skriftlige kilder fra samtiden og 2) interviews med nulevende personer.⁹ De skriftlige kilder fra samtiden omfatter først og fremmest arkivalier fra myndigheder og institutioner i tilknytning til særforsorgen, men også lovgivning, kommissionsbetænkninger, folketingsdebatter, tidsskrifts- og avisartikler m.m. Den anden hovedtype er interviews med tidligere anbragte og ansatte inden for særforsorgens forskellige grene, primært fra åndssvageforsorgen. Formålet med at anvende de to hovedtyper af kildemateriale har været at få en så bredspektret belysning af kommissoriets problemstillinger som muligt. Kildematerialet repræsenterer således forskellige perspektiver på undersøgelsens problemstillinger. Det arkivalske materiale giver i sagens natur primært særforsorgens blik på den anbragte og på anbringelsen i sin helhed, men rummer dog indimellem også de anbragtes perspektiv fra samtiden i form af f.eks. breve eller klager. Mere direkte kommer de (tidligere) anbragte til orde i de anvendte interviews, som er blevet foretaget inden for de seneste år. Her optræder italesættelsen af deres oplevelser og erfaringer fra livet som anbragte på særforsorgens institutioner i en mere fri og ubunden kontekst, sammenlignet med de anbragtes ”stemmer” fra samtidens arkivalske materiale.

I det følgende knyttes enkelte overordnede bemærkninger til kildematerialet. For en fuldstændig oversigt over det anvendte materiale henvises til oversigten over gennemgået arkivmateriale (se bilag C), oversigt over interviews (se bilag D) samt litteraturlisten (se bilag F).

Skriftligt kildemateriale fra samtiden

Udredningen bygger først og fremmest på en omfattende undersøgelse af udvalgte arkivskabere¹⁰ og deres arkivalier i Rigsarkivets samlinger (se bilag C). Særforsorgen har efterladt sig et særdeles righoldigt arkivmateriale, hvilket betyder, at vi af hensyn til de formelle rammer for undersøgelsen (tid og ressourcer) har måttet prioritere i forhold til, hvad der skulle undersøges.

Som det fremgår nedenfor, har vi valgt at foretage en empirisk undersøgelse af henholdsvis det centrale og det lokale niveau i særforsorgen.¹¹ Anvendelsen af det mangfoldige kildemateriale fra de forskellige administrative niveauer har skullet bidrage til et helhedsperspektiv på særforsorgen og på forholdene for de anbragte.

9 Desuden anvender vi den eksisterende forskning. Se kapitel 4 og bilag F.

10 Arkivskabere er Rigsarkivets generelle betegnelse for de myndigheder og institutioner mv., som har skabt de arkivalier, der er blevet afleveret.

11 For en oversigt over det administrative system, se kapitel 6.

Centraladministrationens arkiver

På det centrale niveau har vi gennemgået arkivalier fra de relevante myndigheder i samtiden: Socialministeriet (1933-1980), Særforsorgskontoret (der havde særforsorgsanstalterne som sit dominerende ressortområde 1933-1968), Socialstyrelsen (1970-1980) og endelig Statens Åndssvageforsorg (1959-1970). Se nærmere om særforsorgssystemet i kapitel 6. Derudover har vi været i forskellige nævnsarkiver: Åndssvagenævnet af 1937 (1937-1954), Åndssvageforsorgens Centralnævn (1959-1973), Sterilisationsnævnet (1934-1968) og Døvenævnet (1950-1978).

Den empiriske undersøgelse af de centrale myndigheders arkiver har så vidt muligt taget afsæt i deres respektive journalplaner, journaler og journalkort med henblik på at identificere relevante saggrupper, hvorefter vi har kunnet udpege, bestille og gennemgå journalsagerne.¹² Derudover har vi gennemgået en lang række arkivserier, som ikke indgår i et egentligt journalsystem, men som har været relevante at inddrage i forhold til kommissoriet. For Statens Åndssvageforsorgs vedkommende består en stor del af journalsagerne af "samlesager" knyttet an til specifikke temaer, der har gjort det muligt at følge dokumentationen heraf over tid. Statens Åndssvageforsorg rummer i det hele taget et omfattende arkiv, hvorimod arkivdannelsen i de øvrige særforsorgsgrene (under Særforsorgskontoret) er mere begrænset. Det skal naturligvis ses i sammenhæng med, at åndssvageforsorgen var langt den største af de seks forsorgsgrene.

Arkivalierne fra det centrale niveau giver et vigtigt indblik i den overordnede administration og kontrol af særforsorgen, i dens enkelte grene og i dens udvikling over tid. Vi kan samtidig se, at mange sager fra de lokale institutioner (f.eks. sager om vold og overgreb, problematiske personalesager, principielle spørgsmål m.v.) blev endeligt afgjort på det centrale niveau. Det betyder, at centraladministrationens arkivdannelse giver et overblik over, såvel som indblik i, hvad der skete på det lokale niveau – og ikke sjældent kan vi her se, at mødet mellem det lokale og det centrale niveau handlede om at få afklaret rammerne for håndteringen af de anbragte. Derudover varetog det centrale niveau relationen til det politiske system.

Udover de ovennævnte myndigheder har vi i mere begrænset omfang inddraget materiale fra relevante kommissioner og udvalg nedsat af Socialministeriet. Det gælder f.eks. "Udvalget af 19.04.1941 angående den mod Børne- og Åndssvageforsorgen offentligt fremførte Kritik" og "Udvalget af 30.4.1954 til behandling af Åndssvageforsorgens problemer". I de fleste tilfælde var der tale om lovforberedende udvalg og kommissioner, og derfor har vi også benyttet os af de trykte betænkninger, der var resultatet af kommissionernes arbejde.

12 Forud for den empiriske undersøgelse har vi – i det omfang, arkivalierne indeholdt personfølsomme oplysninger, som var yngre end 75 år – søgt og fået Rigsarkivets tilladelse til at benytte dem.

Institutionsarkiver

Det har været væsentligt for udredningen også at foretage en empirisk undersøgelse af det lokale niveau, som man også kunne kalde for institutionsniveauet. Det var her, anbringelserne fandt sted, og hverdagen udfoldede sig for de anbragte. Dertil kommer, at selvom det centrale niveau blev inddraget i en lang række sager, var det ikke alle forhold, der bevægede sig op i systemet.

Det lokale niveau omfatter dels de store institutioner med formel struktur (bestyrelser, administrative regler, formelle hierarkier m.v.), dels små og mere uformelle enheder, som var drevet af enkeltpersoner eller af private familier. Begge institutionstyper findes inden for alle særforborgens grene. Omfanget af institutioner ændrede sig ret markant gennem den undersøgte periode og steg især i periodens sidste år (se kapitel 6). Det har ikke været muligt inden for undersøgelsens rammer at undersøge alle institutionerne, og vi har derfor måttet foretage et udvalg. Udvalget er sket på baggrund af en gennemgang af fortegnelser over det bevarede og afleverede arkivmateriale.

For åndssvageforborgens vedkommende har vi for det første lagt vægt på at få både den vestlige og den østlige del af Danmark repræsenteret i undersøgelsen, fordi åndssvageforborgens i Danmark indtil 1959 var regionalt opdelt (se kapitel 6). For det andet har vi lagt vægt på at gennemgå arkiver fra de større anstalter – det gælder åndssvageanstalterne i Brejning, Vodskov, Sølund, Ebberødgård, Rødbygård, Andersvænge og Strandvænget – der rummede en stor del af de anbragte. Derudover fungerede de som hovedinstitutioner for en række mindre "satellit-institutioner" og den kontrollerede familiepleje, så undersøgelsen af institutionerne giver også et vist indblik i forholdene på disse anbringelsessteder.

For de øvrige særforborgsgrenes vedkommende har vi også fokuseret på de store anbringelsessteder som Statens Skole for Døve i København, Fredericiaskolen (Statens skole for tunghøre), Statens fortsættelsesskole for døve og tunghøre (Nyborg), Statens Institut for Blinde og Svagsynede i København, Samfundet og Hjemmet for Vanføre, Geelsgård Kostskole og Hald Ege. Også for de øvrige særforborgsgrene har det ikke været muligt at gennemgå alle anbringelsessteder.

Arkivmaterialet fra de lokale institutioner har vist sig at være af forskellig beskaffenhed, i forhold til hvor meget der er bevaret, og hvordan arkivalierne er struktureret. De større institutioner ser ud til at have haft en nogenlunde systematisk arkivdannelse og har bevaret en betragtelig del (men ikke alt). Ikke desto mindre har der også her været variationer blandt institutionerne, i forhold til hvordan man har journaliseret oplysninger om de anbragte, idet de kan optræde i forskellige typer af arkivserier. Dertil kommer, at journalsagerne indhold varierer, men generelt indeholder arkiverne på lokalt niveau et ganske omfattende materiale om den enkelte patients anbringelse – særligt i klient- og patientjournalerne

inden for åndssvageforsorgen. På grund af materialets omfang har vi måttet udvælge et mindre udsnit af patientjournalerne, som det har været realistisk at gennemgå inden for de givne rammer. Vi har primært udvalgt patientjournaler ud fra, at udsnittet samlet set skulle dække undersøgelsens kronologiske bredde. Derudover har vi tilstræbt at nå omkring anbragtes journalsager fra forskellige af landets særfororgsinstitutioner. F.eks. har vi gennemgået bevarede patientsager fra De Kellerske Anstalter og Ebberødgård, der også dækker institutionernes filialer. De er meget omfattende og rummer bare for de Kellerske Anstalter mere end 13.000 sager fra hele institutionens levetid, så i dette tilfælde har vi gennemgået hver 30. arkivpakke fra perioden 1933-1980. For Ebberødgårds vedkommende har vi gennemgået hver fjerde arkivpakke med klientjournaler fra hvert fødselsårti. Typisk rummer hver arkivpakke mellem fem og ti patientsager. For de mindre institutioners vedkommende, som f.eks. Rødbygård og Andersvænge, har vi også gennemgået hver fjerde arkivpakke med bevarede journalsager.

Til brug for arkivstudierne har vi oprettet en fælles intern arbejdsdatabase, hvor relevante sager er blevet tastet ind i en struktureret form. Det har muliggjort søgninger på nøgleord og temaer på tværs af arkivskabere og arkivserier.

Udover det ovenstående materiale har vi haft adgang til at vurdere materiale fra *Folketingets §71-udvalg* på Folketingets Bibliotek og Arkiv, som vi dog ikke fandt væsentligt for undersøgelsen. Desuden har vi fået adgang til materiale fra *Folketingets Ombudsmand*. Ombudsmandsinstitutionen har eftersøgt relevant materiale i deres eget arkiv ud fra de journalnumre, vi har kunnet finde på relevante sager i Folketingets Ombudsmands Årsberetning (for årene 1955-1980). Ombudsmanden har desuden foretaget en søgning på af os udvalgte søgeord, men pga. arkiveringspraksis har denne søgning ikke ført til materiale. (Se kapitel 17).

Trykt kildemateriale

Udover de administrative dokumenter fra myndigheder og institutioner har vi inddraget trykt kildemateriale fra samtiden. Dette materiale inkluderer en række forskellige stemmer i form af embedsmænd, politikere, forskellige faggrupper, forældreorganisationer, journalister m.m. Her er der tale om offentligt tilgængeligt materiale, hvoraf dele af det indgik i den offentlige debat eller i forbindelse med administrative og politiske processer. Vi vil her opliste de vigtigste typer af trykt kildemateriale, som er anvendt i vores undersøgelse.

Love og bekendtgørelser m.v.: Love, bekendtgørelser, cirkulærer m.v. er inddraget primært til belysning af datidens formelle regler i forhold til de undersøgte temaer. Mens retten til at lovgive entydigt lå hos Folketinget (indtil 1953 Rigsdagen), kom bekendtgørelser, cirkulærer, cirkulæreskrivelser m.v. både fra Socialministeriet, Særfororgskontoret (efter

1970 Socialstyrelsen) og de enkelte særforborgsgrene (især Statens Åndssvageforsorg). Vi har i denne sammenhæng benyttet eksisterende samlinger som *Lovtidende*, cirkulæresamlinger m.m.

Materiale fra den parlamentariske beslutningsproces: Det drejer sig især om Folketingets og (før 1953) Landstingets debatter i forbindelse med centrale lovreformer af særforborgen. Debatterne er refereret i *Folketingstidende* (indtil 1953 *Rigsdagstidende*). Hertil kommer såkaldt lovforberedende materiale i form af trykte kommissionsberetninger.

Publikationer fra særforborgen og dens institutioner: Gennem hele perioden, og især fra 1950'erne og frem, har særforborgen og dens institutioner udsendt en række publikationer. Det drejer sig om interne publikationer, som f.eks. åndssvageforsorgens *S.Å.-Nyt*, trykte årsberetninger, informationsmateriale, vejledninger til ansatte og anbragte m.v.

Samtidige tidsskrifter: Der er i forbindelse med undersøgelsen gennemgået en række tidsskrifter og aviser. Det drejer sig for det første om datidens fagtidsskrifter som f.eks. *Socialt Tidsskrift*, *Juristen*, *Nordisk Tidsskrift for Åndssvageforsorg* samt *Ugeskrift for Retsvæsen*. For det andet om tidsskrifter, som er knyttet til bestemte faggrupper eller interesseorganisationer. Det gælder ikke mindst tidsskriftet *Kellers Minde / Evnesvages Vel / LEV-bladet* (forældreforeningen Evnesvages Vel), *Døvebladet* og *Socialpolitisk forenings småskrifter*.

Dagspressen: Som det fremgår af de følgende kapitler, var der gennem det meste af perioden en kritisk medieopmærksomhed i forhold til Særforborgens håndtering af de anbragte. Vi har ikke foretaget en systematisk undersøgelse af de trykte mediers avisartikler, men det arkivalske materiale har vist sig at rumme en hel del udklip, som vi har kunnet benytte til at studere konkrete problemstillinger set udefra.¹³

Interviews

I forbindelse med undersøgelsen har vi inddraget en række mundtlige kilder. Denne kilde-type er eksplicit nævnt i kommissoriet som kilde til, hvordan særforborgens institutioner er blevet oplevet. Det indsamlede materiale anvendes løbende i undersøgelsen, men især i kapitlerne om den oplevede anbringelse (se kapitel 18) samt i overvejelserne om anbringelsen og den oplevede særforborgs konsekvenser (se kapitel 19).

Materialet omfatter 85 interviews med tidligere anbragte, pårørende og ansatte i særforborgen. De mundtlige kilder relaterer sig til to indsamlinger af interviews med tidligere anbragte, ansatte og pårørende (med særligt fokus på førstnævnte gruppe): For det første har vi i

13 Indimellem har vi undladt at nævne detaljer om avisen af hensyn til at sikre de involveredes anonymitet.

forbindelse med undersøgelsen foretaget 54 interviews med informanter fra særfor sorgen. Disse består af 22 interviews med tidligere anbragte, fire interviews med pårørende og 27 interviews med tidligere ansatte. Udgangspunktet for indsamlingen har af etiske grunde været, at de skulle ske på baggrund af henvendelse fra tidligere anbragte (eller ansatte og pårørende). Interviewarbejdet er foregået i en periode fra marts 2020 til marts 2021. I processen med indsamlingen har vi fulgt følgende:

- I den første tidlige fase efterlyste vi informanter via landsdækkende medier, sociale medier, interesseorganisationers nyhedsbreve (og netværk) foruden distribution af trykte flyers til f.eks. bo- og støttetilbud, handicaphistoriske samlinger og museer samt socialpædagogiske pensionistforeninger. Dertil kommer opsøgende landsdækkende kontakt til botilbud og kommuner via telefon og e-mail. Informanterne repræsenterer samtlige forsorgsgrene bortset fra talelidende og døve (sidstnævnte er dog repræsenteret i den anden anvendte kildesamling, se nedenfor).
- De aftalte interviews blev foretaget i informanternes hjem, på Danmarks Forsorgsmuseum eller i lokaler tilknyttet institutioner (som Vodskov eller Andersvænge). De foretagne interviews havde en varighed på en til tre timer. Informanterne kunne, hvis de ønskede det, medbringe en selvvalgt støtteperson. I forbindelse med interviewsituationen blev informanterne oplyst om, at deltagelsen var frivillig, og at interviewet ville blive anonymiseret. Der blev underskrevet en samtykkeerklæring for hvert interview. De foretagne interviews kan betegnes som semistrukturerede, hvor spørgsmål blev tilpasset dels den enkelte særfor sorgsgren, dels i forhold til, om den pågældende var tidligere anbragt, pårørende eller ansat. Se interviewguide i bilag E.¹⁴

Indsamling af interviews blev på grund af nedlukninger forårsaget af COVID-19 stærkt udfordret. Derfor blev enkelte interviews foretaget telefonisk eller virtuelt. Alle interviews er blevet optaget med diktafon, der er skrevet logbøger¹⁵, og endelig er de blevet transskriberet og tematisk bearbejdet. Hovedvægten af informanterne fortæller om perioden fra 1950-1980. (Se bilag D).

14 Interviews med informanter med udviklingshandicap er blevet tilpasset og tilrettelagt efter aftale med støtteperson. Alle informanter er blevet tilbudt en efterfølgende samtale med en erfaren psykolog.

15 I logbøgerne er bl.a. noteret, hvordan kontakten til informanten er etableret, hvordan rammerne omkring interviewsituation var (er det f.eks. et interview foretaget i eget hjem, på Danmarks Forsorgsmuseum, over telefon eller via en virtuel mødeform. Det er også noteret, hvordan interviewerens oplevelde stemningen før, under og efter interviewet, og det er noteret, om der har været en efterfølgende kontakt med informanten, og hvad denne kontakt har omhandlet.

For det andet anvendes også interviews indsamlet i perioden 2015-2018 i forbindelse med projektet "Anbragt i historien" (projektet blev varetaget af Danmarks Forsorgsmuseum på vegne af Socialstyrelsen og finansieret af Satspuljemidler). I forbindelse med projektet blev der indsamlet 31 øjenvidneberetninger fra anbragte fra særfor sorgen.¹⁶ Der var også her tale om informanter, der selv havde taget kontakt eller med hjælp fra en støtteperson, og proceduren for indsamlingen er stort set lig den ovenfor beskrevne.¹⁷

Med inddragelsen af interviews har vi haft mulighed for at studere forholdene fra de anbragte fra forskellige vinkler – dvs. fra samtidens egne kilder (primært i form af det arkivalske materiale) og til nutidens erindringer om anbringelsen under særfor sorgen. Vi har dog ikke foretaget en kobling mellem arkivmaterialet og informanternes beretninger. Vi har således ikke eftersporet interviewpersonernes anbringelser eller konkrete erfaringer i arkivmaterialet, ligesom vi heller ikke har kontaktet de personer, som optræder i arkivalierne eller i den offentlige debat.¹⁸ Men ved at inddrage forskelligartet materiale og de forskellige blikke har vi kunnet tegne et mere nuanceret billede af anbringelser i særfor sorgen. Vi diskuterer i de følgende kapitler løbende de analytiske udfordringer med det forskelligartede materiale i forbindelse med de enkelte undersøgelsestemaer.

16 Disse interviews er anvendt i Kragh et al., 2015.

17 Kragh et al., 2015, s. 18-19.

18 Jf. tilladelsen til at anvende de gennemgåede arkiver fra Rigsarkivet, er det ikke tilladt at henvende sig til personer, som optræder i arkiverne.

Kapitel 4 Den eksisterende forskning

Formålet med dette kapitel er at skitsere nogle hovedpositioner – og centrale bidrag – i denne forskning, med særligt fokus på den periode og på de grupper og emner, som behandles i vores undersøgelse. Vi vil inddrage dele af denne forskning i vores arbejde.

Historien om marginaliserede og udsatte grupper i Danmark blev indtil for et halvt århundrede siden dyrket temmelig sporadisk i form af den tidlige kulturhistories fokus på sociale og kriminelle randeksistenser og socialhistoriens fokus på økonomisk og social ulighed. Der eksisterer fortsat en slags skisma i forskningen, for så vidt som de senere årtiers forskning i velfærdsstatens historie kun i begrænset omfang omfatter historien om de mest marginaliserede og udsatte grupper¹⁹ samtidig med, at der fra 1980'erne og 1990'erne har udviklet sig en parallel forskningstradition, som mere målrettet har produceret ny forskning om fængselsvæsenets, psykiatriens og børneforsorgens historie m.v.²⁰

Et par centrale temaer i forskningen om samfundets udsatte grupper har netop været børneforsorgens og psykiatriens historie, og hvoraf enkelte bidrag lapper ind over vores undersøgelses tematiske fokusområder. I et nyere værk har Cecilie Bjerre således undersøgt Børneværnets anbringelsespolitik i perioden fra Børneloven i 1905 og frem.²¹ Herudover findes en række udredninger af behandlingen af institutionsanbragte børn i børneforsorgen og anbringelsens konsekvenser. Studierne behandler i nogen grad de samme tematikker inden for børneforsorgen, som vi undersøger i vores udredning.²² Inden for dansk psykiatri-

19 Det gælder f.eks. syv-bindsværket Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.): *Dansk Velfærdshistorie*, bd. 1-7, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010-2014.

20 Jf. John T. Lauridsen: *Fra udstødte til anbragte, 1500-1950. Marginalgrupperforskning i Danmark*, København: Det Kongelige Bibliotek, 1996.

21 Cecilie Bjerre: *Når staten er far og mor. Børneværnets anbringelser af børn i Danmark 1905-1975*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2021.

22 Maria Rytter: *Godhavnsrapporten: en undersøgelse af klager over overgreb og medicinske forsøg på Drenge- og Skolehjemmet Godhavn samt 18 andre børnehjem i perioden 1945-1976*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2011. Godhavn-undersøgelsen kom til på foranledning af Socialministeriet. Det kan bemærkes, at også i nabolandene Norge, Sverige og Finland har der været forskellige mere eller mindre formelle undersøgelser af anbringelser af børn og unge. Sverige: Statens Offentliga Utredningar. SOU 2011/61. *Utredningen om vanvård i den sociala barnvården. Vanvård i social barnvård: slutbetänkande*. Stockholm: Statens offentliga utredningar. Norge: Norges Offentlige Utredninger 2004:23 *Barnehjem og specialskoler under luppen. Nasjonal kartlegging av omsorgssvikt og overgrep i barnevernseinstitusjoner 1945-1980*. Oslo: NOU. Finland: Hytönen, K., M., Malinen, A., Salenius, P., Haikari, J., Markkola, P., Kuronen, M. og Johanna Koivisto. *Missförhållanden och vanvård av barn inom barnskyddets vård utom hemmet 1937-1983*. Social- och hälsovårdsministeriet, 2016. Ålandsöerne: Sanna Roos & Liselott Lund. *En utredning om vanvård av samhällsvårdade barn på Åland under 1953-1971*. Landskapsregeringens socialvårdsbyrå, 2015

historie har særligt historikeren Jesper Vaczy Kragh bidraget med flere omfattende og banebrydende studier, der bl.a. berører fiksering, celleanbringelse og medicinsk behandling, som også er tematikker behandlet i vores undersøgelse, og hvor grænsen mellem psykiatri og særforsorg ikke altid er helt klar.²³

Særforsorg

Ser vi mere specifikt på særforsorgens historie, som er fokuspunktet for vores undersøgelse, har Danmarks Forsorgsmuseum stået bag udarbejdelsen af en undersøgelse af anbringelser inden for socialforsorgen. Den undersøgelse har et bredere fokus end vores, idet den også inkluderer børneforsorgen og psykiatrien og er baseret på et mindre omfattende arkivmateriale, men den berører flere af de samme temaer, som vi behandler.²⁴

Udover ovennævnte undersøgelse har Birgit Kirkebæk i flere publikationer beskrevet centrale aspekter af åndssvageforsorgens historie, Lene Koch har grundigt undersøgt sterilisationspolitikken og -praksis i åndssvageforsorgen, mens Jesper Vaczy Kragh i bogen *IQ75* har beskrevet aspekter af åndssvageforsorgens historie med udgangspunkt i en konkret anbragt mand, ligesom der findes en række udgivelser om enkelte institutioners historie m.v. (se mere om de nævnte bidrag nedenfor). Men der savnes fortsat en samlet beskrivelse af særforsorgens såvel som de enkelte forsgsgrenes historie i hele perioden fra 1933 til 1980, som inkluderer ikke bare den politiske historie (lovgivningen, institutionerne og forvaltningen m.v.), men også særforsorgen i praksis (dvs. særforsorgens socialhistorie) og den oplevede særforsorg.

Flere af de ovennævnte værker kommer – i større eller mindre grad – ind på livet på særforsorgens institutioner og omfatter ofte kritiske skildringer af de fysiske rammer, tvangselementer, fysiske indgreb og i nogen tilfælde overgreb. Det er dog fortsat sporadisk, hvad der findes af forskning med særskilt fokus på forskellige former for svigt og overgreb undersøgt ud fra både arkivstudier og vidnesbyrd. I det følgende vil vi se lidt nærmere på den noget heterogene litteratur, som findes om særforsorgens historie.

23 F.eks. Jesper Vaczy Kragh (red.): *Psykiatriens historie i Danmark*, København: Hans Reitzel, 2008; Jesper Vaczy Kragh, *Det hvide snit. Psykokirurgi og dansk psykiatri 1922-1983*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010, og Jesper Vaczy Kragh: *Sikringen. Forbrydelse, farlighed og foranstaltninger, Sikringsafdelingen i dansk psykiatri 1918-2018*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2018.

24 Jesper Vaczy Kragh, Stine Grønbæk Jensen, Jacob Knage Rasmussen og Klaus Petersen: *Anbragt i Historien Et socialhistorisk projekt om anbragte og indlagte i perioden 1945-1980*, Svendborg: Svendborg Museum, 2014. Bogen blev udarbejdet for Socialstyrelsen, og en let omarbejdet version er udgivet i form af Jesper Vaczy Kragh, Stine Grønbæk Jensen og Jacob Knage Rasmussen: *På kanten af velfærdsstaten. Anbragte og indlagte i dansk socialforsorg*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2015. I begge finder man nyttige og ganske omfattende litteraturoversigter.

Publikationer om særforsorgens historie

Som nævnt ovenfor har der siden 1980'erne været en voksende interesse for forskning i marginalgrupper og herunder de grupper, som hørte under særforsorgens ressort (se kapitel 6). Som toneangivende ift. studiet af særforsorgens historie skal nævnes Historisk Selskab for Handicap og Samfund, som blev stiftet i 1986 med det formål at bevare erindringen om særforsorgen i kølvandet på dens udlægning fra stat til amter og kommuner seks år tidligere.²⁵ Foreningen har siden 1987 udgivet tidsskriftet *Handicaphistorisk tidsskrift* (tidligere *Handicaphistorie* og *Handicap og samfund*), hvis temanumre har sat fokus på en række forskelligartede emner med relation til særforsorgens historie. Tidsskriftet har ofte blandet historiske undersøgelser med bidrag fra forskellige typer af øjenvidner. Fremhæves skal også Center for Handicaphistorisk Forskning ved Danmarks Lærerhøjskole, der med professor Birgit Kirkebæk i spidsen op gennem 1990'erne stod bag en række vægtige forskningsmæssige bidrag om forskellige handicapgruppers historie, hvoraf flere præsenteres nedenfor. Endelig skal nævnes Nordic Network on Disability Research, som siden 1999 har udgivet *Scandinavian Journal of Disability Research*, der med jævne mellemrum inkluderer bidrag om den danske særforsorgs historie.²⁶

Nedenfor nævner vi en række af de væsentligste af disse initiativers forskningsmæssige bidrag, hvoraf de fleste er kendetegnet ved, at de bygger på grundige arkivstudier suppleret med erindringsmateriale foruden en tydelig inspiration fra den franske tænker Michel Foucault og hans vægt på videns- og magtrelationer og deres betydning for forholdet mellem normalitet og afvigelse og den deraf følgende institutionsdannelse.²⁷

Herudover er der – særligt når det gælder de enkelte institutioners historie – udkommet en række værker skrevet af personer, som ikke sjældent står uden for de nævnte forskningsnetværk. Institutionshistoriografien falder i to dele. Den første del er ofte skrevet af tidligere ansatte på institutionerne og består ikke sjældent af jubilæumsskrifter, som rummer en mængde nyttige oplysninger om de enkelte institutioners baggrund, tilblivelse, indretning og drift, men som samtidig holder sig loyalt til fortællingen om stifternes og de ansattes

25 Se: <http://www.handicaphistorien.dk/>

26 Se Eva Simonsen: 'Disability History in Scandinavia. Part of an International Field', *Scandinavian Journal of Disability Research*, nr. 7., 2005, s. 137-154; Birgit Kirkebæk: "Opkomsten af den handicaphistoriske forskning og etableringen af handicaphistoriske selskaber i 1980'erne og -90'erne", *Handicaphistorisk Tidsskrift*, nr. 41, 2019, s. 82-93.

27 Se Birgit Kirkebæk & Ingrid Markussen (red.): *Diskurs, diagnose og konstruktion. Om Foucaultinspireret forskning i Norden med relation til handicaphistorisk forskning*, København: Danmarks Lærerhøjskole, Center for Handicaphistorisk Forskning, 1997. Desuden Edith Mandrup Rønn og Janie Olsen (red.): *Afvigelse fra hvad? De psykisk udviklingshæmmede og samfundet*, København: Institut for Europæisk Folkelivsforskning, Københavns Universitet 1993; Poul Duedahl, Louise Nyholm Kallestrup og Lars Andersen (red.): *De måske udstødte. Historiens marginale eksistenser*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 2005; Birgit Kirkebæk: *Almagt og afmagt. Specialpædagogikkens holdninger, handlinger og dilemmaer*, København: Akademisk Forlag, 2010, og Birgit Kirkebæk, Lotte Hedegaard-Sørensen og Chalotte Glintborg: *Professionelle blikke på den anden - når fortællinger forandrer identiteter*, København: Frydenlund Academic, 2018.

gode hensigter og samtidens behandlingsmæssige fremskridt. Her repræsenterer institutionerne først og fremmest et humanitetsfremskridt. Den anden del udgøres af primært nyere forskningslitteratur, skrevet af en skønsom blanding af tidligere ansatte, etnologer og historikere, som i højere grad holder en kritisk-videnskabelig distance til institutionen med vægt på institutionaliseringens bagsider og disciplinerende og kontrollerende træk.²⁸ Værkerne er typisk skrevet med fokus på en enkelt af særforsores grupper, og balancen mellem jubilæumsskrifter og den nyere forskningslitteratur varierer mellem dem:

Døveforsorgens historie er langt overvejende præget af ældre jubilæumsskrifter, men der findes dog også nyere og mere forskningsorienterede bidrag med en mere kritisk tilgang i bl.a. Døvehistorisk Selskabs forskellige publikationer.²⁹

Forsorgen for talelidende har også kastet flere publikationer af sig om historien, som fortrinsvis er skrevet af en enkelt tidligere ansat.³⁰

Blindeforsorgen har til gengæld været genstand for en blanding af mere traditionelle jubilæumsskrifter og en række afhandlinger, forskningsprojekter og bøger, hvoraf en god del er forfattet af medlemmer af Blindehistorisk Selskab.³¹

28 Dette gør sig gældende inden for stor set alle dele af marginalgruppeforskningens institutionshistorie. For en diskussion af todelingen inden for psykiatريفorskningen, se Jette Møllerhøj: "Psykiatriens definitioner af det sindssyge og det sindssunde ca. 1850-1900", i: Poul Duedahl, Louise Nyholm Kallestrup og Lars Andersen (red.): *De måske udstødte. Historiens marginale eksistenser*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 2005.

29 A. Holm: *Den Kgl. Døvstummeskole, Nyborg. 1891 - 7. september - 1941*, Nyborg 1941; P. Høiberg: *Døveskolen i Nyborg 1891-1966*, Nyborg, 1966; Th. Behrendt m.fl. (red.): *Døv i dag. Døveforeningen af 1866. 1866-1966*, København: Døvefonden, 1966; Asger Holm m.fl.: *Døveundervisning i Danmark 1807-1982*, København: Døvehistorisk Selskab, 1983; Jonna Widell: *Døves kultur. Fra åbning og isolation til manifestation og ligestilling*, Aalborg: Døveskolernes Materialelaboratorium 1993; Birgit Kirkebæk (red.): *At være døv. Handicaphistorisk Tidsskrift*, nr. 10, 2003 [temanummer]; Eva Helena Andersen: *Er der plads til mig? En fortælling om døve børn anno 1807-2007*, København: Skolen på Kastelsvej, 2007; Anne Vikkelsø: *CFD gennem 150 år. 1869-2019*, København, CFD, 2021.

30 Steen Fibiger, "Baggrunden for den talepædagogiske uddannelse", *Handicaphistorie*, nr. 5, 1991, s. 39-48; Steen Fibiger, "Talepædagogik i historisk belysning", i: *Skolehistorie, handicaphistorie, idéhistorie, et nyhedsbrev tilegnet Ingrid Markussen*, København 1998, s. 92-100 og Steen Fibiger, "Talepædagogisk Forening i Danmark, verdens ældste talepædagogiske forening", *Dansk audiologopædi*, bd. 23, nr. 4, s. 13-19.

31 Peter Ommerbo: *Dansk Blindesamfunds Historie. Udarbejdet efter Foreningens Blade og Protokoller*, København, 1944; Arne Søgaard-Andersen m.fl.: *Statens Institut for Blinde og Svagsynede i København: 1858 - 5. november - 1958*, København, 1958, samt Sven Houmøller: *Kjæde-Ordenen og Blindeforsorgen 1811 - 10. juni - 1961*, København: Selskabet Kjæden, 1961; Svend Jensen m.fl.: *1911-1986. Dansk Blindesamfunds 75-års jubilæum*, København: Dansk Blindesamfund, 1986; Niels Strandsbjerg: *Refsnæsskolen. Institut for Blinde og Svagsynede Børn og Unge i Danmark. 100 års jubilæum*, Refsnæs 1998; Svend Jensen: *Det første skridt mod ligestilling*, København: Dansk Blindesamfund, 2001; Gerhard Kaimer: *Blindhedens verden, træk af blindes kulturhistorie*, Århus 2002; Rene Ruby, "Konstruktionen af den blinde ca. 1850 - 1914", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 12, 2002, s. 7-166; Pia Lundberg: *Blindhed, antropologisk analyse af de blindes verden fra renessancen til i dag*, Københavns Universitet: Det Samfundsvidenskabelige Fakultet, 2005; Birgit Kirkebæk (red.): *Blindhed. Handicaphistorisk Tidsskrift*, nr. 22, 2009 [temanummer]; Rene Ruby, *Afvigelsens dilemmaer, blindes organisering i det 20. århundrede* [upubliceret ph.d.-afhandling, Københavns Universitet], 2011, og Tina Adele Hoff og Michael Hinsch Jensen (red.): *"- gøre de Blinde til frie og uafhængige Borgere". 100 år med Dansk Blindesamfund*, København: Dansk Blindesamfund, 2012.

Vanføreforsorgen blev på et tidligt tidspunkt taget under behandling af en række forskere – herunder af historikerne Harald Jørgensen og Henrik Becker-Christensen – og siden hen i skrifter udgivet af Museumsforeningen for Vanføreforsorgen.³²

Epileptikerforsorgen er undersøgt i flere artikler foruden en enkelt bog skrevet af lektor Bjørn Hamre om Kolonien Filadelfia i Dianalund, ligesom der løbende udgives en række småskrifter af Kolonien Filadelfias museum.³³

Åndssvageforsorgen har, som den største af forsorgsgrenene (se kapitel 6), været genstand for en helt anderledes forskningsmæssig opmærksomhed. De overordnede udviklingstræk i åndssvageforsorgens samlede historie kan man læse om i de bredt anlagte værker som *Anbragt i historien* og *På kanten af velfærdsstaten* og som del af de allerede nævnte vægtige værker af Lene Koch, Jesper Vaczy Kragh, Poul Duedahl og Birgit Kirkebæk³⁴. Eksempelvis er hele normaliseringspolitikken og forsorgschef Niels Erik Bank-Mikkelsens tanker, som danner fundament for tiden efter 1959 og frem til afviklingen af statsforsorgen, omdrejningspunkt i sidstnævntes grundige og delvist arkivbaserede biografi om ham.³⁵

Herudover findes en længere række mere institutionsbundne fremstillinger vedrørende åndssvageforsorgen af både jubilæumstypen og af mere videnskabelig karakter. Der er således skrevet forskningsbaserede og ofte institutionskritiske værker om udviklingen af den tidlige åndssvageforsorg med oprettelsen af Gl. Bakkehus og De Kellerske Anstalter

32 *Samfundet og Hjemmet for vanføre. 1872 - 21. oktober - 1947*, København: Schultz, 1947; Harald Jørgensen: *Vanføreforsorgen i Danmark gennem 100 år*, København: Samfundet og Hjemmet for Vanføre, 1972; Bente Rødsgård: *Vanførefonden 1955-95*, København 1995; Henrik Becker-Christensen (red.): *Fra forsorg til service. Sahva Fonden 125 års udvikling*, Institut for Grænseregionsforskning/Erhvervsarkivet, 1997; Ib Bjerring Nielsen: *Rehabilitering i nordisk perspektiv med udgangspunkt i vanføreforsorgens udvikling i de nordiske lande*, København: Museumsforeningen for Vanføreforsorgen og Hans Knudsen Institutet, 2004, og Ib Bjerring Nielsen: *Det danske system, et forsøg på at afdække de tanker, der lå bag dannelsen af Samfundet og Hjemmet for Vanføre*, København: Museumsforeningen for Vanføreforsorgen, 2006.

33 Mogens Lund: "Epilepsiernes epidemiologi. Fra Frederik Kristoffer Hallager til Palle Juul-Jensen – med et sideblik til Adolph Sell", *Bibliotek for Læger*, bd. 182, nr. 2, 1990, s. 181-191; Bjørn Hamre: *Syge må plejes med kærlighed. Kolonien Filadelfia 1897-1997*, Dianalund: Kolonien Filadelfia, 1997; John Alving, "Epilepsi – historiske aspekter. Fra djævlebesættelse til ionkanaler", *Handicap og samfund*, nr. 11, 1998, s. 15-24, og Bjørn Hamre: "Disse samfundets stedbørn. Fra månesyge og djævlebesættelser til social forsorg og antiepileptika", *Handicaphistorisk Tidsskrift*, 2001, s. 82-101.

34 Se også Edith Mandrup Rønn, *De fattige i ånden. Essays om kultur, normalitet og ufornuft*. København: Museum Tusulanum 1996.

35 F.eks. i Jesper Vaczy Kragh: *IQ 75. Erling og åndssvageforsorgen*, København: Gads Forlag, 2022; Lene Koch: *Tvangsterilisation i Danmark 1929-67*, København: Gyldendal, 2001; Poul Duedahl: *Billeder fra en anden verden. De Kellerske Anstalters historie*, 2. udgave, København: Gads Forlag, 2019; Birgit Kirkebæk: *Normaliseringsperioden. Dansk åndssvageforsorg 1940-1970 med særligt fokus på forsorgschef N.E. Bank-Mikkelsen og udviklingen af Statens Åndssvageforsorg 1959-1970*, København: SocPol, 2001 samt Birgit Kirkebæk og Iver Horneman Møller: *Afhægtet. Mennesker med udviklingshandicap og deres levevilkår*, København, Samfundslitteratur, 2020. Nævnes kan også Bjarne Hesselbæk: *Befrielsen. De udviklingshæmmedes historie i Danmark*, København: Dansk Psykologisk Forlag, 2020.

og tidens efterfølgende fokus på opbygningen af store totalanstalter og en landsdækkende åndssvageforsorg.³⁶

De Kellerske Anstalters historie har ligeledes været genstand for både et jubilæumsskrift og en nyere og mere kritisk gennemgang af den samlede historie fra oprettelse til nedlæggelse.³⁷ Tilsvarende er der skrevet en samlet historie om åndssvageasylet Karens Minde, der begyndte som en filial af De Kellerske Anstalter for siden at overgå til Østifternes Åndssvageanstalter, ligesom der er skrevet værker om De Kellerske Anstalters filial- og isolationsanstalter på Livø og Sprogø. Kendetegnende for flere af dem er, at de er inspireret af Foucaults syn på anstalter som panoptisk magtarkitektur, og at værkerne bygger på studier af patient-journaler, korrespondancesager, artikler, lovgivning og lægelige diskurser samt interviews med tidligere ansatte og anbragte.³⁸

Også Ebberødgård Åndssvageanstalt, Åndssvageanstalten ved Ribe og Vodskov Åndssvageanstalt og deres samlede historie har været genstand for nyere værker.³⁹

Derudover er der udformet en grundig og kildenær gennemgang af historien om de såkaldte fredehjem, hvis drift foregik i tæt samarbejde med åndssvageanstalterne, og hvorfra mange nye anbragte blev hentet, ligesom der er skrevet en smule om den kontrollerede familiepleje, igennem hvilken mange anbragte blev udsluset af åndssvageforsorgen igen.⁴⁰ Åndssvageforsorgen har også været genstand for en række historiske undersøgelser af mere tematisk art, som f.eks. studiet af selve arkitekturen fra den tidlige forsorgs totalanstalter og til normaliseringspolitikens bofællesskaber.⁴¹

36 Nete Balslev Wingender: *"Drivhuset for den sygnende Plante!" Børn og opdragelse i åndssvageanstalten Gl. Bakkehus 1855-1902*, Slangerup: Dansk Psykologisk Forlag, 1992, og Birgit Kirkebæk: *Da de åndssvage blev farlige*, Holte: SocPol, 1993.

37 Hans Otto Wildenskov: *Den Kellerske Anstalt i Brejning 1899-1949*, Brejning 1949; Birgit Kirkebæk: *Da de åndssvage blev farlige*, Holte: SocPol, 1993, og Poul Duedahl: *Billeder fra en anden verden. De Kellerske Anstalters historie*, 2. udgave, København: Gads Forlag, 2019.

38 Birgit Kirkebæk: *Uduelig og ubrugelig. Åndssvageasylet Karens Minde 1880-1987*, København: SocPol 2007; Birgit Kirkebæk: *Defekt og deporteret. Ø-anstalten Livø 1911-1961*, København: SocPol, 1997, og Birgit Kirkebæk: *Letfærdig og løsagtig - kvindeanstalten Sprogø 1923-1961*, Holte, SocPol, 2004.

39 Torben Hvam: *Ebberødgårds historie. I medgang og modgang*, Birkerød: Birkerød Lokalhistoriske Arkiv og Museum, 1994; Edith Mandrup Rønn: *"De fattige i ånden -". Essays om kultur, normalitet og ufornuft*. København: Museum Tusulanum, 1996; Kirsten Enevoldsen: *Ribelund 1907-2007, Ribe 2007*, og Allan Skou Kristensen: *100 år i Hammer Bakker. Fra Åndssvageanstalt til Handicapområde. Aalborgbogen 2015*, Aalborg: Selskabet for Aalborgs Historie, 2015.

40 Finn Andersen: *Lad os frede om disse piger. Bestyrelsen for Fredelhjems oprettelse og virke 1906-84*, Oligo, Center for Oligofrenipsykiatri, 2012, og Birgit Kirkebæk: "Kontrolleret familiepleje - var det en form for udlicitering?", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 38, 2017, s. 56-65.

41 Per Holm m.fl.: *Fra totalinstitution til selvforvaltning - åndssvage i udvikling*, Viborg 1988; Erik Ejlers: *Fra anstalt til bofællesskab. Åndssvageforsorgens bygningshistorie 1855-1990*, Haslev: Christian Ejlers Forlag, 1994, og Irma Toft: *Fra sovesal til egen bolig. En bog om de udviklingshæmmedes historie i Viborg Amt*, Viborg: Viborg Amt, Socialforvaltningen, 2000.

Udover de ovennævnte bidrag findes der en række bidrag, som har undersøgt særlige aspekter af åndssvageforsorgen og åndssvageforsorgens praksis. Dette omfatter bl.a. følgende temaer: *Intelligenskvotient og habitus* som udgangspunkt for anbringelser har ikke dannet baggrund for selvstændige værker, men udgør til gengæld en essentiel del af en række bredere værker og artikler skrevet af bl.a. Lene Koch, Birgit Kirkebæk og Jesper Vaczy Kragh.⁴² *Behandling og fiksering* i åndssvageforsorgen fremgår på samme måde som et centralt led i de bredere anlagte værker som *Anbragt i historien* og *På kanten af velfærdsstaten* samt i en bog af Stine Grønbæk Jensen og Jesper Vaczy Kragh, ligesom lobotomien – det såkaldte hvide snit – på omtrent 300 åndssvage indgår som led i Jesper Vaczy Kraghs omfattende værk om lobotomiens samlede historie og betydning i socialforsorgen.⁴³ *Sterilisationspolitik og -praksis* har på tilsvarende vis været genstand for endog særdeles grundige værker. De handler om synet på de åndssvage som nogle, der ikke bare skulle beskyttes mod samfundet, men hvor det særlig i begyndelsen af perioden i udpræget grad handlede om at beskytte samfundet mod de åndssvage – dels ved at aflaste de pårørende og dels ved at beskytte omverdenen mod de anbragtes angiveligt degenerative arveanlæg gennem eugenisk lovgivning og sterilisationspolitik i perioden fra 1929 til 1967.⁴⁴ *Vold samt seksualitet og seksuelle overgreb* indgår på tilsvarende vis i de allerede nævnte og bredt anlagte værker, mens seksualitetens historie i særfor sorgen i bredere forstand tillige er emnet for et temanummer med en række bidrag af *Handicaphistorisk tidsskrift* fra 2014.⁴⁵ *Fejlanbringelser* nævnes undertiden også i den bredere litteratur, men er ellers kun behandlet sporadisk i artikelform og andetsteds, sådan som det f.eks. er tilfældet i forbindelse med

42 Lene Koch: *Tvangssterilisation i Danmark 1929-67*, København: Gyldendal, 2000, s. 92-95; Birgit Kirkebæk: "I.K. 75. - grænsen mellem åndssvaghed og normalitet", *Social kritik*, årg. 9, nr. 50, 1997, s. 20-33, og Jesper Vaczy Kragh: *IQ 75. Erling og åndssvageforsorgen*, København: Gads Forlag, 2022, s. 30-32.

43 Stine Grønbæk Jensen og Jesper Vaczy Kragh: *Erfaret magt. Frustrationer og fastholdelser på botilbud*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2020, og Jesper Vaczy Kragh, *Det hvide snit. Psykikirurgi og dansk psykiatri 1922-1983*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.

44 Birgit Kirkebæk: *Abnormbegrebet i Danmark i 20'erne og 30'erne. Med særligt henblik på eugeniske bestræbelser - og især i forhold til åndssvage*, København, Danmarks Lærerhøjskole, 1985; Lene Koch: *Racehygiejne i Danmark 1920-56*, København: Gyldendal, 1996, og Lene Koch: *Tvangssterilisation i Danmark 1929-67*, København: Gyldendal, 2001, og Gunnar Broberg og Nils Roll-Hansen: *Eugenics and the Welfare State. Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland*, 2. udg., Michigan State University Press, 2004. Om danskernes forhold til medlidenhedsdrab, se Jesper Vaczy Kragh: "Det sidste trin. Medlidenhedsdrab på åndssvage og handicappede i Danmark", *Handicaphistorisk tidsskrift* nr. 36, 2016, s. 7-22, og om den begrebslige baggrund for racehygiejnen, se Poul Duedahl: *Fra overmenneske til UNESCO-menneske. Racebegrebet i Danmark 1890-1965*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017.

45 Karsten Løt: "Brikker til handicap-sexologiens historie i Danmark – med udgangspunkt i Statens Åndssvageforsorg", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 31, 2014, s. 7-62; Edith Mandrup Rønn: "Fra forbud til påbud. De åndssvages seksualitet. Kovendingerne i 1960'erne og 1970'erne", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 31, 2014, s. 74-88, og Stine Grønbæk Jensen: "... det var de fandeme strenge med! Anbragtes fortællinger om seksualitet på institutioner under åndssvageforsorgen i 1950'erne og 1960'erne", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 31, 2014, s. 89-110.

biografierne om de tidligere anbragte Christian Bonde og Erling Frederiksen samt i en bog af Bjørn Christiansen om sin far.⁴⁶

Uddannelse m.v.: Folkeskolens udsondring af og medvirken til anbringelse af børn under åndssvageforsorgen samt undervisningen af åndssvage igennem tiden, fra ingen undervisning overhovedet til opbygningen af et skolesystem efter Anden Verdenskrig, har også dannet baggrund for et par forskningsbidrag.⁴⁷ Hertil kommer jubilæumsskrifter og interne publikationer, som beskriver udviklingen på enkelte institutioner som f.eks. Gl. Bakkehus eller de såkaldte eksternatskoler.⁴⁸

Ansatte i åndssvageforsorgen og deres faglige organisationers historie i perioden er indgående behandlet i et enkelt bogværk, mens de pårørendes historie i kraft af forældreforeningen LEV's historie både har været genstand for både et jubilæumsskrift skrevet af forhenværende forsorgschef Niels Erik Bank-Mikkelsen og en grundig historisk undersøgelse skrevet af Birgit Kirkebæk.⁴⁹

Sluttelig skal nævnes en række af bøger og forskningsartikler, der omhandler det praktiske arbejde med at fremfinde og anvende dokumenter om særfor sorgens historie i stil med de kildestudier, der danner baggrund for vores undersøgelse.⁵⁰

-
- 46 Bjørn Christiansen *En retningskrans af bly. En sand historie om min fars fejlplacering før og nu*, København: Forlaget Indblik, 2015; Birgit Kirkebæk og Benny Lihme: *Bonde - gal mand på rette vej. En biografi*, København: Social Kritik, 2017; Stine Grønbæk Jensen og Jesper Vaczy Kragh, "I gråzonen – narrativer om fejlplanbringelser under åndssvageforsorgen", i: Charlotte Giintberg m.fl. (red.), *Professionelle blikke på den anden – når fortællinger forandrer identiteter*, København: Frydenlund Academic 2018, s. 79-97, og Jesper Vaczy Kragh: *IQ 75. Erling og åndssvageforsorgen*, København: Gads Forlag, 2022, s. 30-32.
- 47 Birgit Kirkebæk: "Det dumme barn i skolen. Udskillelse af åndssvage børn fra folkeskolen", *Den Jyske Historiker*, 1993, s. 195-209, og Laust Torp Jensen: *Fra uddannelsessystemets udkant - fra forsorg til folkeskole*, Frydenlund, 2013.
- 48 E. Floris, "Gl. Bakkehus gennem 100 år" i *Dr. med. Jens Rasmussen Hüberts. Den danske åndssvageforsorgs grundlægger og Gl. Bakkehus gennem 100 år*, København, 1955, 44-88; Halvor Egekvist (red.), *Fra Gamle Bakkehus til grønne skoler. Historiske artikler og kildestudier om åndssvageskolens 125-årige historie og dens forhistorie*, København: S.Å.-Materialer, 1982.
- 49 Claus Øgendahl: *Socialpædagogernes historie*, København: Socialpædagogernes Landsforbund, 2000; Niels Erik Bank-Mikkelsen: *LEV i 35 år*, København 1987, og Birgit Kirkebæk: *LEV 1952-2002. Udvikling for udviklingshæmmede*, København 2004.
- 50 Birgit Kirkebæk, "Eksempler på anvendelse af journal i handicap historisk forskning", *Handicaphistorie*, nr. 1, 1987, s. 118-120; Grethe Ilsøe, "Særfor sorgens klientjournaler, bevaring, forskning og sikkerhed i landsarkiverne", *Handicaphistorie*, nr. 1, 1987, s. 131-136; Erik Nørr, "Fra landsarkivet – handicaparkiver i Landsarkivet for Sjælland", *Handicaphistorie*, nr. 2, 1988, s. 133-138; Erik Nørr, "Kilderne til handicap forskning, arkivfantasi og administrationshistorie", *Handicaphistorie*, nr. 3, 1989, s. 47-62; Niels Strandsbjerg: *Blindeinstitutioner i Danmark 1858-1970*, København: Landsarkivet i København, 1992; Christian Larsen, "Handicaparkiver – også en rig kilde for personalhistorikere", *Personalhistorisk Tidsskrift*, 2002, s. 227-244; Christian Larsen, "Handicaphistoriske kilder i Danmark", *Handicaphistorisk Tidsskrift*, nr. 14, 2005, s. 68-83; Peter Fransen, Jesper Vaczy Kragh, Jacob Knage Rasmussen og Stine Grønbæk Jensen: "Arkivfortegnelse. Socialfor sorgens arkiver om anbragte og indlagte i perioden 1933-1980", bilag til *Anbragt i Historien*, Socialstyrelsen/Svendborg Museum, 2015, samt Birgit Kirkebæk: "En patienthistorie med udgangspunkt i journallæsning, artikelgennemgang og en privat billedsamling", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 40, 2018, s. 27-38.

Erfaret særforborg

Udover alle de nævnte værker om forskellige sider af særforborgens historie findes der en række øjenvidneberetninger fra tidligere anbragte og ansatte. Bl.a. i form af erindringsbøger nedskrevet af de anbragte selv. Inden for åndssvageforborgen vakte det således opsigt, da Solborg Ruth Kristensen i 1987 udgav *Solborgs bog*, med sin ikke videre positive omtale af tiden og oplevelserne som anbragt på Ebberødgård. Siden hen er flere erindringsbøger kommet til, ofte støttet af Landsforeningen LEV eller Udviklingshæmmedes Landsforbund (ULF), såsom erindringsbøger skrevet af Viola Tingleff og Bjarne Jensen. Dertil kommer nogle af de allerede nævnte beretninger og interviews foretaget af pårørende og forskere, som fortæller om anbringelser set med den anbragtes øjne.⁵¹

På tilsvarende vis indgår en mængde nedskrevne erindringer af tidligere ansatte og anbragte inden for alle særforborgsgrene som selvstændige bidrag i *Handicaphistorisk tidsskrift*, hvis de altså ikke har udgivet dem selv.⁵²

Sideløbende har der været fokus på interviewformen som en metode til aktivt at indsamle og bevare øjenvidneberetninger, og initiativerne omfatter alle grene af særforborgen, sådan som det er tilfældet med de interviews, der indgår i bogen *Livshistorier* fra 1996 og den række af værker, som fulgte i slipstrømmen.⁵³

I flere af de ovennævnte forskningsbidrag indgår således mundtlige beretninger som en del af kildematerialet. Bl.a. blev der foretaget hele 60 interviews med personlige beretninger af mænd og kvinder, der som børn og unge var anbragt under særforborgen i perioden 1945-1980 i forbindelse med udarbejdelsen af rapporten *Anbragt i historien*, og en del af disse

-
- 51 Se f.eks. Solborg Ruth Kristensen: *Solborgs bog*, København: Landsforeningen LEV, 1987, Viola Tingleff: *Violas bog*, København: LEV, 2000, og Bjarne Jensen: *Min opvækst på Den Kellerske Institution i Brejning*, Aarhus, 2016. Desuden Bjørn Christiansen: *En redningskrans af bly. En sand historie om min fars fejlplacering før og nu*, København: Forlaget Indblik, 2015; Birgit Kirkebæk og Benny Lihme: *Bonde - gal mand på rette vej. En biografi*, København: Social Kritik, 2017, og Jesper Vaczy Kragh: *IQ 75. Erling og åndssvageforborgen*, København: Gads Forlag, 2022, s. 30-32.
- 52 Rita Cecilie Varmby og Birgit Kirkebæk: "Min opvækst på Blindeinstituttet Refsnæs", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 39, 2018, s. 41-67; Aage Staffe: *Åndssvag? tilladt? hvordan? Før 1959 efter 59*, København: Forlaget BOgPARTisanen, 2004, og Rita Møller Nielsen: *Med liv og sjæl*, Slagelse, 2007.
- 53 Birgit Kirkebæk & Ingrid Markussen (red.): *Livshistorien*, København: Danmarks Lærerhøjskole, Center for Handicaphistorisk Forskning, 1996; Lars Herlev, *Brejningrødder. Om livet på en åndssvageanstalt*, Vejle: Voksenskolens Forlag, 1997; Diana Paarmann, *De Usædvanliges Historier. Udviklingshæmmede fortæller om deres liv*, Hvidovre: Forlaget LEV, 1998; Solveig Schmidt: *Udhørt. 100 år set med døves øjne*, Aarhus: Døveskolernes Materialecenter, 2003; Kristian Bertelsen: *Liv og arbejde - på Den Kellerske Institution DKI i Brejning - fortalt af ansatte*, Brejning, 2008; Ellen Johansen, Kirsten Rosenkilde og Leif Toft m.fl.: (red.): *Fortællinger fra Andersvænge, 1940-2015. Beretninger på godt og ondt fra livet på Andersvænge*, Slagelse: Dansk Forsorghistorisk Museum, 2015; Anna Marie Bohsen: *Det franske eventyr*, Vejle 2015; *De åndssvages historie: fortalt af de sidste øjenvidner*, Hansen & Pedersen film (produceret med støtte fra LEV, FOA og Socialpædagogerne i samarbejde med TV-Glad til DR) 2015.

øjensvidneberetninger kan stadig i samlet og uredigeret form tilgås via en online database, hvor der også fortsat indsamles beretninger.⁵⁴

Afrunding

Alt i alt findes der en righoldig men til gengæld også temmelig sporadisk forskning, der dækker over mange forskelligartede emner i relation til sær- og åndssvageforsorgens historie. I denne undersøgelse bruger vi dele af litteraturen, hvor den er relevant, fordi den forklarer eller supplerer vores fund. Det gælder ikke mindst Birgit Kirkebæks værker om forskellige dele af åndssvageforsorgens historie foruden værker, der omhandler de dele af undersøgelsens tematikker, som i kraft af dem i forvejen er velundersøgte. Det gælder desuden Lene Kochs meget grundige undersøgelse af steriliseringspolitik og -praksis.

Heller ikke vores undersøgelse udgør imidlertid nogen samlet historie om sær- og åndssvageforsorgens historie. Det er igen vigtigt at fastslå, at den alene er sat i verden for at afdække en række særlige temaer baseret på empiriske studier, men også at de omvendt bidrager markant til vores samlede forskningsmæssige viden om forsorgens historie.

54 <https://www.anbragtihistorien.dk/index.php/fortael/fortaellinger>

Kapitel 5 Rids over særforsorgens udvikling 1933-1980

Formålet med dette kapitel er i kort form at trække de store linjer i særforsorgens udvikling frem og placere den i en historisk sammenhæng. Selve særforsorgssystemet og dets væsentligste dele beskrives i kapitel 6. Undersøgelsen strækker sig over en lige knap 50-årig periode: fra 1933 til 1980, afgrænset i begyndelsen af Socialreformen i 1933 og i slutningen af særforsorgens udlægning til kommuner og amter i 1980. Det halve århundrede var præget af store samfundsforandringer. Det begyndte med en økonomisk krise i 1930'erne, der blev efterfulgt af 2. Verdenskrig og den tyske besættelse. Herefter fulgte 1950'erne og 1960'erne med økonomisk vækst og velstand, modernisering af samfundet og opbygning af velfærdsstaten samt forandringer af de bærende normer i samfundet f.eks. omkring kønsroller og seksualitet. 1970'erne var til gengæld præget af økonomisk krise, og det var alt sammen noget, som på forskellig vis påvirkede særforsorgen.

Særforsorgens historiske udvikling falder i fire hovedfaser: for det første den tidlige fase i kølvandet på Socialreformen i 1933 og frem til 1950. For det andet en nyorienteringsfase i 1950'erne, som afrundes med den såkaldte "normaliseringspolitik" inden for åndssvageforsorgen i 1959. Og for det tredje en moderniseringsfase i 1960'erne og 1970'erne, hvor normaliseringstanken langsomt blev implementeret. Endeligt en fjerde og afsluttende fase, som tog sin begyndelse i 1970'erne og frem til, at særforsorgen blev udlagt til amter og kommuner i 1980. Faserne lapper ind over hinanden – de sidste to faser (normaliseringstankens ekspansion og lukke-fasen) foregik nærmest parallelt. Det understreger, at særforsorgens udvikling ikke nødvendigvis skete med tydelige skift eller brud, og at der heller ikke altid var fuldstændig symmetri mellem særforsorgens forskellige dele. Selv når der var tydelige lovgivningsmæssige brud som i 1933 eller 1959, foregik forandringerne ofte langsomt ude i virkeligheden.⁵⁵

Særforsorgen før 1933

Særforsorgen byggede i høj grad på det allerede eksisterende. De områder, der med Socialreformen i 1933 blev en del af særforsorgen (dvs. forsorg for døve, blinde, epileptikere, talelidende, vanføre og åndssvage) har således hver deres lange historie, og især i løbet af 1800-tallet var der blevet etableret en række selskaber og institutioner, der tilbød forsorg for forskellige grupper med specifikke diagnoser og handicap. I 1926 blev der fastsat

55 Det afspejler sig også i, at en række nøglepersoner i særforsorgen var toneangivende i debatten om forsorgen og dens udøvelse for næsten hele den undersøgte periode. Det er måske mest tydeligt i åndssvageforsorgen med personer som embedsmanden Niels Erik Bank-Mikkelsen eller overlægerne Gunnar Wad (Vodskov), P.A. Schwalbe-Hansen (Ebberødgård) og Hans Otto Wildenskov (De Kellerske Anstalter i Brejning).

skolepligt for blinde og døve børn på et af de kongelige institutter herfor oprettet i hhv. 1858 og 1807.⁵⁶ Den første epileptiker flyttede ind på Kolonien Filadelfia i 1897. Vanføre fik i 1872 mulighed for skolegang, og de første institutioner for denne gruppe blev etableret i samme årti.⁵⁷ De første institutioner for åndssvage var i drift fra 1855 (Gl. Bakkehus) og 1865 (Den Kellerske Åndssvageanstalt)⁵⁸, og flere fulgte (f.eks. Ebberødgård i 1892). Fra 1902 fik anstalterne statslig refusion af op mod halvdelen af betalingen for opholdene.⁵⁹ Talelidende fik deres eget institut i 1916 (men allerede i 1898 var der blevet etableret en klasse for talelidende på Det Kgl. Døvstummeinstitut).⁶⁰ Endelig finder vi en række forskelligartede selskaber og foreninger fra denne periode. Der kan f.eks. peges på Samfundet og Hjemmet for Vanføre (stiftet 1872), Døvstummeforeningen (fra 1866) og Dansk Blindesamfund (fra 1911).

De tidlige årtier af 1900-tallet var ikke blot præget af en social reformbevægelse, som med og uden statens hjælp søgte at løse forsorgsproblemer for de ovennævnte grupper. Den var også præget af eugeniske tanker, og idéen om arvelighed kom især til at påvirke synet på og behandlingen af "åndssvage". Den danske eugeniske tænknings historie er velbeskrevet i forskningslitteraturen.⁶¹ Grundidéen i den danske eugeniske debat var en bekymring for, at hvad man i datiden anså som genetisk og moralsk "defekte" grupper ville påvirke befolkningens "kvalitet" negativt – og at de ville påføre staten (og dermed alle skatteborgere) store forsørgelsesmæssige udgifter. I nogle tilfælde blev det koblet sammen med en forestilling om, at disse grupper var særligt seksuelt aktive eller promiskuøse – med et af datidens begreber: "hyper-seksuelle". Derfor skulle samfundet beskytte sig mod denne udvikling bl.a. ved at regulere disse gruppers mulighed for reproduktion. Det var ikke mindst læger og videnskabsfolk, som var drivende i diskussionen om eugenik og nødvendigheden af en statslig regulering, men tankerne vandt også indpas langt ind i det danske politiske system, hvor ikke mindst datidens mest fremtrædende socialpolitiske debattør, socialdemokraten Karl Kristian Steincke, tog emnet op i hans gennemgribende analyse af dansk socialpolitik i bogen *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* fra 1920-21.⁶² I Steinckes analyse var målrettet eugenisk lovgivning en integreret del af en den rettighedsbaserede socialpolitik, han advokerede

56 Lov om døve børns undervisning, Lov nr. 56 af 31. marts 1926, samt Lov om blinde børns undervisning, Lov nr. 57 af 31. marts 1926.

57 Kragh et. al, 2014, s.21.

58 Ibid.

59 Lov om åndssvageanstalterne, Lov nr. 21 af 21. februar 1902

60 Betænkningen vedr. forsorgen for talelidende 1954, s.11

61 Det centrale værk er Lene Koch, *Racehygiejne i Danmark 1920-1956*, København: Gyldendal 1996. Se også bilag B.

62 Steincke, 1920-21; Petersen, Petersen & Christiansen, 2011, s. 140-147; Christensen, 1998.

for, og som i høj blev gennemført fra 1920'erne og frem til og med Socialreformen i 1933.⁶³ Steincke var nok en markant stemme i den socialpolitiske debat, men hans eugenisk motiverede tanker mødte bred tilslutning i datiden. Allerede inden Socialreformen af 1933 blev vedtaget, var den første lovgivning målrettet de ovennævnte grupper blevet gennemført med ægteskabsloven i 1922, som bestemte, at den "som er åndsvag i højere grad, må ikke indgå ægteskab", samt (forsøgsloven) Lov om Sterilisation, der blev vedtaget i 1929 (se kapitel 14).⁶⁴ Meget var således allerede på plads, før Socialreformen i 1933 søgte at bringe mere orden i den allerede eksisterende forsorg for disse grupper og gøre den til en del af den statslige forsorgspolitik.

Særforsorgen etableres

Med Socialreformens tilblivelse som en del af Kanslergadeforliget i 1933 blev rammerne for hjælp til personer med fysiske og mentale handicap ændret og fastsat i en ny forsorgslov: Hvor hjælpen før 1933 primært havde været forankret i det kommunale fattigvæsen og hos en række private institutioner, overtog staten finansieringen af forsorgen for disse grupper og ansvaret for at sikre de nødvendige forsorgsinstitutioner, for så vidt at en anbringelse var nødvendig.⁶⁵ Tanken var at give disse mennesker et værdigt liv mod til gengæld at underlægge dem restriktioner i forbindelse med f.eks. svangerskab, ægteskab og bopæl. I Forsorgslovens § 66 fremgår det, hvilke grupper staten havde pligt til at hjælpe, ligesom også hjælpens form er kort beskrevet: "Staten drager omsorg for opdragelse, underhold, forsørgelse, kur og pleje for sindssyge, åndssvage, epileptikere, vanføre, lemlæstede, talelidende, blinde og døvstumme, for så vidt pågældende skal undergives anstaltsbehandling enten på en egentlig statsanstalt eller en statsanerkendt anstalt eller af sådanne anstalter under vedvarende tilsyn anbringes i kontrolleret familiepleje."

De sindssyge hørte under sundhedsvæsenet (og Indenrigsministeriet), mens de "lemlæstede" langt overvejende var en opgave for invalidelovgivningen.⁶⁶ De to grupper blev derfor ikke en del af særforsorgen – det gjorde de øvrige.

Med loven om offentlig forsorg fra 1933 opstod "særforsorgen" som begreb og administrativ enhed, og dermed blev forsorg for mennesker med funktionsnedsættelser, der ikke kunne klare sig selv, sat i system. I forbindelse med sin præsentation af loven brugte socialminister K.K. Steincke dog ikke selv udtrykket "særforsorg", men talte i stedet om forskellige former

63 Koch, 1996, s. 22-26.

64 Lov om ægteskabs indgåelse og opløsning, Lov nr. 276 af 30. juni 1922, § 10; Lov om adgang til sterilisation, Lov nr. 130 af 1. juni 1929.

65 Lov om offentlig forsorg, lov nr. 181 af 20. maj 1933. Loven afløste Lov om det offentlige fattigvæsen af 9. april 1891.

66 Særforsorgen omfattede dog i nogle tilfælde også mennesker, som ikke var født med deres handicap – f.eks. senblinde.

for ”særhjælp”, herunder ”Forsorgen for abnorme, blinde, åndssvage, sindssyge, vanføre og talelidende”, og i selve Forsorgsloven af 1933 tales om ”forsorg for abnorme, vanføre m.fl.”⁶⁷ Det var først med Lov om tilsyn m.v. vedrørende de under Socialministeriet hørende sær-forsorgsanstalter i 1935 og med oprettelsen af stillingen som særforsorgsdirektør, at begrebet særforsorg blev etableret i den mening, det anvendes i denne undersøgelse.⁶⁸

For de anbragte på særforsorgens institutioner var det nok temmelig ligegyldigt, om det var ”særhjælp” eller ”særforsorg”. Tilbage stod, at med Socialreformen og de følgende love blev der etableret et nyt forsorgssystem, som skilte nogle grupper ud fra den almindelige forsorg og knyttede særlige regler og regulering til deres modtagelse af hjælp fra staten. Steincke pegede i den forbindelse ikke mindst på indberetningspligten:

”Hovedvægten ligger jo på at skabe et bedre system i hele abnormforsorgen, og dertil tjener de forskellige regler om indberetningspligten, ikke mindst for åndssvage, hvor de nuværende forhold – særligt visse steder – råber til himmelen og viser os en lovgivningsmagt, der bevilger den ene store anstalt efter den anden, men som i øvrigt synes temmelig ligeglad med de åndssvages tumlen rundt i livet – med tilhørende børneavl af nye åndssvage.”⁶⁹

Forsorgsloven fra 1933 byggede således på – og henviste til allerede eksisterende lovgivning og et allerede etableret system af institutioner inden for de seks særforsorgskategorier: blinde, døve, epileptikere, talelidende, vanføre og åndssvage. I de ovennævnte love for døve og blinde fra 1926 var der allerede fastslået en indberetningspligt for døve og blinde børn. Med 1933-loven blev denne udvidet. Havde skoler, læger eller det lokale sociale udvalg mistanke om åndssvaghed hos et barn, skulle barnet undersøges og ved konstateret åndssvaghed indskrives i særforsorgen (se kapitel 8). I 1934 blev det fulgt op med *Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage*, som fastsatte en mere samlet lovgivning for åndssvage.⁷⁰ Tilsvarende indberetnings- og tvangsbestemmelser fandtes ikke i lovgivningen, for så vidt angår talelidende, vanføre eller epileptikere.⁷¹

67 ”Indledning”, *Socialreformen med noter. Udgivet af Socialministeriet*. København 1933, s. 41; Lov om offentlig forsorg, lov nr. 181 af 20. maj 1933, afsnit IV, §251-261. I lovens § 247 henvises dog til ”særforsorgen”, hvilket ser ud til også at omfatte sindssygelovgivningen.

68 Lov om tilsyn m.v. vedrørende de under Socialministeriet hørende særforsorgsanstalter i 1935, Lov nr. 104 af 30. marts 1935. Se kapitel 6 om særforsorgssystemet.

69 ”Indledning”, *Socialreformen med noter. Udgivet af Socialministeriet*. København 1933, s. 41.

70 Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage, lov nr. 171 af 16. maj 1934.

71 Se Lov om offentlig forsorg, lov nr. 181 af 20. maj 1933, afsnit IV, § 251-261. For talelidende var indberetning til invalideforsikringsretten dog en forudsætning for, at et barn kunne indskrives på en institution eller evt. blive opereret, hvis taleproblemerne var fysisk betinget. Se *Betænkning vedrørende forsorgen for talelidende afgivet af en af Socialministeriet under 12. maj 1949 nedsat kommission angående omorganiseringen af forsorgen for talelidende*, København 1954, s. 8-12.

Forsorgsloven fra 1933 var med andre ord mest en slags rammelov, og det er vigtigt at være opmærksom på, at den administrative samling af forskellige grupper under særfor sorgen ikke afspejlede sig i en decideret (samlet) særfor sorgslovgivning. Der var snarere tale om, at der under den fælles administrative paraply eksisterede parallelle lovkomplekser for åndssvagefor sorg, blindeforsorg, døvefor sorg, epileptikerfor sorg, vanføreforsorg og for sorg for talelidende. Det vil fremgå af de følgende kapitler, at der både med hensyn til lovgivning og praksis var væsentlige forskelle inden for særfor sorgen. Det er der flere forklaringer på. Det handlede for det første om synet på de forskellige grupper og de forskellige handicap. Det bliver tydeligt, hvis man ser på eugenikkens betydning, som adskiller sig væsentligt i forhold til gruppen af "åndssvage" (og i nogen grad epileptikere), hvor sterilisationspolitikken satte tydelige spor på såvel regelværk som praksis, og de øvrige grupper under særfor sorgen, hvor de eugeniske betragtninger ikke spillede nogen rolle.⁷² Det handlede også om, at særfor sorgens etablering i 1933 i høj grad byggede på de eksisterende institutioner og den praksis, som var etableret i årtierne før 1933 bygget op omkring de enkelte grupper af handicappede.

Det var således en meget heterogen gruppe, der med særfor sorgen blev skilt ud fra den "normale" sociallovgivning. Udover at det var grupper med en eller anden form for handicap, var det også grupper med meget forskellige ressourcer, vilkår, identiteter og status i samfundet. Inden for de enkelte grupper kunne der være en skillelinje mellem dem, som blev indskrevet og anbragt i særfor sorgen, og dem som levede et liv – måske med offentlig hjælp – uden for særfor sorgen. Det gælder f.eks. en ret stor del af de vanføre, hvor handicappet ikke medførte institutionsanbringelse (men måske andre former for hjælp i hjemmet). Det gælder også gruppen af epileptikere, hvor mange var på kortvarige ophold på de under særfor sorgen hørende institutioner. Det gælder også langt de fleste voksne blinde og døve, som efter endt skolegang på særfor sorgens institutioner levede et liv uden for særfor sorgen med en større eller mindre grad af selvforsørgelse og støtte. Også inden for åndssvagefor sorgen var der en gruppe, som kunne undervises og måske (helt eller delvis) klare sig selv senere i livet (se kapitel 9 om hverdagen). Den vigtigste skillelinje gik dog mellem åndssvagefor sorgen og de øvrige særfor sorgsgrene, og afspejlede sig i sproget og synet på grupperne. Hvor de blinde, døve, talelidende m.v. generelt blev betragtet som borgere med et handicap, så det i 1930'erne og 1940'erne anderledes ud for de åndssvage (og i nogen grad for gruppen af epileptikere), der med kobling til datidens eugeniske tænkning blev omtalt som "undermålere", "defekte", "degenererede", "abnorme", "intelligensdefekte" m.v.⁷³

72 Der var overvejelser i Socialministeriet om at inkludere døve, blinde og talelidende i forbindelse med forberedelsen af ægteskabsloven af 1938, jf. Koch, 1996, s. 129. Indberetninger til Arvebiologisk Institut omfattede også blinde, døve, talelidende og en række andre sygdomme, jf. Koch, 1996, s. 192.

73 Koch, 1996, s. 25-26, 73, 95. Se Christensen, 1998, s. 128-137 samt Kirkebæk, 1993 og Kirkebæk, 2004, s. 127-138.

Eller som intelligensmæssigt blev gradueret på en skala fra "idioter" over "imbecile" og "debile" til "sinker" (se kapitel 7). Selv deres udseende kunne kritiseres. I 1936 klagede en admiral, som havde sin tjenestebolig lige ved siden af en institution for åndssvage, til departementschefen i Socialministeriet over, at de anbragte opholdt sig på en veranda, som vendte mod admirals have og tennisbane.⁷⁴ Det var især et problem for admiralen, når han havde gæster, som dermed blev konfronteret – eller i hvert fald kunne komme til at se på – personer, som admiralen beskrev som "frastødende i deres ydre". Departementschefen henstillede på den baggrund til institutionen, at brugen af verandaen blev begrænset, og at man vurderede alumnerne "æstetisk", inden de fik adgang til den. Bestyrelsen for institutionen valgte i stedet at lukke verandaen, som efter deres oplysninger var et populært sted for alumnerne, bl.a. når de skulle ryge.

Da åndssvaghed var en livsvarig defekt, der – med K.K. Steinckes ord fra 1934 – "fra første færd og hele livet igennem gør den pågældende mere eller mindre uskikket til arbejde i samfundet og som hovedregel ganske uskikket til at opfylde forsøger- og opdragerpligter," var det netop gruppen af åndssvage, som var den primære målgruppe for den eugenisk motiverede lovgivning, som fulgte efter den ovenfor nævnte foreløbige sterilisationslov fra 1929.⁷⁵ De eugeniske tanker kom i høj grad til at præge åndssvageforsorgen i de første årtier efter 1933. Det skete på baggrund af sterilisationslovene i 1929, 1934 og 1935, og i det eugeniske lovgivningskompleks indgik også abortloven fra 1937 og ægteskabsloven fra 1938.⁷⁶ Lovenes indhold og betydning for åndssvageforsorgen er nærmere beskrevet i kapitel 14. Dele af den eugenisk motiverede lovgivning omfattede også gruppen af epileptikere. Det gælder f.eks. ægteskabsloven fra 1938, som bestemte, at også i tilfælde af arveligt betinget epilepsi skulle der indhentes tilladelse til ægteskab, og ifølge Kochs undersøgelse af motivationer for ansøgning om sterilisation henviste ca. 4 pct. af ansøgninger til epilepsi som primær begrundelse.⁷⁷

Særforsorgssystemet – og dertil hørende love og regler for specifikke særforsorgsgrene – udviklede sig gradvist efter etableringen i 1933-1935 med love og cirkulæreskrivelser fra Socialministeriet. Med indskrivningspligten forøgedes antallet af åndssvage, blinde og døde, som blev anbragt, og det førte til oprettelse af nye institutioner som f.eks. institutionen Sølund ved Skanderborg i 1935 og anstalter i Mariager og Andersvænge ved Slagelse i 1940,

74 J.nr. R/582, 1936, Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 9, Rigsarkivet (herefter benævnt ved forkortelsen "RA")

75 Rigsdagstidende 1933/1934, Folketingets forhandlinger, spalte 2998.

76 Lov om adgang til sterilisation, lov nr. 130 af 1. juni 1929. Lov om ændringer i Lov nr. 276 af 30. juni 1922 om ægteskabs indgåelse og opløsning, lov nr. 141 af 1. juli 1938.

77 Koch, 2000, s. 196.

hvortil kom udvidelser af de bestående anstalter og institutter og en forøget brug af den kontrollerede familiepleje, der var et billigere alternativ til institutionsanbringelsen (se kapitel 6). Mens regler for ind- og udskrivning af særforsorgen og for sterilisationspolitikken var lovreguleret (om end med en vis fortolkningsramme jf. kapitel 8 og 14), var selve udøvelsen af forsorg på den enkelte institution frem til 1960'erne meget mindre reguleret. Vi behandler det forhold i de følgende tematiske kapitler. Det var anstaltens overlæger og forstanderne for de statslige institutter, som bestemte praksis på de indre linjer. Således var det først, da Det Kgl. Blindeinstituts forstander Grove-Rasmussen i 1943 døde, at der blev oprettet en egentlig afdeling for blindeforsorg under særforsorgen.⁷⁸ Man kan således betegne institutionerne frem til 1960'erne som stærkt paternalistiske.

Der var i undersøgelsesperioden bred politisk tilslutning til de grundlæggende tanker i særforsorgen. De ovenfor nævnte eugeniske love blev vedtaget af meget brede politiske flertal, og i forbindelse med forsorgslovens vedtagelse var der stort set ingen debat om særforsorgsdelen. Den paternalistiske og stærkt regulerende tilgang baseret på de eksisterende forsorgsinstitutioner var således politisk set bredt forankret. I 1947, i forbindelse med en finanslovsdebat i Folketinget, udtalte et socialdemokratisk medlem af Folketinget om anbragte i åndssvageforsorgen, at "Ved asytpatienter forstås de ulykkelige medskabninger, som er både åndeligt og legemligt defekte og derfor kan være en ualmindelig hård byrde for et hjem, navnlig for de små hjem, hvor man hverken har tid, råd eller plads til at give dem den fornødne pleje".⁷⁹

Det var dog ikke alle, som var helt enige i at se så positivt på særforsorgen. Vi viser i de følgende kapitler, at der løbende var klager fra anbragte og deres familier – også i den meget tidlige del af perioden. Der er også eksempler på, at allerede i de første årtier kunne særforsorgen – og især åndssvageforsorgen – komme i mediemæssigt stormvejr. Mediernes blik var langt fra så gennemgribende kritisk i begyndelsen af perioden, som det blev fra 1950'erne. Der var dog flere, som kæmpede for de institutionsanbragtes vilkår. I *Politikens* spalter skrev avisfolk som redaktør Anker Kirkeby og journalist Ellen Hørup løbende kritisk om problemerne i åndssvageforsorgen. Datidens måske nok mest eksponerede kritiker af åndssvageforsorgen var kunstmaler og forfatter Nanna Andersen fra Hillerød.⁸⁰ Hun var værge for flere anbragte, løb fra 1930'erne og op i 1950'erne ministre og anstaltsbestyrelser på dørene og arrangerede debatmøder med deltagelse af pårørende fra alle egne af landet. Kritikken pegede bl.a. – ofte i skarpe vendinger – på åndssvage Lovgivningens umulige valg mellem sterilisation eller indespærring, overlægerens nægtelse af udskrivning, anstaltens arbejdsudnyttelse af anbragte, mangelfuld kontrol med åndssvage i familiepleje samt den

78 Statens Institut for Blinde og Svagsynede i København, 1958, s. 102.

79 Rigsdagstidende 1947-48, Folketingets forhandlinger, sp. 643.

80 Kirkebæk, 2001, s. 29-32.

generelt manglende retssikkerhed for mennesker anbragt i åndssvageforsorgen. Det var f.eks. medieomtale af en enkeltsag fra Ebberødgård, der førte til et besluttet stormløb mod anstalten i oktober 1942, som endte med håndgemæng mellem utilfredse borgere og anstaltens plejere, og kostede initiativets anfører fire måneders fængsel.⁸¹ Selv om særforborgssystemet især i de første årtier ikke var voldsomt lydhør i forhold til kritikken⁸², der blev afvist som grundløs og set som udtryk for manglende forståelse for arbejdet med de anbragte, ramte den ømme punkter. Det var således en bogudgivelse af benævnte Nanna Andersen, *Børne- og ungdomsforsorgen bag kulisserne*, som førte til, at socialministeren i 1941 nedsatte et undersøgelsesudvalg om bl.a. forholdene i åndssvageforsorgen, som med sin betænkning fra samme år bekræftede nogle af kritikpunkterne.⁸³

Reformbølgen i 1950'erne

1950'erne lignede på flere måder årtierne før. Særforborgssystemet var grundlæggende ens før og efter krigen (se kapitel 6). Det var de samme institutioner, som anbringelserne skete på. Den eugeniske tænkning fortsatte med at præge behandlingen af "de åndssvage". Livet på institutionerne havde ganske vist været præget af krigen på forskellig måde, men det var mere midlertidige problemer. Men der var – så at sige – også begyndende grøde i særforborg. 1950'erne blev en slags overgangsperiode. For det første kom der et øget fokus på individets rettigheder. For det andet blev den eugeniske tolkningsramme gradvis nedtonet. Og for det tredje var 1950'erne også en periode med øget fokus på integration af marginaliserede grupper i kølvandet på velfærdsstatens begyndende ekspansion.⁸⁴ Som fastslået af daværende socialminister Julius Bomholt i november 1958 i forbindelse med en ny åndssvage lov: 1950'erne betød også for særforborg en reformbølge, som skulle sætte rammen for de følgende årtier.⁸⁵ Forud var gået en del debat, ikke mindst omkring åndssvageforsorgen, som også efter 1945 havde en dårlig presse. En af de mest omtalte mediesager var en sag fra 1940'erne, hvor en kvinde anbragt på Ebberødgård ville udskrives og have erstatning for uberettiget anbringelse og sterilisation. Sagen begyndte i 1938 og blev afgjort ved retten i 1945, og den endte med, at kvinden blev udskrevet (det blev således anerkendt, at hun var fejlanbragt), samtidig

81 "Stormen paa Ebberødgaard", *Ekstra Bladet* 22.10.1942; Hvam, 1993, s. 101-110. En organisation med navnet "Værnene" var i mange år aktive i kritikken af åndssvageforsorgen, og særligt af Ebberødgård. Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter udtalte i den forbindelse: "Selvom "Værnene"s angreb har været fuldstændig grundløse, har de dog ikke kunnet undgå at virke undergravende for forsorgsarbejdet og sprede nervøsitæt blandt forsorgens arbejdere og ængstelse i alumnernes hjem", hvilket var medvirkende årsag til, at samme bestyrelse anlagde en injuriersag mod organisationens ledere i 1943. J.nr. B/86, 1942, Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 86, RA

82 Se f.eks. Østifternes Åndssvageanstalter bestyrelsen, Beretning for årene 1. april 1938-31. marts 1942, København 1942, s. 15-18.

83 Kirkebæk, 2001, s. 29-32.

84 Jf. Petersen et al., 2012.

85 Folketingstidende 1958-59, Folketingets Forhandlinger, sp. 643.

med at anstalten blev frikendt for at have handlet mod reglerne.⁸⁶ En anden lignende og meget omtalt sag fra 1951 handlede om en ung mand, der i årevis havde været anbragt på bl.a. Ebberødgård, fordi han blev betragtet som åndssvag, men som siden kom i familiepleje, hvor man fandt ud af, at anbringelsen skyldtes hans ordblindhed. På den baggrund fik han fri proces til at anlægge en erstatningssag mod særfor sorgen.⁸⁷ Hertil kom løbende anklager i dagspressen om overgreb og om de elendige fysiske rammer i åndssvagefor sorgen. De var ikke sjældent drevet af forældreforeningerne, som anvendte dagspressen som en vej til at lægge pres på åndssvagefor sorgen og det politiske system.⁸⁸ Det var med til at tegne billedet af en åndssvagefor sorg ude af takt med tiden. Allerede i 1945 mente en journalist i *Politiken*, at særfor sorgssystemet i høj grad lukkede sig om sig selv, betragtede klager som personlige angreb, og at de efterfølgende undersøgelser gik ud på ingenting at finde.⁸⁹

1950'erne var også præget af øget forældreinddragelse, som var med til at skubbe på for forandring. Særfor sorgssystemet åbnede for mere forældreindflydelse via oprettelsen af nye råd og nævn, og en generel betoning af betydningen af et tættere samarbejde (se kapitel 6). Der kom nye forældreforeninger til som f.eks. Foreningen for Spastisk Lammede Børn (1950) og Forældreforeningen Kellers Minde (1952), hvor især sidstnævnte under det senere navn Landsforeningen Evnesvages Vel hurtigt kom til at spille en central rolle ikke blot som pressionsgruppe, men også som repræsentant for forældreinteresser i officielle udvalg m.v.⁹⁰ Selvom der i starten af 1950'erne skete sammenstød mellem forældreforeninger og ledelserne på de store anstalter, blev forældreforeningerne i løbet af 1950'erne en central aktør i udviklingen af særfor sorgen.⁹¹

Hertil kom en i efterkrigstiden generel orientering mod individet og individuelle rettigheder symboliseret med Danmarks medunderskrift af FN's Verdenserklæring om Menneskerettigheder i 1948, ratifikationen af Det Europæiske Menneskerettighedscharter i 1953, og i

86 Patientsag nr. 7349, U-sager (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1925, RA. Samt *Ugeskrift for Retsvæsen*, 1945, s. 246-251. Sagen førte også til en irettesættelse fra Særfor sorgskontoret til overlæge H.O. Wildenskov, fordi han havde foretaget en ny IK-test på kvinden.

87 "Justitsministeriet giver fri proces", *Sorø Amtstidende* 18.2.1951.

88 Se f.eks. "Forældre protesterede imod, at deres Datter skulde betegnes som aandssvag", *Hjørring Amtstidende* 21.5.1947; "Fik prædikaten sinke – var intelligent, men ordblind", *Nationaltidende* 24.12.1950; og "Overlæge behandlede Aandssvag ukorrekt", *Information* 17.7.1951.

89 "Den umættelige Aandssvagefor sorg", *Politiken* 31.1.1945 samt "Katastrofale Forhold for Danmarks Aandssvage", *Politiken* 16.12.1945.

90 Vi kan således i det gennemgåede materiale se, at LEV har en løbende dialog med Statens Åndssvagefor sorg og indgår i høringer, udvalg m.v.

91 For et eksempel på en konflikt mellem forældreorganisation og anstaltsledelse på De Kellerske Anstalter: se Referat fra fællesmøde mellem repræsentanter for forældreforeningen Kellers Minde og bestyrelsen for Den Kellerske Anstalt 21.10.1954, i "Forældreforeningen", J. nr. F/37, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-89, Rigsarkivet; Brev fra bestyrelsen for Den Kellerske anstalt til forældreforeningen Kellers Mindes i forbindelse med klage over H.O. Wildenskov, 13.1.1955, i "Forældreforeningen", J. nr. F/37, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, RA, pk. 1990-89, RA.

forbindelse med grundlovsrevisionen i 1953, der bl.a. medførte etableringen af Folketingets ombudsmand og det såkaldte § 71-udvalg med henblik på at sikre individets rettigheder i forhold til staten (se kapitel 17). Man kan sige, at 1930'ernes meget samfundsorienterede særforborg (især udtrykt i den eugeniske lovgivning) gradvist fra 1950'erne og frem svingede over mod en mere individorienteret tilgang med fokus på den enkelte anbragtes ret til at leve et liv så tæt på det normale som muligt – og med en problematisering af brug af tvang. F.eks. blev det i 1954 gjort muligt at få domstolsprøvet administrative anbringelser i særforborgen.⁹²

Den ovenfor omtalte reformbølge omfattede ny lovgivning for blinde og døve i henholdsvis 1950 og 1956.⁹³ Hvor de eksisterende love (fra 1926) havde fokuseret udelukkende på indberetning og på undervisningen af blinde og døve børn, blev fokus i de nye love udvidet til en mere overordnet blinde- og døveforborg. 1926-bestemmelserne om indberetning og skolepligt blev fastholdt, men i tillæg hertil blev mulighederne for hjælp til videre uddannelse med henblik på selvforsørgelse nu betonet (se kapitel 8 om ind- og udskrivning af særforborgen). Det vil sige en styrkelse af hjælp og rettighedselementer i forhold til muligheden for at leve et liv uden for institutionerne. I 1954 kom en lovændring af forsorgsloven i forhold til de talelidende, hvor det eksisterende system var kommet under meget voldsomt pres med stadigt voksende ventelister til Statens Institut for Talelidende. Med en ændring af Forsorgsloven fik staten ansvar for at etablere et tilbud om ambulante behandling af talelidende, hvilket betød, at langt flere kunne modtage hjælp uden at skulle indskrives på institution.⁹⁴ Indberetningspligten blev dog fastholdt bl.a. for at sikre, at der blev givet hjælp. I 1959 kom en ny lov om statens åndssvageforborg med virkning fra samme år. Den var langt mere omfattende og gennemgribende end de ovennævnte love for døve, blinde og talelidende. Loven kom til efter et omfattende udredningsarbejde i det såkaldte "åndssvageudvalg", der var blevet nedsat i 1954, og som kom med sin betænkning i 1958.⁹⁵ Betænkningen dannede grundlag for den nye lovgivning.⁹⁶ Loven skabte en ny samlet national ramme for Statens Åndssvageforborg, som erstattede de to regionale rammer (De jyske åndssvageanstalter og Østifternes Åndssvageanstalter). Den administrative ramme er nærmere beskrevet i kapitel 6. Loven var også et opgør med 1930'ernes og 1940'ernes

92 Lov nr. 178 af 11. juni 1954 (som ændrer §§ 3, 4 og 5 i 1934-loven).

93 Lov om foranstaltninger vedrørende døve og tunghøre, lov nr. 21 af 27. januar 1950; Lov om foranstaltninger vedrørende blinde og stærkt svagsynede, lov nr. 117 af 11. maj 1956.

94 Lov om ændringer i §257 i Forsorgsloven vedr. talelidende, lov nr. 197 af 11. juni 1954.

95 Betænkning om Åndssvageforborgen, Betænkning nr. 204, 1958, s.10

96 Lov om forborgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede, lov nr. 192 af 5. juni 1959.

paternalistiske og lukkede åndssvageforsorg (se ovenfor).⁹⁷ Med socialminister Julius Bomholts ord fra fremlæggelsen af loven: ”Hvis dansk åndssvageforsorg nemlig skal udvikle sig fra det anstaltsprægede – jeg benytter her bevidst ordet anstalt, selv om jeg er enig med udvalget, når det foreslår, at denne betegnelse bør udryddes på dette område – til en friere form for forsorg, er den første betingelse, at de åndssvages forældre og pårørende vil arbejde med på en sådan åben linje.”⁹⁸

Der blev således lagt op til en mere åben åndssvageforsorg, der i højere grad var i dialog med forældre – og med det omgivende samfund. Lovens overordnede målsætning var en så høj grad af normalisering som muligt: ”Skal vi i videst muligt omfang skabe en fri tilværelse for de åndssvage, må samfundet også tilbyde den samme hjælp, som andre handicappede kan opnå. [...] Lovforslaget og udvalgets betænkning går på at skabe en sådan ligestilling.”⁹⁹ Med loven blev tvangsaspektet ved ind- og udskrivning i åndssvageforsorgen nedtonet – men socialministeren understregede dog samtidig, at det nok ikke var muligt helt at komme tvangsaspektet til livs.¹⁰⁰

Udviklingen inden for de enkelte særforborgsgrene skal ses i sammenhæng med, hvad der nogle gange i samtiden blev beskrevet som ”den lille socialreform”, og som omfattede en ny forsorgslov i 1961 og revalideringsloven fra året før.¹⁰¹ Forsorgsloven i 1961 betød ikke nogen forandringer for særforborgen ift. de ovennævnte reformer.¹⁰² Den slog fast, at staten havde ansvaret for de institutionsanbragte, og det fremgik endvidere, at i en eventuel ventetid havde kommunens socialudvalg pligt til at iværksætte hjælp. I øvrigt blev der henvist til de særlige love for døve, blinde og åndssvage. Loven betonedede dog overordnet en målsætning om så vidt muligt at hjælpe den enkelte til hel eller delvis selvforsørgelse.¹⁰³ Dette var hovedtemaet i revalideringsloven vedtaget året før, som skabte en ny ramme for at styrke oplæring og beskæftigelse på særlige vilkår bl.a. for handicappede.¹⁰⁴ Lovens bærende idé var, at det socialpolitiske mål ikke kun var at skabe økonomisk trykthed, men også at hjælpe den enkelte til at leve en så normal tilværelse som muligt, hvilket inkluderede at skabe bedre erhvervs- og beskæftigelsesmuligheder for bl.a. psykisk

97 Kirkebæk, 2001 diskuterer lovens indhold og ikke mindst Niels Erik Bank-Mikkelsens centrale rolle i udformningen og implementeringen af loven.

98 Folketingstidende 1958-1959, Folketingets Forhandlinger, sp. 644. Se også Bomholt 1960.

99 Julius Bomholt, Folketingstidende 1958-1959, Folketingets Forhandlinger, sp. 645.

100 Folketingstidende 1958-1959, Folketingets Forhandlinger, sp. 648-649. Se også diskussionen om dette i kapitel 8.

101 Jf. Petersen, 2021, s. 398-401.

102 Lov om offentlig forsorg, lov nr. 169 af 31. maj 1961, § 71-75.

103 Lov om offentlig forsorg, lov nr. 169 af 31. maj 1961, § 1.

104 Revalideringsloven 1960. Se også Petersen 2012, s. 551-563.

og fysisk handicappede. For så vidt at der ikke var nogen revalideringsmuligheder, blev der med en reform af Lov om folkeforsikring i 1961 lettet for adgangen til invalidepension.¹⁰⁵ Det betød bl.a., at nye grupper af anbragte f.eks. i åndssvageforsorgen kunne søge om invalidepension i forbindelse med udskrivning eller anbringelse uden for anstalt.¹⁰⁶ Samlet set betød lovgivningen, at der blev lagt meget mere vægt på uddannelse og støtte til selvforsørgelse. Det gjaldt også i særfor sorgen, hvor der dels blev lagt op til udvikling af skolesystemet især inden for åndssvageforsorgen, hvor det havde været småt med den slags, dels en fokus også på beskæftigelse og uddannelse ud over grundskolen for alle særfor sorgsgrene. Den såkaldte normaliseringspolitik betød, at anbragte i særfor sorgen skulle leve et liv så tæt på "det normale" som muligt. Det var mest et skifte i åndssvageforsorgen. I de følgende årtier lagde de nye idealer rammen for udviklingen af særfor sorgen med en bevægelse fra det gamle paternalistiske system mod en mere individorienteret og moderne særfor sorg. En symbolsk markering af skiftet var nedlæggelsen af ø-anstalterne på Livø og Sprogø i 1960-1961. "Vore ø-anstalter behandler patienterne dårligere end straffefanger", lød det fra en af åndssvageforsorgens overlæger i en intern diskussion om lukningen, mens andre overlæger mente, at der fortsat var behov for denne type institutioner til de sværeste anbragte.¹⁰⁷ Som vi viser i de følgende kapitler, var der dog tale en gradvis, langstrakt og langtfra problemløs forandringsproces.

Normaliseringsperioden i 1960'erne og 1970'erne

Normaliseringstanken inden for særfor sorgen, som er kort beskrevet ovenfor, var på sin vis et paradoks, idet den gik imod den oprindelige idé med særfor sorgen: at udskille særlige grupper fra den almindelige forsorg.¹⁰⁸ Hertil kom, at normaliseringstankens målsætninger relaterede sig til den generelle velstands- og velfærdsudvikling i samfundet. Normalisering blev jagten på et bevægeligt mål, som bevægede sig rigtig stærkt især i 1960'erne, som var årtiet – "de gyldne 60'ere" – hvor danskerne oplevede meget høj økonomisk vækst og en voldsom ekspansion af velfærdsstaten med en lang række nye sociale reformer og markante forbedringer af ydelsesniveauer og social service.¹⁰⁹ Den afgående chef for åndssvageforsorgen Niels Erik Bank-Mikkelsen påpegede selv dette i 1980: "1959-loven var imidlertid en rammelov med en målsætning, som var afhængig af udviklingen. Man kan sige, at målet var

105 Petersen, 2012, s. 563-566. I 1965 kom der en selvstændig lov om invalidepension.

106 Se f.eks. J.nr. 10/62, 1968, Forhandlingsprotokoller (1959-1972), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. A1-A2, RA; J.nr. H/0/38/II, 1965, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 300, RA. Vi er også stødt på flere sager, hvor åndssvageforsorgen frygtede økonomisk udnyttelse af anbragte i familiepleje, som modtog invalidepension. Se f.eks. J.nr. H/0/420, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 347, RA.

107 Referat af overlægemøde 12. januar 1959: Overlægemødekorrespondance (1941-1979), *Andersvænge, Lægekantoret*, pk. 2, RA samt "Ø-Internaterne lader sig kun vanskeligt erstatte", *Jyllands-Posten*, 8.5.1960.

108 Jf. også Bank-Mikkelsen 1977, s. 46.

109 Jf. Petersen et al., 2013.

bevægeligt – en 'tilværelse så nær det normale som muligt' – det betyder, at denne tilværelse skal følge udviklingen i samfundet. På den baggrund vil målet aldrig nås – der vil altid være behov for videreudvikling."¹¹⁰

Det gik dog langsomt med at få normaliseringstankerne ført ud i livet, særligt inden for åndssvageforsorgen. Således måtte socialminister Kaj Bundvad i en folketingsdebat om åndssvageforsorgen i 1962 - presset af oppositionen - erkende den fortsatte pladsmangel og overbelægning, de uegnede bygninger og de uværdige leveforhold på de store anstalter.¹¹¹ Bundvads erkendelse af særforborgens – og især åndssvageforborgens problemer – går igen i flere af 1960'ernes og 1970'ernes folketingsdebatter m.v.¹¹² Politikerne var altså bekendt med problemerne. I løbet af 1960'erne og 1970'erne skete der generelt en udbygning af særforborgens.¹¹³ Især inden for åndssvageforborgens blev der etableret nye og typisk mindre institutioner, der åbnede for andre boformer end de klassiske anstalter eller totalinstitutioner. På trods af investeringer og moderniseringer var der dog stadig historiske lommer fra det gamle system med overfyldte og dårligt fungerende afdelinger på de store gamle anstalter. Det blev bl.a. pointeret af Folketingets ombudsmand i en række institutionstilsyn i sidste del af 1970'erne (se kapitel 9 og 17).

En del af ekspansionen af særforborgens skete i form af eksterne tilbud – tilbud, der lå uden for de traditionelle institutioner, og som ikke involverede en anbringelse. Forsorgen for de taledidende var gået i gang allerede i 1950'erne (se ovenfor) med en satsning på statsligt finansieret mobile hjælpetilbud. Det betød, at mange flere taledidende kom i berøring med særforborgens.¹¹⁴ Også på de andre særforborgensområder voksede antallet af eksterne patienter betragteligt. Blinde og døve elever kunne få undervisning i folkeskolen i stedet

110 Bank-Mikkelsen, 1980, s. 3.

111 Socialminister Kaj Bundvad (S): Bemærkninger til Lov om opførelse af skoler under Statens Åndssvageforborg, *Folketingstidende*, 1961-62, og Poul Thomsen (K), 16.3.1962, 1. beh. af f. t. 1. vedr. institutionerne ved forborgscentret for Sønderjylland, *Folketingstidende*, 1961-62.

112 Se f.eks. Gunhild Due (SF), 2.11.1966, Spørgsmål til socialministeren. *Folketingstidende*, 1966-67, samt Forslag til lov vedr. en institution på Amager i Forborgscentret for København m.v., *Folketingstidende*, 1967-68; Eva Rée (V), 27/3 68, 1. beh. af f. t. 1. vedr. Forborgscentret for København m.v., *Folketingstidende*, 1967-68.; Svend Erik Kjær Rasmussen (VS) og Erik Sigsgaard (VS), 25.10.1968, Forespørgsel til statsministeren, *Folketingstidende* 1968-69; Socialminister Eva Gredal (S), 9.2.1972, Spørgsmål til socialministeren, *Folketingstidende*, 1971-72; Socialminister Eva Gredal (S), 14.2.1974, Forespørgsel til socialministeren, *Folketingstidende*, 1973-74, 2.samling; Inger Lise Petersen (SF), 15.8.1973, Spørgsmål til statsministeren, *Folketingstidende*, 1972-73, og Henning Philipsen (SF), 2.10.1974, Spørgsmål til socialministeren, *Folketingstidende*, 1974-75; Hanne Reintoft (DKP), 20.1.1976, 1. beh. af f. t. beslutn. vedr. åndssvageforborgens, *Folketingstidende*, 1975-76.

113 Se f.eks. "Uddrag af 1. revisionsdepartementets beretning for finansåret 1973/74", *S.Å.-Nyt*, nr. 9. 1974, s. 3-6, som viser en voldsom vækst i anlægsudgifter og driftsudgifter for åndssvageforborgens i 1960'erne og starten af 1970'erne.

114 Jf. Danmarks Statistik, *Statistisk Årbog* 1979, s. 884 (tabel 247), var der i 1978 knap 5.000 eksterne taledidende patienter (mod 36 institutionsanbragte). I 1949 var der blot 89 eksterne patienter (mod 96 anbragt på institution).

for at være kostskoleelever.¹¹⁵ Der skete en omfattende udbygning af skolesystemet inden for åndssvageforsorgen, der var startet allerede under besættelsen, men som i løbet af 1960'erne og 1970'erne for alvor tog til.¹¹⁶ Det skulle være muligt at bo hjemme hos sine forældre – uanset funktionsnedsættelsens art – og i dagtimerne være i børnehave, skole og på fritidshjem. For voksne under sær- og åndssvageforsorg kom ekstern forsorg også i fokus, idet ”normalisering” også indbefattede andre botilbud end de store anstalter (se kapitel 6, figur 6).

Med normaliseringspolitikken kom åndssvageforsorgen mere på linje med den kritiske tilgang, der fandtes i offentligheden og medierne. Det var ikke fordi, kritikken tog af. Den tog nærmere til i 1960'erne og 1970'erne med flere afsløringer om elendige forhold og om mennesker, som ikke burde være anbragt.¹¹⁷ Journalisten og politikerens Lis Møller bragte det f.eks. ind i TV med indslag som udsendelsen i 1973 om forholdene på Ebberødgård.¹¹⁸ Men mediekritikken kunne også bruges til at fremme normaliseringspolitikken. ”Hvis vi skal have vendt stemningen her i landet, skal vi have journalister ind og beskrive forholdene”, erindrer forsorgschef Bank-Mikkelsens hustru ham sige. ”Så tør politikerne ikke andet end at gøre noget ved det”.¹¹⁹ Det var en ikke ufarlig strategi, idet den også satte ansigt på det system, som kritikken var rettet imod, og Bank-Mikkelsen blev selv i flere tilfælde målet for kritik af den manglende udvikling af åndssvageforsorgen.¹²⁰

Også internt på institutionerne skete der forandringer i 1960'erne. Den største organisatoriske ændring kom i åndssvageforsorgen med etableringen af Statens Åndssvageforsorg i 1959 med 11 regionale forsorgscentre (se kapitel 6). Denne reform indbefattede også et markant skifte i ledelsen af åndssvageforsorgens institutioner. Hvor anstalterne i 1933-1959 var entydigt under ledelse af den lokale overlæge, blev der med etableringen af forsorgscentre indført en firedelt ledelse, hvor den lægelige leder indgik sammen med en administrativ leder, en pædagogisk leder og en socialfaglig leder. Denne komplicerede ”kollektive” ledelsesform var ikke uden problemer. Ændringen skete på trods af lægernes modstand, og der var i starten af 1960'erne løbende konflikter på de enkelte forsorgscentre mht. ledelsesrummet, og hvem der havde autoritet på hvilke områder.

115 Appel & Coninck-Smith, 2014, s. 267-271.

116 Hansen, 1982, s. 175-192.

117 F.eks. ”Aandsvageanstalter med 100 pct.s. overbelægning”, *Jyllands-Posten* 29.3.1963 og ”Forholdene er så ringe, at en ansvarlig minister ikke kan tie”, *Herning Folkeblad* 30.3.1963, ”1600 syge stuvet sammen under uhumske forhold”, *Information* 20.4.1963; og ”37 mennesker i to badekar”, *Jyske Tidende* 21.4.1963.

118 Kragh, 2022, s. 229-230.

119 Kirkebæk, 2001, s. 105. Se også ”Rystende forhold for Danmarks evnesvage”, *Politiken* 9.11.1959.

120 ”Forsorgschef: Føler mig på anklagebænken”, *BT*, 30.8.1968, ”Forsorgen kunne kræve fuldstændig straffeattest - men gjorde det ikke”, *Jyllands-Posten* 29.8.1968, ”Den hidtil alvorligste sag i min tid som forsorgschef”, *Vejle Amts Folkeblad* 22.3.1968.

Forandringerne internt på institutionerne var også drevet af forandringerne i personale-sammensætningen. Som beskrevet i kapitel 6 var der på mange institutioner et stort sammen-sat personale. En del var ufaglært eller internt uddannet. I løbet af 1960'erne var der i stigende grad tale om eksternt uddannet personale i form af lærere eller socialpædagoger, som ofte kom med et moderne syn på pædagogik og socialt arbejde – og med en kritisk indstilling til den gamle paternalistiske forsorg.¹²¹ Det kunne føre til konflikter internt på institutionerne, men de forskellige grupper kunne dog ofte mødes i en fælles kamp for bedre ressourcer og bedre forhold – bl.a. ventileret gennem medierne.¹²²

Som vi viser i de følgende kapitler, kom der også internt i institutionerne en voksende re-gulering til i sidste del af 1960'erne og op gennem 1970'erne. Det gælder f.eks. reglerne for ind- og udskrivning (se kapitel 8), forbud mod anvendelse af vold (se kapitel 10) samt for brugen af fysisk tvang (se kapitel 13), og i 1967 blev den formelle mulighed for tvangssteri-lisation afskaffet.¹²³

Fra statslig til amtslig og kommunal forsorg

Med kommunalreformen i 1970 og socialreformen i sidste del af 1960'erne undergik det offentlige velfærdssystem en større administrativ forandring.¹²⁴ Allerede med den såkaldte styrelseslov fra 1970 blev det besluttet, at åndssvageforsorgen principielt skulle overgå til amter og kommuner.¹²⁵ Det blev dog samtidig besluttet, at det ikke skulle ske her og nu, men først efter en overgangsperiode, hvor staten bl.a. var ansvarlig for at sikre en nogenlunde ens standard over hele landet. Med hensyn til de øvrige forsorgsgrene – døve, blinde, van-føre, epileptikere og talelidende – var situationen uafklaret, da en stor del af forsorgen blev udøvet af landsdækkende institutioner som f.eks. Blindeinstituttet på Refsnæs (hvorimod åndssvageforsorgen med sine forsorgscentre allerede var regionaliseret) – og fordi antallet af forsorgsanbragte på disse områder var ret begrænset. Socialreformkommissionen pegede dog i 1972 på, at efterhånden som behandlingen af de forskellige handicapgrupper var drejet mod en mere differentieret og individualiseret behandling, og man havde bevæget sig væk fra de store totalinstitutioner bl.a. til fordel for eksternt forsorg, burde det være muligt at udlægge store dele af denne forsorg til amterne og kommunerne.¹²⁶ Folkeskolen

121 Øgendahl, 2000, s. 214-249.

122 "Aandssvage maa behandles som andre Voksne", *Aktuelt* 30.8.1961, og "Aandssvag ødelagde Akkorden – han arbejdede for hurtigt", *Kristeligt Dagblad*, 26.8.1961. "37 mennesker i to badekar", *Jyske Tidende*, 31.3.1963, "1000 syge stuvet sammen under uhumske forhold", *Information*, 28.4.1963 samt *LEV-bladet*, 14. årg., nr. 4, 1965 og 18 årg., nr. 1, 1969.

123 Lov om sterilisation og kastration, Lov nr. 234 af 3. juni 1967. Se også kapitel 14.

124 Petersen et al. 2012, s. 78-124.

125 Lov nr. 227 af 27. maj 1970. Lov om styrelse af sociale og visse sundhedsmæssige anliggender.

126 Betænkning nr. 664. Socialreformkommissionens 2. betænkning. Det sociale trykkesystem. Service og Bistand. København 1972, 177-196.

kunne inden for specialundervisningen varetage de eksisterende specialskoletilbud suppleret med amtslige initiativer. En række mere behandlingskrævende tiltag f.eks. i forhold til epileptikere eller personer med fysisk handicap kunne varetages af hospitalssektoren. Og de landsdækkende institutioner som f.eks. Kolonien Filadelfia og institutterne for døve, blinde og talelidende kunne eventuelt tilbyde behandling af den mere specialiserede slags. Et bærende princip for Socialreformen og den nye bistandslov fra 1974 var "det enstrengede system", hvor særfor sorgen dårligt passede ind. Man kan sige, at dermed var den statslige særfor sorg under gradvis afvikling. Bistandsloven fra 1974 ændrede ikke på særfor sorgens struktur eller indhold, men i forbindelse med folketingsbehandlingen henstillede et flertal til, at regeringen i 1978 traf beslutning om særfor sorgens udlægning.¹²⁷ Den lange proces skete ikke uden en vis skepsis hos særfor sorgen selv og hos forældreforeninger og interesseorganisationer med hensyn til, om amter og kommuner nu også var klar til at overtage ansvaret – og om kompetencerne dertil var til stede¹²⁸ - mens andre repræsentanter for særfor sorgssystemet som åndssvagefor sorgens socialledere og undervisningsinspektører havde skubbet på for en hurtig udlægning.¹²⁹ Men i 1978 besluttede Folketinget at nedlægge den statslige særfor sorg og i stedet overdrage ansvaret til amterne og kommunerne.¹³⁰ Denne administrative forandring var motiveret af et ønske om, at ansvaret for de enkelte funktioner i særfor sorgen blev placeret så tæt som muligt på den enhed, der havde ansvaret for samme funktion uden for særfor sorgen.¹³¹ Det betød derfor, at ansvaret fra 1. januar 1980 blev placeret i amter og kommuner.¹³²

127 Folketingsårbogen ,1973/1974 (II samling), s. 269.

128 Bengtsson & Kristensen, 2006, s.29-32.

129 Se bilag 12 (Henvendelse fra Undervisningskollegiet (åndssvagefor sorgen)) og bilag 13 (Henvendelse fra Sociallederkollegiet (åndssvagefor sorgen)), i *Betænkning nr. 664. Socialreformkommissionens 2. betænkning. Det sociale trykkesystem. Service og Bistand*. København 1972, s. 301-302.

130 Lov nr.257 af 8. juni 1978 om udlægning af åndssvagefor sorgen m.v.

131 Se f.eks. Betænkning nr. 781 - Særfor sorgens udlægning. Betænkning fra udvalget om udlægning af åndssvagefor sorgen og den øvrige særfor sorg, 1976.

132 Vedr. særfor sorgens udlægning Bengtsson & Kristensen 2006.

Kapitel 6 Særforsorgssystemet

I dette kapitel giver vi en præsentation af særforsorgssystemet. Formålet med kapitlet er at beskrive det system, der håndterede anbringelserne fra det centrale niveau til den enkelte institution, og hvordan dette system ændrede sig gennem perioden 1933-1980. Desuden angiver vi antallet af anbragte gennem perioden for de enkelte særforsorgsgrene. Kapitlet kan læses i sammenhæng med kapitel 5, der giver et overblik over den undersøgte periode. De to kapitler giver tilsammen en baggrund – og ramme – for de følgende kapitler. De centrale pointer i kapitlet er, at særforsorgssystemet var omfattende og komplekst, og at der var forskelle mellem de enkelte særforsorgsgrene (både med hensyn til den formelle ramme og forvaltningens omfang). Kapitlet understøtter desuden pointeringen i kapitel 5 af, at det system, der blev etableret i 1933, langt hen byggede på de allerede eksisterende institutioner. Endeligt viser tallene for antal anbragte i de enkelte særforsorgsgrene, at der var markante forskelle i deres omfang (åndssvageforsorgen omfattede således mange gange flere anbragte end de øvrige grene). Det skal betones, at vi ikke giver en detaljeret analyse af den forvaltningsmæssige historie. Det er ikke muligt inden for rammerne af denne undersøgelse. Det betyder, at temaer som ressortstrid mellem systemets forskellige institutioner og personer, interne diskussioner af organisatoriske forhold, forholdet mellem forvaltning og det politiske system eller økonomiske og regnskabsmæssige forhold kun vil blive berørt perifert.

Særforsorgen kom til verden med Socialreformen i 1933, hvor staten overtog ansvaret for de under særforsorgen hørende grupper (se kapitel 5). Det nye forvaltningsmæssige system, som fulgte med, byggede dog i nogen grad videre på, hvad der allerede var på plads. Særforsorgen omfattede, som allerede nævnt, grupperne åndssvage, vanføre, blinde og svagtseende, døve og døvstumme, epileptikere samt talelidende og ordblinde.¹³³ For samtlige af grupperne var der allerede før 1933 etableret særinstitutioner og i nogen grad også lovgivning. Det gælder f.eks. de store institutioner under åndssvageforsorgen som Ebberødgård (etableret i 1890), De Kellerske Anstalter (etableret i 1865) eller Gl. Bakkehus, hvis etablering i 1855 ses som et startpunkt for dansk åndssvageforsorgs historie.¹³⁴ Det Kgl. Blindeinstitut i København startede sit arbejde i 1858 og Det Kgl. Døvstummeinstitut allerede i 1839. Det betød, at Socialreformen også på særforsorgsområdet både var en nyskabelse og en fortsættelse af det bestående. Det betød samtidigt, at særforsorgssystemet bestod af statslige institutioner og af selvstændige (selvejende eller private) institutioner med egen identitet og traditioner – og med statsanerkendelse. Det sidste medførte, at institutionerne varetog opgaver for staten mod betaling og

133 Der er enkelte små grupper, som på forskellige tidspunkter er indplaceret som en del af særforsorgen, men ikke indgår i undersøgelsen. Det gælder f.eks. en mindre gruppe tuberkulosepatienter.

134 Ryberg, 1982, s. 44-45.

dermed var underlagt statslig kontrol og regulering (både ift. økonomi og drift). Flere af de enkelte institutioner, som var en del af særforsorgen, havde således parallelt med deres opgaveløsning på vegne af (og betalt af staten) fortsat anbringelser m.v., som var betalt privat. Man kunne således som privatperson anbringe f.eks. et barn hos De Kellerske Åndssvageanstalter mod betaling udenom åndssvageforsorgen.¹³⁵ Vi er dog i vores gennemgang af både skriftlige og mundtlige kilder kun stødt på meget få referencer til sådanne anbringelser.

I det følgende skitserer vi særforsorgssystemet fra Socialministeriet over de enkelte særforsorgsgrene til de enkelte institutioner. I beskrivelsen af særforsorgens seks grene kommer vi også ind på, hvem og hvor mange der var anbragt.¹³⁶ Vi behandler de enkelte grene hver for sig. Det afspejler for det første, at der er store forskelle mellem dem. Især åndssvageforsorgen skiller sig ud som ikke bare mere omfattende (ift. antallet af institutioner og anbragte), men også med en langt større centraliseret administration. Hvorimod de øvrige særforsorgsgrene (døve og døvstumme, blinde og svagtseende, epileptikere, vanføre samt talelidende og ordblinde) var båret af relativt få institutioner og en tilsyneladende mindre centraliseret administration. For det andet er det vigtigt at være opmærksom på relationen mellem grenene: De var, som nævnt ovenfor, målrettet hver sin funktionsnedsættelse, men samtidig var det sådan, at åndssvageforsorgen fungerede som et opsamlingssted for dem, som ikke blev vurderet undervisningsbare på f.eks. blinde- eller døveskolerne. Vi redegør også i kapitlet for de væsentlige forvaltningsmæssige forandringer i perioden 1933-1980. Også her skiller åndssvageforsorgen sig ud. Hvor de øvrige særforsorgsområdets udvikling i den undersøgte periode er præget af en høj grad af kontinuitet, er åndssvageforsorgen præget af større forandring (se kapitel 5).

Særforsorgen på centralt niveau

Ansvar for og administrationen af særforsorgen (i dens helhed) var gennem hele den undersøgte periode placeret hos Socialministeriet. Det vil sige, at socialministeren var (sammen med Socialministeriets departementschef) øverste ansvarlige for området. Det var selvfølgelig de færreste sager vedr. særforsorgen, som landede på socialministerens eller departementschefens bord, men det skete i særlige tilfælde (f.eks. ved store udfordringer, sager med stor offentlig opmærksomhed eller i specielt alvorlige sager).¹³⁷

135 J.nr. 375, Klienter (1865-1990), *De Kellerske Anstalter*, Brejning, pk. 1990-426, RA

136 Som det diskuteres nærmere nedenfor, findes der en række oversigter over, hvor mange der var anbragt på enkelte år, men det er ikke muligt at sige, hvor mange der har været anbragt i alt, da anbringelse typisk foregik over flere år. Vi har ikke fundet opgørelser over antallet af enkeltindivider, som har været anbragt. Se også Bengtsson & Kristensen, 2006.

137 Se f.eks.: Om korporlig afstraffelse i Brejning: J.nr. 37/65, 1948, *Journalsager (1921-1949)*, *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 735, RA; Voldskultur på børneafdeling: J.nr. B/31/3, 1962, *Journalsager (1949-1968)*, *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 145, RA; Korporlig afstraffelse på ungdomsskole for åndssvage: J.nr. B/12/38, 1965, *Journalsager (1949-1968)*, *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 86, RA

Socialministeriet: Socialministeren og Socialministeriet, som havde særforsorgen som ressortområde, var øverst i særforsorgssystemet gennem hele den undersøgte periode. Med Socialreformen i 1933 blev særforsorgen placeret i 3. kontor i Socialministeriet ("Særforsorgskontoret" – se nedenfor). Efter en reorganisering af Socialministeriets administration i 1965 overgik særforsorg og revalidering til Socialministeriets 4. kontor (og særforsorgens personale- og byggesager til 5. kontor. Fra 1966 3. kontor). I 1973 blev 4. kontor sammenlagt med 5. kontor (børneforsorgen).

Særforsorgskontoret (1933-1968): Som nævnt ovenfor blev særforsorgen administreret i Socialministeriets 3. kontor, "Særforsorgskontoret". I 1935 blev der oprettet en stilling som direktør for særforsorgen refererende direkte til socialministeren. Hovedopgaven var at føre tilsyn med de under ministeriet hørende særforsorgsanstalter (se kapitel 16).¹³⁸ Særforsorgskontoret tog sig af principielle og generelle spørgsmål vedrørende åndssvage, epileptikere, talelidende, ordblinde, døve og tunghøre, blinde og svagtseende. Vanføreområdet var henlagt til "Revalideringskontoret" i Socialministeriet. Særforsorgskontoret havde tilsyn med pleje, behandling og undervisning af patienter og elever anbragt på særforsorgens institutioner samt for uddannelse af institutionernes personale.¹³⁹ I 1940 blev der oprettet en stilling som økonomidirektør med særligt ansvar for økonomi og regnskab. Indtil 1949 behandlede særforsorgskontoret også sager vedr. børneforsorgen, men i 1949 blev der oprettet et Børneforsorgskontor, og i 1958 blev børneforsorgen lagt over i det nyoprettede "Direktoratet for Børne- og Ungdomsforsorgen". I 1966 bortfaldt stillingen som særforsorgsdirektør. Som det fremgår nedenfor, var relationen mellem Socialministeriet (herunder Særforsorgskontoret) og de enkelte særforsorgsgrene organiseret på lidt forskellig måde og skiftede over tid. Især åndssvageforsorgen (og i nogen grad også blindeforsorgen) fungerede langt hen som egne enheder administrativt placeret mellem ministeriet og de enkelte institutioner. På de øvrige særforsorgsområder var der i højere grad tale om, at de enkelte institutioner (som f.eks. epileptikerkolonien Filadelfia) refererede direkte til Særforsorgskontoret. I midten af 1960'erne blev Socialministeriet reorganiseret, hvilket betød oprettelsen af "Direktoratet for Revalidering og Forsorg".

Direktoratet for Revalidering og Forsorg (1966-70): Direktoratet for Revalidering og Forsorg blev oprettet i 1966 og overtog Særforsorgskontorets opgaver. Ved en ny organisatorisk ændring i 1968 blev dette til Socialministeriets 4. kontor for særforsorg og revalidering.¹⁴⁰ I forbindelse med 1960'ernes Socialreform skete der også ændringer i administrationen

138 Jf. Lov nr. 104 af 30. marts 1935 om oprettelse af stilling som særforsorgsdirektør.

139 Betænkning fra "Administrationsudvalget af 1960 4. Betænkning, Administrationen af arbejds- og sociallovgivningen. 2. Delbetænkning", Betænkning nr. 380, 1965, s. 4-7.

140 von Rosen, 1991, s. 290.

af særfor sorgen, hvor de forskellige forsorgsområder (inklusive særfor sorgen) blev samlet under Socialstyrelsen.

Socialstyrelsen (1970-): På anbefaling af Socialreformkommissionen blev Direktoratet for Revalidering og Forsorg og Statens Åndssvageforsorg i 1970 lagt sammen med Direktoratet for Børne- og Ungdomsforsorgen i den nyoprettede "Socialstyrelsen".¹⁴¹ Socialstyrelsen var ledet af en chef og havde tilknyttet et styrelsesråd med repræsentanter for den sociale sektor, kommunerne og arbejdsmarkedets parter (fra 1978 også med en repræsentant for De Samvirkende Invalideorganisationer). Socialstyrelsen var organiseret i fem afdelinger, herunder "forsorg og revalidering", hvorunder særfor sorgen (inklusive Statens Åndssvageforsorg) hørte. Med en reorganisering i 1976 blev der oprettet en Særfor sorgsafdeling. I 1978 blev særfor sorgen udlagt til kommuner og amtskommuner med virkning fra 1.1. 1980 og afdelingen nedlagt. I forlængelse af oprettelsen af Socialstyrelsen blev også ankesystemet centraliseret i Den Sociale Ankestyrelse.

Den Sociale Ankestyrelse (1973-): Denne fungerede fra 1973 som ankeorgan for afgørelser under den sociale lovgivning og afløste således bl.a. Åndssvageforsorgens Centralnævn i denne henseende. Det var ankeinstans for afgørelser inden for særfor sorgen.

I slutningen af den undersøgte periode skete der forandringer af den sociale sektor med den gradvise udrulning af socialreformen og kommunalreformen i løbet af 1970'erne. Socialstyrelsen var – også i 1980 – det centrale niveau under Socialministeriet, men de forskellige særkontorer – herunder Statens Åndssvageforsorg (se nedenfor) – fungerede på lånt tid. Med udlægningsloven fra 1978 blev administrationen af særfor sorgen med virkning fra 1980 placeret hos amterne og kommunerne.¹⁴²

De enkelte grene i særfor sorgssystemet

I særfor sorgen var der institutioner for blinde, døve, epileptikere, talemiddende (herunder ordblinde), vanføre og åndssvage. De indlagte var adskilt efter alder og i dele af perioden efter køn, hvilket betød, at der f.eks. var et tilbud til åndssvage børn og et andet til henholdsvis åndssvage mænd og kvinder. Over tid blev institutionerne mere og mere specialiserede, hvilket også betød, at de indlagte blev opdelt i grupper efter alder, funktionsniveau, temperament m.v. internt på institutionerne. Før 1959 var institutionerne for blinde, døve og talemiddende drevet af staten, hvorfor budgetterne hvert år blev optaget på finansloven. Institutionerne for de tre andre forsorgsgrene var selvejende, foreningsdrevne eller private, alle med driftsaftale med staten, hvorved driftsunderskuddet hvert år blev søgt dækket ved

141 Lov nr. 227 af 27.maj 1970 om styrelse af sociale og visse sundhedsmæssige anliggender

142 Lov nr. 257 af 8. juni 1978 om udlægning af åndssvageforsorgen. Se også Betænkning nr.781 "Betænkning fra udvalget om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særfor sorg", Socialministeriet 1976

bevillinger på de årlige bevillingslove.¹⁴³ De driftsforandringer, der kom til efter 1959, er beskrevet under hver forsorgsgren i nedenstående afsnit.

Der var stor forskel på såvel organiseringen som institutionerne i de seks forsorgsgrene. For blinde, døve, talelidende og vanføre var undervisning og uddannelse for børn og unge det primære formål. Det betød, at ophold uden for hjemmet var i en begrænset periode. Der var for ældre i de fire grene forskellige hjem for personer, der ikke længere kunne klare en tilværelse på egen hånd. For epileptikere kunne både børns og voksnes ophold på Filadelfia have karakter af undervisning eller oplæring og enten være livslangt eller af begrænset varighed. Langt de fleste patienter på Filadelfia blev indlagt på hospitalet for at blive udredt og medicineret for epilepsi. Åndssvageanstalterne (institutionerne) havde en lidt anden karakter, idet indlæggelse her kunne være for hele livet; eller med henblik på at komme ud i en friere tilværelse i kontrolleret familiepleje med fortsat kontakt til åndssvageforsorgen. For alle institutionerne gælder, at de havde en høj grad af autonomi i varetagelsen af den praktiske forsorg. Det afspejler bl.a., at de fleste institutter og anstalter (se nedenfor) allerede var etablerede, da staten i 1933 overtog ansvaret for særfor sorgen. Den tradition for en høj grad af autonomi, som f.eks. overlægerne på åndssvageforsorgens anstalter eller forstanderne på institutterne havde, prægede også den lokale praksis i perioden 1933-1980. En systematisk undersøgelse af reguleringen af og forholdet mellem de administrative niveauer har ikke været mulig inden for rammerne af vores undersøgelse, men det er vores indtryk, at der samlet set over tid skete en gradvis centralisering og øget regulering af institutionerne. Nedenstående afsnit indeholder en nærmere karakteristik af de enkelte forsorgsgrenes institutioner.

Blinde og svagsynede

De to blindeinstitutter, Det Kgl. Blindeinstitut (oprettet 1857) og Det Kgl. Blindeinstitut på Refsnæs (oprettet 1898, selvstændigt i 1918), blev i 1934, i kølvandet på Socialreformen, lagt direkte under Socialministeriet med forstanderen for Det Kgl. Blindeinstitut i København som bindeled.¹⁴⁴ I forbindelse med et forestående forstander skifte på institutterne skete der i 1944 en reorganisering, hvor man oprettede en fælles administrativ enhed under Socialministeriet: "Administrationen af Statens Blindevæsen".

Administrationen af Statens Blindevæsen (1944-1970): Den primært koordinerende og administrative enhed blev oprettet af Socialministeriet i 1944.¹⁴⁵ Administrationschefen havde

143 Betænkning om Åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer, Betænkning nr. 204, 1958

144 Lov nr. 77 af 14. marts 1934 om fastsættelse af betalingen for anbringelse af personer, der i henhold til Lov nr. 181 af 20. maj 1933 om offentlig forsorg § 66 jfr. §69 og 70, undergives særfor sorg.

145 von Rosen, 1991, s.1463-1464; Strandsbjerg 1998, s. 21-23. (Blev også kaldt Statens Blindevæsen eller Statens Blindeforsorg)

ansvaret for de overordnede administrative (og juridiske) opgaver og samarbejdet mellem de to blindeinstitutioner og forskellige andre private institutioner m.v. inden for blindesagen (herunder også blindes beskæftigelse), mens forstanderen for Det Kgl. Blindeinstitut tog sig af de pædagogiske opgaver.¹⁴⁶ I 1955 flyttede administrationschefen fysisk ud fra Det Kgl. Blindeinstitut, og Statens Blindevæsen fik sin egen administration. Denne centrale administrative enhed blev i 1956 skrevet ind i den nye blindelov.¹⁴⁷ Statens Blindevæsen blev nedlagt i 1970, hvor administrationen af blindeloven kom til at ske i den nyoprettede Socialstyrelse.¹⁴⁸ I 1950'erne blev der på dette område, såvel som for døve og døvstumme (se nedenfor), oprettet et rådgivende råd, der dels kunne bidrage til en modernisering af for sorgen og dels sikre en vis grad af indflydelse til forældre og de blinde og svagsynede selv.

Blindenævnet (1956-1978): I Blindeloven fra 1956 blev det bestemt, at der skulle oprettes et blindenævn til at følge udviklingen på området samt til at rådgive Socialministeren.¹⁴⁹ Rådet havde direktøren for særfor sorgen som formand (fra 1966 chefen for Direktoratet for Revalidering og forsorg, og fra 1970 chefen for Socialstyrelsens afdeling for "Forsorg og Revalidering") samt deltagelse af administrationschefen for Statens Blindevæsen, forstanderne for blindeinstitutionerne, repræsentanter for skolernes lærere og for forældrene samt medlemmer udpeget af Dansk Blindesamfund. I 1978 overgik Blindenævnets opgaver til Det Centrale Handicapråd.

Blindeinstitutioner: Statens forsorg for blinde og svagtseende var domineret af de to store (ovennævnte) institutioner, Det Kgl. Blindeinstitut i København og Det Kgl. Blindeinstitut på Refsnæs (Refsnæsskolen ved Kalundborg), som begge var rettet mod skoleundervisning af blinde børn (se kapitel 8). Udover de to store institutioner var der en række institutioner typisk rettet mod blindes beskæftigelse (værksteder eller praktisk oplæring) eller plejehjem for ældre blinde. Begge institutioner havde tilknyttet flere institutioner eller hjem (som f.eks. Raklevgård, Hestehavehus og Værnehjemmet). Det var desuden muligt for både kommuner og private at oprette forsorgslignende foranstaltninger efter godkendelse i Socialministeriet. Der eksisterede således flere mindre private institutioner for blinde i det storkøbenhavn-ske område (herunder både arbejdshjem og hjem målrettet ældre) såsom Blindehjemmet i Klerkegade, Hjem for arbejdsføre blinde kvinder, Mariendalsvej, Hjemmet for blinde mænd,

146 Strandbjerg, 1992, s. 12. Herudover var der en chef for øjenklinikken.

147 Lov om foranstaltninger vedrørende blinde og stærkt svagsynede, lov nr. 117 af 11. maj 1956

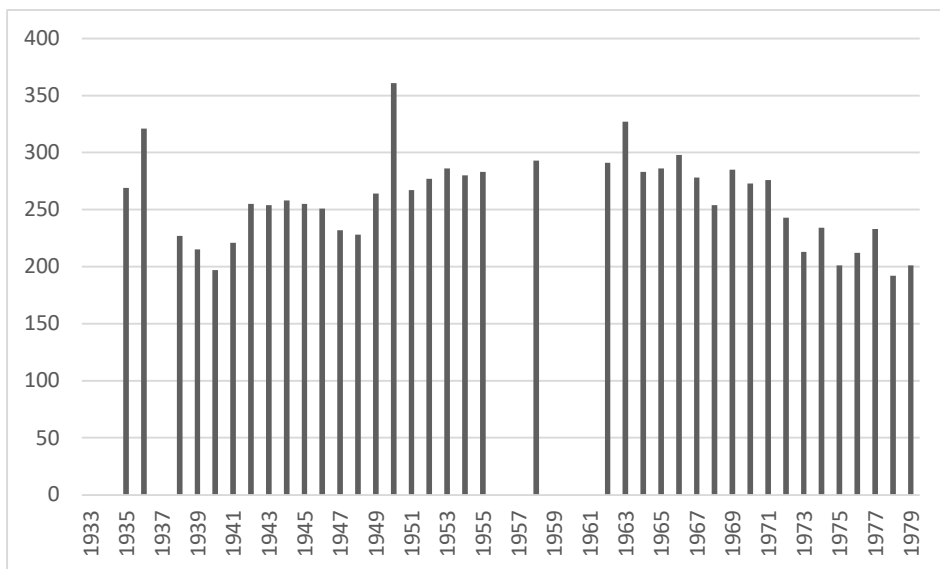
148 Lov nr. 227 af 27. maj 1970 om styrelse af sociale og visse sundhedsmæssige anliggender

149 Lov om foranstaltninger vedrørende blinde og stærkt svagsynede, lov nr. 117 af 11. maj 1956

Bredgård ved Fredensborg samt Solgavehjemmet i Valby og endelig Elisabeth Stauns Hvilehjem for blinde kvinder i Lyngby. Desuden var der i Nærum blevet oprettet et hjem for døvblinde mænd i 1949.¹⁵⁰

Der var gennem perioden ca. 200 pladser på de to store institutioner samt knap 100 pladser til blinde på øvrige mindre statsanerkendte institutioner.¹⁵¹ Antallet af blinde og svagsynede på institution var i perioden forholdsvis konstant, antallet toppede i 1955-66 med ca. 280 anbragte, mens det var reduceret til ca. 200 ved forsorgens udlægning i 1980.¹⁵² Der var i 1926 blevet indført skolepligt for blinde og svagtseende børn, men det var ikke alle, som blev undervist på særforborgens institutioner (nogle blev undervist i den offentlige skole, andre privat).¹⁵³ Blindeloven om skolepligt blev ophævet i 1980, på det tidspunkt var de fleste børn med synshandicap blevet en del af elevflokkene i folkeskolens almindelige klasser.

Figur 1 Institutionsanbragte blinde 1934-1979

Kilde: Danmarks Statistik, Statistisk Årbog, diverse år.

Bemærkning: Tallene medtager ikke blinde anbragt i kontrolleret familiepleje og eksterne patienter.

Der mangler oplysninger for enkelte år.

150 Se f.eks. oversigten i Direktoratet for revalidering og forsorg, Institutioner for handicappede, København 1969, s. 22-30.

151 Kragh et.al, 2015, s.104.

152 Bengtsson & Kristensen, 2006, s. 12.

153 Lov om blinde børns undervisning, Lov nr. 57 af 31. marts 1926

Døve, døvstumme og tunghøre

Særforsorgen for døve, døvstumme og tunghøre var mindre formaliseret end åndssvageforsorgen (se nedenfor) og blindeforsorgen (se ovenfor) – der eksisterede ikke på samme måde en administrativ enhed mellem ministeriet og de enkelte institutioner: Det Kongelige Døvstummeinstitut i København (oprettet 1807)¹⁵⁴, Det Kongelige Døvstummeinstitut i Fredericia (oprettet 1880)¹⁵⁵ og Statens fortsættelsesskole for døve og tunghøre i Nyborg (oprettet 1890). Institutterne var direkte underlagt Socialministeriet via Særforsorgskontoret. Der var dog i 1926 blevet oprettet et forstanderråd og et undervisningsråd med repræsentanter for alle institutioner.¹⁵⁶ De tre institutioner var, som ovenfor med blindeforsorgen, målrettet uddannelse af børn og unge inden for målgruppen. For regler og praksis i forbindelse med ind- og udskrivning se kapitel 8.

Ny lovgivning i 1950 betød dels en vis specialisering af institutternes målgrupper, dels kom der et større fokus på efterværn og gruppens erhvervsmæssige beskæftigelse (med erhvervsvejledning og kurser og træning efter endt skolegang).¹⁵⁷ Herudover blev der oprettet to nye nævn med både administrative og vejledende opgaver.

Døvenævnet (1950-1978): Døvenævnet skulle på baggrund af indberetninger sørge for, at døve og tunghøre børn blev inddraget under særforsorgen samt rådgive socialministeren ift. udviklingen på dette særforsorgsområde.¹⁵⁸ Rådet havde således en direkte administrativ funktion (med vejledning af forældre samt vurdering og indkaldelse af børn til de tre skoler).¹⁵⁹ Rådet bestod af særforsorgsdirektøren som formand (fra 1966 chefen for Direktoratet for Revalidering og forsorg, og fra 1970 chefen for Socialstyrelsens afdeling for ”Forsorg og Revalidering”) samt forstanderne fra døveinstitutterne/skolerne, lærer- og forældrerepræsentanter samt et medlem fra Døvstummeforbundet. I 1978 overgik Døvenævnets opgaver til Det Centrale Handicapråd.¹⁶⁰

154 Det Kgl. Døvstummeinstitut i København (1807-1850), Statens Skole for Døve i København (1950-1979)

155 Det Kgl. Døvstummeinstitut i Fredericia (1881-1950), Statens Kostskole for Tunghøre og Døve (1950-1973), Fredericiaskolen, Statens Skole for Tunghøre og Døve (1973-1979)

156 Lov om døve børns undervisning, Lov nr. 56 af 31. marts 1926. I denne forbindelse blev der oprettet lærerråd og forældreråd ved de enkelte institutter. Se kapitel 16 om tilsyn.

157 Lov om foranstaltninger vedrørende døve og tunghøre, Lov nr. 21 af 27. januar 1950. Loven omfattede også bestemmelser om hjælpeforanstaltninger til døve i eget hjem.

158 Lov om foranstaltninger vedrørende døve og tunghøre, Lov nr. 21 af 27. januar 1950

159 Så vidt vi kan se, foregik denne administration tidligere på de enkelte institutter.

160 Lov om ændring af social bistand med flere love (Særforsorgens udlægning m.v.), Lov nr. 258 af 8. juni 1978

Tunghørenævnet (1950-1978): Tunghørenævnet blev, som Døvenævnet (ovenfor), oprettet i forbindelse med Døveloven fra 1950.¹⁶¹ Det havde fokus på forhold for og støtte til de ikke-svært tunghøre. I 1978 overgik Tunghørenævnets opgaver til Det Centrale Handicapråd.¹⁶²

I 1970 overgik også administrationen af særfor sorgen for døve, døvstumme og tunghøre til Socialstyrelsen¹⁶³, og den blev som de øvrige særfor sorgsområder udlagt til kommunerne i 1980.¹⁶⁴

Statens for sorg for døve, døvstumme og tunghøre var domineret af de tre ovennævnte skoler og institutter. Indtil 1950 gik alle børn på instituttet i København, hvorefter de blev opdelt efter høreevne, så elever med nedsat høreevne eller tab af høreevne med normal taleevne fortsatte skolegangen i Nyborg, mens de øvrige elever blev overflyttet til døveskolen i Fredericia. Med den nye lov blev der åbnet op for, at børnene kunne blive på den samme skole hele skoletiden ud, således at de enten begyndte i Nyborg (for de med taleevne) eller i hhv. Fredericia eller København for de egentlige døves vedkommende.¹⁶⁵

Ud over de tre skoler fandtes mindre private hjem for voksne døve og døvstumme i Storkøbenhavn, i Sydjylland og på Fyn som f.eks. Arbejdshjemmet for Døvstumme Piger i København, Hjemmet for Døvstumme Mænd i Nyborg samt landbrugsskolen Stendetgård ved Haderslev.¹⁶⁶

Der var gennem perioden anbragt mellem 300 og 400 døve børn på særfor sorgens institutioner. Der var i 1926 blevet indført undervisningspligt for døve og døvstumme børn, men det var ikke alle, som blev undervist på særfor sorgens institutioner (nogle få blev undervist i den offentlige skole, andre privat).¹⁶⁷

161 Lov om foranstaltninger vedrørende døve og tunghøre, Lov nr. 21 af 27. januar 1950

162 Lov om ændring af social bistand med flere love (Særfor sorgens udlægning m.v.), Lov nr. 258 af 8. juni 1978

163 Lov nr. 227 af 27. maj 1970 om styrelse af sociale og visse sundhedsmæssige anliggender

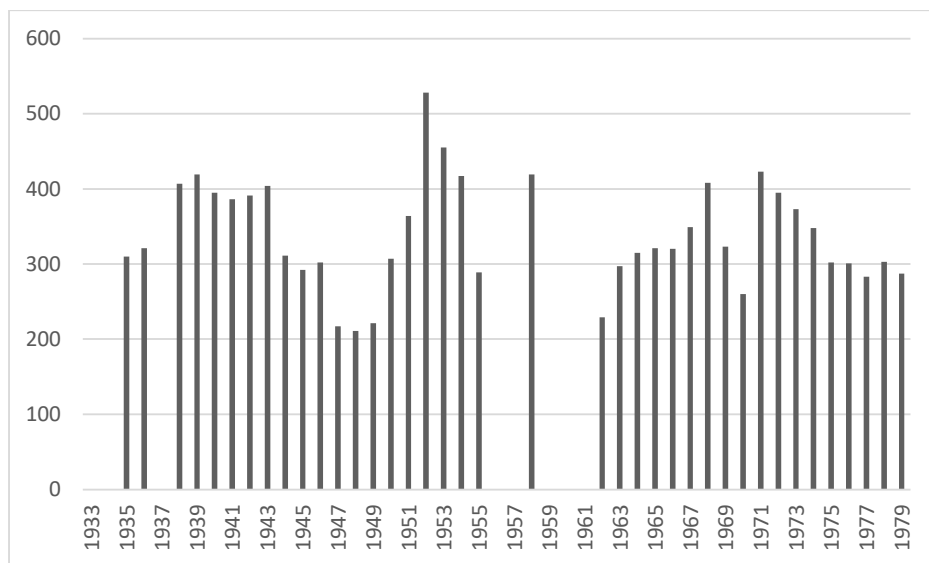
164 Lov om udlægning af åndssvagefor sorgen og den øvrige særfor sorg m.v., Lov nr. 257 af 8. juni 1978

165 Lov om foranstaltninger vedrørende døve og tunghøre, Lov nr. 21 af 27. januar 1950

166 Se f.eks. oversigten i Direktoratet for revalidering og for sorg, Institutioner for handicappede, København 1969, s. 41-50.

167 Lov om døve børns undervisning, Lov nr. 56 af 31. marts 1926

Figur 2 Institutionsanbragte døve 1934-1979

Kilde: Danmarks Statistik, Statistisk Årbog, diverse år.

Bemærkning: Tallene medtager ikke døve (døvstumme) anbragt i kontrolleret familiepleje og eksterne patienter. Der mangler oplysninger for enkelte år.

Epileptikere

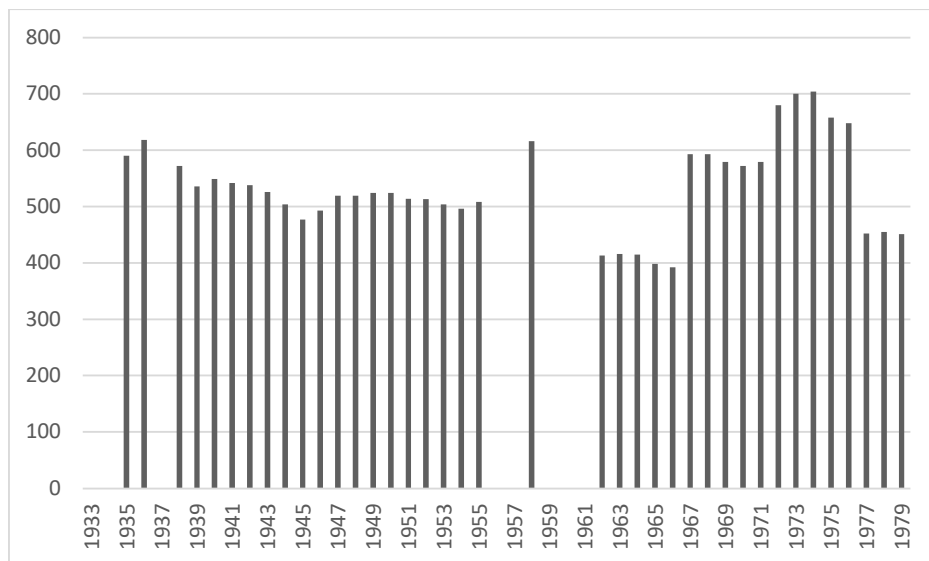
Forsorgen for epileptikere var af meget mere individuel karakter end f.eks. for åndssvage, blinde og døve.¹⁶⁸ De fleste epileptikere levede uden for institution og havde evt. kun brug for kortere ophold med pleje og medicinsk behandling (se kapitel 8). Forsorgen for epileptikere var primært placeret på den private institution "Kolonien Filadelfia" i Dianalund (oprettet 1897), som var statsanerkendt og nærmest havde monopol på behandlingen. Filadelfia havde en driftsoverenskomst med staten og blev drevet med en egen bestyrelse (se kapitel 16 om tilsyn). Den – og øvrige mindre institutioner (se nedenfor) - refererede direkte til Socialministeriet (Særforsorgskontoret og fra 1970 Socialstyrelsen). Forsorgen for epileptikere overgik som de øvrige særforsorgsområder til amter og kommuner i 1980.¹⁶⁹ Udover Kolonien Filadelfia blev der i 1899 oprettet et hospital til børn med epilepsi i Nyborg samt forskellige private hjem for mænd og kvinder og familiepleje: Pedersborg plejehjem for epileptiske drenge, Epileptikerhjemmet Bromme Sygehjem, Moltkes Sygehjem – Diakonissestiftelsens skolehjem for epileptiske piger i Ruds Vedby, Plejehjemmet Stormly i Juelsminde, Plejehjemmet Sells Minde i Hornsyld samt Attruphøj i Vodskov.¹⁷⁰

168 Stubbe Teglbjærg, 1945, s. 7-22.

169 Lov om ændring af social bistand med flere love (Særforsorgens udlægning m.v.), Lov nr. 258 af 8. juni 1978

170 Hamre, 1997; Direktoratet for revalidering og forsyng, Institutioner for handicappede, København 1969, s. 80-83.

Figur 3 Institutionsanbragte epileptikere 1934-1979

Kilde: Danmarks Statistik, Statistisk Årbog, diverse år. Bemærkning: Tallene medtager ikke epileptikere anbragt i kontrolleret familiepleje og eksterne patienter. Der mangler oplysninger for enkelte år.

Talelidende

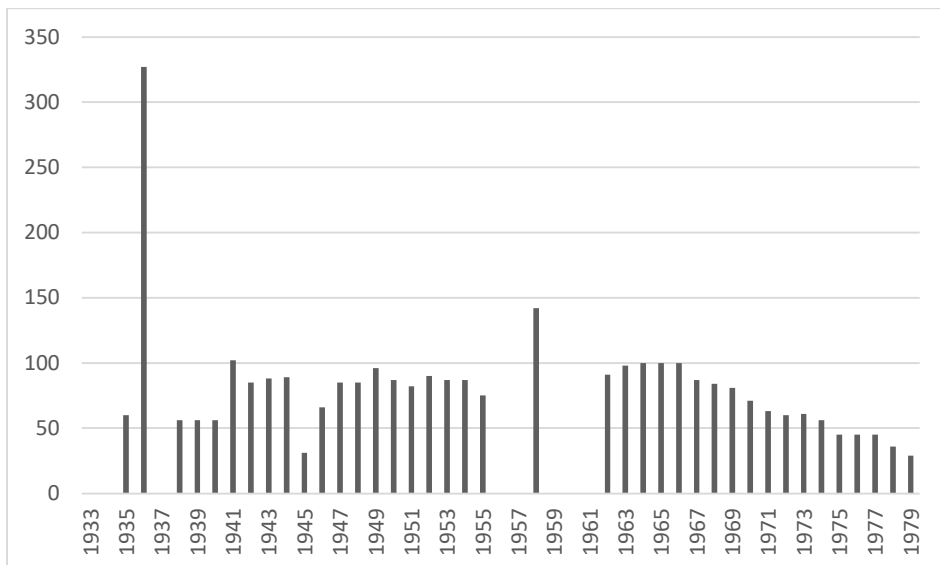
Forsorgen for talelidende havde til formål at behandle personer med vanskeligheder i forhold til sproget, talen eller stemmen: dvs. stammen, udtalefejl, hørestumhed, ganespalte, stemmelidelser og ordblindhed. Det var således et særforborgsområde med en klar berøringsflade til den almindelige skole. I 1937 blev det i Folkeskoleloven bestemt, at børn, der ikke kunne følge den almindelige folkeskoleundervisning, skulle have særskilt undervisning. I 1943 kom bestemmelser om den særundervisning, ordblinde skulle modtage. Hvis det ikke var muligt at afhjælpe problemet med undervisning og støtte i folkeskolen, skulle denne finde sted på Taleinstituttet (se kapitel 8). Særforborg for gruppen af talelidende blev varetaget på institutterne for talelidende (se nedenfor), der refererede direkte til Socialministeriet (Særforborgskontoret og fra 1970 Socialstyrelsen). Administrationen af forborg for talelidende fyldte ikke meget sammenlignet med den øvrige særforborg. Den blev forestået af en deltidsbeskæftiget embedsmand i Særforborgskontoret.¹⁷¹ Forsorgen for talelidende overgik som de øvrige særforborgsområder til amter og kommuner i 1980.¹⁷²

171 Betænkning fra "Administrationsudvalget af 1960, s. 4. Betænkning Administrationen af arbejds- og sociallovgivningen. 2. Delbetænkning", Betænkning nr. 380, 1965, s. 38.

172 Lov om ændring af social bistand med flere love (Særforborgens udlægning m.v.), Lov nr. 258 af 8. juni 1978

Der var institutter for talelidende i Hellerup (oprettet i København 1898, i Hellerup fra 1932) og Århus (1937), hvor sidstnævnte havde afdelinger regionalt i Ålborg, Odense, Herning, Viborg og Åbenrå¹⁷³. Ordblindelinstitutet i Hellerup (oprettet i 1939) var en selvejende institution, drevet af Landsforeningen for Ordblindesagen i Danmark. Udgifterne til institutterne blev dækket af staten.¹⁷⁴ Der kom årligt ca. 800 elever på institutterne. Der var typisk tale om ophold af kortere varighed (tre-fire måneder), men ikke mindst for hørestumme og ordblinde kunne det strække sig over længere tid, undertiden op til to år og i særlige tilfælde tre år.¹⁷⁵ Gennem perioden blev der dog anbragt færre børn på institutterne, efterhånden som folkeskolen overtog undervisningsopgaven.¹⁷⁶

Figur 4 Institutionsanbragte talelidende 1934-1979

Kilde: Danmarks Statistik, Statistisk Årbog, diverse år.

Bemærkning: Tallene medtager ikke talelidende, der er eksterne patienter.

Der mangler oplysninger for enkelte år.

173 Direktoratet for revalidering og forsorg, Institutioner for handicappede, København 1969, s. 70-72.

174 Betænkning vedrørende forsorgen for talelidende afgivet af en af Socialministeriet under 12. maj 1949 nedsat kommission angående omorganiseringen af forsorgen for talelidende, 1954, s. 41.

175 Betænkning vedrørende forsorgen for talelidende afgivet af en af Socialministeriet under 12. maj 1949 nedsat kommission angående omorganiseringen af forsorgen for talelidende, 1954, s. 11-14.

176 Appel & Coninck-Smith, 2014.

Vanføre

Forvaltningen af den statslige vanføreforsorg blev med 1933-loven lagt i hænderne på foreningen "Samfundet og Hjemmet for Vanføre".¹⁷⁷ Det er vigtigt at være opmærksom på, at langt de fleste fysisk handicappede ikke var placeret på institution. "Samfundet og Hjemmet for Vanføre" havde i 1877 grundlagt en skole for børn med polio i København.¹⁷⁸ Der var dog også en række mindre statsanerkendte institutioner, som udøvede forsorgsopgaver for gruppen af vanføre (se nedenfor). Staten afholdt – som for de øvrige særforsorgsgrene – samtlige omkostninger, mens foreningen stod for den praktiske forsorg (som bestod af både skolegang og pleje).¹⁷⁹ Til forskel fra de fem andre særforsorgsgrene fandt administrationen og koordineringen af vanføreforsorgen ikke sted fra Særforsorgskontoret, men fra Socialministeriets Revalideringskontor.¹⁸⁰ "Samfundet og Hjemmet for Vanføre" blev ledet af en egen bestyrelse og med en administrationschef som daglig leder.¹⁸¹ Desuden blev der nedsat det såkaldte Vanførenævn.

Vanførenævnet (1961-1980): Vanførenævnet skulle rådgive socialministeren, følge udviklingen inden for vanføreforsorgen samt fremsætte ændringsforslag, hvis nævnet fandt det påkrævet. Det bestod af særforsorgsdirektøren (fra 1966 chefen for Direktoratet for Revalidering og forsorg og fra 1970 chefen for Socialstyrelsens afdeling for "Forsorg og Revalidering") og repræsentanter for bl.a. institutionerne for vanføre, forældre til vanførebørn, vanføreforeningerne samt lægelig og pædagogisk repræsentation.

Vanføreforsorgen var, som nævnt ovenfor, præget af en række private institutioner anerkendt af staten. Samfundet og Hjemmet for Vanføre drev to ortopædiske hospitaler samt ortopædiske sengeafdelinger på flere sygehuse. Opholdene på disse hospitaler kunne være af kortere og længere varighed alt efter behandling og genoptræning.¹⁸² I 1944 købte foreningen "Geelsgård" i Virum, som godt 10 år senere blev taget i brug som kostskole for børn med fysiske handicaps og der blev i 1960'erne oprettet børnehjem i Søllerød og Odense. I 1978 blev den ortopædiske kirurgi samlet med den resterende hospitalsadministration i et helt offentligt foretagende. "Samfundet og Hjemmet for Vanføre" fortsatte med at drive

177 Lov om offentlig forsorg, Lov nr.181 af 20. maj 1933, § 66

178 Betænkning fra "Administrationsudvalget af 1960. Betænkning Administrationen af arbejds- og sociallovgivningen. 2. Delbetænkning", Betænkning nr. 380, 1965, s. 47.

179 Kragh et.al, 2015, s. 105.

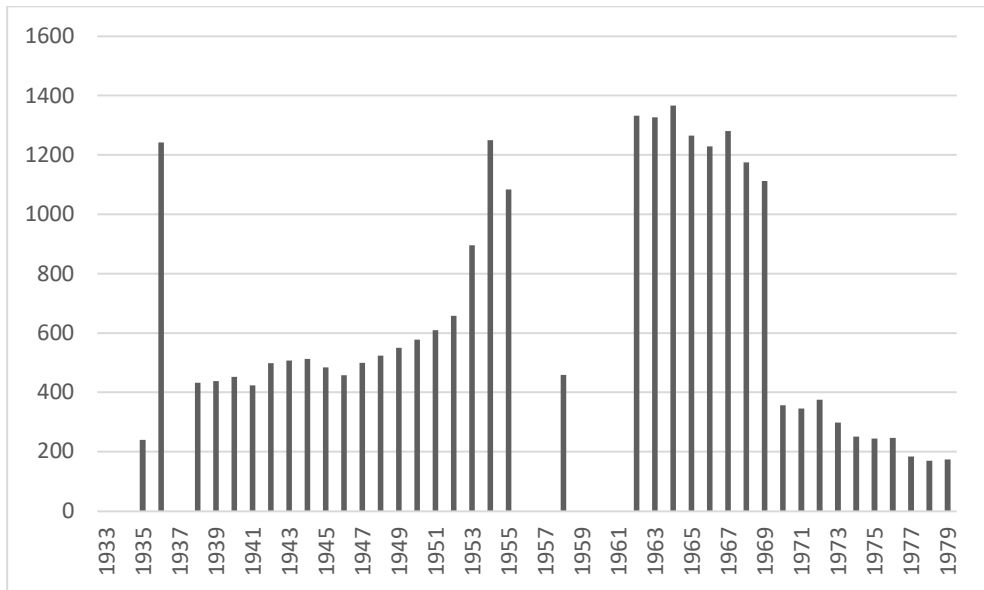
180 Ibid., 6-7.

181 Betænkning fra "Administrationsudvalget af 1960. Betænkning Administrationen af arbejds- og sociallovgivningen. 2. Delbetænkning", Betænkning nr. 320, 1962, s. 12.

182 Kragh et.al, 2015, s. 159. Det er således svært at skelne mellem behandling og anbringelse.

bandagerier, håndværkerskole samt småværksteder i København.¹⁸³ Geelsgård Kostskole overgik til Københavns Amtskommune ved udlægningen af særforsorgen i 1980.¹⁸⁴ Desuden fandtes flere mindre institutioner som i nogle tilfælde var specialiseret i specifikke fysiske handicap og kunne være målrettet både behandling og pleje. Det var f.eks. Invalidesmåbørnshjælpens Hjem i Hørsholm, Børnehjemmet Kildehøj i Nivå, og Børnehjemmet Solbakken i Aarhus.¹⁸⁵

Figur 5 Institutionsanbragte vanføre 1934-1979

Kilde: Danmarks Statistik, Statistisk Årbog, diverse år.

Bemærkning: Tallene medtager ikke vanføre anbragt i kontrolleret familiepleje og eksterne patienter. Der mangler oplysninger for enkelte år.

Åndssvageforsorgen

Som det påpeges flere steder i undersøgelsen, fyldte åndssvageforsorgen meget i særforsorgen. Der var flere personer, som var anbragt tidsbegrænset, og der opstod i forbindelse med anbringelserne mere komplicerede spørgsmål ift. ind- og udskrivning, brug af tvang m.v. (se de respektive kapitler i undersøgelsen). Det betød, at åndssvageforsorgen på mange måder var et system i særforsorgssystemet.

183 Lov nr. 276 af 8. juni 1976 om overførelse af de af Samfundet og Hjemmet for Vanføre drevne ortopædiske hospitaler og afdelinger til amtskommunerne m.fl.

184 Lov nr. 257 af 8. juni 1978 om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg m.v.

185 Se Direktoratet for revalidering og forsorg, Institutioner for handicappede, København 1969, s. 165-178.

På samme måde som med de øvrige særforborgsgrene byggede statsovertagelsen af forborg for åndssvage i høj grad videre på allerede eksisterende institutioner. En række af de store anstalters historie startede længe før 1933. I historieskrivningen om dansk åndssvageforborg peges ofte på etableringen af Gl. Bakkehus på Frederiksberg i 1855 som den første anstalt. Senere kom bl.a. De Kellerske Anstalter i Brejning (oprettet 1865) og de dertilhørende ø-anstalter på Livø (oprettet 1911) og Sprogø (oprettet 1923), Ribelund og Løgumgårde i Sønderjylland (oprettet henholdsvis 1905 og 1929), Vodskov i Nordjylland (oprettet 1916), Ebberødgård i Nordsjælland (oprettet 1892) og Rødbygård på Lolland (oprettet 1929). I perioden 1933-1960 var åndssvageforborg regionalt organiseret i et historisk betinget øst- og vestdansk samarbejde, der på lidt forskellig vis refererede til Socialministeriet via særforborgskontoret (se ovenfor).¹⁸⁶ Socialministeriet tog sig af alle lønnings- og pensionsforhold, godkendelse af regnskaber, godkendelse af alt vedrørende bygninger (nybyggeri og større renoveringer) samt fastsatte anstaltens plads- og personalenormeringer.

Østifternes Åndssvageanstalter (1902-1960): Østifternes Åndssvageanstalter (tidl. De Sjællandske Åndssvageanstalter) var opstået som følge af et tæt samarbejde mellem de i datiden eksisterende sjællandske åndssvageanstalter på Sjælland og øerne. Østifternes Åndssvageanstalter var organiseret som en selvejende institution med egen bestyrelse, hvor formanden var udpeget af socialministeren og et administrationskontor med en kontorchef.¹⁸⁷ Bestyrelsen refererede til Socialministeriets særforborgskontor. De enkelte anstalter havde deres egne bestyrelser og var indtil 1960 ledet af den lokale overlæge. Overlægen for Ebberødgård, den største institution på Sjælland, fungerede dog som den lægelige leder inden for Østifternes Åndssvageanstalter. Ligeledes var en række opgaver som f.eks. den kontrollerede familiepleje centraliseret på et særligt kontor under Østifternes Åndssvageanstalter.

De jyske åndssvageanstalter (1933-1960): De Jyske Åndssvageanstalter (de fleste hørende under De Kellerske Anstalter) var et lidt mindre formaliseret samarbejde mellem anstalterne i Jylland og på det meste af Fyn. De enkelte anstalter (Den Kellerske Anstalt, Åndssvageanstalten i Ribe samt Åndssvageanstalten ved Vodskov) havde deres egen bestyrelse og fungerede mere autonomt end på Sjælland. Anstalterne var dog knyttet sammen med

186 Betænkning om åndssvageforborg afgang af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforborgens problemer, Betænkning nr. 204, 1958, s.19. Man kan sige, at opdelingen i øst og vest etableres gradvist i slutningen af 1900-tallet. De Kellerske Anstalter var f.eks. startet i København (men flyttede i 1898-99 til Brejning) og havde haft institutioner i københavnsområdet, som var blevet overtaget af Gl. Bakkehus.

187 Se f.eks. Beretning fra Direktøren for Den sociale særforborg for aaret 1943, *Socialt Tidsskrift*, 1944, afd. C, s. 15.

en fælles formand for de tre bestyrelser udpeget af Socialministeriet og blev ofte (de facto) ved forhandlinger med Socialministeriet eller den østdanske modpart repræsenteret af De Kellerske Anstalter i Brejning.

Det var bestyrelsen for den enkelte anstalt, som havde ansvaret for den overordnede ledelse af anstalten, mens den daglige drift blev varetaget af anstaltens respektive leder, dvs. overlægen (indtil 1960).¹⁸⁸ Bestyrelserne havde myndighed til at ansætte og afskedige personale, dog sorterede ikke-tjenestemandsansat personale under overlægen. Bestyrelsen skulle indhente tilslutning til ansættelse og afskedigelse af anstaltslederen i Socialministeriet.¹⁸⁹ Bestyrelserne skulle efter forhandling med anstaltslederen fastsætte almindelige regler og instrukser til personalet, hvis dette var nødvendigt. Den skulle desuden træffe afgørelse om indkøb af fødevarer, forbrugsgenstande samt holde kontrol med indkøb. Årsbudgettet blev udarbejdet af anstaltslederen, som bestyrelsen efterfølgende vedtog sammen med alle bevillinger uden for årsbudgettet. Bestyrelsen afgjorde spørgsmålet om patienters inddragelse under og udskrivning af åndssvageforsorgen (se kapitel 8). Der var således tale om en administration af åndssvageforsorgen med to lag: et lokalt og et regionalt, hvor det i mange tilfælde – men i praksis ikke i alle – var det regionale niveau (ofte via bestyrelsesformanden), som kommunikerede med Socialministeriets særforborgkontor.¹⁹⁰

Udover over den ovenfor beskrevne administrative struktur blev der oprettet to særlige nævn med betydning for åndssvageforsorgen: Sterilisationsnævnet, som blev oprettet i forlængelse af sterilisationsloven fra 1934, og Åndssvagenævnet, som blev oprettet i 1937 med henblik på en national koordinering mellem Socialministeriet og de to regionale institutioner.

Sterilisationsnævnet (1934-1967): Nævnet blev oprettet i forbindelse med åndssvagebogen i 1934 og behandlede indstillinger om sterilisation fra åndssvageforsorgens anstalters ledelse (fra 1961 forsorgscentre).¹⁹¹ Medlemmerne var udnævnt af Socialministeriet og bestod af en dommer (formand), en læge med speciale i psykiatri eller åndssvageforsorg samt en "socialpraktiker". Nævnet blev nedlagt i 1967.¹⁹²

188 Bestyrelserne både på de enkelte anstalter og for Østifternes Åndssvageanstalter omfattede især fremtrædende repræsentanter for det officielle Danmark (f.eks. departementschef, minister, Rigsdags- og folketingsmedlemmer, stiftamtmand m.v.)

189 Vi kan dog se, at i flere tilfælde var ansættelsessager for personalet også forbi ministeriet.

190 Dette afspejler sig bl.a. i en ret omfattende arkivdannelse inden for åndssvageforsorgen.

191 Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage, lov nr. 171 af 16. maj 1934. Se også Koch, 1996, s. 59-65 for en analyse af nævnets arbejde.

192 Lov om sterilisation og kastration, lov nr. 234 af 3. juni 1967. Indstillinger skulle derefter behandles af lokale lægeråd.

Åndssvage nævnet af 1937 (1937-1954): Nævnet, der bestod af socialministeren, direktøren for særforsorgen samt bestyrelsesformænd og ledende overlæge fra henholdsvis Østifternes Åndssvageanstalter og de jyske åndssvageanstalter, havde som opgave at koordinere den regionalt opdelt åndssvageforsorg og behandle principielle spørgsmål, oprettelse af nye anstalter m.v.¹⁹³ Nævnet skulle holde to årlige møder. Nævnets aktiviteter standsede i 1954, da Socialministeriet nedsatte et ”Udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer”.¹⁹⁴ Åndssvage loven i 1959 ændrede på flere måder administrationen af åndssvageforsorgen både centralt – med oprettelsen af Statens Åndssvageforsorg – og lokalt med oprettelsen af 11 forsorgscentre. Udover at skabe en ny ramme til realiseringen af en ny politik (den såkaldte normaliseringspolitik – se kapitel 5), betød opbrydningen af det gamle system også en højere grad af ensretning og centralisering.

Statens Åndssvageforsorg (1959-1970): Med åndssvage loven i 1959 blev de øst- og vestdanske anstalter lagt sammen til den selvejende institution ”Statens Åndssvageforsorg” med egen bestyrelse og forsorgschef Niels Erik Bank-Mikkelsen som daglig leder.¹⁹⁵ Statens Åndssvageforsorg blev i 1970 en del af Socialstyrelsen (se ovenfor), men fortsatte langt hen som en enhed (med egen identitet) inden for rammerne af Socialstyrelsen indtil udlægningen til amterne i 1980.

Forsorgscentrene (1961-1980): Med 1959-loven blev der også – med virkning fra 1961 – dannet en hel ny administrativ organisation af anstalterne, idet Danmark blev opdelt i 11 forsorgscentre¹⁹⁶. Disse bestod af en centralinstitution (de store eksisterende institutioner) samt dertil hørende mindre plejesteder m.v. (se nedenfor). Samtidig brød man med den gamle ledelsesmodel, hvor det alene var overlægen, som stod for at lede en anstalt. I stedet fik forsorgscentrene en ikke altid helt ukompliceret firedelet ledelse bestående af en lægelig, en pædagogisk, en social og en økonomisk-administrativ leder.¹⁹⁷ Hvert forsorgscenter havde tilknyttet et lokalt tilsynsråd (se kapitel 16). Forsorgscentrene fortsatte med at eksistere med de nedenstående administrative ændringer frem til 1980.

193 Betænkning om Åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af Åndssvageforsorgens problemer, Betænkning nr. 204, 1958, s. 23.

194 Betænkning om Åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af Åndssvageforsorgens problemer, Betænkning nr. 204, 1958, s. 178.

195 Lov om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede, Lov nr. 192 af 5. juni 1959.

196 Kirkebæk, 2001, s. 141-142.

197 For de forskellige ledesers portefølje se: Særforsorgens Indhold. Amtsrådsforeningens konference om særforsorgen den 25.-26. april 1977 på Den kommunale Højskole i Grenå, Amtsrådsforening 1977, s. 49-68. På baggrund af det gennemgåede materiale kan vi se, at denne ledelsesform gav anledning til en del stridigheder især mellem overlægerne og resten af ledelsesgruppen.

Tabel 1 Forsorgscentre pr. 1. april 1961

Forsorgscenter nr.	Navn	Centralinstitution
FC.Ib	Forsorgscenteret for København m.v.	Vangede
FC.Iv	Forsorgscenteret for København m.v.	Lillemosegård
FC.II	Forsorgscenteret for Nordsjælland	Ebberødgård
FC.III	Forsorgscenteret for Sydøstjylland m.v.	Brejning
FC.IV	Forsorgscenteret for Sønderjylland m.v.	Ribelund
FC.V	Forsorgscenteret for Nordjylland	Vodskov
FC.VI	Forsorgscenteret for Lolland-Falster	Rødbygård
FC.VII	Forsorgscenteret for Vestsjælland (og Grønland)	Andersvænge
FC.VIII	Forsorgscenteret for Fyn m.v.	Nyborg
FC.IX	Forsorgscenteret for Sydøstsjælland	Evensølund, senere flyttet til Næstved
FC.X	Forsorgscenteret for Midtjylland m.v.	Hald Ege
FC.XI	Forsorgscenteret for Århus og Randers Amter m.v.	Sølund

I forbindelse med 1959-loven blev der desuden oprettet en særlig ankeinstans for åndssvageforsorgen:

Åndssvageforsorgens Centralnævn (1959-1973): Åndssvageforsorgens Centralnævn blev oprettet i forbindelse med åndssvagebogen fra 1959 som ankeinstans for åndssvageforsorgen.¹⁹⁸ Nævnet bestod af en dommer, en socialpraktiker og en speciallæge i psykiatri (uafhængig af åndssvageforsorgen). Nævnet kunne tage stilling til klager over indskrivning i eller (manglende) udskrivning af åndssvageforsorgen for både børn og voksne. Fra 1973 overtog Den Sociale Ankestyrelse (se ovenfor) rollen som ankeinstans for åndssvageforsorgen.

I 1970 overtog Socialstyrelsen den centrale forvaltning af Statens Åndssvageforsorg (som med de øvrige særforborgsgrene). Statens Åndssvageforsorg blev nedlagt som selvstændig enhed og erstattet af et centralt vejledende råd under Socialstyrelsen og et lokalt vejledende råd på institutionsniveau. I praksis ser det ud, som om åndssvageforsorgen dog også i 1970'erne fungerede som en egen institution inden for Socialstyrelsen (hvilket bl.a. skyldes, at den karismatiske direktør for Statens Åndssvageforsorg, Niels Erik Bank-Mikkelsen, fortsatte som leder). I 1980 blev åndssvageforsorgen ligesom den øvrige særforborg udlagt til amterne.¹⁹⁹

198 Lov om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede, lov nr. 192 af 5. juni 1959, § 4

199 Lov nr. 257 af 8. juni 1978 om udlægning af åndssvageforsorgen

Åndssvageforsorgens Centralt Vejledende Råd (1970-1979): Rådet blev oprettet, da åndssvageforsorgen overgik til Socialstyrelsen. Det skulle bistå og vejlede Socialstyrelsen ift. forsorgen for åndssvage.²⁰⁰ Rådet bestod af 11 medlemmer udpeget af bl.a. Socialstyrelsen, Undervisningsministeriet, forældreorganisationen LEV, personaleorganisationer og amterne. Rådet blev nedlagt ifm. udlægningen af åndssvageforsorgen til amterne i 1980.²⁰¹

Åndssvageforsorgen bestod ikke bare af rækken af større anstalter og institutioner som Ebberødgård, Rødbygård og Andersvænge, De Kellerske Anstalter i Brejning, Vodskov, Ribelund eller Løgumgårde. Der var ved siden af de store anstalter (dog tilknyttet disse i mere eller mindre grad) plejecentraler, koloniplejehjem, fredeshjem, ventetidshjem, oplæringshjem, landbrugshjem m.v. De var ofte specialiserede mod særlige grupper – nogle gange drevet af anstalterne (eller forsorgscentre) - andre var drevet af foreninger eller privatpersoner med en overenskomst med enten anstalterne eller Statens Åndssvageforsorg. Endelig var en stor del af de anbragte i åndssvageforsorgen i såkaldt kontrolleret familiepleje. Centralinstitutionen (eller senere forsorgscentret) førte tilsyn med anbringelsen (se kapitel 16). Fra 1950'erne kom der desuden et antal uddannelsesinstitutioner for åndssvage (eksternatskoler, værksteder, børnehaver m.v.).²⁰² Der var gennem perioden en stærk vækst i antallet af institutioner, som dels skyldtes etablering af nye specialinstitutioner, dels et skifte fra få meget store institutioner mod mindre og ofte mere specialiserede institutioner.²⁰³ (Se kapitel 5). I det følgende præsenteres kort de forskellige typer af anbringelsessteder. Der skal dog gøres opmærksom på, at betegnelserne for de forskellige typer af anbringelsessteder ofte i praksis skifter og bruges i flæng.

Centralinstitution (eller anstalt): I 1970'erne også mere kritisk omtalt som "totalinstitutioner". De største centralinstitutioner var Ebberødgård og De Kellerske Anstalter i Brejning med op mod 1700 anbragte²⁰⁴. Centralinstitutioner bestod af en række specialiserede afdelinger (se kapitel 9).

200 Lov om ændring af lov om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede. (Vedrørende forsorgens administration m. v.). Lov nr. 228 af 27. maj 1970.

201 Lov nr. 257 af 8. juni 1978 om udlægning af åndssvageforsorgen

202 Direktoratet for revalidering og forsorg, *Institutioner for handicappede*, København 1969, s. 95-146 oplister de forskellige institutioner tilknyttet de enkelte forsorgscentre. Dette omfatter specialbehandlingshjem, ferie- og aflastningshjem, kostskoler, skoler, børnehaver, weekend—pasning, værksteder, pensionater, plejecentraler, børnehjem m.v.

203 Bengtsson & Kristensen, 2006, s.12: Der nævnes her: 4 i institutioner i 1933, 12 centralinstitutioner i 1955, 191 i 1966 og endelig 322 i 1979. Dette er dog ikke helt retvisende – f.eks. bestod den ene af de fire institutioner i 1933 (Østifternes Åndssvageanstalter) af en række institutioner.

204 Betænkning om Åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af Åndssvageforsorgens problemer, Betænkning nr. 204, 1958, s. 20

Ventetidshjem: Små institutioner til mindre børn, der afventede en plads på en åndssvageanstalt.²⁰⁵ Opholdet på ventetidshjem omfattede også en første undersøgelse af den anbragte med henblik på om der skulle ske anbringelse. Iflg. Betænkningen fra Åndssvagekommissionen i 1958 var ventetidshjemmene ”den forsyrg, der etableres i ventetiden indtil en endelige anbringelse, kan finde sted, er for så vidt et kunstprodukt af pladsmanglen [på de store anstalter]”²⁰⁶. Staten overtog hjemmene i 1978²⁰⁷, inden de også blev udlagt til amterne i 1980.

Plejecentraler: Små institutioner (også nogle gange kaldet ”koloniplejehjem” eller ”koloni”) drevet af private med et fast tilskud pr. patient. Ofte med et meget hjemligt præg. I 1964 var det generelle indtryk hos Statens Åndssvageforsorg, at der ikke var beskæftigelse til patienterne, at boligforholdene var ringe, samt at det var ældre patienter, der boede på plejecentralerne.²⁰⁸ Østifternes Åndssvageanstalter havde i 1958 26 af denne type institutioner med en belægning på mellem ti og 40 klienter.²⁰⁹ Hjemmene lå oftest ude på landet, og klienterne blev beskæftiget med landbrug eller husgerning.

Oplæringshjem: Åndssvageforsorgen rummede også forskellige oplæringshjem for unge drenge og piger med henblik på at oplære dem til en friere tilværelse, f.eks. som medhjælpere i landbruget eller i husholdninger. Eksempler herpå er Anneberg Ungdomsskole eller Zoar (husholdningsskole for piger).

Fredehjem: Jysk Børneforsorg/Fredehjem drev fire hjem for svagt begavede unge piger og senere også drenge (Østergaard, Sølund, Holmstrupgaard og Handbjerg (i perioden 1913-1984)). Formålet med fredehjemmene var at værne om sårbare piger og oplære dem under hjemlige og trygge forhold.²¹⁰ Pigerne kunne være indskrevet under åndssvageforsorgen, og fredehjemmene fungerede derfor som ventetidsforsorg eller som kontrolleret familiepleje. Også private drev fredehjem, f.eks. Ingeborg Erlangs Fredehjem, Rosenvang eller Skarridshus.

205 Østifternes Åndssvageanstalters bestyrelse, Beretning for årene fra 1. april 1950 til 31. marts 1954, København 1956, s. 60-63.

206 Betænkning om Åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af Åndssvageforsorgens problemer, Betænkning nr. 204, 1958, s. 45

207 Notat 1978: Journalsager (1976-1981), *Socialministeriet*, pk. 1147, RA

208 Notat 1964: Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 313, RA

209 Betænkning om Åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af Åndssvageforsorgens problemer, Betænkning nr. 204, 1958 s. 137

210 Andersen, 2010, s. 14.

Eksternatskoler & skolehjem: Skoleundervisningen fandt i begyndelse af perioden kun sted som kostskoleundervisning på Gl. Bakkehus, på skolehjemmet i Brejning og på skolehjemmet i Vodskov (begge i tilknytning til anstalterne).²¹¹ I 1944 blev den første eksternatskole oprettet i Aarhus, hvorved barnet kunne blive boede hjemme i familien og gå i skole om dagen. Antallet af eksternatskoler voksede, og i 1964 påbegyndtes byggeriet af de såkaldte "Grønne Skoler" – og fem år senere var 32 skoler fordelt over hele landet taget i brug.²¹² Eksternatskolerne kunne også anvendes af børn, der ikke var indskrevet i åndssvageforsorgen.

Børnehaver: I løbet af 1950'erne blev der oprettet børnehaver for åndssvage børn rundt om i landet, dels for at børnene kunne blive i hjemmet og ikke komme på anstalt og dels for at aflaste forældrene i dagtimerne.²¹³

Kontrolleret familiepleje: Kontrolleret familiepleje var anbringelser i private hjem mod betaling – enten hos en plejefamilie (fremmedpleje) eller hos den åndssvages egen familie. Ofte indgik arbejdsopgaver (f.eks. i landbruget eller huset) som en del af anbringelsen. Anbringelsen var under tilsyn fra den lokale anstalt (se kapitel 16). Antallet af anbragte i kontrolleret familiepleje voksede fra 1940'erne og frem, ikke mindst fordi det var en billig måde at håndtere de voksende ventelister til anstalterne på. Desuden indgik anbringelse i kontrolleret familiepleje ofte som et centralt led i en udskrivningsproces (se kapitel 8).

Ø-anstalter: De Kellerske Anstalter etablerede i 1911 og 1923 to ø-anstalter for henholdsvis mænd (på Livø) og kvinder (på Sprogø). Tanken med ø-anstalterne var, at man der kunne anbringe særligt problematiske personer, ofte relateret til seksuel adfærd eller kriminalitet, så de ikke havde mulighed for at flygte fra anstalten.²¹⁴ (Se bilag B).

Antallet af anbragte i åndssvageforsorgen kan kun angives med en vis usikkerhed.²¹⁵ Der findes forskellige tal – opdelt i anbringelseskategorier – over antallet af anbragte.²¹⁶ I særforborgsdirektørens beretninger fra 1940'erne optræder enkelte tal, og der er nogle mere aggregerede tal i de årlige medicinalberetninger og hos Danmarks Statistik. Desuden findes

211 Betænkning om Åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af Åndssvageforsorgens problemer, Betænkning nr. 204, 1958, s. 83.

212 Smith, 1969, s. 14-15.

213 Betænkning om Særforborgens udlægning. Betænkning fra udvalget om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg, Betænkning nr. nr. 781, 1976, s. 59

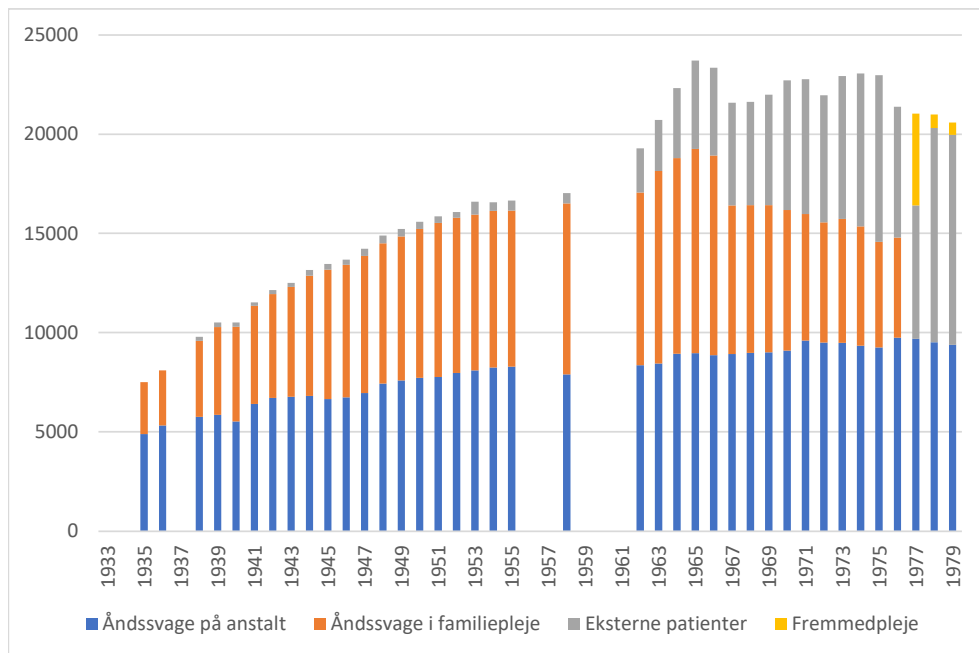
214 De to ø-anstalters (og de anbragtes) historie er beskrevet af Birgit Kirkebæk i Kirkebæk 2001 og 2004.

215 Berg, 1970. s. 11 skriver, at 1965 er første år, der er foretaget en samlet opgørelse over det totale antal personer registreret under åndssvageforborg i Danmark. Tallet for 1965 var 20.459.

216 Det er, som nævnt ovenfor, ikke muligt at slutte fra antallet anbragte på et bestemt tidspunkt, til antallet af enkeltpersoner anbragt i særforborg gennem den undersøgte periode.

der forskellige steder i det gennemgæede materiale angivet tal for både pladser og ventelister. Tallene stemmer ikke fuldstændig overens, og de er opgjort og kategoriseret på lidt forskellige måder.

Figur 6 Anbragte i åndssvageforsorgen på institution, i kontrolleret familiepleje og eksterne patienter 1934-1979

Kilde: Danmarks Statistik, Statistisk Årbog, diverse år.

Bemærkning: Kategorien "anbragte på institution" omfatter tabellens kategorier "statsanstalt" og "anerkendt anstalt". Der mangler oplysninger for enkelte år.

Ansatte

Institutionerne – især de store totalinstitutioner i åndssvageforsorgen – havde mange ansatte tilhørende forskellige personalegrupper. For den anbragte var personalet ansigtet på anbringelsen. Der har selvfølgelig været stor variation i personalesammensætningen og normeringen mellem institutioner alt efter størrelse og målgruppe. En anbragt i blindeforsorgen ville automatisk møde den på instituttet ansatte øjenlæge, epileptikere på Kolonien Filadelfia ville opleve de ansatte som primært sundhedspersonale, anbragte på skolehjem eller eksternatskoler ville mest af alt se lærere, mens en åndssvag anbragt på De Kellerske Anstalter i Brejning befandt sig i et mindre landsbysamfund med en stor og sammensat skare af medarbejdere. Vi vil her kortfattet beskrive hovedgrupperne af ansatte:

Den enkelte institution havde en bestyrelse, som havde det øverste ansvar samt en institutionsleder. På åndssvageforsorgens anstalter var lederen indtil 1961 overlægen, som alene havde det øverste ansvar for institutionens daglige drift, og som de anbragte ville møde ikke mindst på afgørende tidspunkter som ind- og evt. udskrivning (se kapitel 8).²¹⁷ På de øvrige institutioner – f.eks. skolehjem eller institutterne for blinde, døve m.v. - var lederen typisk en forstander. Internt på institutionerne finder vi en stor og sammensat personalegruppe (afhængigt af institutionens størrelse og funktion).²¹⁸ Der var både uddannet og ufaglært personale. I arkivmaterialet er det ikke mindst ledelsen og det uddannede personale, som kommer til orde, mens de anbragte i dagligdagen har haft tæt kontakt med ufaglært plejepersonale m.v. (se kapitel 9). Der var uddannet sundhedspersonale i form af læger, psykologer og sygeplejersker især inden for åndssvageforsorgen og forsorgen for epileptikere. Der var uddannet pædagogisk personale i form af lærere (især på skolehjemmene f.eks. for blinde og døve) og i løbet af perioden også uddannede socialpædagoger. En del af plejepersonalet var uddannet – f.eks. inden for åndssvageforsorgen, hvor man selv uddannede en del af plejepersonalet, og vi finder således både plejere og plejeelever på institutionerne. Der kom også flere uddannede socialrådgivere på institutionerne, som bl.a. løftede tilsyns- og vejledningsopgaver m.v. En meget stor faggruppe var dog ufaglærte pleje- og omsorgsmedarbejdere, der i modsætning til det uddannede personale typisk ikke var ansat som tjenestemænd. Gruppen af uddannede blev over årene større, og i 1970'erne var op imod 50 pct. af alle ansatte på Ebberødgård uden nogen uddannelse, hvilket blev problematiseret mange gange af både institutionens ledelse, Socialstyrelsen og Socialministeriet.²¹⁹ Ser man på de små lokalinstitutioner eller den kontrollerede familiepleje, var stort set alle uden en relevant uddannelse. Udover de ovennævnte personalegrupper fandtes en lang række andre kategorier af ansatte som køkkenpersonale (faglært og ufaglært), håndværkere (f.eks. på værksteder), rengøringspersonale, landbrugspersonale m.v. Især på de større institutioner var der et tydeligt hierarki mellem medarbejdere, hvor det faglige personale oftest indtog de ledende funktioner som f.eks. afdelingsledere (eller som det hed i perioden i åndssvageforsorgen "husfader" eller "plejemoder").

217 Se også Kirkebæk, 2007, s. 217-244.

218 Se f.eks. den detaljerede oversigt over ansatte på Østifternes Åndssvageanstalter i 1942 i: Østifternes Åndssvageanstalters bestyrelse, *Beretning for årene 1. april 1938-31. marts 1942*, København 1942, s. 25-34.

219 Folketingets Ombudsmands årsberetning for 1977, s. 336, socialminister Eva Gredal (S), 14.2.1974, forespørgsel til socialministeren, Folketingstidende, 1973-74, 2. samling.

Kapitel 7 Intelligenskvotient og intelligenstag

I dette korte kapitel beskæftiger vi os med intelligenskvotient (IK) og IK-test. Som det fremgår af de følgende kapitler, spillede IK-test en helt central rolle i åndssvageforsorgen, hvor en IK målt til 75 fungerede som nok vigtigste (om end ikke eneste) markør for grænsen mellem åndssvag og ikke-åndssvag. Formålet med kapitlet er at give en kort baggrund for de følgende kapitler, hvor brugen af IK-test spiller en central rolle, især hvad angår åndssvageforsorgen (se kapitel 8 og kapitel 14). Den danske debat om IK og brugen af IK-test i åndssvageforsorgen er grundigt undersøgt ikke mindst af historiker Lene Koch.²²⁰ Dette afsnit bygger således – medmindre andet er nævnt – på Lene Kochs arbejde.

Selvom brugen af IK-test i overvejende grad var et fænomen ift. åndssvageforsorgen, lå den i princippet under hele særforsorgssystemet. IK-test kunne afgøre, om f.eks. en blind eller døv, voksen eller barn, blev placeret i blinde- eller døveforsorgen eller som blind eller døv i åndssvageforsorgen. Blinde- og døveforsorgen omfattede de undervisningsbare børn. Som vi vil se i det følgende, var IK-test vigtige for en række beslutninger i åndssvageforsorgen om ind- og udskrivning, sterilisation eller kastration, placeringen på en konkret institution m.v. Med juristen Ernst Andersens ord fra 1954 var kategoriseringen dog ikke uden konsekvenser:

”Når der knyttes vidtrækkende virkninger til begrebet åndssvag, er spørgsmålet, om et menneske er åndssvag eller kun sinke, ikke akademisk. Den åndssvage kan ikke indgå ægteskab uden en dispensation, der praktisk taget altid vil blive betinget af sterilisation (ikke kastration). Han kan imod sin vilje blive inddraget under forsorg på Ebberødgård eller i familiepleje, og endelig kan han tvangssteriliseres. At åndssvagevæsenet i Danmark har en høj standard, er en ringe trøst for den, der inddrages derunder uden at være åndssvag. Det er en menneskelig og social deklassering at blive erklæret for åndssvag.”²²¹

I det følgende giver vi først en helt kort redegørelse for introduktion og brug af IK-test i Danmark. Dernæst berører vi kort debatten om validitet og praksis ifm. brug af IK-test.

220 Koch, 2000, s. 83-108.

221 Andersen, 1954, s. 34-35.

Brugen af IK-test i Danmark

Ideen om at måle intelligens havde sin oprindelse i det tidlige 1900-tals Frankrig, hvor psykologen Alfred Binet og lægen Théodore Simon udviklede en ny metode til testning af børns intelligens. Tanken var, at man i uddannelsessystemet kunne bruge dette til at vurdere det konkrete barns intelligensmæssige stadium (eller alder). Den tyske psykolog William Stern videreudviklede testmetoden, så den resulterede i en kvantitativ angivelse i form af intelligenskvotient (IK).²²² IK, eller *forstandskvotienten*, blev beregnet ud fra en test, hvor barnet først besvarede et skema med spørgsmål og udførte nogle prøver, hvorudfra en intelligensalder blev vurderet. Herefter divideredes levealderen med intelligensalderen, og resultatet herfra var dermed intelligenskvotienten.²²³

Denne form for testning tiltrak sig også opmærksomhed i Danmark, hvor der ved De Kellerske Åndssvageanstalter i Brejning blev udviklet særlige danske udgaver af den såkaldte Binet-Simon-intelligenstest først af læge Bodil Marie Bloch-Hjort og senere af overlæge i Brejning Hans Otto Wildenskov. Disse tests (Brejning I-III) var målrettet både børn og voksne, og især på De Kellerske Åndssvageanstalter var det især den i 1929 lancerede *Brejning III*, som blev hyppigst anvendt i de følgende årtier.²²⁴ Fra De Kellerske Anstalter findes der fra 1940 en opgørelse over de forskellige typer af test, der var anvendt i 967 målinger. Her kan man læse, at de to mest brugte testtyper var: Brejning III: 503 gange og en anden dansk bearbejdet model betegnet *D.S.* (Dansk Standard, udviklet af pædagoger og psykologer): 292 gange.²²⁵ Der findes ikke tilsvarende samlede opgørelser fra de andre anstalter, men Lene Koch vurderer på baggrund af sin gennemgang af Sterilisationsnævnets journaler, at tilsvarende testmateriale er blevet anvendt af de andre anstaltslæger.²²⁶

De danske udgaver af Binet-Simon-testen (Brejning I-III) omfattede huskeprøver, billedbeskrivelser (f.eks. "smukke" og "grimme" ansigter, som testpersonen skulle udpege), udfyldningsprøver samt begrebsdefinitioner.²²⁷ Der skulle angives farver, tælles mønter, og for større børn indgik der logiske prøver. Fra 13-15-års alderen indgik desuden mere abstrakte begreber og filosofiske emner. Eksempelvis skulle man besvare spørgsmål som: "Hvorfor kan man bedre tilgive en mand, når han gør noget af hidsighed, end når han gør det uden hidsighed?"²²⁸

222 Kragh, 2022, s. 30.

223 Koch, 2000, s. 89.

224 Varianter af Binet-Simon-testen var dominerende frem til 1960'erne iflg. Koch, 2000, s. 94.

225 Herudover blev de mindre udbredte testtyper *Stanley Porteus Performance scale* brugt 83 gange, *N.S.* 44 gange, *Goddards* 23 gange, *Brejning II* 15 gange og Binet-Simons egen test 7 gange. Koch, 2000, s. 94.

226 Koch, 2000, s. 94-95.

227 Koch, 2000, s. 90.

228 Koch, 2000, s. 90 - 99 og Kragh, 2002, s. 31.

IK-testen mundede ud i et tal, som gav mulighed for at vurdere, ikke bare om den testede person var åndssvag eller ej, men også for opdelingen i forskellige kategorier af åndssvaghed.²²⁹

Sinke: IK 75-90

Debil: IK 56-75

Imbecil: IK 31-55

Idiot: IK 0-30

Den første gruppe, sinkerne, hørte ikke til gruppen af åndssvage (medmindre andre indikationer gjorde sig gældende), og de skulle primært placeres i det almindelige skolesystem (i hjælpeklasse eller på særlige skoler). De tre øvrige grupper var forskellige grader af åndssvaghed, som i nogle tilfælde også blev omtalt som henholdsvis let, middelsvær eller dyb åndssvaghed. IK-test indgik som allerede nævnt som et centralt og nogle gange afgørende element ifm. ind- og udskrivning af åndssvageforsorgen (se kapitel 8). Der var dog indtil 1959 en regionalt forskellig praksis i den danske åndssvageforsorg (se kapitel 6 vedr. den regionale opdeling i perioden 1933-1959). Hos de jyske åndssvageanstalter fulgte man traditionen hos Den Kellerske Åndssvageanstalt og lagde meget stor vægt på IK-test, da denne blev betragtet som den mest objektive (videnskabelige) metode til at fastslå, om en person var åndssvag eller ikke. Lægerne på Den Kellerske Åndssvageanstalt var de danske pionerer ift. IK-test og anvendte disse til at positionere åndssvageforsorgens særlige lægefaglighed ift. psykiatrien. Fokus var rettet mod, at åndssvaghed skulle fastslås og klassificeres så tidligt som muligt, så den rette behandling kunne sættes i gang.²³⁰ IK-test blev også anvendt hos Østifternes Åndssvageanstalter, men her indgik testen som et vigtigt led i en samlet vurdering, som også inkluderede den undersøgtes habitus, farlighed og mulighed for social tilpasning og selvforsørgelse.²³¹ Derved kunne en person med en IK-testscore højere end 75 blive indskrevet med henvisning til vedkommendes moralske eller sociale ”defekter”, mens de jyske anstalter mere eller mindre automatisk fulgte IK-testens resultater (se kapitel 8).²³²

Den danske diskussion om IK-test

Fra begyndelsen af den undersøgte periode var IK i sig selv og testningen til diskussion. Hovedtemaer i diskussionen var, hvorvidt intelligens overhovedet var målbar, testenes usikkerhed, miljøbaggrundens betydning og det forhold, at det var åndssvageforsorgens egne læger, der udførte testene.²³³

229 Koch, 2000, s. 90.

230 Koch, 2000, s. 96-97.

231 Koch, 2000, s. 96-99.

232 Koch, 2000, s. 99.

233 Se også Torpe, 1970, s. 156-163.

Intelligensens målbarhed

Enkelte eksperter var skeptiske over for, om man kunne måle intelligens med ét tal. Psykolog Rasmus Hans Pedersen rettede i 1934 kritik mod, hvad han vurderede som åndssvageforsorgens alt for ukritiske brug af IK-test. Pedersen mente ikke, at et menneskes sociale kompetencer kunne udtrykkes i et tal, hvor man ovenikøbet vidste, at miljøfaktorer og alder spillede ind på resultatet. Det førte ifølge Pedersen til, at man uretmæssigt anbragte nogle i åndssvageforsorgen, især børn og unge, som sandsynligvis ellers ville klare sig fint i livet.²³⁴ Pedersen fik støtte fra næstformanden i Retslægerådet, psykiatriprofessor Hjalmar Helweg, som mente, at man med brug af IK-test og dens tal ”prætenderer en nøjagtighed, som metoden ikke kan yde”.²³⁵

Testens usikkerhed

Psykiatriprofessor August Wimmer var enig med sine to ovennævnte kolleger i, at intelligens ikke var målbar, og fremhævede i 1936 endvidere, at ingen IK-testskala var i stand til at angive præcise mål for en intelligensudvikling.²³⁶ Wimmer pegede desuden på flere usikkerhedsmomenter i testen: Den testede skolelærdom snarere end intelligens, og der manglede prøver målrettet enkelte alderstrin, samt at prøverne kunne give misvisende resultater for voksne, da de var udviklet til børn.

Miljøets betydning

Fra begyndelsen og til slutningen af undersøgelsesperioden blev miljøets betydning for testresultaterne debatteret og drøftet. I periodens begyndelse fremsatte psykolog Rasmus Hans Pedersen f.eks. bekymring over, at et ringe miljø kunne generere for lave værdier i IK-test.²³⁷ Mens psykolog Harald Torpe i slutningen af perioden i en gennemgang af den internationale forskning på området pointerede, at problemet med miljøbaggrundens indvirkning på testresultatet var ”stort og indviklet”, og at ”prøvernes art favoriserer i nogen grad børn, der er vokset op under gunstige hjemlige forhold”.²³⁸

Åndssvageforsorgens læger og brugen af IK-test

Psykolog Pedersen (se ovenfor) pegede i 1934 på det problematiske i, at det var åndssvageforsorgens egne læger, der testede ifm. Indskrivning, og mente, at der var en tendens til at

234 Pedersen, 1934, s. 56-61.

235 Helweg, 1939, s. 111.

236 Koch, 2000, s. 100.

237 Koch, 2000, s. 102.

238 Torpe, 1970, s. 175.

sætte grænsen højt, så flere børn kunne indskrives under forsorgen.²³⁹ Der manglede så at sige en neutral instans uden en egeninteresse i ind- eller udskrivning, og ikke mindst grænsen på IK75 var problematisk. Overlæge Johannes Nørvig på Ebberødgård anerkendte, at IK-testene måske ikke var en eksakt videnskab, og forklarede, at grænsen var ”trukket af praktiske grunde. Individer med en kvotient under 75 ser vi oftest gå til grunde i den fri konkurrence, medens individer med en kvotient over oftest klarer sig.”²⁴⁰ IK75 kan derfor let komme til at fremstå som et magisk tal. Brugen af IK-test og betydningen af det konkrete tal var dog i hele perioden til diskussion både i videnskabelige kredse og inden for åndssvageforsorgen (se nedenfor). Når IK og især IK75 på trods af dette fik en så stor udbredelse og betydning, skyldes det, at tallet var et af de få midler, man havde som kriterium for indskrivning i åndssvageforsorgen (se kapitel 8).

239 Koch, 2000, s. 102-103. I 1970 påpegede psykolog Harald Torpe, at lægerne havde lov til at teste med brug af Binet-systemet uden at være uddannet i det, samt at testens resultat også blev påvirket af testeren. Se Torpe, 1970.

240 Koch, 2000, s. 104-105. Overlæge Nørvig anbragte det til trods gerne mennesker med en IK på over 75 grundet habituskriteriet.

Kapitel 8 Ind- og udskrivning af særforsorgssystemet

I dette kapitel præsenterer vi de formelle bestemmelser for ind- og udskrivning af særforsorgen i undersøgelsesperioden og redegør for, hvad det gennemgåede materiale viser om praksis. Kapitlet bygger således dels på lovmateriale m.v. for de formelle regler, dels på det gennemgåede arkivmateriale for så vidt angår datidens praksis.

Med Lov om offentlig forsorg i 1933 påtog staten sig ansvaret for, at døve, blinde, talelidende, epileptikere, vanføre og åndssvage fik den rette behandling (se kapitel 6).²⁴¹ I årene herefter fulgte en række love, der satte rammerne for de enkelte særforsorgsgrene. De angav kriterierne for, hvornår en person kunne indskrives under den relevante særforsorgsgren, hvor vedkommende kunne anbringes, og hvornår vedkommende kunne udskrives af forsorgen igen. Kriterierne for ind- og udskrivning er af central betydning for anbringelsernes karakter (tvang eller frivillighed), anbringelsernes varighed og for den enkelte anbragtes retssikkerhed i forbindelse med anbringelse.

Vi behandler i kapitlet hver forsorgsgren for sig, fordi hverken lovgivning eller praksis på dette område var ensartet (se kapitel 6). For blinde og døve var der for eksempel forholdsvis enkle ind- og udskrivningskriterier, der omhandlede vedkommendes handicap og behov for behandling, oplæring og skolegang i en defineret tidsperiode. For åndssvage beroede ind- og udskrivningen derimod i høj grad på en vurdering af, om vedkommende var åndssvag og havde behov for at være under offentlig forsorg, og her var der i højere grad tale om en tidsbestemt anbringelse. For de øvrige grupper (epileptikere, talelidende og vanføre) var der ikke en særlovgivning udover de generelle bestemmelser i forsorgslovgivningen.²⁴² For grupperne med særlovgivning (blinde, døve og åndssvage indeholdt lovgivningen mulighed for tvangsindskrivning). Endvidere var særforsorgsgrenene forbundne på den måde, at blev f.eks. et døvt eller blindt barn vurderet som åndssvagt (ikke-undervisningsbart), skulle det indskrives i åndssvageforsorgen.²⁴³

241 Jf. Lov om offentlig forsorg, Lov nr. 181 af 20. maj 1933, § 66.

242 Lov om offentlig forsorg, Lov nr. 181 af 20. maj 1933, og Lov om offentlig forsorg, Lov nr. 169 af 31. maj 1961.

243 Se f.eks. Socialministeriets skrivelse af 30. december 1931, i Glahn, 1933, s. 4-5. For både blinde og døve børn findes en lille gruppe i Danmarks Statistik, som er anbragt under kontrolleret familiepleje. Det handlede bl.a. om blinde børn, der var vurderet som "sinker" eller i lettere grad åndssvage, og derfor var svære at undervise på institutterne. Jf. *Betænkning vedrørende forsorgen for blinde og stærkt svagsynede. Betænkning nr. 125*, København 1955, s. 16. Vi har ikke undersøgt denne gruppe.

Vores undersøgelse viser, at særligt de åndssvages retssikkerhed i praksis kunne blive kompromitteret, fordi fraværet af klart definerede kriterier for ind- og udskrivning betød, at beslutningsgrundlaget ofte var uigennemtsigtigt og kunne være præget af en vis tilfældighed.²⁴⁴ Set fra de åndssvages perspektiv – hvoraf flere var særligt udsatte som følge af nedsatte kognitive og fysiske evner – var det vanskeligt at gøre indsigelser imod det gennemgribende indgreb, som en anbringelse var. Dertil kommer, at en tvangsanbringelse ikke kunne domstolsprøves før en lovændring i 1954.²⁴⁵ Men også tilsynet med åndssvageforsorgens praksis var på dette område reelt udfordret af, at rammerne for ind- og udskrivning ikke var klart beskrevne og i høj grad hvilede på den enkelte anstaltsoverlæges skøn (se kapitel 15 om fejlanbringelser).²⁴⁶

Blinde og døve

Blinde og døve børn havde ifølge den i 1933 eksisterende lovgivning skolepligt på et af de statslige blindeinstitutter, medmindre forældrene efter ansøgning fik tilladelse til f.eks. privat undervisning i eget hjem eller på en privat skole. Blindeloven af 1926 bestemte, at blinde eller svagtseende børn, som ikke kunne følge undervisningen i det almene skolesystem, havde undervisningspligt på Statens Blindeinstitut.²⁴⁷ If. Forsorgsloven af 1933 påhvilede det de kommunale sociale udvalg at indberette blinde børn til Statens Blindeinstituts register.²⁴⁸ Undervisningspligten startede det år, barnet fyldte otte år, og omfattede ti års undervisning.²⁴⁹ Lov om døvstumme børns undervisning fra 1926 bestemte på samme måde, at ethvert barn, der var så døvt, at det ikke kunne følge undervisningen i det almene

-
- 244 Reglerne blev fortolket forskelligt alt efter, om vi kigger på institutionerne i Vest- eller Østdanmark. Personer med en IK højere end 75 blev forholdsvis sjældent indskrevet i åndssvageforsorgen i Vestdanmark, fordi de her opererede med en grænse for åndssvaghed ved denne IK, mens der i den østlige del af Danmark blev foretaget en bredere vurdering af en persons åndssvaghed ud fra dennes karakter og adfærd og altså ikke kun vedkommendes IK. Se kapitel 7 for den samtidige diskussion af IK-testenes validitet. Se også Kragh, 2022, s. 32.
- 245 Se også kapitel 7 i Koch, 2000, s. 151 ff., hvor hun behandler spørgsmålet om tvang og frivillighed i forbindelse med anbringelse af åndssvage. Lovændringen i 1954 kom med "Lov om ændringer i lov nr. 171 af 16. maj 1934 om foranstaltninger vedrørende åndssvage", Lov nr. 178 af 11. juni 1954 § 3.
- 246 Forsorgstrang defineres af jurist Tyge Haarløv som de forhold, der nævnes i 1934-lovens § 4, hvoraf det fremgår, at ledelsen på en anstalt ikke må nægte en person at blive udskrevet, medmindre det "må forventes, at han vil blive til væsentlig ulempe for samfundet" eller hvis vedkommende ikke kunne "forsørge sig selv, ægtefælle eller børn", eller hvis "der er nærliggende fare for, at han efter udskrivningen vil sætte børn i verden." Haarløv, 1948, s. 81-82.
- 247 Lov om blinde børns undervisning, Lov nr. 57 af 31. marts 1926. Blev et barn blindt efter otteårsalderen, skulle det straks anbringes.
- 248 F.eks. Lov om offentlig forsorg, Lov nr. 181 af 20. maj 1933, § 258, stk. 3 om kommunernes sociale udvalgs indberetningspligt til Statens Blindeinstituts register.
- 249 Blindeinstituttet Refsnæs havde også afdelinger for børn i førskolealderen, hvor forældrene kunne anmode om at få deres børn indskrevet.

skolesystem, havde undervisningspligt på et af statens døvstummeinstitutter.²⁵⁰ Undervisningspligten strakte sig fra det år, barnet fyldte syv og til det 16. år. Der var altså både for døve og blinde børn tale om en tvangsindskrivning i særforsorgens skolesystem i en lovfæstet tidsperiode. Både for blinde og døve børn var der dog mulighed for at søge om dispensation, hvis forældrene sørgede for privatundervisning (Døveloven) eller ”på anden tilfredsstillende måde” sørgede for barnets undervisning (Blindeloven).²⁵¹ De to love skal ses i sammenhæng med Forsorgslovens generelle bestemmelser om forsorg for blinde og døve. I 1950’erne kom der ny lovgivning – i begge tilfælde baseret på forudgående kommissionsarbejder, som i højere grad end tidligere tegnede en samlet særforsorg for de to grupper.²⁵² Lov om døvstumme børns undervisning fra 1950 var noget bredere anlagt end den foregående lov fra 1926 og indeholdt udover skolepligten også en forpligtelse for staten om at tilbyde støtte til uddannelse og beskæftigelse videre i livet.²⁵³ Der var dog stadig tale om en niårig skolepligt for de 7-16-årige døve børn, som i 1926-loven. Loven indskærpede, at læger, de lokale sociale udvalg og kommuneskolerne havde pligt til at indberette døve og stærkt hørehæmmede børn til det nyoprettede Døvenævn, som ud fra en vurdering af barnets situation besluttede, om der skulle ske anbringelse på en af særforsorgens døveskoler. Iflg. loven havde det lokale børneværn pligt til at understøtte en eventuel beslutning om anbringelse. Udover skolepligten indeholdt loven, som nævnt, også en statslig forpligtelse til at understøtte døve og svagthørendes uddannelse efter grundskolen, til at oprette særlige værksteder m.v.²⁵⁴ Her var dog tale om et tilbud og ikke tvang.

En sådan modernisering af blindeloven kom nogle år senere i 1956.²⁵⁵ Den fulgte samme mønster som døveloven fra 1950: oprettelsen af et Blindenævn, som dog ikke direkte skulle træffe beslutninger om evt. anbringelse (dette lå fortsat hos Socialministeriet). Læreres, lægers og de kommunale sociale udvalgs indberetningspligt blev skærpet. Loven omfattede ikke bare skolepligten, men også statens forpligtelse til at støtte blindes uddannelse og beskæftigelse ud over skolealderen. Skolepligten for blinde børn blev ændret, så den startede fra syv år og ti år frem. Skolepligten for blinde børn var dermed et til to år længere end for døve børn. I Folkeskoleloven af 1958 blev det bestemt, at ”for børn, der på grund af talevanskeligheder,

250 Lov om døvstumme børns undervisning, Lov nr. 56 af 31. marts 1926. Blev et barn døvt efter otteårsalderen, skulle det straks anbringes.

251 Døveloven § 13 åbnede for, at der kunne gives statstilskud til privatundervisning af døve børn. Tilsvarende bestemmelse fandtes ikke i Blindeloven.

252 *Betænkning vedrørende forsorgen for døve*, 1949. *Betænkning vedrørende forsorgen for blinde og stærkt svagsynede. Betænkning nr. 125*, 1955.

253 Lov om foranstaltninger vedr. døve og tunghøre, Lov nr. 21 af 27. januar 1950

254 Jf. Direktoratet for revalidering og forsorg, Institutioner for handicappede, København 1969, s. 36-40.

255 Lov om foranstaltninger vedr. blinde og stærkt svagsynede, Lov nr.117 af 11. maj 1956

svagt syn, svag hørelse, små evner eller læsevanskeligheder ikke med tilstrækkeligt udbytte kan følge den almindelige undervisning, indrettes særundervisning.²⁵⁶ Dette betød, at en del af de døve og blinde børn i løbet af undersøgelsesperioden blev elever i folkeskolen.

Anbringelse på særforborgens uddannelsesinstitutioner for blinde og døve var præget af tvang (skolepligt med mulighed for at få godkendt privat undervisning), som strakte sig over en tidsbegrænset periode. Det kunne medføre en anbringelse langt fra hjemmet. For de blinde børn på Statens Blindeinstitut i København og på Refsnæs i Nordsjælland. Og selvom statens døveskoler lå mere geografisk spredt, betød døveskolernes opdeling af børnene efter vurdering af evner, at et barn ikke nødvendigvis blev placeret tæt på hjemmet. Skolernes arbejdsdeling kunne også betyde skoleskift i løbet af skoletiden.

Forældre, som ønskede dispensation fra Blinde- og Døvelovens bestemmelser om, at deres barn skulle modtage undervisning og bo på blindeskolen på Refsnæs eller på et af de statslige døveinstitutter, blev i flere tilfælde underlagt et vist pres fra både skolernes forstandere og Blinde- og Døvenævnet for at lade barnet flytte hjemmefra for at sikre det en god uddannelse. De forældre, der fortsat kæmpede imod, gav udtryk for, at de ikke følte opbakning til deres beslutning om at give barnet en anden undervisning end den statslige, og at hjælpemidler var svære - næsten umulige - at få udleveret eller få tilskud til på trods af, at der i både Blinde- og Døveloven var dispensationsmulighed til anden undervisning.²⁵⁷ En gennemgang af Særforborgskontorets behandling af ansøgninger om at lade barnet gå i skole uden for de statslige institutter viser, at der var et pres for at acceptere særforborgens skoler om hjælp, og at barnet i en tidlig alder flyttede hjemmefra.²⁵⁸ Det primære argument for, at blinde børn f.eks. skulle indskrives på blindeinstituttet på Refsnæs eller i København, var, at det sikrede en rationel oplæring til at kunne klare tilværelsen på egen hånd, som ikke på lignende måde kunne finde sted i hjemmet og/eller den lokale skole.²⁵⁹ På samme måde med døve børn, hvor det krævede god argumentation fra forældrenes side for at kunne beholde det døve barn hjemme til en anden skolegang. I Vejle fandtes en privat, senere kommunal, taleskole (1929-57), som mange midtjyske forældre ønskede at sende deres børn til. Dog var forstanderen for Statens Døveskole modstander af denne skole og dens metoder, hvilket førte til diskussioner i pressen.²⁶⁰ Bag de rationelle argumenter og forsøget på overtalelse af

256 Lov om folkeskolen, Lov nr. 220 af 18.juni 1958

257 Div. F/3-sager, ansøgning om dispensationer: Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 202, RA

258 J.nr. F/1/9, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 193, RA

259 J.nr. 107/13, 1945, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 634, RA

260 J.nr. 13/23, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 581, RA. For ansøgninger om at gå på andre skoler end Det Kgl. Døveinstitut, se Journalsager (1921-1949), *Socialministeriets, Særforborgskontoret*, pk. 650, RA.

forældrene var truslen om, at en anbringelse kunne gennemtvinges ved hjælp af Børneværnet. Et eksempel er fra 1945, hvor en mor fra Ålborg ikke ville sende datteren til Refsnæs, da det iflg. moderen var alt for langt væk. Landsnævnet for børneforsorg blev blandet ind i sagen, da alle andre muligheder for at overtale forældrene var udtømte, og det endte derfor med en tvangsfjernelse.²⁶¹ Vi har ikke systematisk gennemgået alle sager om skoleanbringelser for blinde eller døve, men det virker dog til at være undtagelsen, at sager gik så langt. Særforsorgen for blinde omfattede også institutioner for voksne og i mindre grad kontrolleret familiepleje, men dette var institutioner målrettet pleje især af ældre blinde, hvor den blinde kunne søge om plads ved særligt behov. For både blinde og døve fandtes desuden forskellige hjælpe- og rådgivningscentre, hjælp til uddannelse og oplæring, værksteder – samt muligheden for forskellige former for hjælp via forsorgslovgivningen.

Epileptikere

Med Forsorgsloven af 1933 (§ 66) påtog staten sig at drage omsorg for og udrede udgifterne for alle epileptikers anstaltsbehandling, hvis påkrævet. Opholdet var baseret på en lægelig vurdering.²⁶² I modsætning til de øvrige særforsorgsgrupper var hjælpen til epileptikere ikke baseret på en særlig lovgivning. Forsorgen for epileptikere var placeret på den private institution "Kolonien Filadelfia" i Dianalund, som var statsanerkendt og havde monopol på behandlingen. Epileptikerne på Filadelfia kunne deles op i to grupper: a) de hospitalsindlagte patienter til udredning for en epileptisk lidelse og b) anbragte, som ikke var i stand til at klare sig selv pga. epilepsien, og som derfor var under særforsorg.²⁶³

Opholdet på Filadelfia var således som udgangspunkt frivilligt og behandlingsorienteret. Langt de fleste af de anbragte på Filadelfia var indlagt som hospitalspatienter for at blive udredt for den epileptiske lidelse.²⁶⁴ De epileptikere, som ikke kunne klare sig i eget hjem, boede enten på Filadelfia, i andre private tilbud under Filadelfia eller i kontrolleret familiepleje uden forbindelse til Filadelfia.²⁶⁵ Udskrivning fandt sted, når den anbragte, efter en lægelig vurdering, var i stand til at klare sig selv, hvilket først og fremmest hvilede på en bedømmelse af sygdomstilstanden. Epileptikere kunne dog også tvangsindlægges på Filadelfia, hvis det blev skønnet, at den anbragte var til fare for sig selv eller sine omgivelser, og

261 J.nr. 107/13, 1945, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 634, RA

262 Glahn, 1935, s. 147-153. Se også "Særforsorgens Indhold". Amdsrådsforeningens konference om særforsorg den 25.-26. april 1977 på Den kommunale Højskole i Grenå, Amdsrådsforening 1977, s. 104-105.

263 Der var således flere plejehjem tilknyttet Filadelfia – se Direktoratet for revalidering og forsorg, *Institutioner for handicappede*, København 1969, s. 81-82.

264 Det af Folketinget i henhold til Grundlovens § 71 stk. 7 nedsatte tilsyn: J.nr. B/12/6, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 85, RA. Journalsagen dækker årene 1954-1962.

265 Hamre, 1997

dermed ikke kunne klare sig selv.²⁶⁶ På baggrund af en konkret sag fra 1933 havde Socialministeriet slået fast, at der udover farlighedskriteriet ikke var hjemmel til at tvangsindlægge eller tilbageholde epileptikere.²⁶⁷

Talelidende

En mindre gruppe af særforsorgspatienter bestod af patienter, der havde problemer med sproget, talen eller stemmen, f.eks. ordblinde, stammere eller læbe-ganespalte-opererede. I 1937 blev det i Folkeskoleloven bestemt, at der skulle findes et andet skoletilbud, hvis skolen vurderede, eleven grundet talevanskeligheder ikke kunne følge den almindelige skoleundervisning.²⁶⁸ Beslutningen om indstilling til behandling ved Statens Taleinstitut lå hos den enkelte skolekommission. Fra 1948 blev indberetningspligten udvidet til også at omfatte jordemødre, læger og sygeplejersker. De skulle indberette til invalideforsikringsretten, som derefter skulle underrette Statens Institut for Talelidende.²⁶⁹ De fleste ophold var kortvarige (få måneder), men de kunne også strække sig over et til to år. Det kunne dog tage flere år, før taleundervisningen blev igangsat, da der i hele undersøgelsesperioden var venteliste til Statens Institut for Talelidende, først i Hellerup, siden også i Århus og Ålborg.²⁷⁰ En revision af Forsorgslovens bestemmelser om hjælp til talelidende i 1954 betød, at staten overtog finansieringen af den ambulante hjælp til talelidende med henblik på, at flere børn skulle hjælpes, hvor de boede.²⁷¹

Kildematerialet om gruppen af talelidende er meget begrænset, og vi har ikke fundet tegn på, at forældre til talelidende børn har været uenige i indstilling til taleundervisning eller blev presset til den. Vi har derimod fundet flere forespørgsler til og beklagelser over ventetiden for at blive optaget på taleinstituttet.

Vanføre

Indskrivning og udskrivning af vanføreforsorgen var anderledes end blinde- eller døveforsorgens skolepligt, idet vanføre ikke kunne tvinges til særforsorg, og langt de fleste børn eller voksne med fysisk handicap ikke blev anbragt på institution. For så vidt dem, som blev anbragt på institution, skete indskrivning af børn på institution efter henvendelse fra forældre til læge og Samfundet og Hjemmet for Vanføre, mens udskrivning naturligt fandt

266 Jf. Lov om offentlig forsorg, lov nr. 181 af 20. maj 1933, § 255

267 Glahn, 1935, s. 148.

268 Jf. Lov om folkeskolen, Lov nr.160 af 18. maj 1937, § 2, stk. 5

269 Betænkning vedrørende forsorgen for talelidende, 1954, s. 10.

270 Betænkning vedrørende forsorgen for talelidende, 1954 s. 11, og mødereferat fra 22.4.1975: Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1970-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 26, RA

271 Lov om ændringer af Forsorgslovens § 257 om hjælp til talelidende, Lov nr. 197 af 11. juni 1954

sted ved skolegangens afslutning. Indskrivning af voksne skete efter individuel henvendelse eller lægehenvielse til Samfundet og Hjemmet for Vanføre, hvor et dokumenteret behov var "indgangsbillet" til vanføreforsorg.

Lovgivningen på området er meget sparsom. I 1933-Forsorgslovens § 256 fremgår det, at det sociale udvalg i kommunen havde pligt til at hjælpe, hvis vedkommende vanføre ikke var berettiget til hjælp fra Invalidforsikringen. Gruppen af institutionsanbragte vanføre omfattede f.eks. svært handicappede børn på Solbakken i Højbjerg, skoleelever på Geelsgård Kostskole, håndværkerskolen i København, respirationshjemmet for polioramte eller beboere på plejehjem for vanføre ældre.

Samfundet og Hjemmet for Vanføre (se kapitel 6 om særforingsystemet) drev langt de flest tilbud til børn og voksne inden for særforingen, og over årene opstod der flere og flere specialtilbud til særlige grupper af handicappede i hele landet. Formålet med kostskoler og institutioner for fysisk handicappede børn og unge var primært at sikre dem en skolegang, der var tilpasset den enkeltes handicap²⁷², mens institutionerne for voksne var målrettet de, der ikke kunne klare sig i eget hjem. De ortopædiske hospitaler og afdelinger lå i København, Odense, Sønderborg, Kolding, Århus, Holstebro, Ålborg samt ved Centralsygehuset i Esbjerg.²⁷³ I Hornbæk og ved Hald Ege lå der et fysiurgisk hospital. Opholdene på disse steder kunne være af kortere og længere varighed alt efter behandling og genoptræning, hvorfor det for nogle vanføre blev at betragte som anbringelser.²⁷⁴ Indlæggelse og behandling på hospitaler er ikke med i denne undersøgelse. Med foringsloven af 1961 § 70 fortsatte staten med at drage omsorg for og dække udgifter i trangstiltælde for anstaltsophold for vanføre. Der var fortsat ikke regler om ind- og udskrivning.

Åndssvage

Åndssvageforsorgen adskilte sig på en lang række områder fra de øvrige særforingsgrene. For det første var en indskrivning under foringen ikke ensbetydende med, at vedkommende blev anbragt på en anstalt. Som det hed i et brev fra den undersøgte periodes begyndelse fra Socialministeriet til folketingsmanden Edvard Sørensen, som frygtede den voksende opgave for staten, skulle alle åndssvage godt nok indberettes til anstaltens læger, men der var ikke noget til hinder for, at de kom i familiepleje eller blev passet af egen familie (dog

272 På Geelsgård Kostskole var der mulighed for op til 10 års skolegang og i den senere del af perioden tillige en håndværkerskole. Se "Særforings Indhold". Amtsrådsforeningens konference om særforingen den 25.- 26. april 1977 på Den kommunale Højskole i Grenå, Amtsrådsforeningen 1977, s. 86-87.

273 Lov om overførelse af de af Samfundet og Hjemmet for Vanføre drevne ortopædiske hospitaler og afdelinger til amtskommunerne m.fl., Lov nr.276 af 8. juni 1977

274 Kragh et.al, 2015, s. 159.

under tilsyn af eksperterne på anstalterne).²⁷⁵ ”Indlæggelse på åndssvageanstalt” fandt kun sted, når ”vedkommende skønnes trængende”, og det var anstaltens overlæge, som vurderede, om det var tilfældet.²⁷⁶ En stor gruppe – i perioder omkring halvdelen – blev anbragt i det, der hed ”Kontrolleret familiepleje” – hvilket både kunne være en anbringelse hos en fremmed familie eller hos den åndssvages egen familie under de regler, som var gældende inden for åndssvageforsorgen (se kapitel 6). For det andet var det ikke fastlagt på forhånd, hvor længe den enkelte person skulle være indskrevet, idet det bl.a. beroede på en vurdering af vedkommendes forsorgstrang. For det tredje var der frem til 1967 hjemmel til at tvangssterilisere åndssvage som et skridt i retning mod en friere tilværelse (se kapitel 14 om sterilisation). Ind- og udskrivning af åndssvage var samlet set mere kompleks og på mange måder også mere vidtrækkende end i de øvrige særfororgsgrene. De følgende afsnit om åndssvageforsorgens juridiske rammer og praksis i forbindelse med ind- og udskrivning har derfor et større omfang end de tilsvarende afsnit om de andre fororgsgrene. I det første afsnit præsenterer vi lovgivningen, derefter fokuserer vi på, hvordan ind- og udskrivning fandt sted i praksis, og til sidst giver vi et kort rids over mulighederne for at anke afgørelser om ind- og udskrivning.

Lovgivning om ind- og udskrivning

Året efter at Lov om offentlig Forsorg (1933) blev vedtaget, blev der gennemført en ny lovgivning (”Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage”), der specifikt angik åndssvage. Loven gav hjemmel til at tvangsindskrive og tvangstilbageholde børn og voksne, der havde fået diagnosen åndssvag, under åndssvageforsorgen.²⁷⁷ Indskrivningskriterierne fremgår ikke klart af lovens bestemmelser, men ifølge jurist Tyge Haarløv skulle der udover diagnosen også foreligge forsorgstrang, der knyttede an til de kriterier, der kunne betinge en udskrivning: Vedkommende måtte ikke komme til at ligge samfundet til last, skulle kunne forsørge sig selv og sin eventuelle familie, og der måtte ikke være risiko for, at han/hun satte

275 Hertil kom, at der især med oprettelsen af et egentligt skolesystem for åndssvage børn i 1960'erne blev muligt at bruge skolerne uden at være indskrevet i åndssvageforsorgen eller at være indskrevet og bruge skolerne, men blive boende i hjemmet. I Danmarks Statistiks oversigter over anbragte i særfororgen optræder således et stort antal og stigende antal ”eksterne patienter” fra starten af 1960'erne. I 1962 ca. 2.000 og i 1979 over 10.000. Disse eksterne patienter indgår ikke vores undersøgelse.

276 Brev fra Socialministeriet til [navn udeladt] den 21. november 1933: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østjernes Åndssvageanstalter; Bestyrelsen*, pk. 51, RA. Se f.eks. J.nr. 43/31, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særfororgskontoret*, pk. 478, RA, hvor overlægen på Rødbygård bliver kritiseret af Særfororgskontoret for at tage sig for store friheder i sin vurdering.

277 Jf. Lov nr. 171 af 16. maj 1934 om foranstaltninger vedrørende åndssvage, § 4. Se endvidere Koch, 2000, s. 155. Indskrivning betød, at vedkommende enten blev placeret i kontrolleret familiepleje – dvs. med bopæl hos en privat familie eller egen familie og underlagt åndssvageforsorgens regler og tilsyn – eller anbragt på en åndssvageanstalt (se kapitel 6).

børn i verden (se udskrivningskriterierne nedenfor). Forsorgstrangen beroede således med Haarløvs ord på et ”socialt skøn” i hvert enkelt tilfælde.²⁷⁸

Begæringen om indskrivning af en åndssvag kunne fremsættes af vedkommendes nærmeste – f.eks. værge, forældre, ægtefælle og myndige børn – men også af de kommunale myndigheder som f.eks. børneværnsudvalget og socialudvalget. Tilsvarende kunne ledelsen af en åndssvageanstalt begære en person indskrevet, og det samme kunne justitsministeren og Rigsadvokaten som betingelse for tiltalefrafald.²⁷⁹ Indskrivningen under forsorg skulle godkendes af en læge, der skulle bekræfte, at vedkommende var åndssvag. Frem til 1959 kunne denne læge være en anstaltslæge, men herefter skulle bekræftelsen komme fra en læge uden for forsorgen.²⁸⁰

Det fremgik ikke af lovens bestemmelser, hvor længe en person skulle være indskrevet under åndssvageforsorgen. Der var således tale om en tidsubestemt anbringelse. Begæring om udskrivning kunne fremsættes af den åndssvage selv eller af de personer, der havde hjemmel til at begære vedkommende indskrevet under forsorg, herunder også åndssvageanstaltens ledelse. Det var samtidig anstaltens ledelse, der skulle vurdere, om en person kunne udskrives fra åndssvageforsorgen.²⁸¹ Afgørelsen kunne frem til 1954 ankes til socialministeren og derefter til domstolene.

Uanset om man var blevet tvangsindskrevet eller frivilligt havde ladet sig (eller sit barn) indskrive under åndssvageforsorgen, kunne udskrivning kun imødekommes, hvis lovens kriterier for udskrivning var opfyldt. I bestemmelsen er det formuleret lidt bagvendt, idet det fremgår, at udskrivning ikke måtte nægtes, med mindre det kunne forventes, ”at han vil blive til væsentlig ulempe for samfundet, eller at han er ude af stand til at forsørge sig selv, ægtefælle eller børn, eller at der er nærliggende fare for, at han efter udskrivningen vil sætte børn i verden.”²⁸² Begrebet ”væsentlig ulempe til samfundet” blev ikke nærmere defineret i

278 Haarlov 1948, s. 81. Se også Lov om offentlig forsorg, Lov nr. 181 af 20. maj 1933, § 254.

279 Jf. Lov nr. 171 af 16. maj 1934 om foranstaltninger vedrørende åndssvage, § 2. Se også Haarlov, 1948, s. 99. Ifølge statsadvokat Knud Kirchheiner gjaldt tiltalefrafald kun de, som lægerne havde vurderet som ”klart erkendte tilfælde af åndssvaghed”, mens de ”tvivlsomme mellemtilfælde”, dvs. dem, der lå på grænsen til åndssvaghed (de, der lå mellem lettere åndssvage og sinkestadiet) skulle indbringes til domstolene, hvis de mentes at have begået noget strafbart. Kirchheiner, 1953, s. 195.

280 I *Betænkning om åndssvageforsorgen* (Betænkning nr. 204 af 1958, s. 108), fremhæves det som problematisk, at åndssvageforsorgens egne læger kunne affatte denne erklæring, ikke mindst fordi det kunne resultere i en interessekonflikt, hvis lægens oprindelige begrundelse for anbringelsen blev genstand for en senere domstolsprøvelse, hvor denne samtidig skulle udtale sig som ekspert. I 1959 blev det derfor indført, at det var en læge uden for åndssvageforsorgens rammer, der skulle udforme lægeattesten. Jf. Lov om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede, Lov nr. 192 af 5. juni 1959, § 10, stk. 2.

281 Hvis en person var blevet indskrevet under åndssvageforsorgen som betingelse for et tiltalefrafald, skulle anklagemyndigheden give sit samtykke til en eventuel udskrivning (jf. § 4). Efter 1.10.1959 var det i stedet åndssvageanstaltens ledelse, der skulle vurdere, om vedkommende kunne udskrives. Se Cirkulæreskrivelse nr. 6 af 15. februar, 1961, til samtlige forsorgscentre om etablering og ophør af forsorg, II, 5a.

282 Lov nr. 171 af 16. maj 1934 om foranstaltninger vedrørende åndssvage, § 4

lovteksten, men formuleringen viser, at anbringelsen/tilbageholdelsen under forsorg skulle tjene som beskyttelse af samfundet snarere end individet. Det er også konklusionen i en betænkning fra 1958, men her fremgår det samtidig, at begrebet i praksis også indbefattede, om en udskrivning ville være til ulempe for den pågældende person.²⁸³

I forlængelse af udskrivningskriterierne var der hjemmel til at koble sterilisation sammen med både ind- og udskrivning. Det fremgik således af loven, at den åndssvage kunne undgå indskrivning eller få mulighed for at overgå til en friere tilværelse – evt. helt udskrives af forsorgen – hvis vedkommende forinden blev steriliseret.²⁸⁴ Bestemmelsen indeholdt ikke et krav om, at den åndssvage skulle give sit samtykke til sterilisationen, uanset at både overlægerne og Sterilisationsnævnet i praksis foretrak, at de gav den. Formelt set kunne både åndssvage kvinder og mænd tvangssteriliseres frem til 1967, hvor loven blev ændret (se kapitel 14).

1934-loven blev ændret ved vedtagelsen af ”Lov om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede” i 1959.²⁸⁵ Året før var tvangskriteriet i forbindelse med indskrivning såvel som tilbageholdelse af åndssvage blevet problematiseret i en betænkning om åndssvageforsorgen. Udvalget bag betænkningen lagde således vægt på, at frivillighed skulle være det bærende element i en kommende lovgivning, og at ”tvangsmomentet, der ifølge sagens natur altid vil kunne virke odiøst”, skulle ”trænges mest muligt i baggrunden.” Udvalget anbefalede dog ikke, at tvangsreglerne skulle afskaffes helt bl.a. med henvisning til, at 1934-lovens regler om tvangsindgreb ”har virket tilfredsstillende”.²⁸⁶ Da loven blev vedtaget i 1959, rummede den da også fortsat hjemmel til tvangsindskrivning, tvangstilbageholdelse og tvangssterilisation af åndssvage. Som titlen på loven viser, omhandlede den foruden åndssvage også ”andre særlig svagtbegavede”.²⁸⁷ Ingen af de to begreber (åndssvag og svagtbegavet) blev nærmere defineret i lovteksten.²⁸⁸ I et cirkulære fra samme år blev det dog præciseret, at formålet med den brede betegnelse ikke var at ”udvide kredsen af de personer”,

283 Betænkning om åndssvageforsorgen, Betænkning nr. 204 af 1958, s.104. Jurist Tyge Haarløv omtaler i 1948 begrebet ”Ulempe til samfundet” som et ”ubestemt” udtryk, der åbner mulighed for ”vidtgående indgreb, alt efter det indhold man ud fra skiftende tiders opfattelse vil give dette ord.” Haarløv, 1948, s. 94.

284 Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage, Lov nr. 171 af 16. maj 1934, § 5

285 Lov nr. 192 af 5. juni 1959 om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede.

286 Betænkning om åndssvageforsorgen, Betænkning nr. 204 af 1958, s. 101-102.

287 Lov nr. 192 af 5. juni 1959 om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede, §§ 8, 10 og 16. I sidstnævnte bestemmelse fremgår det, at sterilisationsspørgsmålet skulle tages til revision af Folketinget på et senere tidspunkt. Det medførte, at sterilisationsbestemmelserne, som ses i forskellige love, i 1967 blev samlet i én lov med Lov om sterilisation og kastration, Lov nr. 234 af 3. juni 1967.

288 I betænkningen fra det foregående år havde udvalget bag denne da også lagt op til brug af en bredere betegnelse af målgruppen med den begrundelse, at åndssvaghed ikke lod sig skarpt afgrænse, og at der var tale om en ”helhedsvurdering”. Betænkning om åndssvageforsorgen, Betænkning nr. 204, 1958, s. 37.

som åndssvageforsorgen var forpligtet til at hjælpe.²⁸⁹ Ikke desto mindre indebar den nye formulering en forringelse af retssikkerheden i forhold til den gruppe af mennesker, som ikke i lægefaglig forstand blev opfattet som åndssvage (dvs. med en IK lavere end 75). Den manglende retssikkerhed på dette område var udvalget bag betænkningen forud for loven klar over, men hensynet til behovet for at kunne udøve et bredere skøn i forbindelse med indskrivningen vejede ikke desto mindre tungest.²⁹⁰

Kriterierne for ind- og udskrivning havde på en række områder forandret sig med den nye lov i 1959. Således fremgik det af lovens bestemmelser, at *indskrivning* (i loven angivet som "iværksættelse af hjælpeforanstaltninger") skulle finde sted, hvis den åndssvage var til fare for sig selv eller andre. Det fremgik samtidig af loven, at farlighedskriteriet kunne forhindre *udskrivning*, ligesom en anbragt heller ikke kunne blive udskrevet, hvis dette ville "medføre væsentlige ulemper for vedkommende selv" (også omtalt som "ulempekriteriet").²⁹¹ Hvor man med den foregående lov fra 1934 havde kunnet tilbageholde den åndssvage med den begrundelse, at vedkommende ellers kunne blive til ulempe for *samfundet*, blev spørgsmålet om udskrivning altså i 1959-loven set i forhold til *individets* tarv.²⁹² I et cirkulære fra samme år blev der givet eksempler på, hvornår det kunne være til ulempe for den åndssvage selv at blive udskrevet: Det handlede om, hvorvidt den pågældende havde behov for behandling, som kun kunne ydes, hvis vedkommende forblev indskrevet under forsorgen, om der var risiko for, at den åndssvage efter udskrivning kunne havne i kriminalitet eller blive "erhvervs- og subsistensløs", og endelig om der var "nærliggende fare for, at han vil blive udsat for vanrøgt, udnyttelse eller forførelse."²⁹³ De nye udskrivningskriterier afspejlede dermed den udvikling, som særfor sorgen generelt gennemgik i undersøgelsesperioden med normaliseringspolitikken, idet særfor sorgens udøvelse i stigende grad blev italesat med individet – den anbragte – i centrum, mens argumentet om samfundet og den eugeniske tankegang efter 1945 gradvist blev opfattet som problematisk (se kapitel 5).

1959-loven ændrede ikke på 1934-lovens bestemmelser vedr. sterilisation.²⁹⁴ Der var således fortsat hjemmel til at koble sterilisation og udskrivning sammen, men loven angav, at

289 Cirkulære om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede, Socialministeriets cirkulære af 8. december 1959, afsnit II (betingelserne for at modtage hjælp), pkt. A. Målet var at mindske stigmatisering.

290 Betænkning om åndssvageforsorgen, Betænkning nr. 204, 1958, s. 37 ff.

291 Lov nr. 192 af 5. juni 1959 om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede, § 10

292 Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage, Lov nr. 171 af 16. maj 1934, § 4

293 Socialministeriets cirkulære af 8.12.1959. Cirkulære om forsorgen for åndssvage og andre særligt svagtbegavede, s. 11 ff.

294 I 1959-lovens § 16 fremgik det, at loven ikke ophævede 1934-lovens §§ 6-9 (vedr. sterilisation) som ændret ved bl.a. Lov nr. 178 af 11. juni 1954 "Lov om ændringer i lov nr. 171 af 16. maj 1934 om foranstaltninger vedrørende åndssvage." 1934-lovens sterilisationsbestemmelser ses oprindeligt i § 5-8, men med ændring af loven i 1954 var det nu §§ 6-9, der vedrørte sterilisation, og de blev således ikke ophævet med 1959-loven. Se også Kirkebæk, 2001, s. 99.

sterilisationsbestemmelserne skulle tages op til revision i Folketinget i 1962-1963. Det var dog først i 1967, at muligheden for tvangssterilisation formelt set blev afskaffet (se kapitel 14).²⁹⁵

I 1978 – altså 44 år efter at ”Lov om åndssvage” tillod tvangsindskrivning af åndssvage under åndssvageforsorgen – blev muligheden for en administrativ tvangsanbringelse af voksne åndssvage ophævet.²⁹⁶

Dømt til anbringelse

Åndssvageforsorgen rummede udover de administrativt anbragte også åndssvage lovovertrædere, der var dømt til anbringelse eller indskrivning under åndssvageforsorgen i henhold til straffelovens bestemmelser. Her var der således tale om personer, hvor retten havde konkluderet, at de som følge af deres mentale handicap var straffri eller ikke kunne idømmes en ordinær straf, men som af hensynet til retssikkerheden var blevet inddraget under åndssvageforsorgen.²⁹⁷ For denne gruppe gjaldt det, at hverken anstaltens ledelse eller (fra 1959) Åndssvageforsorgens Centralnævn kunne afgøre, om vedkommende kunne udskrives. Det var i stedet domstolene, der skulle tage stilling til en eventuel udskrivning.²⁹⁸

Ind- og udskrivning i praksis

I det følgende skifter vi fokus fra lovgivning til praksis. Inden procedurerne for ind- og udskrivningen gennemgås, skal det først konkretiseres, hvad der i praksis fulgte med en ind- og udskrivning. Indskrivning under åndssvageforsorgen betød som nævnt ovenfor, at den åndssvage enten blev placeret i ”kontrolleret familiepleje” (i et fremmed hjem eller hos egen familie) eller blev anbragt på en større eller mindre anstalt under åndssvageforsorgen. For børn og unges vedkommende kunne det første skridt mod anstaltsanbringelse gå via de såkaldte ventetidshjem, indtil der var plads på en åndssvageanstalt. I den sidste del af

295 Lov om sterilisation og kastration, Lov nr. 234 af 3. juni 1967.

296 Lov om ændring af lov om social bistand med flere love, Lov nr. 258 af 8. juni 1978.

297 Borgerlig Straffelov af 15. april 1930. Frem til 1975 gjaldt følgende bestemmelser for de åndssvages vedkommende: Personer, der var ”åndssvage i højere grad” (”idioter” og ”imbecile”), var straffri på grund af deres utilregnelighed jf. § 16. De lettere åndssvage var ikke per definition straffri, men kunne i henhold til § 17 vurderes som uegnet til ordinær straf. Alt afhængig af forbrydelsens grovhed og faren for fremtidig kriminalitet kunne vedkommende dømmes til anbringelse på en åndssvageanstalt eller (i de mindre alvorlige tilfælde) til anbringelse under åndssvageforsorgen (jf. § 70). Til det sidste hørte, at åndssvageforsorgen selv kunne vurdere, om vedkommende skulle anbringes på en anstalt eller i kontrolleret familiepleje. Hurwitz, 1971 s. 287-288, 299-300 og 474. I 1975 ændredes straffeloven for så vidt, at §§ 16 og 17 mere eller mindre sammenfattes i én paragraf (§ 16). Med en lovændring i 1973 ses reglerne for idømmelse af særforanstaltninger i § 68 i stedet for som hidtil i § 70. Samtidigt ændredes begrundelsen fra hensynet til retssikkerheden til forebyggelse af yderligere lovovertrædelser. Se Betænkning om foranstaltninger over for åndssvage og andre svagt begavede lovovertrædere. Afgivet af det af Justitsministeriet den 24. september 1970 nedsatte udvalg, Betænkning nr. 955, 1982, s. 22 ff. Se også Toldbod, 1970, s. 15-19.

298 Hurwitz, 1971, s. 299-300.

undersøgelsesperioden forsøgte man dog både grundet pladsmangel og et ændret syn på handicappede børn i højere grad at holde børnene i hjemmet mest muligt og i stedet støtte forældrene i hjemmet, f.eks. med særlige børnehaver og eksternatskoler.²⁹⁹ Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg skrev i 1969 til overlægerne med ansvar for børn på Børnehospitalet i Vangede og i Brejning, at: "På baggrund af, at man stadig oplever, at pædiatere og fødselslæger anbefaler, at nyfødte åndssvage – især mongoler – straks efter fødslen indlægges på en af åndssvageforsorgens institutioner, har vi i bestyrelsen drøftet, hvorledes dette eventuelt kunne forebygges." Bestyrelsen foreslog i den forbindelse, at overlægen på Børnehospitalet i Vangede skulle skrive en artikel til *Ugeskrift for læger* om, at forældre godt kunne have et åndssvagt barn i eget hjem, der kunne frekventere en ekstern foranstaltning og på den måde udbrede kendskabet til åndssvageforsorgens muligheder for de læger, der kom i kontakt med forældre til åndssvage børn.³⁰⁰

Når det gælder udskrivning i praksis, skal det først og fremmest nævnes, at spørgsmålet om udskrivning kun kom på tale for dem, der ikke blev placeret i den nedre ende af IK-skalaen. For de såkaldte "idioter" (IK under 35) og "imbecile" (IK på 35-55) var der langt op i tid ikke noget alternativ til en anbringelse, og flere af dem må ligeledes formodes at have haft svært ved at give udtryk for et ønske om udskrivning. Det er således ikke dem, vi ser i arkivmaterialet i forbindelse med sager om udskrivning, men derimod de anbragte, som lå i grænseområdet for ind- eller udskrivning i forhold til målt IK.

Udskrivningen foregik dog ikke fra den ene dag til den anden. Der var typisk tale om en gradvis udskrivning, og her kunne forløbet være forskelligt, alt efter om den anbragte be fandt sig på en af de jyske anstalter eller under Østifternes Åndssvageanstalter. På Østifternes Åndssvageanstalter var der flere veje ud af åndssvageforsorgen, der bl.a. kunne omfatte anbringelse i kontrolleret familiepleje, ophold på en koloni (mindre institution), prøveudskrivning, delvis fri tjeneste og endelig en egentlig udskrivning.³⁰¹ Hvis disse ophold var forløbet tilfredsstillende, kunne prøveudskrivning og til sidst endelig udskrivning komme på tale. For nogle anbragte blev vejen ud lang uden nogensinde at nå til en endelig udskrivning af åndssvageforsorgen, mens andre efter få år i kontrolleret familiepleje blev udskrevet.³⁰² På de jyske anstalter gik vejen ud af forsorgen typisk via kontrolleret familiepleje. Af de ca. 17.000 personer, der i april 1958 var under åndssvageforsorgen i Danmark, var helt op imod

299 Bank-Mikkelsen, 1982, s. 123-146 og Hansen, 1982, s. 175-192.

300 J.nr. H/0/295, 1969, Brevkopier (1968-1972), *Socialstyrelsen*, pk. 1, RA

301 Se oversigtskort over ind- og udskrivning i Østifternes Åndssvageanstalter: j.nr. B/7/22, Journalsager (1949-68), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 66, RA

302 Denne procesvise udskrivning betød også, at man kunne bevæge sig baglæns, hvis f.eks. en prøveudskrivning ikke blev vellykket. Vi har fundet eksempler på, at en person efter prøveudskrivning genanbringes op til flere gange.

9.000 placeret i familiepleje³⁰³ Gennemgangen af patientjournalerne fra de jyske anstalter viser da også, at familieplejen var den foretrukne måde at udsluse anbragte på. Herfra kunne de med tiden udskrives helt, hvis anstalten skønnede, at det var forsvarligt.

Der var både "strammere" og slappere", når det handlede om, hvornår overlægerne fandt det formålstjenstligt at udskrive de anbragte fra forsorgen. Systemet var bygget op således, at det var de enkelte overlæger, der i hvert enkelt tilfælde skulle vurdere, om udskrivning kunne bevilges. På Vodskov var overlæge Gunnar Wad f.eks. tilbageholdende med at udskrive de anbragte med den begrundelse, at man principielt set ikke burde udskrive dem definitivt, fordi der var tale om en uhelbredelig lidelse. Dertil kom, at man ifølge Wad undgik "alle formaliteterne, der stod i forbindelse med en fornyet inddragelse under åndssvageforsorg", hvis man undlod at udskrive definitivt.³⁰⁴

Vores gennemgang af arkivmaterialet viser, at udskrivningsprocessen i nogle tilfælde indeholdt et element af forhandling mellem den anbragte og anstalterne. Vi kan således se, at de anbragte kunne bruge en udskrivningsbegæring som en løftestang til at opnå bedre vilkår under anstaltsanbringelsen³⁰⁵ Vi kan ikke vide, om det havde været det oprindelige motiv med udskrivningsbegæringen, men set fra anstaltens side kunne en sådan forhandling bruges til at overtale de anbragte til at tilbagekalde deres udskrivningsbegæring og forblive frivilligt under *åndssvageforsorgen et stykke tid endnu*.³⁰⁶ Ofte indgik det i aftalen, at spørgsmålet om udskrivningen ville blive genoptaget inden for en overskuelig fremtid.³⁰⁷ Anstaltens argument for at udskyde udskrivningen handlede typisk om, at den anbragte havde

303 Betænkning om åndssvageforsorgen (m.v.). Betænkning nr. 204, 1958, s. 20.

304 Mødereferat af 4. juli 1941: Diverse udvalgsmateriale (1941-1944), *Socialministeriet, Udvalget af 19.04.1941 angående den mod Børne- og Åndssvageforsorgen offentligt fremførte kritik*, pk. 3, RA

305 I 1970 blev en udskrivningsbegæring eksempelvis opfattet som bortfaldet, fordi den anbragte på et møde med deltagelse af repræsentanter fra Centralnævnet, den anbragtes tilsynsværge og anstaltens overlægen erklærede, at han ikke længere ønskede udskrivning, "men at han gerne vil anbringes på en 1- eller 2-sengsstue i Rødbygård, således at han får mere privatliv". Overlægen mente, at det ville blive muligt ved nytårstid. J.nr. 9/1970, Forhandlingsprotokoller (1959-1972), *Centralnævnet*, pk. A1-A2, RA

306 Se f.eks. side 87, Forhandlingsprotokoller (1959-1972), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. A1-A2, RA

307 Se f.eks. en sag fra 1961, hvor Centralnævnet imødekom begæring om udskrivning, men hvor tidspunktet for udskrivningen blev udskudt med fem måneder "for at give forsorgen mulighed for i mellemtiden at være ham behjælpelig med at forberede hans overgang til tilværelsen uden for forsorgen, herunder at rådgive begæring om invalidepension." Side 33, Forhandlingsprotokoller (1959-1972), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. A1-A2, RA

behov for yderligere oplæring, inden vedkommende kunne overgå til en friere tilværelse, eller også at vedkommende først skulle anbringes i kontrolleret familiepleje, før en endelig udskrivning af forsorgen kunne realiseres.³⁰⁸

Frivillig eller tvungen indskrivning?

Der findes ikke en samlet statistik over, hvem der havde begæret de åndssvage indskrevet under forsorg. Vi kan se, at i nogle af sagerne var det forældre, der anmodede om at få deres barn optaget under åndssvageforsorgen.³⁰⁹ I andre sager var det de sociale myndigheder, der tog initiativ til, at en borger blev indskrevet, men også anstalterne kunne være proaktive i forhold til at indlægge personer under åndssvageforsorgen. Vi har således fundet eksempler i den tidlige del af undersøgelsesperioden på skolelæger, der klagede over, at åndssvageforsorgens læger var for ivrige med at finde patienter, samtidig med at anstaltens læger klagede over, at de sociale udvalg var for tøvende med at gå videre med indberetninger om åndssvaghed m.v.³¹⁰

Både med 1934- og 1959-loven var der hjemmel til at tvangsindskrive en åndssvag (og efter 1959 også en person ligestillet hermed), men hvor mange der reelt blev tvangsindskrevet,

308 Det gælder f.eks. en sag fra 1942, hvor en overlæge afslog en udskrivningsbegæring fra en kvinde, hvis mand var anbragt: "Udsigterne for patientens udskrivning må således siges at være gode; men i betragtning af hans tidligere langvarige, dårlige arbejdsvaner mener man, at han inden en udskrivning bør optrænes til færdighed i stadigt arbejde. Da han kun har opholdt sig 4 måneder på anstalten, mener man at burde afvente resultatet af nogle måneders samlet præstation på det friere arbejdshold." J.nr. 43/87, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 518, RA. For tilsvarende begrundelser, se side 16, 31 og 51 i Forhandlingsprotokoller (1959-1972), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. A1-A2, RA

309 I en sag fra 1941 skrev en far til Særforsorgskontoret og anmodede om at få sin søn udskrevet. Han havde selv anmodet om at få sønnen indskrevet, men skriver i brevet, at han afgav sin dengang 11-årige søn på de forkerte præmisser: "Det var børnehavefroken som anbefalede mig det fordi han ikke kunne følge med i skolen det skulle være så godt". Ifølge faren havde sønnens ophold på Gl. Bakkehus dog ikke hjulpet dren-gen. Faren fik afslag på udskrivningsbegæringen, fordi anstalten skønnede, at farens hjem var i for dårlig stand. J.nr. 43/15, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 478, RA. Se også j.nr. 43/101, 1943, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 556, RA, j.nr. B/313, Sagsakter: A-Z (1930-1980), *Ebberødgård*, pk. 84, j.nr. B/6/621, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 46, RA, eller j.nr. B/6/831, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 48, RA

310 Læg vedr. Socialreformen: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 21, RA. Her kan man se begge de nævnte klagepunkter. Det kan bemærkes, at der i materialet også optræder enkelte anklager for kassetænkning, hvor kommunerne presser for at få flyttet personer fra den kommunale forsorg over i den statsfinansierede særforsorg.

vides ikke.³¹¹ Det er ikke lykkedes at identificere en samlet opgørelse.³¹² Ifølge en betænkning fra 1958 var det ikke mange, der var blevet anbragt ved tvang: ”Medens 1934-loven [...] i fremtrædende grad byggede på tvangsmæssige foranstaltninger, blev forholdet i praksis stort set det modsatte, idet forsorgen i langt det overvejende antal tilfælde etableres og opretholdes på frivilligt grundlag.”³¹³

Der er da heller ingen tvivl om, at anstalterne kunne betragtes som en hjælp for forældre til asylister, som på den måde blev aflastet. Der er nu alligevel grund til at sætte spørgsmålstegn ved, om der reelt altid var tale om frivillige indskrivninger og måske særligt for den gruppe af åndssvage, som befandt sig lige på normalitetsgrænsen og var fertile og derfor blev anset som en samfundsrisiko (se kapitel 5). Alene udsigten til en tvungen indskrivning kan have presset de pågældende til frivilligt at lade sig (eller deres børn) indskrive. Det ses f.eks. i en sag fra 1944, hvor en mor, hvis 14-årige søn var indskrevet under åndssvageforsorgen, forklarede Særforsorgskontoret, at hun ”så helst at min søn blev helt fri af denne forsorg, som jeg [...] er bleven tvungen til at underskrive under trussel af, at han ellers ville blive fjernet fra hjemmet ved Politiets hjælp.” Hun beskrev det således ikke som en frivillig indskrivning – selvom det formelt set var det, der var foregået – men at hun i stedet havde følt sig presset hertil.³¹⁴

Dertil kommer, at alternativet til indskrivning var svært at få øje på, hvis vedkommende

311 Tvangsmæssig indskrivning af voksne kunne kun ske, hvis vedkommende forinden var blevet umyndiggjort. Se en sag fra 1947, hvor reglerne problematiseredes af Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter, og hvor Særforsorgskontoret fastslog, at der ikke i lovgivningen var hjemmel til administrativt at tvangsindlægge en myndig person, og at tvangsindskrivning forudsatte, at vedkommende forinden var blevet gjort umyndig via domstolene. J.nr. 37/64, 1947, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 699, RA

312 Noget tyder på, at forsorgen ikke gik op i at dokumentere, om en indskrivning under forsorgen havde været frivillig eller tvungen. I begyndelsen af 1960'erne fik Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg et brev fra Åndssvageforsorgens Centralnævn (ankeinstans for ind- og udskrivningssager 1959-1973), hvori det fremgår, at centralnævnet ikke fandt det nødvendigt at sikre sig bevis for, at en indskrivning var foregået frivilligt, fordi det ikke var vanskeligt at skønne, om der havde været tale om frivilligt eller tvang: ”Såfremt det undtagelsesvis ved indlæggelsen foreligger særlige omstændigheder, der kan formodes senere at kunne medføre påstand om, at indlæggelsen ikke har været frivillig, bør der dog umiddelbart i forbindelse med indlæggelsen gives en fremstilling i journalen af disse forhold.” Side 55, Forhandlingsprotokoller (1959-1972), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. A1-A2, RA.

313 Betænkning nr. 204, 1958, s. 97

314 J.nr. 43/34, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 593, RA. En anden tilsvarende sag er fra 1940, hvor et forældrepar klagede over anbringelsen af deres to døtre under åndssvageforsorgen. De forklarede, at de ikke havde fået at vide, hvorfor pigerne var blevet anbragt i 1934, og at de ikke havde afgivet forældremyndigheden. Det var forældrenes indtryk, at pigerne var blevet fjernet uden grund. J.nr. 43/24, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 445, RA. I samme pakke ses en klage fra en mor, hvis datter var anbragt på Ebberødgård. Moren angiver, at hun og datteren var blevet snydt i forbindelse med datterens anbringelse, fordi de troede, datteren skulle anbringes på et sygehus, men i stedet var hun blevet anbragt på Ebberødgård. Datteren var, ifølge moren, blevet truet med, at hvis hun ikke lod sig indlægge på et sygehus og lod sig sterilisere, ville hun blive indlagt ved politiets foranstaltning. Datteren gik derfor, ifølge moren, med til indlæggelse, men det viste sig være en indlæggelse på Ebberødgård og ikke på et sygehus. J.nr. 43/47, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 445, RA.

havde behov for støtte. Hjælpeforanstaltninger kunne nemlig kun iværksættes, hvis man lod sig indskrive under forsorgen.

At forsorgen hovedsageligt var kendetegnet ved frivillige anbringelser, forekommer også misvisende, når vi ser på mulighederne for at blive udskrevet. For selvom langt de fleste formentlig blev anbragt uden, at de formelt set var blevet tvangsindskrevet, var det som nævnt i præsentationen af lovgivningen ikke frivilligt, om eller hvornår de kunne forlade åndssvageforsorgen – her beskrevet med ordene fra en af de anbragtes mødre i 1936: "Det er nemt nok at sende dem på hjem, men få dem ud derfra igen lader til at være besværlig."³¹⁵ I nogle tilfælde ser det ud til, at de anbragte og deres forældre enten ikke havde forstået eller ikke fået oplyst, at frivilligheden kun rakte så langt som til indskrivningstidspunktet.³¹⁶ Vi har også set sager, hvor forældrene gav udtryk for, at de ikke havde forventet, at indskrivning betød, at barnet også kunne anbringes i kontrolleret familiepleje uden for hjemmet eller på en anstalt.³¹⁷ I en enkelt sag fra 1940 ser det ud til, at en kvinde ikke var blevet gjort bekendt med, at hun skulle anbringes på en anstalt. Politibetjenten, der skulle assistere ved anbringelsen, undlod at oplyse hende om, at han havde fået til opgave at køre hende til anstalten i Brejning. I stedet forklarede han hende et par dage forinden, at han ville komme og hente hende, så hun kunne besøge det børnehjem, hvor hendes barn for nylig var blevet anbragt. Politiasistenten forklarede sin løgn sådan her: "Dette sagde jeg, for at hun kunne være klar til at rejse om mandagen, og for at hun ikke på forhånd skulle blive ked af det." [...] "I øvrigt skal det bemærkes, at [hun] i alle måder blev behandlet godt på Rejsen, og at hun tilsyneladende slet ikke var klar over, hvor hun skulle hen." At denne episode overhovedet blev til en sag, skyldes hendes kæreste, der efterfølgende klagede over hendes anbringelse. Ministeriet var da heller ikke tilfredse med den måde, det var foregået på: "politiasistentens optræden kan ikke siges at have været fuldt ud korrekt", står der i et notat, hvori det også fremgår, at ministeriet ikke fandt grund til at gribe ind i beslutningen om selve anbringelsen af den pågældende.³¹⁸

315 J.nr. 43/100, 1936, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 314, RA

316 Se f.eks. j.nr. 43/42, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 445, RA. J.nr. B/1671, Sagsakter: A-Z (1930-1980), *Ebberødgård*, pk. 68, RA

317 I 1956 henstillede overlæge Aksel Olsen fra "Den kontrollerede familiepleje" under Østifternes Åndssvageanstalter til socialkontorenes personale, at forældre til åndssvage børn skulle have klar besked om, hvad åndssvageforsorgen kunne bidrage med, hvilke konsekvenser det ville få at have sit barn optaget på venteliste m.m., da Østifternes Åndssvageanstalter havde erfaring med, at forældrene ikke altid var klar over, hvad det indebar at sige sagde ja til en indskrivning. J.nr. A/136, Diverse journalsager (1934-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 1, RA

318 Ifølge hendes kærestes klage, som han sendte til kongen, havde politiasistenten sagt til kvinden, at hun skulle i retten, og at dommeren ventede på hende, hvilket hun havde troet på. Han forklarede desuden, at de havde glædet sig til, at de skulle giftes, og at sognerådet havde ødelagt "vores lyse fremtid, for hun bliver jo nok sindssyg af at blive ført bort på den lumske måde, og det gør jeg sikkert også." J.nr. 43/22, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 445, RA

Kriterierne for at være under åndssvageforsorgen

Ind- og udskrivning fra åndssvageforsorgen afhang først og fremmest af overlægens bedømmelse af vedkommende. Som nævnt tidligere i kapitlet skulle spørgsmålet om udskrivningen i de første årtier vurderes ud fra et samfundshensyn jf. 1934-lovens bestemmelser, mens det i 1959-loven fremgik, at det skulle vurderes ud fra den anbragtes eget ve og vel – altså om det ville være til ulempe for vedkommende at stå uden for forsorgens rammer.³¹⁹ Noget tyder på, at skiftet fik en vis betydning i udskrivningssager. I hvert fald kan vi se, at Åndssvageforsorgens Centralnævn i 1959 af deres advokat blev anbefalet at udskrive en anbragt, fordi man med den nye lov ikke længere kunne tilbageholde ham med henvisning til, at han var til ulempe for samfundet. Og da han samtidig ikke blev opfattet som farlig, kunne han ikke fortsat tilbageholdes under åndssvageforsorgen. Udfaldet af sagen blev da også, at vedkommende blev udskrevet.³²⁰

Beslutningen om, hvorvidt en person skulle (for-)blive indskrevet under åndssvageforsorgen, blev i hele undersøgelsesperioden i praksis taget ud fra en samlet vurdering af, om den anbragte ville være i stand til at klare sig uden for forsorgens rammer. Her blev der set på både personens mentale tilstand (handicap) samt en række andre faktorer, som præsenteres i det følgende. Vurderingen blev foretaget af anstaltens overlæger, som dels havde undersøgt de anbragte, dels byggede deres bedømmelse på udtalelser fra andre institutioner og kolleger, men også fra pårørende, tidligere arbejdspladser m.m., hvor den anbragte havde opholdt sig ved. Det indbefattede en risiko for, at overlægen kunne fremhæve de udtalelser, der understøttede hans eller hendes beslutning, og at dokumentation sågar kunne omfatte løse rygter om den anbragte.

Selvom der i lovgivningen blev skelnet mellem ind- og udskrivningskriterier, kan vi se, at der i praksis ikke var den store forskel på de argumenter, der var i spil i forbindelse med vurdering af såvel indskrivning som udskrivning. Derfor har vi valgt at behandle dem samlet i det følgende.

Intelligenskvotient

Beslutningen om indskrivning afhang først og fremmest af, om den pågældende havde fået diagnosen åndssvag, og tilsvarende blev der i forbindelse med udskrivning set på, om vedkommendes diagnose stadig gjorde sig gældende. Lovgivningen rummede på intet tidspunkt en nærmere definition af, hvornår en person var åndssvag, men inden for lægevidenskaben

319 For en diskussion af begrebet "Væsentlige ulemper for pågældende selv" se j.nr. 4/62, Journalsager (1959-1973), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. C5, RA

320 Se f.eks. side 3 i Forhandlingsprotokoller (1959-1972), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. A1-A2, RA

blev grænsen mellem åndssvag og ”sinke” i udgangspunktet sat ved en IK målt til 75.³²¹ Denne grænses legitimitet var dog allerede fra begyndelsen omdiskuteret (se kapitel 7).

Det var særligt personer med en IK omkring 75, der i praksis kunne volde vanskeligheder for anstaltens overlæger i forbindelse med ind- og udskrivning af åndssvageforsorgen, fordi de opfattedes som grænsetilfælde – og hvor det kunne anses for at være mere eller mindre tilfældigt, om den pågældende var havnet på den ene eller anden side af grænsen mellem åndssvag og sinke.³²² Som det fremgår af kapitel 15, var der da også i flere tilfælde tvivl om og diskussion af IK-målinger i forbindelse med konkrete anbringelsessager.

Arkivmaterialet fra det centrale administrationsniveau viser, at det generelt i undersøgelsesperioden blev opfattet som prekært at have personer med en IK over 75 indskrevet i forsorgen, og jo længere vi når frem i tid, kan vi også se, at anstalterne i den slags sager lagde mere og mere vægt på, at den anbragte ønskede at forblive indskrevet under åndssvageforsorgen. Det kan man f.eks. se i en sag fra 1958, hvor det understregedes af anstalten, at en ca. 30-årig mand med en IK på 87 frivilligt ønskede at forblive indskrevet under forsorgen. Han boede på en såkaldt plejecentral, og sidst, han var blevet intelligensundersøgt, var ved 16-17-årsalderen. Han havde således ikke været intelligenstestet siden indskrivningen. Dette blev kritiseret af særforborgskontoret:

”Den her omhandlede patient har i 13-14 år været under å.forsorg [åndssvageforsorg] uden at blive int.prøvet [intelligensprøvet] siden inddragelsen. Denne prøve fandt endda sted ved 16-17-årsalderen, og man burde vel have været opmærksom på muligheden for senmodning og den deraf følgende mulighed for at anbringe pågældende i plads. Jo længere tid der går, inden patienten prøveudskrives, jo vanskeligere vil det være for patienten at klare sig selv.”

Særforborgskontoret beskrev det endda som urimeligt, at en person med en så høj IK havde hjulpet til på anstalten ”for en formentlig ganske ringe løn.” Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter, som den pågældende anstalt hørte under, blev derfor spurgt til, hvad de gjorde for at undersøge, om der var andre lignende tilfælde, der ikke var blevet

321 I forbindelse med en ændring i ægteskabsloven i 1938 kan man tilsvarende se, at udvalget bag ægteskabsbetænkningen fra samme år satte grænsen for åndssvaghed ved en IK på 75. Udvalget angav, at denne grænse blev anvendt i forbindelse med de øvrige love om åndssvage, selvom det ikke blev nævnt eksplicit. Jf. Betænkning over Forslag til lov om ægteskabs indgåelse og opløsning m.m. af 9. maj. 1969, s. 14. Ifølge juraprofessor Stephan Hurwitz skelnedes der i retsplejen mellem åndssvaghed i henholdsvis *højere* og *lettere* grad. Til den første gruppe hørte ”idioter” (IK under 35) og ”imbecile” (IK på 35-55), mens ”debile” (IK på 55-75) og sinker (IK på 75-90) hørte til gruppen af lettere åndssvage. Hurwitz, 1971 s. 300-301.

322 Se f.eks. j.nr. 43/10, 1940 Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 445, RA; J.nr. B/6/285, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 40, RA; J.nr. B/6/454, Journalsager (1949-1968) *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 43, RA; J.nr. B/6/787, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 48, RA. Overlæge Gunnar Wad gav i 1953 udtryk for utilfredshed med IK-grænsen på 75. J.nr. P/130, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 319, RA

intelligenstestet gennem en længere årrække. En overlæge fra Den kontrollerede familiepleje under Østifternes Åndssvageanstalter forklarede, at der ikke fandt rutinemæssige intelligensundersøgelser sted på grund af læge- og psykologmangel i åndssvageforsorgen. I et notat på sagen har en anden embedsmand end den ovenfor citerede skrevet, at den slags tilfælde ville løse sig, fordi det var i anstaltens interesse at anbringe flest mulige under "frie forhold" på grund af pladsmangel. Særforsorgskontoret endte med at acceptere, at den pågældende forblev indskrevet indtil videre, fordi vedkommende havde givet samtykke hertil.³²³

Forsorgstrang

Vurderingen af, om den åndssvage skulle indskrives eller forblive under åndssvageforsorgen, beroede (udover diagnosen) på, om vedkommende havde forsorgstrang (eller forsorgsbehov). Her indgik i praksis en række forskellige forhold, som spændte fra materielle omstændigheder, støtte fra familie til vedkommendes adfærd m.m., der samlet set gav åndssvageforsorgen et indtryk af, om ind- eller udskrivning var hensigtsmæssigt i de konkrete tilfælde.

Materielle forhold i hjemmet

Behovet for indskrivning under forsorgen kunne begrundes med dårlige boligforhold i eget (eller forældrenes) hjem – f.eks. at der ikke var rent og pænt, men derimod beskidt eller alt for trange pladsforhold. Det er særligt i de første årtier, at vi ser anbringelser begrundet med, at forholdene i hjemmet var så dårlige, at den pågældende havde behov for at blive indskrevet og anbragt på en anstalt. I en sag fra 1946 fremgår det f.eks., at forældrene havde drengen i et bur i hjemmet.³²⁴

Hjemmets standard kunne også påtales i forbindelse med en udskrivning. I 1937 skrev en mor til statsminister Th. Stauning og klagede over, at hendes anmodning om at få sønnen udskrevet fra Ebberødgård var blevet afvist af anstaltens overlæge: "Det eneste jeg har fået som svar på en ansøgning [om at få sønnen hjem] er usandhed hvor så overlægen end har fået det fra. Jeg har en to- værelseslejlighed med køkken så hvad plads angår er der rigelig jeg har kun to børn hjemme den ene er tre år og den anden er 14 år."

Af overlægens skrivelse fremgår det, at den tilsynsførende fra den kontrollerede familiepleje havde modsat sig, at sønnen blev anbragt i familiepleje i hjemmet med den begrundelse, at moren ikke kunne håndtere sønnen, og at forholdene i hjemmet var elendige: "ingen gardiner, ingen lagener på sengen", foruden dårlige ernæringsforhold, lød det i overlægens erklæring.³²⁵

323 J.nr. B/6/1929, 1958, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 60, RA

324 J.nr. 40/102, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 664, RA

325 J.nr. 43/47, 1937, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 348, RA

Arbejdsevner

Et andet væsentligt element handlede om, hvorvidt vedkommende kunne forsørge sig selv. Når åndssvageforsorgens læger tog stilling til, om en person kunne udskrives, indgik det i vurderingen i hele undersøgelsesperioden, om der var udsigt til, at den anbragte kunne få et job og dermed forsørge sig selv og (hvis vedkommende var gift) sin familie – hvilket også var et af udskrivningskriterierne med 1934-loven. Der blev bl.a. kigget på, om vedkommende havde de rette færdigheder til at varetage en bestemt type job, f.eks. som medhjælper i landbruget (særligt i begyndelsen af undersøgelsesperioden) eller som ufaglært arbejder inden for forskellige håndværksfag eller i industrien.

Der var da også fra centralt hold en forventning om, at de, der kunne påtage sig et erhverv uden for åndssvageforsorgen og dermed kunne klare sig selv, skulle have tilladelse til at overgå til en friere tilværelse (evt. helt udskrives), hvis de ikke var til fare for samfundet. Derfor blev der også rejst kritik af overlægen på Ebberødgård, da han i 1942 afviste at udskrive en 20-årig mand, der ønskede at komme i lære. Overlægen begrundede sit afslag med, at drengens arbejde ikke var ”meget bevendt” på grund af manglende ”praktisk håndelag”, og ”fordi han er noget ustadig”. Overlægen konkluderede, at ”det er fuldstændig udelukket, at denne pt. [patient] kan få noget ud af en læreplads.” Drengen havde imidlertid før anbringelsen på Ebberødgård stået i lære hos en smed, der beskrev ham som flink til sit arbejde, lærenem, godmodig, og at han, selvom han var ”langsomt fattende”, leverede gode resultater. Det endte med, at han blev anbragt i kontrolleret familiepleje hos smeden. Han blev altså ikke udskrevet, men det var et skridt i den retning. Særforsorgskontoret var dog ikke tilfreds med overlægens ageren i sagen: ”Der forekommer mig at være handlet lidet smidigt af forsorgen i denne sag, og der er ting, der tyder på, at lægerne ikke har handlet med fuld hensyntagen til patientens evner.”³²⁶

Arbejdskompetencerne var således et vigtigt pejlemærke ved udskrivning, og for personer med fysiske og mentale evner hertil gik vejen ud af forsorgen via oplæring i huslige pligter (for kvinders vedkommende) eller arbejds erfaring i et af forsorgens værksteder eller landbrug (for mænds vedkommende), som skulle kvalificere dem til et job uden for forsorgens rammer. Oplæringen var således i høj grad kønnet og tidstypisk.³²⁷ Gennem oplæringen skulle den anbragte opnå konkrete kompetencer samt vise, at vedkommende kunne og ville arbejde. Hvis det ikke var tilfældet, og hvis anstalten ikke fandt, at vedkommende havde udviklet sig positivt, kunne det bruges som begrundelse for, hvorfor vedkommende endnu ikke var klar til udskrivning. I en sag fra 1945 indstillede overlæge Wad fra Vodskov f.eks.

326 J.nr. 43/52, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 518, RA

327 Side 51 og 83, Forhandlingsprotokoller (1959-1972), Åndssvageforsorgens Centralnævn, protokol A1, RA.

en 20-årig kvinde til, som han et års tid forinden havde ment kunne udskrives efter et år med oplæring, at hun forblev under åndssvageforsorg, ”uanset at man har fundet en IK over 75, og uanset at hun intellektuelt set næppe kan betegnes som åndssvag.” Det skyldtes, forklarede han, at hun:

”ikke synes at være undergået nogen yderligere modning. Hun er ikke meget bevendt til arbejde, er en besværlig pige, der ofte ligger i klammeri med kammeraterne, hendes seksualitet synes usvækket, og det er forstanderindens mening – som jeg ganske deler – at hun vil være ude af stand til at klare sig i livet på egen hånd.”

Han forklarede endvidere, at hun var glad for at være på anstalten, men tilføjede hertil, at han: ”nødig vil spørge hende direkte, om hun ønsker sig udskrevet. Stilles hun over for valget, er det sandsynligt, at hun – der jo er ganske ude af stand til fornuftigt at bedømme sine muligheder og evner – vil mene, at friheden er at foretrække. Undlader man at spørge hende, er det på den anden side meget usandsynligt, at hun skulle føle nogen utilfredshed med sine nuværende kår.”³²⁸ Kvinden var altså ikke i lægefaglig henseende åndssvag, men bedømmelsen af hendes evner og karakter gjorde hende i lægens øjne uegnet til at tage vare på sig selv.

Seksualitet

I vurderingen af ind- eller udskrivning af særligt de kvindelige åndssvage indgik der langt op i tid en vurdering af deres moralske karakter, som i høj grad blev knyttet an til deres seksualitet. I nogle af sagerne fremgår det ret direkte, som i en sag fra 1942, hvor anstalten afviste at udskrive en kvinde med en IK på 75, blandt andet fordi hun udviste ”en overordentlig stærk seksuel interesse.”³²⁹ I andre sager ses det mere implicit, som i denne sag fra 1940, hvor en kredslæge argumenterede for indskrivning af en kvinde, der havde fået diagnosen åndssvag: ”Hendes mangel på praktisk færdighed gør det vanskeligt for hende at klare sig økonomisk. Hertil kommer at hendes godtroenhed og hendes lette påvirkelighed nemt kan føre til, at hun kommer ud i moralsk uføre. Jeg skal derfor anbefale, at hun inddrages under Åndssvageforsorgen i hvert fald foreløbig.”³³⁰

Hvis kvindens seksuelle erfaringer indgik i begrundelsen ved indskrivning, kunne den ”forfølge” den anbragte frem til udskrivning. Det ses bl.a. i en udskrivningssag i 1938, der omhandlede en ung kvinde, der tidligere havde været anbragt på Sprogø, og som nu var anbragt på et fredshjem. Da hendes far begærede hende udskrevet, fik hun følgende ”skudsmål” af overlægen:

328 J.nr. 39/45, 1945, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 622, RA

329 J.nr. 43/86, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 518, RA

330 J.nr. 43/54, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 445, RA

”Der er ved siden heraf betydelige karakterdefekter, der navnlig giver sig udslag i uhæmmet seksualitet. Da hun er ganske køn og ikke gør noget påfaldende indtryk, vil hun utvivlsomt, hvis hun udskrives nu, gå lige ud i prostitutionen. Jeg skal anbefale hendes forbliven på fredshjem.”

En stor del af overlægens karakteristik af kvinden stammede dog fra en beskrivelse af hende fra hendes fortid på et andet fredshjem, hvor hun tidligere havde været anbragt. Overlægen henviste også til udtalelser fra personalet på Sprogø, der beskrev hende som lad, trodsig, næsvis m.m. og ikke mindst: at hun udviste stor interesse for mænd. Hun blev af de grunde ikke udskrevet fra for sorgen.³³¹

Der var en frygt for, at særligt de, der lå i grænseområdet af åndssvaghed, ville leve et promiskuøst liv, hvis de ikke blev anbragt.³³² Det skal ikke mindst i de første årtier af vores undersøgelsesperiode ses i lyset af den eugeniske tankegang, hvor alene frygten for, at en åndssvag kvinde – men også en åndssvag mand – ville få åndssvage børn, kunne være grund nok til en anbringelse på en anstalt (se kapitel 5). Frygten for, at åndssvage kvinder ville have en promiskuøs adfærd, forblev dog eksisterende helt frem til 1960'erne (hvor synet på de anbragtes seksualitet gradvist ændrede sig). Indtil 1961 blev Sprogø anvendt som et af de steder, der skulle huse de kvinder, der mentes at være seksuelt aktive, og som således skulle isoleres fra det øvrige samfund (se desuden bilag B). Dertil kommer, at frem til 1967 var der hjemmel til at tvangssterilisere åndssvage kvinder og mænd i forbindelse med en mulig overgang til en friere tilværelse, og her var deres seksuelle moral og erfaringer væsentlig i forhold til, om indgrebet blev fundet væsentlig som betingelse for en udskrivning. I flere sager kan vi således se, at en begæring om udskrivning kun lod sig realisere, hvis kvinden indvilligede i sterilisation (se kapitel 14). Det var dog ikke alle, der umiddelbart efter en sterilisation blev udskrevet fra for sorgen. Det ses f.eks. i en sag fra 1942, hvor en mor til en anbragt kvinde på Sprogø oplyste i et klagebrev til Særforsorgskontoret, at hun havde fået at vide, at datteren ville komme hjem, hvis hun lod sig sterilisere, og at anstalten ikke havde holdt sit ord. Anstalten forklarede det over for Særforsorgskontoret med, at datteren efter sterilisationen fortsat havde ”indladt” sig med mandlige alumner, og derfor var hun blevet nægtet udskrivning. Sterilisationsindgrebet var således ikke nok til, at hun kunne udskrives. Kvindens adfærd skulle også forandre sig. Sagen endte med, at moren fik afslag på sin anmodning om at få datteren udskrevet, idet Særforsorgskontoret erklærede sig enig med anstalten.³³³ Der var dog også grænser for, hvorvidt en kvindes seksuelle erfaringer krævede

331 J.nr. 43/8, 1938, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 378, RA

332 I dette indgik også frygten for, at de kunne blive udnyttet seksuelt uden for anstaltens rammer.

333 J.nr. 43/81, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 518, RA

indskrivning under åndssvageforsorgen. Året efter anmodede en far om at få sin datter indskrevet, selvom hun ikke var erklæret åndssvag, men han var frustreret over, at datteren var usædelig. Anmodningen blev dog ikke imødekommet af hverken den pågældende anstalt eller Særforsorgskontoret med henvisning til, at pigen ikke var åndssvag.³³⁴

Farlig for sig selv eller omgivelserne

Udskrivning måtte i henhold til de juridiske bestemmelser ikke finde sted, hvis vedkommende var farlig for sig selv eller andre. Hvis det var tilfældet, blev udskrivningsanmodningen afslået. Det ses ikke mindst som et argument i Åndssvageforsorgens Centralnævns afslag, hvilket afspejler, at det fremhæves i 1959-loven som argument for indskrivning/tilbageholdelse af en åndssvag. I en sag fra 1960 havde anstalten således i første omgang afvist en begæring om udskrivning fra en anbragt mand, som anstalten opfattede som farlig, fordi vedkommende tidligere havde været dømt for en seksualforbrydelse. Centralnævnet erklærede sig enig med anstalten og afviste mandens anke om udskrivning.³³⁵ Ofte blev både farligheds- og ulempekriteriet nævnt i en samlet begrundelse for afslag på en udskrivningsbegæring, som her: "[vedkommende] må anses for at være åndssvag eller i en tilstand der kan sidestilles her. Da den pågældende må anses for farlig for andre, og da ophør af hjælpeforanstaltningerne må antages at ville medføre væsentlige ulemper for ham, kunne hans begæring [...] ikke imødekommes."³³⁶

En særlig gruppe ud over de administrativt anbragte var de, som var blevet dømt til anbringelse i åndssvageforsorgen (se ovenfor). Også for deres vedkommende var der tale om en tidsubestemt anbringelse, men de kunne ikke på samme måde begære sig udskrevet via de administrative kanaler i Socialministeriet. I stedet var det retten, hvori vedkommende var blevet dømt, der skulle vurdere, om dommen kunne ophæves.³³⁷ Når vi er stødt på udskrivningsbegæringer fra denne gruppe af anbragte i f.eks. Centralnævnets arkiv, kan vi da også

334 J.nr. 43/101, 1943, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 556, RA

335 Side 3 og 16, Forhandlingsprotokoller (1959-1972), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. A1-A2, RA.

336 Side 66, Forhandlingsprotokoller (1959-1972), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. A1-A2, RA. For tilsvarende sager i samme protokol, se f.eks. s. 75 samt j.nr. 1/67 (sidstnævnte i protokol A2). Se også diskussion i 1959 ifm. en domsafgørelse, hvor retten mente, at da manden ikke var "farlig for sig selv", bør han ikke anbringes. Overlæge Wad i Vodskov advarede mod, at denne fortolkning undergraver åndssvageforsorgens arbejde. Sagen ligger i læg 1959: Overlægemødekorrespondance (1941-1979), *Lægekantoret Andersvænge*, pk. 2, RA

337 En særlig problematik handlede om anbragte ved dom, hvor det domsfastsatte farlighedskriterium bortfaldt (f.eks. pga. alder), og dermed kunne de begære udskrivning af åndssvageforsorgen. I forbindelse med en diskussion om dette i 1957 argumenterede overlæge Wildenskov i Brejning for, at man ikke behøvede at informere de anbragte om dette forhold, og at de på hans anstalt "fra ophævelsens dato betragter ham som frivilligt anbragt, indtil han selv ytrer ønske om udskrivning". Særforsorgskontoret mente dog, at man havde en informationspligt – også selvom det ville føre til flere sager om udskrivning. Se j.nr. B/9/7, 1957, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 73, RA

se, at deres begæring afvises med den begrundelse, at det lå uden for Centralnævnets beslutningskompetence, fordi vedkommende var blev dømt til anbringelse eller indskrivning under åndssvageforsorgen. Faktisk kunne vedkommende ikke selv begære sig udskrevet, idet det kun var anklagemyndigheden, anstaltens ledelse eller værgeren, der kunne indbringe spørgsmålet om udskrivning af vedkommende til den pågældende domstol.

Familieforhold

Den anbragtes familieforhold kunne ligeledes indgå som et pejlemærke i forhold til behovet for at (for)blive indskrevet under åndssvageforsorgen. Vi kan f.eks. se, at det kunne påvirke bedømmelsen af en udskrivningsbegæring positivt, hvis den anbragte havde udsigt til at få hjælp fra den nærmeste familie. Omvendt kunne det indgå som et negativt element i vurderingen, hvis familien ikke blev fundet egnet til at hjælpe, hvilket bl.a. kunne være et argument for indskrivning eller tilbageholdelse under forsorgen. I en sag fra 1962 afslog Centralnævnet, at en anbragt kvinde kunne udskrives, og her indgik hendes familiære situation som en del af begrundelsen:

”Nævnet har herved bl.a. lagt vægt på risikoen for ved en udskrivning at ødelægge hendes nuværende betryggende tilværelse, hendes manglende støtte hos slægtninge eller venner samt det forhold, at udskrivningsspørgsmålet ikke forekommer nævnet at være patienten selv særlig magtpåliggende.”³³⁸

I nogle af sagerne kan vi se, at anstaltens negative beskrivelser af familierne skete i et forsøg på at værne om de anbragte, således at de netop ikke blev udskrevet til familien, hvis der var udsigt til, at de ville blive udnyttet – økonomisk eller seksuelt – i hjemmet. Det fremgår f.eks. i en sag fra 1968, hvor Forsorgscentret for Lolland-Falster i et brev til Socialministeriet gav udtryk for, at de ikke ville udskrive en kvinde til forældrene på trods af forældrenes ønske herom, idet man var bange for, at de ville udnytte hendes arbejdskraft. Desuden mentes hjemmet at være ustabil, idet faderen var blevet opsagt og skulle flytte på plejehjem.³³⁹

Det indgik også i vurderingen af særligt udskrivningsbegæringerne, om der var udsigt til, at vedkommende ville indgå i et ”rimeligt” ægteskab, som det hed i en sag fra 1964.³⁴⁰ Det ses ikke eksplicit, hvad der skulle til for at give et ægteskab betegnelsen ”rimeligt”, men det har

338 [uden j.nr.] 1962, side 49, Forhandlingsprotokoller (1959-1972), Åndssvageforsorgens Centralnævn, pk. A1-A2, RA. Se også j.nr. 4/62, Journalsager (1959-1973), Åndssvageforsorgens Centralnævn, pk. C5, RA

339 J.nr. H/3500 Brevkopier (1968-1972), *Socialstyrelsen*, pk. 1, RA

340 (uden j.nr.) 1964, side 62, Forhandlingsprotokoller (1959-1972), Åndssvageforsorgens Centralnævn, pk. A1-A2, RA. I en sag fra 1966 fik en anbragt kvinde tilladelse til at blive overflyttet til en anstalt tættere på en mand, hun beskrev sig som kæreste med ”med henblik på at observere, hvorledes et nærmere bekendtskab mellem hende og hr. [navn udeladt] vil udvikle sig.” (uden j.nr.) 1966, side 78, Forhandlingsprotokoller (1959-1972), Åndssvageforsorgens Centralnævn, pk. A1-A2, RA

formentlig handlet om, hvorvidt de økonomiske rammer for ægteskabet var tilfredsstillende (om manden havde arbejde og kunne forsørge familien), samt hvorvidt den kommende ægtefælle havde en god moral og kunne støtte den åndssvage.³⁴¹ Det gjaldt ikke kun for de anbragte kvinder. I en af de tidlige sager i arkivmaterialet var det en mandlig anbragt, der ifølge anstalten var havnet i et uheldigt forhold, hvilket anstalten havde oplysninger om fra de sociale myndigheder i kommunen. Manden var ellers kommet ud i kontrolleret familiepleje, men fordi kommunen orienterede anstalten om, at han ville "indgå ægteskab med en fraskilt kvinde, som ikke er noget værd", overvejede anstalten på socialudvalgets opfordring at genindlægge manden på anstalten, "da man anser det for uheldigt, at han bliver gift med den omtalte kvinde." Det fremgår ikke, hvorfor de tegnede et så negativt billede af kvinden, men sagen er et eksempel på, at de kommende ægtefæller blev bedømt, og hvis ægtefællen ikke blev anset som egnet, kunne udskrivning af den anbragte blive afslået.³⁴² Eftersom åndssvage skulle have dispensation fra Justitsministeriet til at gifte sig, har anstaltens bedømmelse af den kommende ægtefælle formentlig været vigtig – og ikke bare i forhold til udskrivning – men altså også i forhold til, om man fra forsorgens side kunne anbefale ægteskabet.

Omfanget af udskrivningsbegæring

Vi har ikke præcise tal for, hvor stor en del af de anbragte under åndssvageforsorgen, der ønskede sig udskrevet. Enkelte tal eller skøn har vi dog fået fra samtiden:

- I 1948 anslog overlæge Wildenskov, Brejning, at kun 3 pct. af patienterne havde begæret sig udskrevet inden for det seneste år.
- En spørgeskemaundersøgelse i 1947 viste, at ca. 2 pct. frabad sig besøg (på plejestedet) eller ønskede sig udskrevet.
- En opgørelse fra 1954-58 viste, at 434 personer begærede sig udskrevet, og at heraf blev 41 pct. (181 ud af i alt 434 personer) udskrevet.

For perioden efter 1959 ser det ud til, at antallet af ønsker om udskrivning er steget – og generelt blevet imødekommet. Forsorgschef Bank-Mikkelsen skrev i 1977 i S.Å.-Nyt: "Siden loven af 1959 trådte i kraft, har bestemmelsen om, at en person administrativt kan tvangsindlægges under åndssvageforsorg, aldrig været anvendt. Bestemmelsen om tilbageholdelse under forsorg mod pågældendes vilje anvendes stort set aldrig. Dvs. at så godt som alle, der fremsætter anmodning om udskrivning, bliver udskrevet. Socialstyrelsen har siden

341 I en udskrivningssag fra 1960, der blev anket til Centralnævnet, anmodede Centralnævnet om yderligere oplysninger om, hvorvidt den kvindelig anbragtes forlovede var "en ordentlig person, der kan antages at byde patienten trygge forhold – ikke blot for at vurdere ønskeligheden af sterilisation". Side 23, Forhandlingsprotokoller (1959-1972), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. A1-A2, RA

342 J.nr. 43/100, 1936, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 314, RA

1971 foretaget en opgørelse over antallet af den slags udskrivningsønsker. For hele perioden har der været 2.225 sager, og heraf blev de 2.200 imødekommet, eller sagt på en anden måde: kun ca. 1 ud hver hundrede, som søger om udskrivning, får det nægtet.³⁴³

For en umiddelbar betragtning synes disse tal altså at vidne om, at ganske få anbragte ønskede sig udskrevet af åndssvageforsorgen, og at en ganske stor del af dem, der indgav officiel begæring om det, faktisk *fik* bevilget udskrivning.

Der kan dog være et betragteligt mørketal af anbragte, der i højere eller mindre grad har ønsket udskrivning, men som aldrig har indgivet officiel begæring om det – f.eks. fordi de selv anså det for umuligt, eller fordi de på et meget tidligt stadi (f.eks. i en samtale med en plejer) fik at vide, at udskrivning aldrig ville kunne komme på tale.³⁴⁴ Desuden kunne udskrivning medføre krav om sterilisation for både kvinder og mænds vedkommende (jf. afsnittet om sterilisation), hvilket kan have afholdt nogle fra at begære sig udskrevet.

Vi kan således ikke entydigt konkludere, om det var mange eller få, der reelt ønskede sig udskrevet af åndssvageforsorgen uden at kunne blive det.

Ankemuligheder

Indtil 1954 kunne afgørelser om ind- og udskrivning af administrativt anbragte personer ankes til socialministeren.³⁴⁵ I Særforsorgskontorets arkiv findes der således et betydeligt antal sager, hvor enten pårørende eller de anbragte selv havde klaget over, at de var blevet indskrevet under åndssvageforsorgen, og endnu flere, der klagede over, at de var blevet nægtet udskrivning. I langt de fleste sager bakkede Særforsorgskontoret op om anstaltens vurderinger.³⁴⁶

343 Bank-Mikkelsen, 1977, s. 5. Bank-Mikkelsen ønskede på den baggrund tvangsbestemmelsen helt ophævet: "Dette kan ikke begrunde opretholdelse af et system, hvorefter en person, der frivilligt anbringes under for-sorg, bliver "bondefanget" i et "ålerusesystem", så han risikerer tvangsmæssigt at måtte forblive i systemet."

344 Hertil kommer, at det var de anbragte, som befandt sig tættest på IK-grænsen, der havde chance for at blive udskrevet, og andre grupper af anbragte kan af den grund enten ikke have søgt eller ikke haft ressourcerne til at søge om udskrivning.

345 Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage, Lov nr. 171 af 16. maj 1934, § 4 samt Lov om ændringer i lov nr. 171 af 16. maj 1934 om foranstaltninger vedrørende åndssvage, Lov nr. 178 af 11. juni 1954, § 3, stk. 2. Grundlovens § 71 stk. 6 (1953) bestemte, at frihedsberøvelsens lovlighed kunne afprøves ved domstolene. Formentligt kunne sagerne også før 1954 domstolsprøves. I en sag fra 1942, hvor en 23-årig kvinde får afslag på udskrivning, spørger moren således, om afgørelsen "kan indankes for en domstol, da jeg synes, det er uretfærdigt at beholde min datter, der går i sit 23de år, på Den Kellerske Åndssvageanstalt på 6. år." Hendes anmodning afvises i første omgang af en embedsmand i Særforsorgskontoret med den begrundelse, at ministerens afgørelse er endelig (sidste ankeinstans). Men sagen blev efterfølgende taget op i Åndssvagenævnet, der konkluderede, at sagen kunne indankes til domstolene. Om den også blev det, vides ikke. J.nr. 43/63, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 518, RA

346 Udskrivninger mod anstaltens vilje (1953): J.nr. B7/81, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 69, RA

Med lovændringen i 1954 blev det formelt muligt for en person, der var blevet administrativt indskrevet mod sin vilje (tvangsindlagt) eller nægtet udskrivning (tvangstilbageholdt) at få forelagt sagen for domstolene og dermed få afgørelsen vurderet af en instans uden for Socialministeriets ressortområde.³⁴⁷ Det førte til en vækst i sager ved domstolene. Et notat til Åndssvageudvalget (der forberedte en ny åndssvagelov) i november 1956 havde samlet lige over 400 sager med afsæt i 1954-lovens bestemmelser om ret til domsprøvelse: 144 krav om udskrivning var imødekommet af særfor sorgen, 165 afslået, og ud af disse var 96 blevet ført til domstolene, hvor 18 af de 96 blev udskrevet. 13 af de afviste havde anket videre til landsretten, som udskrev to af dem, og en enkelt sag havde vendt Højesteret (som havde stadfæstet afvisningen).³⁴⁸ Det billede, som tegner sig i sagerne fra 1955, er, at domstolene langt hen lagde vægt på de samme kriterier for udskrivning som institutionerne selv: selvforsørgelse, familiesituation, intelligenskvotient, adfærd og ikke mindst seksuel adfærd.³⁴⁹ Alligevel kom de i enkelte tilfælde til en anden konklusion (se tallene ovenfor). En forklaring kan være retssagens karakter, hvor anstaltslægens vurdering ikke stod alene, mens den anbragte repræsenteredes ved en advokat, der kunne indkalde sine vidner. Retten kunne udover vidner og lægens udsagn også indhente en erklæring fra Retslægerådet. Det skete f.eks. ved en sag, som nåede Højesteret i 1955. Her var Retslægerådet dog klart på anstaltslægens side og påpegede bl.a., at «Faren for, at åndssvage unge piger udsætter sig for besvangring, er altid stor, idet deres seksuelle hævninger almindeligvis er mindre end hos normaltbevagede. Det er oplyst, at den pågældende ser ganske godt ud og har vist sig 'interesseret i drenge' ... Rådet må herefter mene, at der er nærliggende interesse for, at hun ved udskrivning vil sætte børn i verden.»³⁵⁰ I andre sager faldt det ud til fordel for den klagende anbragte. Det gælder f.eks. en sag fra retten i Ålborg (også fra 1955), hvor retten konkluderede, at "Efter det foreliggende findes det betænkeligt at fastslå, at [navn udeladt] vil være til væsentlig ulempe for samfundet, eller at hun er ude af stand til at forsørge sig selv."³⁵¹

347 Brøchner, 1956, s. 1-18.

348 Udskrivninger efter 1954-loven: J.nr. B/9/3, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 73, RA. Brøchner, 1957, s. 438-443 undersøger 52 domme fra 1956-57, som viser et lignende billede (i de 52 domme, omfattende 53 personer, blev ni udskrevet).

349 Samling af domsudskrifter: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 29, RA. De fleste sager var anlagt af anbragte eller deres familie, men der var også enkelte sager, hvor anstalterne gik til retten for udskrivning af domsanbragte, som Justitsministeriet ikke ønskede udskrevet.

350 Højesteretsdom 206/1955: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 29, RA

351 Sag fra Retten i Ålborg 1955: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 29, RA

I 1959 blev Centralnævnet oprettet, og det ændrede praksis for så vidt, at klager vedr. ind- og udskrivning først skulle forelægges Centralnævnet, der bestod af en dommer, en psykiater og en socialpraktiker.³⁵² Hvis Centralnævnet gav anstalterne medhold i, at vedkommende enten skulle indskrives eller forblive indskrevet, kunne den anbragte således anke sagen til domstolene.

At de åndssvage fik mulighed for at få prøvet deres anbringelse ved en domstol var formelt set en styrkelse af deres retssikkerhed, men vi kan se, at i hvert fald efter 1959 fik de i praksis sjældent medhold, når de ankede en ind- eller udskrivning til domstolene. Det oplevede blandt andre en kvinde, der var anbragt på forsorgscentret i Ribe, og som i 1959 bad om at blive udskrevet. Ledelsen på forsorgscentret nægtede at udskrive hende med den begrundelse, at det ville være til væsentlig ulempe for hende at blive udskrevet, da hun ikke kunne forsørge sig selv. Kvinden ankede via sin værge afgørelsen til Centralnævnet, der gav forsorgscentret medhold, hvorefter hun ankede afgørelsen til byretten i Haderslev. Heller ikke her fik kvinden medhold i sin begæring, idet dommeren lagde vægt på forsorgscentrets bedømmelse af kvindens muligheder i forbindelse med en udskrivning.³⁵³ En opgørelse foretaget af Centralnævnet for perioden 1. oktober 1959 til 31. marts 1971 viser, at ud af de i alt 35 sager, som i denne periode blev forelagt domstolene, var det kun i tre sager, at de anbragte fik medhold.³⁵⁴ De tre sager blev dog efterfølgende anket til landsretten, og i alle tre blev underrettens dom omstødt således, at Centralnævnet fik medhold i, at de pågældende ikke skulle udskrives.

Selvom domstolene sjældent gav de anbragte medhold, når de ankede Centralnævnets afgørelse om tilbageholdelse, tyder noget på, at muligheden for domstolsprøvelse alligevel fik betydning. I et betækningsudkast fra 1958 udarbejdet af "Udvalget af 15.06.1948 til undersøgelse af forsorgen for de i forsorgslovens kapitel XXIV-XXVII omhandlede personer" fremgår det nemlig, at: "Åndssvageforsorgen udskriver nu tit personer, hvis intelligenskvotient er så ringe, af frygt for, at domstolene underkender dens bestemmelse om tilbageholdelse."³⁵⁵

352 Lov om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede, Lov nr. 192 af 5. juni 1959, § 4.

353 Side 5 og 10 (protokol A1): Forhandlingsprotokoller (1959-1972), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. A1-A2, RA

354 J.nr. 7/71, Journalsager (1959-1973), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. C1, RA. Heri fremgår det, at i årene 1959/61 og 1961/1963 var der henholdsvis én og to sager, hvor underretten dømte til fordel for den anbragte.

355 Materiale til møde 19.12.1958: Diverse forarbejder (1959-1959), *Socialministeriet, Udvalget af 15.06.1948 til undersøgelse af forsorgen for de i forsorgslovens kapitel XXIV-XXVII omhandlede personer*, pk. 3, RA

I 1973 blev Åndssvageforsorgens Centralnævn nedlagt, og herefter fungerede Den Sociale Ankestyrelse, der blev oprettet samme år, som ankeinstans vedrørende ind- og udskrivning, mens alle andre klager vedrørende forsorgens udførelse blev behandlet af Socialstyrelsen. Lovgivningen indeholdt dog stadig enkelte tvangsbestemmelser, som gjorde, at voksne personer, som overlægen skønnede var farlige for sig selv eller andre, skulle holdes under forsorg, og for denne gruppe gjaldt det, at en afgørelse kunne indklages for Den Sociale Ankestyrelse og prøves ved domstolene.³⁵⁶

356 Særforsorgens udlægning, betænkning nr. 781, 1976, s. 84-85.

Kapitel 9 Hverdagen som anbragt

I dette kapitel undersøger vi hverdagslivet for anbragte i særfor sorgen fra 1933-1980. Det er et tema, som er adresseret i den for undersøgelsen stillede opgave (se bilag A), og en kritisk vurdering af hverdagslivet for anbragte i særfor sorgen er vigtig, fordi den opfanger aspekter som mere sjældent optræder lige så tydeligt i det gennemgåede materiale som i de egentlige sager om vold, overgreb m.v. Det er dog på mange måder en nærmest umulig opgave at skulle udarbejde en totalbeskrivelse af hverdagslivet som anbragt. For det første er perioden lang og præget af væsentlige forandringer i det små (f.eks. i bygningsmassen eller i påklædningen på institutionerne) såvel som i den mere overordnede tilgang til de anbragte (se kapitel 5).

Forandringerne i hverdagslivet som anbragt tog især fart i perioden fra 1960-1980, hvor den såkaldte normaliseringstanke kom til at præge institutionslivet med bl.a. fokus på uddannelse og aktivering for alle, og løbende modernisering af de fysiske og sociale rammer. Omvendt var særfor sorgen et stort, dyrt og tungt system at ændre, hvad der gjorde forandringerne til en langstrakt affære, og dette forhold har – som vi giver eksempler på i dette kapitel – haft afgørende betydning for mange anbragtes hverdag.

For det andet, har der udover forandringerne over tid har der været forskelle i hverdagslivet mellem de enkelte særfor sorgsgrene, mellem de enkelte institutioner og mellem de enkelte anbragtes oplevelser inden for den samme institution. Vi ved mest om anbringelserne på de store institutioner, fordi anbringelserne der har efterladt sig langt flere spor i dokumenterne end anbringelser i familier og små plejeinstitutioner. Det er også beskrivelser af hverdagslivet på de store institutioner, som præger den eksisterende forskning.³⁵⁷ Dette kapitel tager derfor først og fremmest udgangspunkt i hverdagslivet på de store institutioner. Kapitlet bygger – udover den eksisterende forskning – på det gennemgåede materiale, forskellige trykte rapporter m.v., samtidige artikler, samt de indsamlede erindringer fra tidligere anbragte.

357 Elementer af hverdagsbeskrivelse findes således i langt de fleste af de institutionshistorier samt erindringer, der er listet i forskningsoversigten (se kapitel 4). Se f.eks. Strandsbjerg, 1998, s. 53-62; Hvam, 1993, s. 72-79. Se desuden Kirkebæk, 1997 og Kirkebæk, 2004 for beskrivelser af hverdagen på de to ø-anstalter på Livø og Sprogø. Kragh m.fl., 2015 indeholder desuden beskrivelser af en række centrale elementer i hverdagen ikke mindst set fra den anbragtes perspektiv.

Hverdagen på totalinstitutionerne

Særforsorgen var i hele perioden præget af totalinstitutioner. I Danmark fik denne institutionsform sit ydre udtryk i store sammenhængende bygningsanlæg, ikke sjældent beliggende på god afstand af det omgivende samfund og drevet som mere eller mindre selvforsynende samfund i samfundet.

For en del anbragte udgjorde institutionsanbringelsen på den ene side en hjælp og forbedring af de hidtidige livsvilkår, men anbringelse på en totalinstitution indebar også, at ens hidtidige tilværelse blev erstattet af et liv, vedkommende ofte ikke selv havde valgt, og for mange uden reel mulighed for at slippe derfra igen.

At være under særforsorg indebar, at den anbragte trådte ind i en verden, hvor tilværelsen blev overvåget og reguleret efter allerede fastlagte rammer for alt fra spisesituationen til sengetider. En verden, hvor norm- og regelbrud blev dokumenteret og fulgt af behandling og sanktioner, og hvor forsorgsudøvelsen var i hænderne på overlæger, forstandere og pårørende.

”Hverdag” definerer vi i undersøgelsen som den almindelige daglige livsførelse for en anbragt i en af de statsstøttede totalinstitutioner. Vi undersøger forhold som *kategoriseringen* og *placeringen* af de anbragte på institutionen, der havde direkte betydning for den anbragtes leveforhold, *hierarkiet* og *uniformeringen*, som mindskede vedkommendes mulighed for individualitet, *pladsforholdene* som helhed, og *sovesalene* og *saniteten* i særdeleshed, da institutionernes indretning mange steder indskrænkede muligheden for et privatliv. Vi undersøger endvidere forhold relateret til *beskæftigelsen*, der var kendetegnet ved andre timenormer og aflønningsforhold end i det omgivne samfund, manglen på og kvaliteten af den *undervisning*, som var et omdrejningspunkt i normaliseringspolitikken, og *kostforholdene*, som var udsat for kritik i store dele af den undersøgte periode. Og endelig behandles *de tavse og glemte* på anstalterne, som var de anbragte, der undertiden blev overset til fordel for mere ressourcestærke grupper, og kommunikationen med verdenen uden for institutionen i form af *familiekontakt*.

Kategorisering og placering

Efter en anbringelse på en af særforsorgens institutioner gjorde forstandere, overlæger, undervisere og plejepersonale observationer med henblik på at placere den nyankomne i den rette underkategori.

På Det Kongelige Døvstummeinstitut blev skolebørnene i 1934-35 delt i a-børn, b-børn og c-børn efter deres begavelse.³⁵⁸ På Statens Institut for Talelidende blev de anbragte derimod inddelt i stammende elever, udtalefejls elever, ganespalteelever, hørestemme elever og elever

358 *Nyt Dagblad*, 10.3.1934 og 5.4.1935.

med fonasteni (stemmelidelse).³⁵⁹ Også på blindeskoler og på institutioner for vanføre skete inddelingerne efter graden af de anbragtes handicap. På den måde ville overlæger og pædagoger sikre, at de anbragte fik tildelt den form for behandling, undervisning og beskæftigelse, der passede dem, og sikre at de elever, der ikke kunne følge med, blev flyttet videre til åndssvageforsorgen. Således blev en dreng i 1934 anbragt en måned på blindeinstituttet, men blev så udskrevet, ”da han ikke egnede sig til oplæring”, og forstanderen anbefalede, at han fik plads i åndssvageforsorgen.³⁶⁰

I åndssvageforsorgen var kategoriseringen mere kompliceret. Ifølge vedtægten for ledelsen af de danske åndssvageanstalter fra 1939 handlede det både om graden af det psykiske handicap, først og fremmest gennem måling af intellektuel alder baseret på IK-test (se kapitel 7), om graden af hjælpebehov, underviselighed og arbejdsevne samt om eventuel samfundsfare. Samlet afgjorde disse faktorer, på hvilken af anstaltens afdelinger, de anbragte skulle anbringes, og hvordan de skulle behandles.³⁶¹

På De Kellerske Anstalters hovedanstalt i Brejning delte overlægen alle anbragte op i tre hovedkategorier: ”Skolebørn”, som var børn, der var i stand til at modtage en eller anden form for oplæring, og som igen blev underopdelt i a-børn og b-børn, alt efter om læger og plejepersonale vurderede, om de kunne tilegne sig boglige eller praktiske færdigheder. ”Arbejdsføre”, som var voksne mænd og kvinder, der blev vurderet som produktive, og som igen blev underopdelt efter evner og interesser i forhold til anstaltens tilhørende faciliteter i form af landbrug og værksteder. ”Asylisten”, som var de plejkrævende voksne og børn, hvor forsorgsopgaven overvejende var af hygiejnisk og forplejningsmæssig natur.

På den meget store anstalt i Brejning var der langt hen ad vejen overensstemmelse mellem kategorierne og bygningsmassen, der rent fysisk var markeret i røde, hvide og gule farver, og hvor man kunne sætte anbragte sammen med andre med de samme behov for derved at gøre afdelingerne mere ensartede og behandlingen mere rationel – f.eks. ved at samle alle dem, der skulle fikseres om natten, på et sted. På andre anstalter forholdt det sig anderledes. På Karens Minde, hvor bygningsmassen var mindre, nøjedes overlægen f.eks. med at opdele anbragte i ”dårligt fungerende” og ”bedre fungerende”.³⁶²

359 Belægningsliste for Statens institut for talemiddelen 1.1.1936: J.nr. 15/4, 1935, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 268, RA.

360 J.nr. 105-121, 1933, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 213, RA.

361 Vedtægt for ledelsen af de danske åndssvageanstalter, gældende fra 1.7.1939, trykt i: Betænkning om åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer. Betænkning nr. 204, København 1958, s. 169-171.

362 Kirkebæk, 2007, s. 71.

Men når overbelægning prægede institutionerne, blev de fysiske rammer udfordret, så ideal og realitet ikke stemte overens. En afdelingslæge fra Vodskov omtalte i 1949 åndssvageforsorgen generelt som en samling ”mammutanstalter” med ”håbløse byggemuligheder”.³⁶³ Det var da heller ikke usædvanligt, at personalet i forbindelse med overbelægning begyndte at blande kategorierne, for at logistikken kunne gå op. Således hedder det i 1951 om Ebberødgård, at en del voksne optog pladser på børneafdelingerne, ”fordi der ikke er plads andetsteds”.³⁶⁴ Forholdene på netop Ebberødgård gjorde da også i lange perioder kategoriseringen og dermed behandlingen problematisk. Det indrømmede overlæge P.A. Schwalbe-Hansen i november 1961, hvor Statens Åndssvageforsorg forsøgte at skaffe sig et overblik over afdelingernes forskellige anbragte:

”Eksempelvis skal jeg pege på afdeling G’s patientkategori”, skriver han sarkastisk i sin afrapportering. ”Her burde besvarelsen lyde: Kvinder, debile og idioter, unge og gamle, psykotiske og psykopatiske, spastikere og gymnaster, tykke og tynde, pernittengryn og sjuskedorter, pebermøer og vilde tøser, grimme og kønne, hjælpsomme og hjælpeløse, rolige og urolige, renlige og urenlige, uberørte og temmelig rørte, nemme og vanskelige og dertil nogle epileptikere, tunghøre og svagsynede m.m.”³⁶⁵

Underkategorierne ændrede sig løbende gennem perioden, efterhånden som der skete nybrud inden for behandling, eller der kom fokus på særlige diagnoser. Sådan skete det, da overlæge Preben Plum fra Rigshospitalet og Foreningen for Spastiske Lammede Børn i 1950 satte fokus på spastikere og på ortopædi og fysioterapi, og gjorde det logisk at samle dem fysisk (se også afsnittet om de glemte og gemte nedenfor). I de samme år kom der også fokus på åndssvage børns taleproblemer, og der blev ansat talepædagoger og skabt fælles undervisning med fokus på f.eks. læspen, udtalefejl og stammen.³⁶⁶

En anbringelse og kategorisering var ikke nødvendigvis en forsikring om en stabil tilværelse på den samme afdeling. Befandt man sig lige på normalitetsgrænsen, kunne der desuden ske skift mellem anstaltsanbringelse på forskellige afdelinger og en underskov af andre tilbud i form af ventetidshjem, fredeshjem og familiepleje. For en enkelt anbragt under åndssvageforsorgen indebar det, at hun over et halvt århundredes forsorg nåede op på mindst 51 forskellige adresser.³⁶⁷

363 *Nordisk Tidsskrift for Åndssvageforsorg*, 1949, s. 49.

364 Brev fra Ebberødgård til Østifternes Åndssvageanstaltens bestyrelse 9/3 1953: Udtagne journalsager (1925-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen, pk. 16, RA.

365 J.nr. 110, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 19, RA.

366 J.nr. B/7/72, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 69, RA.

367 J.nr. B/767, Sagsakter: A-Z (1930-1980), *Ebberødgård*, pk. 44, RA. Et andet eksempel på hyppige miljøskift ses hos hovedpersonen i Kragh, 2022.

Kategorisering og placering af de anbragte var i hele undersøgelsens periode først og fremmest en lægefaglig opgave. Gennemsigtighed omkring afgørelsen var særligt i de første år begrænset, og forslag om det modsatte mødte modstand. ”Jeg må – naturligvis – for mit vedkommende klart tage afstand fra, at jeg ved nogen form for møde skal have pligt til selv at orientere forældre om alt, hvad der står i deres barns journal”, skriver overlæge Gunnar Wad i Vodskov, da den lokale forældreforening efter mange klager om interne flytninger uden samtykke i 1969 krævede at deltage i behandlingsmøder om deres børn. ”Jeg tager ligeledes klart afstand fra, at journaler, for hvilke jeg er ansvarlig eller medansvarlig, af andre skal anvendes på sådan vis uden min godkendelse”.³⁶⁸

Den lægefaglige kategorisering er til stede i samtlige patientjournaler helt op til nedlæggelsen af særforsoget i 1980, dog med en vis tendens i retning af stadig mere individuelle hensyn. Hensyn fremskyndet af normaliseringspolitikken og den mulighed, som nye boformer gav, for ikke altid at skulle tage hensyn til bofællernes beskaffenhed. På samme måde finder man en stadig større specialisering og mere målrettede tilbud inden for de øvrige særforsoegsgrene.

Hierarki og uniformering

Udover kategorisering og indplacering var der på institutionerne et magtmæssigt hierarki, som på blindeinstitutter og døvstummeanstalter strakte sig fra forstanderen over lærerne til eleverne, og på åndssvageanstalterne og hos vanføreforsoget fra overlægen over plejerne til de anbragte.

Hierarkiet kom til udtryk på mange måder. Ligesom uden for i normalsamfundet kom det til udtryk i tiltaleformerne. På De Kellerske Anstalter i Brejning tiltalte alle ansatte stadig i 1960'erne overlægen i tredje person, var Des med overordnet plejepersonale og dus med ligesindede.³⁶⁹ Men hierarkiet kom også til udtryk i en udstrakt paternalisme, hvor overlægen tog beslutninger på vegne af sine ”patienter”. På tilsvarende vis havde afdelingsledere i åndssvageforsoget i de første årtier titler som ”husfader” og ”plejemoder”, som ganske vist signalerede hjemlighed, men også hvem der bestemte. Omvendt gik selv granvoksne kvindelige anbragte under betegnelsen ”piger”.

Hierarkiet kom også til udtryk i sproget på andre måder. I 1949 var der f.eks. kortvarigt en debat mellem læger og pædagoger inden for åndssvageforsoget om det formålstjenlige i at udskifte begrebet ”patient” med begrebet ”elev” for at betone, at åndssvage havde

368 Brev fra Gunnar Wad til Socialstyrelsen 3.12.1970 gengivet i ”Forældremøder”: J. nr. F/61, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA.

369 Bertelsen, 2008, s. 78.

læringsmæssige potentialer, men begrebet vandt aldrig rigtigt indpas.³⁷⁰ Først fra 1969 fik patientbegrebet en erstatning, da åndssvage lægerne begyndte at tale om "klienter".³⁷¹

Hierarkiet kom endnu tydeligere til udtryk i klædedragten. På samtlige særforsoresinstitutioner blev de anbragte nemlig i begyndelsen af den undersøgte periode uniformeret om end i forskellig grad. Fra Det Kongelige Døvtummeinstitut, hvor alt tøj blev mærket med et nummer, som derpå ofte blev gjort til kaldenavn for den anbragte, og til åndssvageforsoresinstitutionen, hvor den anbragte som noget af det første blev bedt om at lægge privattøjet og trække i en uniform produceret og udleveret af anstalten. Med det slidstærke stof stak de anbragte ud fra f.eks. overlægerne med de hvide kitler og oppasserne med deres guldtressede kasketter. Samtidig signalerede det for udenforstående, at de anbragte var fra institutionen, hvis de stak af.

På institutionsbilleder fra periodens første par årtier ses da også store skarer af ensartet klædte anbragte. "Ikke mindst i tidligere tid var det almindeligt, at denne beklædning havde et meget ensformigt og trist udseende", hedder det i 1958 om åndssvageforsoresinstitutionens beklædning. "Der er i de senere år i væsentlig grad rådet bod på disse mangler". En tilpasning af tøjet, så de anbragte i højere grad kom til at tage sig ud som menneskene i det omgivne samfund, blev en integreret del af det da nedsatte Åndssvageudvalgs forslag ud fra en idé om, at det var en let og effektiv måde at skabe normalisering på. "Udvalget henstiller derfor, at man søger tilvejebragt så smidige regler, at en ligestilling med den øvrige befolkning i denne henseende tilstræbes", som det står videre i udvalgets betænkning.³⁷²

Først året efter, i 1959, blev det muligt for pårørende til anbragte overalt i åndssvageforsoresinstitutionen selv at bestemme, hvilket tøj deres pårørende skulle have på og bringe det til anstalten, hvis de ønskede det.³⁷³ Til en vis grænse. Af medarbejderbladet for Forsorgscenter Lolland-Falster fremgår det nemlig så sent som i 1969, at den lokale overlæge havde nedlagt forbud mod, at kvindelige anbragte gik i lange bukser. Statens Åndssvageforsoresinstitution mente dog, at forbuddet "ikke harmonerer med bestyrelsens ønske om selvbestemmelsesret for beboerne bl.a. i denne henseende, og at det ikke kan godkendes".³⁷⁴

Der var desuden en tendens til, at det frie tøjlæg først og fremmest omfattede institutionernes mere ressourcestærke anbragte, mens plejerne ufortrødent iklædte de plejekrævende asylister ensartet og praktisk tøj skaffet af institutionen. I 1973 satte åndssvage lægen og

370 Se diskussion herom i flere artikler i *Nordisk Tidsskrift for Åndssvageforsoresinstitutioner*, 1949.

371 Omsorgsudvalgets rapport om det omsorgsmæssige arbejde omkring spisesituationen, 1972, stk. 3.3.

372 Betænkning om Åndssvageforsoresinstitutionen, nr. 204. 30. april 1958.

373 Ifølge Cirkulæreskrivelse nr. 10 af 22. maj 1962 gengivet i j. nr. F/61, "Forældremøder", Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA.

374 J.nr. VI A 5, 1969: Brevkopier (1968-1972), *Socialstyrelsen*, pk. 1, RA.

folketingspolitikeren Inge Krogh fokus på netop det problem, der ifølge hende blotlagde den manglende forståelse af, at også mennesker, som ikke kan udtrykke sig klart verbalt, ønsker at skille sig positivt ud, og hun påpegede, at smukt tøj skabe glæde ikke kun for de anbragte men også for de pårørende og for de ansatte, og faktisk kun havde en positiv afsmitning på omgivelserne.³⁷⁵

En meget markant form for regulering af de anbragtes udseende bestod i kortklipping af henholdsvis celleanbragte og de angiveligt seksuelt udfarende kvinder. Det første fandt sted i perioden fra anstaltens grundlæggelse og frem til afslutningen af Anden Verdenskrig, mens det andet udelukkende var et krigsfænomen. Da den tyske besættelsesmagt beslaglagde Sprogø i 1941, måtte de anbragte kvinder nemlig evakueres og sendes tilbage til hovedanstalten. Da De Kellerske Anstalter i Brejning blev betragtet som en åben anstalt, tyede plejerne til at klippe kvinderne, så de blev mindre attraktive og ikke stak af og plejede omgang med de tyske soldater. På den måde var institutionen fri for at låse dem inde. Så kortklippingen blev en erstatning for ø-anbringelsen.³⁷⁶

I forbindelse med cellestraf optræder kortklipping ofte i patientjournalerne fra Brejning, Vodskov og Ribe i de første år og var stadig en integreret del af celleanbringelsen under krigen. Således klagede faren til en 20-årig kvinde i 1944 over, at datteren efter en rømning i Vodskov var blevet anbragt i en kold kælder og klippet skaldet. Af sagen fremgår dog også, at der var temmelig uens praksis rundt om i landet, idet overlægen på Ebberødgård var ”erklæret modstander af klippinger og ikke tror på dens effektivitet som disciplinær afstraffelsesmetode”, og bestyrelsesformanden for Ebberødgård kaldte klippingen for ”middelalderlig tortur”. På institutionen havde man modtaget to unge piger, der var blevet maskinklippet i Brejning, fordi plejerne der ikke mente at kunne passe på dem. ”Pigebørnene, vi modtog, så forfærdelige ud, og jeg ville under ingen omstændigheder gå med til at anvende sådanne brutale metoder. Begge piger var dybt ulykkelige over skamferingen, som jeg i øvrigt må anse for ikke blot rå, men også ganske irrelevant, idet patienter, der vil løbe, løber alligevel”.³⁷⁷ Socialministeriet henstillede da også til, at ordningen ophørte, og i forbindelse med klagesager fra 1945 og 1946 oplyste anstalterne i både Vodskov og Brejning da også, at metoden ophørte sammen med befrielsen.³⁷⁸

375 Krogh, 1973, s. 3-8.

376 J.nr 43/61, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 479, RA. Se også Referat af Åndssvagenævnets møde den 23. januar 1942: Udtagne journalsager (1925-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, *Bestyrelsen*, pk. 50, RA, samt Diverse udvalgsmateriale (1941-1944), *Socialministeriet, Udvalget af 19.04.1941 angående den mod Børne- og Åndssvageforsorgen offentligt fremførte kritik*, pk. 1, RA.

377 J.nr. 43/28, 1944 Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 593, RA.

378 J.nr. 43/105, 1945, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 627, RA og J. nr. 40/138, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 665, RA.

Pladsforholdene

Særforsorgens institutioner fandtes i mange udgaver. Nogle var placeret i byerne, andre på landet, nogle var åbne, andre lukkede – og langt hen ad vejen bestemt af, hvor bygningerne af historiske grunde var anlagt og af den trusselsgrad, forstandere og læger vurderede, at de anbragte havde for normalsamfundet. Således kunne anbragte i døveforsorgen selv i den tidligste periode uden videre forlade anstalterne i fritiden, mens det modsatte oftest gjorde sig gældende i åndssvageforsorgen.

Men også inden for åndssvageforsorgen var der store forskelle. Fra de anbragte i familiepleje, der havde forholdsvis megen frihed, over til De Kellerske Anstalter i Brejning og Åndssvageanstalten i Vodskov, hvor man rådede over såkaldt åbne anstalter med udstrakt terrænfrihed for dem, der fulgte reglerne og forblev på anstaltsområdet. Og fra ø-filialernes frie, men temmelig indskrænkede frihed og til Ribe og Rødbygårds hermetisk lukkede afdelinger (se meget mere i afsnittet nedenfor om frihed, fritid og familiekontakt).

Det er dog vigtigt at pointere, at friheden for de anbragte generelt blev større i kølvandet på normaliseringspolitikken fra omkring 1960, hvor der også gradvist kom flere nye institutioner til, så flere blev indskrevet uden f.eks. at være anbragt på en totalinstitution. Der skete samtidig en vækst i antallet af eksternatskoler og børnehaver, som gav mange, indskrevet i særforsorgen, mulighed for at bo hjemme hos familien. I dette afsnit fokuserer vi dog primært på totalanstalterne og deres bygningsmasse.

Institutionspræg

De af særforsorgens totalanstalter, som blev oprettet helt frem til normaliseringspolitikens fremvækst efter 1959, mindede i høj grad om tidens sygehusarkitektur. Det vil sige, at bygningerne forekom storslåede og afspejlede, at der inde på den anden side af murene blev udført en væsentlig samfundsopgave. De smukke omgivelser blev anset som et led i behandlingen, og der var særligt i åndssvageforsorgen på samme måde som i psykiatrien en idé om, at regelmæssige bygninger skaber regelmæssige sind.³⁷⁹

Inden for murene var institutionerne mere forskelligartede. Institutionerne for blinde, døve og talelidende havde opbygningen med spisesale, opholdsstuer og sovesale til fælles med åndssvageforsorgen, men som et hjem for børn og unge var der samtidig et større fokus på hjemlighed med billeder på væggene og pynt i vinduerne – at dømme fra fotografier af institutionernes interiører.³⁸⁰ I åndssvageforsorgen kom behandlingsfokusset derimod til udtryk i et klassisk sygehuspræg. Interiøret havde de fleste steder et sterilt og skrabet udseende uden for mange visuelle adspredelser. Sygehuspræget var dog mest udpræget blandt asylisterne, som blev anset for de mest behandlingskrævende, mens man i den anden ende af skalaen fandt beboerne på f.eks. Livø og Sprogø, hvor det netop var et væsentligt led i

379 Duedahl, 2019, s. 43.

380 Se f.eks. Strandsbjerg, 1998, s. 53-61.

behandlingen at signalere hjemlighed over for mennesker, der helst ville stikke af. Først med betænkningen i 1958 fik åndssvageforsorgen fokus på det forhold, at der helt overordnet set havde været "lagt for lidt vægt på at skabe så hjemlige forhold som muligt for patienterne".³⁸¹ Der blev taget initiativ til at ændre forholdene, og bl.a. diskuterede de jyske anstalter, om der skulle blomster i vinduerne. Men budgetposten til pynt og hygge var et let sted at spare, og overlægen i Brejning anslog, at udgiften til den slags maksimalt udgjorde fire procent af hans egen husholdning, og at blomsterne nok ville være til større glæde for plejerne end for de anbragte. Det var nu ikke alle, som var helt enige.

"Jeg tror ikke, at man skal undervurdere blomsternes betydning på afdelingerne", replicerede overlæge Gunnar Wad i Vodskov. "Det er vel rigtigt, at vi i vores private hjem kunne nøjes med 4 pct. til blomster. Men man glemmer, at vi jo har så mange andre ting at pynte op med. Ens kone, ens kones kjoler, ens børn, ens sofapuder, ens malerier, ens mange farver på møbler og vægge etc. etc. Blomster er vel nok, når alt kommer til alt den billigste og nemmeste måde at pynte op på afdelingerne".³⁸²

Netop Vodskov gik foran, og allerede det følgende år var hele ni afdelinger på anstalten – og dermed flertallet af dem – forsynet med fjernsynsapparater, og institutionen var også i fuld gang med anskaffelsen af dem på de øvrige jyske anstalter.³⁸³

Det skete også, at kiosker og boglader forærede institutionerne gamle blade, som de anbragte kunne fornøje sig med, men at indrette mere hjemligt var ikke så let, for særforrens bygningsmasse var ikke indrettet til det. Ganske vist forsøgte anstaltsbestyrelserne løbende at håndtere problemet ved at opsætte skillevægge og ved at opkøbe bygninger til nye afdelinger, men næsten hver gang endte det med, at de også blev overfyldte for at nedbringe ventelisterne, og så blev det igen svært at få plads til nye møbler m.v.³⁸⁴

Det lykkedes først for alvor, da der i løbet af 1960'erne og 1970'erne flere steder blev oprettet mindre boenheder med enkeltværelser og med plads til et mere individualiseret interiør. Men så længe de store totalanstalter eksisterede, var der fortsat lakuner med de gammel-dags forhold. Da ombudsmanden i 1975-76 tog på en rundrejse til de store anstalter for at vurdere forholdene med egne øjne, bemærkede han det stærke institutionspræg flere steder (se kapitel 17).

381 Betænkning om åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer. Betænkning nr. 204, København 1958, s. 44.

382 Brev fra Gunnar Wad til O. Marthinsen og Martin Clausager, 19.5.1958, i "Alumners adspredelser og fornøjelser": J.nr. A/13, Journalsager, *Vodskov Åndssvageanstalt*, pk. 2004-6, RA.

383 Notat vedr. fjernsynsapparater, 8.7.1959, i "Alumners adspredelser og fornøjelser": j.nr. A/13, Journalsager, *Vodskov Åndssvageanstalt*, pk. 2004-6, RA.

384 J.nr. B/192, Journalsager vedr. administration (1942-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen, pk. 5, RA

”Da nogle af sovestuerne helt mangler stole og udsmykning, og da den lange, forholdsvis brede gang gennem afdelingen mangler møbler og udsmykning, kan afdelingen – der i øvrigt i de fleste henseender svarer til de øvrige afdelingers gode standard – til dels virke lidt kold og ’hospitalsagtig’”, noterede han f.eks. om et besøg på Hald Ege.³⁸⁵

I Vodskov fandt han, at enkelte bygninger måtte ”betragtes som utilfredsstillende” med tarveligt møblement og uden mulighed for privatliv. Også i Brejning fandt han afdelinger med ”påtvunget fællesskab”, hvor nogle anbragte i fritiden måtte opholde sig i sovestuer med en møblering og indretning, som gjorde dem ”uegnede til at aflaste de almindelige fælleslokaler som opholdsværelse i fritiden”, og ude af stand til at sikre de anbragte nævneværdigt privatliv. ”Betydelige grupper af klienter lever under forhold, som vurderet ud fra humanitære synspunkter må anses som klart utilfredsstillende”, lød ombudsmandens konklusion. Værst så det dog ud på Ebberødgård, hvor ombudsmanden konstaterede, at ”levevilkårene for klienterne ikke kan anses for forsvarlige”.³⁸⁶ Da han i årene efter, i 1976 og igen i 1978, vendte tilbage til Ebberødgård på fornyede inspektionsbesøg, var en del af de kritiske punkter rettet op, men der var fortsat for mange anbragte, store sengestuer med for mange senge og en mangel på opholdsrum.³⁸⁷

Overbelægning og underbemanding

Pladsmangel var gennem alle årene et omfattende problem inden for alle dele af særforsorgen. Således kunne en avis i 1934-35 berette om særdeles kritisable fysiske rammer på Det Kongelige Døvstummeinstitut, hvor mangel på plads tvang instituttet til at anbringe syge børn i en gammel, utæt militærbarak præget af ”muggen, rådden lugt” og ”gennemtræk”. Barakken blev delt med en række blinde børn med fare for, at de smittede hinanden.³⁸⁸

Særligt åndssvageforsorgen var fra begyndelsen præget af pladsproblemer, og der blev løbende investeret og udvidet, sådan som det var tilfældet med f.eks. oprettelse af de nye anstalter Sølund (1934) og Andersvænge (1940). Men pladsmanglen fortsatte, og i efteråret 1954 besluttede et statsligt nedsat åndssvageudvalg at gennemføre en egentlig ”pladsundersøgelse” for at vurdere omfanget af den reelle overbelægning og pladsproblemer. For at gøre det måtte de fastsætte en pladsnorm, der angav det absolutte minimumskrav pr. anbragt. På baggrund af en række observationer fastslog Sundhedsstyrelsen, at det mindst forsvarlige var fire kvadratmeter plads per anbragt i soverummene og tre kvadratmeter per anbragt i

385 Ombudsmandens rapport til Socialstyrelsen vedr. Hald Ege, 28.7.1976, i ”Ombudsmandssagen”: j.nr. O/32, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-157, RA.

386 Folketingets ombudsmands beretning for året 1975, s. 572.

387 Folketingets ombudsmands beretning for året 1976, s. 319-340 og 1978, s. 336-337.

388 *Nyt Dagblad*, 10.3.1934 og 5.4.1935.

opholdsrummene.³⁸⁹ Resultatet af undersøgelsen var, at der på åndssvageanstalterne var en samlet overbelægning i sovesalene på 1491 pladser, mens der i forhold til opholdsrummene var en overlægning på 2442 anbragte. Faktisk viste undersøgelsen, at der var overbelægning på samtlige af åndssvageforsorgens anstalter med undtagelse af på Sprogø.³⁹⁰

Overbelægningens konsekvenser blev forværret af en samtidig personalemangel især på de mest nedslidte anstalter. Ifølge forældreforeningen LEV var det denne uheldige kombination af overbelægning og underbemanding, der på Karens Minde i 1956 blev rapporteret, medvirkende til, at personalet følte sig tvunget til at ty til kadaverdisciplin og lussinger som metode til at skabe orden, hvad der ikke havde været nødvendig under andre forhold. Overbelægningen blev anslået til 32 pct.³⁹¹

Der skete fra slutningen af 1950'erne en vis udbygning især af åndssvageforsorgen, men de bygninger, institutionerne fik tilbudt, var ofte gamle og nedslidte sanatoriebygninger, og forældrene var ofte ikke glade for at få flyttet deres pårørende dertil. Så "den væsentligste – for ikke at sige den eneste for os acceptable grund til, at vi overtager dem", skriver overlæge Martin Clausager fra Brejning i 1959, "er den, at vi må have vor belægning ned, og vor pladsmangel afhjulpet".³⁹²

Netop det år havde man i Vodskov store problemer med at få plads til kvindelige asylister og bad derfor Brejning om at tage nogle, men det blev afslået, for, som Clausager forklarede Wad, så havde han selv "næsten daglig det største besvær med at skaffe plads til de asylister, som lever under uantagelige forhold. Frk. [navn udeladt] [ansat på kvindeasylet] er forstående, men kan jo ikke hekse. 182 patienter på afdeling D er topbelægning ... Jeg er ked af det, men hvad skal jeg gøre?"³⁹³

Da åndssvageforsorgen i april 1961 nedlagde ø-internaterne på Livø og Sprogø, kom flere af de domsanbragte tilbage til anstalterne, og de skulle indgå i de overfyldte og underbandede afdelinger, hvor plejerne allerede i forvejen var pressede. Det mærkede de på en af Ebberødgårds lukkede afdelinger, hvor personalet undertiden stod helt alene med de vanskelige anbragte. "I den uhensigtsmæssigt indrettede afdeling har vi 45 patienter, som

389 Åndssvageforsorgens pladsforhold. Pladsundersøgelsen 1956, s. 4 og Betænkning om åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer. Betænkning nr. 204, København 1958, s. 118-119.

390 Betænkning om åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer. Betænkning nr. 204, København 1958, s. 120.

391 *LEV-bladet*, 1958, årgang 7:6. Se kapitel 11 om vold. Det samme argument bruges også om fikseringer, se kapitel 13 om tvang.

392 Brev fra Martin Clausager til Gunnar Wad, 30.1.1959, i "Resenlund": J.nr. K/48, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-139, RA.

393 Brev fra Martin Clausager til Gunnar Wad, 30.1.1959, i "Resenlund": J.nr. K/48, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-139, RA.

alle er urolige og besværlige, og hvoraf i øjeblikket seks burde have været på Rødbygård eller Livø”, hedder det tre måneder senere. ”Til disse 45 krudtkarle har vi to førsteplejere og 12 plejere, inklusive nattevagter. Dette betyder, at der på visse tider af døgnet, særlig morgen og aften, hvor patienterne er spredt i to etager, kan være tidspunkter, hvor der kun er én funktionær i hver etage. Dette er med den nuværende belægning og overbelægning forhold, der indebærer en alvorlig risiko for katastrofer”.³⁹⁴

Forældreforeninger kritiserede pladsforholdene, og overlægerne bakkede dem op. Myndigheder og politikere erkendte problemerne, udvidede løbende kapaciteten, men henholdt sig også til manglende samfundsøkonomisk evne eller de periodevise byggestop i den offentlige sektor. Det sidste var tilfældet, da sundhedsmyndighederne i 1963 erklærede Karens Minde for uegnet som institution, og den blev alligevel opretholdt med den begrundelse, at anstalten var fyldt med anbragte, som der ikke var andre steder at placere.³⁹⁵

Med normaliseringspolitikken blev der givet en slags løfte om bedre og mere moderne anbringelser i særforplejningen, som pegede væk fra de store anstalters regulerede institutionsliv. Det viste sig dog at gå langsomt, når vi ser på pladsforholdene, og i april 1963 satte forældreforeningen LEV sammen med flere nyhedsmedier fokus på pladsforholdene, mens overlægerne beredvilligt viste rundt. Journalister beskrev i *Jydske Tidende* således, hvordan Kvindeasylet i Brejning var indrettet med lokaler oprindelig beregnet til 80 mennesker, men i virkeligheden husede 180 anbragte.³⁹⁶

”På alle 33 afdelinger, ligger og sidder patienterne i trængsel”, supplerede *Information*. ”Chefen for børneafdelingen, overlæge Annelise Dupont, siger, at man er nødt til at holde de mest svagelige børn i sengen, fordi man ikke har plads til dem, skrev avisen, og beskrev toiletforholdene ”som i en kz-lejr”.³⁹⁷

Overlæge Jørgen Lenstrup på Karens Minde viste journalisterne, hvordan åndssvage børn var stuvet sammen i små og uhygiejniske rum uden mulighed for bad og almindelige toiletforhold, og hvor det var almindeligt, at 30 børn sad på potte samtidig i hjemmets lille skyllerum. Det havde allerede ført til én epidemisk tarminfektion, og det samme kunne ske igen.³⁹⁸

Overbelægningen og underbemandingen i de dårlige omgivelser og arbejdspresset fik i stigende grad plejepersonalet til at opfatte omgangen med de anbragte som et samlebandsarbejde frem for et kald.³⁹⁹ Det blev da også anerkendt af den ansvarlige overlæge Clausager,

394 Fra overlæge Annalise Dupont til bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg, 23.7.1960, i ”Kriminelle åndssvage”: J.nr. K/45, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-138, RA.

395 *LEV-bladet*, 1963, årgang 12:3

396 ”37 mennesker i to badekar”, *Jydske Tidende*, 21.4.1963.

397 ”1600 syge stuvet sammen under uhumske forhold”, *Information*, 10.4.1963.

398 ”Sådan behandler vi åndssvage børn”, *Information*, 21.3.1963.

399 Petersen, 1968, s. 157.

der i et brev fra februar 1969 nævner ”en utilstødelig overbelægning og yderst kritisable forhold (...) hvor patienterne lever under kår i fysisk og sanitær henseende, der ud fra nutidens standard kun kan betegnes som skandaløse”.⁴⁰⁰

Grundlæggende kredsede alle ny- og ombygninger om at finde den rette balance mellem areal per beboer og personalenormeringer, og derfor lod problemet sig ikke uden videre løse. ”Der er inden for den danske åndssvageforsorg 8.300 pladser”, konstaterede folketingspolitikeren og tidligere åndssvagehelæge Inge Krogh (Kristeligt Folkeparti) i januar 1976, ”og ved en tælling, der for nylig er foregået, har man fundet, at 4.992 af disse pladser er utilfredsstillende, altså næsten 5.000 utilfredsstillende pladser ud af 8.300”.⁴⁰¹ Også Folketingets ombudsmand bemærkede problemerne på de allerede omtalte inspektionsture i samme periode. Han henstillede f.eks. for Ebberødgårds vedkommende til ”en radikal begrænsning” i afdelingens antal af anbragte. Allerede i 1977 kunne LEV fortælle, at antallet af anbragte på institutionens lukkede afdelinger nu var nedbragt, men at de for få plejere gav udtryk for frustration, da der stadig ikke var tid til andet end den helt basale pleje, og at der i udstrakt grad fortsat måtte anvendes fikseringer og ske medicinsk neddysning af de anbragte. ”Forbedrede fysiske rammer er ikke nok til at menneskeliggøre tilværelsen”, som det hedder.⁴⁰² Da ombudsmanden vendte tilbage til Ebberødgård i 1978, bekræftede han billedet. Antallet af anbragte var blevet meget mindre, men det var fortsat ikke alle steder, at det i sig selv rettede op på problemerne. Selv fandt han afdelinger, hvor de anbragte, på grund af personale manglen, kun fik den helt basale pleje og f.eks. kun i meget begrænset omfang kom ud i fri luft – på to afdelinger drejede det sig om en halv time om ugen.⁴⁰³

Sovesalene

Anstalterne var især kendetegnet af deres sovesale, der i de første årtier ikke sjældent var indrettet med alt fra 30 senges stuer og helt op til omkring 60-80 senge og måske med en skammel ved hver seng til at lægge tøj på foruden en eller flere latrinspande, hvor de anbragte i løbet af natten kunne forrette deres nødtørft. Det gav ikke de store muligheder for at opretholde en privatsfære.⁴⁰⁴

På enkelte anstalter stod det ekstra skidt til. På Ebberødgård måtte personalet – ifølge forældreforeningen LEV – tage funktionærsenge i brug for at få plads til alle, og da institutionen løb tør for dem, begyndte man i 1953 at have anbragte liggende på madrasser på gulvet,

400 Brev fra overlæge Martin Clausager til Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg, 17.2.1969, i ”Forældremoder”: J.nr. F/61, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA.

401 Inge Krogh (KrF), 20.1.1976, l. behandling af f. t. beslutning. vedr. åndssvageforsorgen, *Folketingstidende*, 1975-76.

402 *LEV-bladet* 1977, årgang 26: 6/7.

403 Folketingets ombudsmands beretning for året 1978, s. 336-337.

404 *LEV-bladet*, 1957, årgang 6:2.

mens man på Andersvænge af pladsmangel indlagde anbragte børn på det stedlige sygehus for at skaffe dem tag over hovedet.⁴⁰⁵

Sundhedsstyrelsen fastslog det følgende år, at sengeafstanden skulle være minimum 80 cm, men på Ebberødgård var der afstande helt ned til 18 cm. Selv i de bedste af institutionens rum var der ikke mulighed for et privatliv, og da de pårørende samme år bad om i det mindste at få et skab ved hver seng til opbevaring af de anbragtes personlige ejendele, måtte institutionsledelsen erkende, at der ikke var plads.⁴⁰⁶

Den Europæiske Menneskerettighedskonvention, som blev ratificeret af Danmark i september 1953, betonede imidlertid retten til et privatliv – dvs. en sfære, hvor den enkelte netop uforstyrret kunne udfolde sin personlighed.⁴⁰⁷ Den tidsånd, som konventionen var udtryk for, kom siden til udtryk i den såkaldte normaliseringspolitik (se kapitel 5), og det var i kølvandet på den, at forholdene ændrede sig markant. Der blev op gennem 1960'erne sat skillevægge i mange af de gamle sovesale og bygget nyt, og i 1971 viste en ny sengepladsundersøgelse foretaget af Socialstyrelsen, at det i det foregående årti efterhånden var lykkedes at gøre op med de gamle store sovesale. Omvendt var det sådan, at de fleste stadig sov sammen med andre. Det gennemsnitlige antal senge per stue var nu nede på blot 2,7, og alene i det seneste år var antallet af enkeltværelser tilsvarende vokset fra 1.310 til 1.474, og de udgjorde nu 40 pct. af samtlige sovefaciliteter. Den største af de tilbageværende sovesale fandtes på Rødbygård med plads til 28 anbragte.⁴⁰⁸ Ved sengepladsundersøgelsen i 1977 var det gennemsnitlige antal faldet til 1,8 seng per stue.⁴⁰⁹

Tidlig sengelægning

En ting var sovesalene, noget andet sengetider. Tidlig sengelægning er et fænomen, som kendes fra både ansattes og anbragtes beretninger hele vejen op gennem åndssvageforsorgens historie, hvor mange husker, at de anbragte skulle i seng klokken 19 eller 20 afhængig af personalets vagtskifte, og uanset om de var børn eller voksne, mens andre fortæller om tider, der lå endnu tidligere – så tidligt som klokken 14 på store badedag (se kapitel 19).

Den megen tid i sengene blev bemærket af de pårørende i samtiden. En mor til en multi-handicappet pige i Brejning i 1958 bad allerede efter få ugers anbringelse om at få hendes

405 *LEV-bladet*, 1963, årgang 12:3

406 *LEV-bladet*, 1954, årgang 3:3; Åndssvageforsorgens pladsforhold. Pladsundersøgelsen 1956, s. 4 og Betænkning om åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer. Betænkning nr. 204, København 1958, s. 118-119 samt J.nr. B/192, Journalsager vedr. administration (1942-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen, pk. 5, RA.

407 Den Europæiske Menneskerettighedskonvention, 1953, artikel 8.

408 Berg, 1972, s. 14-20.

409 "Sengepladsundersøgelsen 1977", *S.Å.-nyt*, 16. årg., nr. 11-12, 1977, s. 13.

datter hjem igen, da hun ikke kunne klare at se datterens mange liggesår, og at hun var begyndt at tabe i vægt. ”Moderen fortæller om, hvordan det var en stor skuffelse for forældrene, at de så sig nødsaget til at tage [navn udeladt] hjem igen”, noteres det i patientsagen. ”De kunne altså ikke holde ud, at pigen skulle behandles så lemfældigt, som tilfældet var, og hvis moderens beretning er sandfærdig, hvad jeg ikke håber den er, så har vi heller ikke været overfor [navn udeladt], som vi skulle. På Kvindehjemmet synes moderen, hun faldt rigtig godt til, kun syntes moderen, de skulle ligge for meget i deres seng der”⁴¹⁰

Fænomenet med tidlig sengelægning eksisterede langt op i tiden. Når Folketingets socialudvalg eller ombudsmand tog på inspektionsture, var det i hvert fald et problem, de mødte. Da ombudsmanden i april 1976 var på inspektionstur til Hald Ege, fandt han således enkelte afdelinger, hvor de anbragte blev lagt i seng allerede klokken 18.⁴¹¹ Og da han året efter tog på inspektionsbesøg på Ebberødgård, konstaterede han, at der også fortsat der var afdelinger, hvor de anbragte blev lagt tidligt i seng grundet personalemangel.⁴¹²

Overvågning af seksualiteten

I åndssvageforsorgen, hvor der var mange voksne, er der i stort set samtlige gennemgåede patientjournaler notater om den anbragtes kønsliv. Det adskiller dem fra sager om anbragte i andre dele af særfororgen. Det blev f.eks. noteret, om vedkommende var seksuelt aktiv, havde fået menstruation eller havde tendenser til onani. Omgang med det modsatte køn var strengt forbudt i den første del af perioden. Kvinder i den fødedygtige alder skulle beskyttes, og onani forplantede sig let til de øvrige anbragte og fik tankerne hen på det, som det gjaldt om at holde tankerne fra. Normbrud kunne føre til reprimander, tvungent sengeleje og i gentagne tilfælde af fiksering og medicinering (se kapitel 13).

”Har ikke vist seksuel interesse”, hed det i 1936 – ganske tidstypisk – om en ung asylist, der blev anbragt i Vodskov. Men så blev han ældre, og i marts 1947 hed det pludselig, at ”afd[elingen] klager over, at han masturberer meget og i fuld offentlighed”. Overlæge og plejere besluttede på den baggrund at fikse manden, og efter et år prøvede de at give ham lidt frihed og satte ham på ”trilleholdet” – lektioner i brug af trillebøre – og den fysiske beskæftigelse så ud til at afhjælpe den seksuelle optagethed. ”Han masturberer mindre efter at han går mere frit omkring”, noteres det, men virkningen varede kun i få dage. ”Masturberer atter tiltagende”, skriver en plejer, som dog vurderede, at generelt gik det bedre med manden, fordi han havde noget at tage sig til, og kun fritiden blev taget i anvendelse. ”Han masturberer, så snart han kan få lejlighed til det, enten på opholdsstuen eller når han er kommet i seng.

410 Klient sag nr. 8821, Klient sager (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1402, RA.

411 Folketingets ombudsmands beretning for året 1976, s. 420-427.

412 Folketingets ombudsmands beretning for året 1978, s. 336-337.

Han er dog ganske klar over, at han ikke må, og respekterer til en vis grad irettesættelser, hvorfor man om dagen kan holde ham lidt i tømme, når man ser efter ham til stadighed”⁴¹³

Selvom de anbragte ofte var opdelt efter køn og i den tidlige periode ikke burde indgå i seksuelle relationer, så skete det alligevel, frivilligt eller ufrivilligt (se kapitel 12). Plejerne på ø-internerne var f.eks. bevidste om, hvad der foregik på værelserne, og for Livøs vedkommende særligt ude i skoven, og i nogle af patientjournalerne er det angivet i hvilken grad, de anbragte havde sex med andre anbragte. De ansatte greb her sjældent ind, og der var ifølge Birgit Kirkebæk en erkendelse af blandt enkelte overlæger, at når de anbragte ikke havde adgang til personer af det modsatte køn, så var der risiko for, at de i stedet indgik i homoseksuelle forhold. Åndssvage lægerne forsøgte alene at mindske mulighederne, f.eks. ved at undgå at sende unge og attraktive mænd til Livø, men ingen forestillede sig, at de unge mennesker kunne holdes helt i ro.⁴¹⁴ Men prisen for at tillade seksuelle forhold var, at de ifølge overlægerne forstyrrede, når de anbragte kom i land igen. ”Sprogøpiger har ofte lært homoseksualitet i en grad, så det er meget generende ved senere anbringelse”, udtalte overlæge P.A. Schwalbe-Hansen fra Ebberødgård således ved et overlægemøde i 1959.⁴¹⁵

Den stærkt regulerende tilgang til de anbragtes seksualitet kunne også have et beskyttende element. Da en yngre mand i Vodskov, som virkede dominerende over for de andre anbragte, en dag i 1964 ”blev grebet i analt coitus med en yngre lavtstående patient”, frygtede plejerne, at der var tale om et ulige forhold, og plejerne observerede derfor førstnævnte konstant og gav ham Truxal for at dæmpe adfærden. I februar 1966 kunne de konstatere, at han tilsyneladende var faldet til ro, for ”der har ikke siden ovennævnte været observeret nogen klare seksuelle overgreb over for medpatienter, men man må holde meget øje med ham, og medpatienterne er gennemgående meget bange for ham”, mens det i juni 1967 hed: ”Der har ikke været observeret nogen seksuelle overgreb over for medpatienter, men man har lidt en fornemmelse af, at deres angst for ham muligvis til dels kan skyldes, at han har forsøgt sig”⁴¹⁶

Meget ændrede sig med p-pillen og et nyt syn på seksualitet i løbet af 1960’erne. Fra at være et adfærdsmæssigt problem blev seksualitet i stigende grad set som en rettighed for også anbragte med forskellige former for handicap. Det var ikke mindst tilfældet i åndssvagefor-sorgen, hvor der var mange anbragte voksne af begge køn. Statens Åndssvageforsorgs årsmøde på Nyborg Strand i 1967 var således tilegnet de anbragtes seksualitet, og i kølvandet

413 Klientsag nr. 1072, Klientsager, *Vodskov Åndssvageanstalt*, pk. 180, RA.

414 Kirkebæk, 2013, s. 152.

415 Citeret efter Kirkebæk, 2004, s. 205.

416 Klientsag nr. 1312, Klientsager, *Vodskov Åndssvageanstalt*, pk. 220, RA.

på årsmødet fulgte til tider ophedede diskussioner især blandt grupper af ansatte om, hvordan de eventuelt kunne støtte anbragte i realisering af deres seksualitet, og hvorvidt dette var etisk forsvarligt.⁴¹⁷

Saniteten

Da toiletfaciliteterne på de store institutioner som udgangspunkt var indrettet med henblik på lige dele massepleje og overvågning af de anbragte, manglede privatsfæren også der. På åndssvageforsorgens institutioner foregik toiletbesøg ofte samlet og på toiletter indrettet i lange rækker uden afskærmende vægge imellem, og de var mange steder utidssvarende og uhygiejniske. Endnu i 1951 var der kun gammeldags tøndelatriner på Karens Minde, og det samme var i 1956 tilfældet på Lillemosegård.⁴¹⁸ På andre af særforborgens institutioner var forholdene nok generelt bedre. Som regel var der afskærmning, som det var tilfældet på Refsnæs. Til gengæld var der ikke låse i dørene, så de anbragte måtte råbe til de andre, at toilettet var optaget.⁴¹⁹

Badesituationen var på tilsvarende vis et spørgsmål om massepleje. Den daglige vask foregik på åndssvageforsorgens totalinstitutioner med vaskefade på sovesalene, hvor de arbejdsføre ordnede deres egen hygiejne, mens asylierne blev vasket af plejerne. De mest velfungerende asylier stod i en lang kø for at blive vasket, og de dårligere lå i sengen. Derudover var der den noget grundigere fællesbadning, som i Brejning om sommeren foregik samlet i en havbadeanstalt, og ved fællesbadning indendørs om vinteren. I 1949 besøgte Amtslægen i Vejle badeholdene i Brejning efter en klage fra en anbragt. Klagen handlede om de dårlige hygiejniske forhold, men giver et godt indblik i manglen på privatliv. Badningen foregik da i anstaltens badeanstalt hver 14. dag for de 135 anbragte på Mandshjemmet, og hvert badehold bestod af omtrent 35 personer:

"Efter afklædning foretages afsæbning af fødder og underkrop fra to zinkbaljer, der hver rummer ca. 30 liter oppisket sæbevand, således at ca. 17 alumner enes om en zinkbalje. Derefter finder afsæbning af hoved og hals sted fra en zinkbalje, ligeledes med ca. 30 liter oppisket sæbevand, men denne zinkbalje må hele badeholdet på ca. 35 alumner enes om. Efter denne primitive afsæbning føres alumnerne under kraftig varmtvandsbruse, hvorpå aftørring og påklædning finder sted. [...] Selve badeanstalten er gammel og utidssvarende, der forefindes kun to brusere, en stor og en lille, men kun den store benyttes".⁴²⁰

417 Kulick & Rydström, 2015. Se også Socialstyrelsen/Åndssvageforborgen, *Man kalder dem åndssvage. Et skrift om voksne åndssvage og deres vilkår*, København 1976, s. 8.

418 *LEV-bladet*, 1956, årgang 5:10

419 Kragh et al., 2016, s. 170.

420 J.nr. 40/116, 1949, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 779, RA.

Sundhedsstyrelsen anbefalede, at anstalten undlod den uhygiejniske fællesindsæbning, men tog ikke stilling til andet, og der blev da heller ikke i de følgende år ændret andet ved proceduren, som blev overvåget og udført af plejerne. På Lillemosegård var der i 1956 i alt 230 anbragte, men kun et enkelt badekar og én bruser til deling. Der var ingen omklædningsmuligheder i badebygningen, så de anbragte, som var af begge køn, måtte gå nøgne over gårdspladsen.⁴²¹

Dagbladet *Information* kunne samme år berette, at anstalten fortsat var uden rigtige toiletter, men forsynet med 14 gammeldags lokummer i gården, og på sovesalene – hvoraf den største rummede 60 mennesker – var der sat latrinspande frem om natten, og de var fyldt om morgenen. Forstanderen for Lillemosegård udtalte, at der ikke var sket sanitære forbedringer siden grundlæggelsen af institutionen i 1886.⁴²²

Sådanne faciliteter blev dog, efterhånden som det omgivende samfund var forvænt med bedre toiletforhold, i stigende grad set som for uværdige, og de blev gennem 1960'erne genstand for stor mediebevågenhed. Billeder af toiletter på række og uhumske bade faciliteter var stærkt medvirkende til den folkelig uvilje mod totalanstalten som boligform.⁴²³

Der skete da også en løbende opgradering af de fysiske faciliteter, men det tog tid, og der var store forskelle på tempoet. Endnu i 1969 var bade forholdene i Brejning ifølge forældreforeningen LEV yderst slette. På én afdeling var der tilsyneladende kun et enkelt badekar til 37 mænd, som alle var urenlige og med ble, og badekarret var ydermere placeret i kælderen, så plejepersonalet måtte løfte patienterne derned med håndkraft.⁴²⁴ Ved ombudsmandens besøg på de danske institutioner for åndssvage i 1975-76 (se ovenfor) fandt han de sanitære forhold forbedret enkelte steder, men generelt fortsat stærkt kritisable. I Vodskov og i Brejning samt på Rødbygård og på Ebberødgård fandt han stadig toiletter uden skillevægge.⁴²⁵ Det samme var tilfældet i februar 1979 på inspektionsturene til Ribelund, Løgumgårde og Lillemosegård, hvor de dårlige og "anstødelige" sanitære forhold fandtes på flere afdelinger i form af toiletter uden skillevæg og døre.⁴²⁶

421 *LEV-bladet*, 1956, årgang 5:10 og *LEV-bladet*, 1957, årgang 6:2

422 "Uhygiejniske forhold paa aandsvageanstalt", *Information*, 24.1.1956

423 Se f.eks. "37 mennesker i to badekar", *Jydske Tidende*, 21.4.1963; "1600 syge stuvet sammen under uhumske forhold", *Information* 20.4.1963; "Sådan behandler vi åndssvage børn", *Information* 21.4.1963.

424 *LEV-bladet*, 1969, årgang 18:1.

425 Ombudsmandens rapport til Socialstyrelsen vedr. Rødbygård, 5.5.1976, i "Ombudsmandssagen": j.nr. O/32, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-157, RA, samt Folketingets ombudsmands beretning for året 1975, s. 572.

426 Folketingets ombudsmands beretning for året 1979, s. 229-257.

Uddannelse

Uddannelse og oplæring til selvforsørgelse – om muligt – var en bærende idé i særfor-sorgen. De anbragte skulle ideelt set enten tilbydes en skolegang (som f.eks. på blinde- og døveinstitutionerne) eller en form for praktisk oplæring med henblik mulig beskæftigelse og måske selvforsørgelse. For flertallet på åndssvageforsorgens totalinstitutioner var der i den første del af perioden i højere grad fokus på oplæring med henblik på beskæftigelse på selve institutionerne, inden normaliseringspolitikken i tiden efter 1959 gav mulighed for tilknyt-ning til miljøer uden for anstalterne.

Undervisning i døve-, blinde- og vanføresærfor-sorgen m.v.

For børn og unge i store dele af særfor-sorgen var undervisningen henlagt til de statslige institutter og det helt centrale led i opholdet, selvom der for f.eks. døvstumme også eksiste-rede en småbørnsafdeling.⁴²⁷

Undervisningsplanerne viser, at undervisningen både indeholdt specifikke elementer, som knyttede sig til handicappet, som f.eks. blindeskrift, tegnsprog og mundaflæsning, og ele-menter af almenuddannelse i form af grundskolens klassiske fag som dansk, historie og matematik. Kvaliteten blev løbende fulgt fra ministeriel siden med indberetninger af ti-metal og planer.⁴²⁸ Undervisningens indhold ændrede sig dog løbende. For de døve elevers vedkommende pågik der f.eks. i 1940'erne en diskussion om de anbragtes nytte af tegnsprog – og om det ville føre til inklusion i "døvesamfundet" men eksklusion af "normalsamfun-det" – og på Vejle Taleskole lærte underviserne således hørehæmmede børn at tale, mens de statslige gjorde brug af tegnsprog, og det endte da efterhånden med, at der overalt blev givet tegnsprogsundervisning.⁴²⁹

For gruppen af talelidende gjorde desuden det særlige forhold sig gældende, at behand-lingstiden på taleinstituttet var individuel (se kapitel 8). Typisk varede undervisningen kun tre til fire måneder, men i visse tilfælde og ikke mindst for hørestumme og ordblinde måtte der påregnes længere tid, undertiden op til to år, og i særlige tilfælde tre år. Undervisningen foregik på hold, hvor talen blev trænet, men der blev til gengæld kun i begrænset grad ydet undervisning i almindelige skolefag. Taleundervisningen varede nemlig fem timer dagligt, hvorefter der var et par timers "beskæftigelsesundervisning" i fritiden som sløjd, håndar-bejde og gymnastik. Det betød, at eleverne med lange ophold kunne komme langt bagud i de almindelige skolefag sammenlignet med klassekammeraterne på hjemskolen. Først fra

427 J.nr. sagsnr. 105-121, 1933, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særfor-sorgskontoret*, pk. 213, RA.

428 J.nr. 10/17, 1934, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særfor-sorgskontoret*, pk. 233, RA.

429 J.nr. 13/23, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særfor-sorgskontoret*, pk. 581, RA.

1954 blev undervisningsstrukturen ændret, så der blev undervist i almindelige skolefag af uddannede talelærere i klasser og i individuel taletræning dagligt.⁴³⁰

Undervisning i åndssvageforsorgen

Der var fra 1933 undervisningspligt også for "åndssvage" børn. Det var dog mest et teoretisk fænomen, da der kun i meget begrænset omfang blev tilbudt undervisning. Skoleundervisning kunne i starten af perioden kun tilbydes på Gammel Bakkehus, De Kellerske Anstalter i Brejning og Åndssvageanstalten ved Vodskov. Her blev nogle børn dog hurtigt hægtet af den almindelige boglige undervisning og sat til praktisk oplæring. Det kunne, som nævnt tidligere, være i form af et såkaldt "trillehold", hvor de pågældende lærte at håndtere en trillebør. Asylister blev anset for direkte ikke-underviselige, hvilket ofte resulterede i perioder uden nogen målrettede forsøg på aktivering.⁴³¹

Den tyske besættelse af Danmark satte imidlertid gang i en ny bevægelse om end utilsigtet.⁴³² Krigen resulterede i, at flere afdelinger blev beslaglagt til brug for kontorer og kaserner, så åndssvage lægerne var nødt til at hjemsende en række anbragte. Det førte i 1944 til, som en praktisk nødforanstaltning, oprettelsen af en eksternatskole i Aarhus under De Kellerske Anstalter. Ordningen betød, at de anbragte kunne bo hjemme hos forældrene og gå i eksternatskole om dagen. Det viste sig at blive en meget populær ordning hos forældrene, og kombineret med voksende kritik af den manglende undervisning i åndssvageforsorgen samt muligheden for at nedbringe ventelisterne, fik det også overlægerne til at gå i brechen for eksternatskoleordningen. Bl.a. LEV skubbede kraftigt på, for at der skulle være reel undervisningspligt, og forældrenes eneste anke var, at børnene fortsat skulle inddrages under åndssvageforsorgen for at benytte sig af eksternatskolerne, så først da Socialministeriet i 1954 gav tilladelse til, at børn kunne optages uden inddragelse under forsyrg, blev skolerne for alvor tilløbsstykker. I 1957 var der allerede oprettet i alt 20 eksternatskoler med plads til ca. 1.200 elever. De dækkede dog endnu kun omtrent halvdelen af landet, og der var brug for omtrent det dobbelte antal. Målgruppen var den, som ikke kunne klares via skolernes specialundervisning.⁴³³

430 Betænkning om åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer. Betænkning nr. 204, København 1958, s. 11-14 og s. 27.

431 Kirkebæk, 2001, s. 192.

432 Bank-Mikkelsen, 1982, s. 99-122.

433 Betænkning om åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer. Betænkning nr. 204, København 1958, s. 82-83 og Folketingsårbog 1961/62 s. 266-268, samt Notat til ministeren 4.11.1957 "vedrørende åndssvageforsorgens stilling": J.nr. B9/10, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 73, RA.

Undervisningen var endnu først og fremmest beregnet på de børn, der befandt sig i den højere ende af IK-skalaen og derfor ansås for at være underviselige. Med 1959-loven blev det dog fastslået, at der gjaldt en "undervisnings- og oplæringspligt" også for åndssvage børn og unge på syv til 18 år, og det førte til udbygningen af eksternatskolerne – også kaldet "de grønne skoler" – så der i 1962 var hele 35 specialiserede dagskoler, og i 1970 knap 70, rundt om i landet, hvilket også gav anledning til en pædagogisk udvikling inden for undervisningen af "åndssvage".⁴³⁴

På nogle af de store totalinstitutioner var hverdagen derimod fortsat præget af manglende undervisningstilbud. Det skyldtes bl.a. en lidt snæver forståelse af, hvad undervisning var, og at en stor gruppe asylistbørn fortsat blev betragtet som u-underviselige.⁴³⁵ Det var f.eks. tilfældet på Ebberødgård. En mor til en 12-årig anbragt dreng fortæller således i *LEV-bladet* i 1961, hvordan hendes søn, der blev anbragt med en IK på 75 i de fire år, der var gået siden anbringelsen, havde stået i stampe af mangel på aktivering. Børnene stod i timevis og kiggede ud ad vinduerne, fortalte hun og havde ikke noget at tage sig til. For de anbragte, som befandt sig lige på normalitetsgrænsen, betød de manglende læse- og skrivefærdigheder, at de var vanskeligere stillet, end de kunne have været, når de ansøgte om at komme ud af forsorgen.⁴³⁶

Samme år påbegyndte Statens Åndssvageforsorg imidlertid et forsøg på beskæftigelse af de såkaldte "rokkemænd" på Lillemosegård. Det var en svær begyndelse, men det lykkedes ikke desto mindre at adspredde dem og give dem oplevelser og livsindhold.⁴³⁷ Og beskæftigelsen af netop asylisten blev da også et centralt led i uddannelsen af plejere i forbindelse med oprettelsen af Personalehøjskolen på Islands Brygge i 1962, og det er i Statens Åndssvageforsorgs eget tidsskrift *S.Å.-Nyt* muligt at følge, hvordan der gennem 1960'erne og 1970'erne iværksættes en række forsøg og initiativer med henblik på aktivering af også de svageste anbragte. Vi har ikke undersøgt, hvor udbredte disse initiativer var på de enkelte institutioner. Der er dog næppe tvivl om, at ændringerne ikke skete lige hurtigt alle steder. På Ebberødgård var det et ressourcemæssigt spørgsmål, da overlæge Schwalbe-Hansen ikke mente, at han havde de personalemæssige kræfter til at beskæftige de dårligst udru-stede. Han mente, at personalenormeringen var et levn fra en tid, hvor anbragte blot skulle

434 Betænkning om åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer. Betænkning nr. 204, København 1958, s. 82-83; *Folketingsårbog* 1961/62 s.266-268 samt Bank-Mikkelsen, 1982, s. 123. Se også *S.Å.-Nyt*, nr. 9, 1975, der indeholdt flere artikler om åndssvageforsorgens skoler.

435 Referat 21.08.1973: Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1970-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 13, RA. Niels Bank-Mikkelsen, 1982, s. 123.

436 *LEV-bladet*, 1961: årgang 10:9 og j.nr. 43/69, 1937, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 349, RA.

437 Kirkebæk, 2001, s. 192.

opbevares. ”Det for lille personale kan ikke overkomme mere”, argumenterede han, for når ”to plejere skal holde øje med 40 urolige, urenlige, delvis psykotiske patienter, er det ikke let at få beskæftigelse i gang”, og ”skal patienter af denne type beskæftiges selv med ganske primitive ting, kræver det mindst en funktionær til hver tre-fire patienter”.⁴³⁸

Manglen på undervisning, oplæring og aktivering fortsatte. Så sent som i 1973 stod 1.700 børn under åndssvageforsorgen fortsat uden nogen skoleplads, hvilket var i klar modstrid med loven, og forholdene førte gentagne gange til politiske diskussioner i Folketinget.⁴³⁹ Men det gik dog fremad. Da ombudsmanden i juli 1976 besøgte Hald Ege konstaterede han, at der var 94 undervisningspligtige anbragte, og heraf modtog de 73 undervisning i skole, mens 19 blev på afdelingen om dagen, og to var på værksted.⁴⁴⁰ Året efter – i 1977 – var der på landsplan mindst 182 personer under åndssvageforsorg, som ikke havde et tilbud om undervisning, hvilket dog var en markant ændring i forhold til i begyndelsen af årtiet.⁴⁴¹

Beskæftigelse

Efter grundskolen blev de anbragte i særfor sorgen opdelt efter evner og uddannet inden for en række områder og ofte nogle, hvor der var tradition for at aftage mennesker med handicap. En del blinde fandt således vej til beskæftigelse som organister, klaverstemmere, børstenbindere og telefonister, mens en del i gruppen af blinde og døve blev anbragt på ”koloni”, som var en gård, hvor oplæringen først og fremmest var af landbrugsfaglig art.⁴⁴² Voksne epileptikere, indlagt på Filadelfia, skulle som del af behandlingen deltage i beskæftigelse, men det var ikke altid, at kolonien kunne tilbyde dem netop det. I 1960-61 nedsatte Socialministeriet et udvalg til at undersøge klager fremkommet i pressen over dette forhold. Udvalget konkluderede, at otte ud af 235 kvinder ikke var beskæftiget, mens samtlige mænd var, og at de eksisterende muligheder for uddannelse skulle udvides.⁴⁴³

Hvad angår beskæftigelse for de voksne anbragte i åndssvageforsorgen, omfattede den først og fremmest de arbejdsføre. En stor del blev udsluset gennem den kontrollerede familiepleje og fik typisk kønsopdelte opgaver som tjenestepiger og landbrugsmedhjælpere. Men

438 J.nr. F/II/0/1, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 290, RA.

439 Referat 21.08.73: Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1970-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 13, RA og FT 1969/70, Forhandlingerne: sp.5196-5200; 1971/72: sp.2761-2762; 1972/73: sp.8176-8178.

440 Ombudsmandens rapport til Socialstyrelsen vedr. Hald Ege, 28.7.1976, i ”Ombudsmandssagen”: j.nr. O/32, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 190-157, RA.

441 Referat 21.08.1973: Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1970-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 13 og FT 1969/70, Forhandlingerne: sp.5196-5200; 1971/72: sp.2761-2762; 1972/73: sp.8176-8178, 1978/79: sp.5546-5586.

442 J.nr. 19/5, 1933, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 203, RA.

443 J.nr. C/2/27, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 163, RA.

de arbejdsføres arbejdskraft var samtidig - og særligt i den første del af perioden - også en central del af åndssvageforsorgens drift. Mændene først og fremmest i landbrugsarbejdet og i værkstederne og kvinderne fortrinsvis i køkken, vaskeri og vævestuer og i forbindelse med rengøring og med pleje af asylierne.⁴⁴⁴

”Han har et praktisk håndelag og tager godt på et redskab. Han hjælper til med rengøring, brændselsbæring og lignende”, hed det således i 1951 om en ung mand anbragt i Vodskov. Året efter havde han fået nye opgaver: ”Hjælper til ved pasningen af de dårligere patienter, reder senge og boner gulv, flink til arbejdet. Villig og efterrettelig”, og i 1963 arbejdede han fortsat: ”Patienten går til hånde på afdelingen, er bl.a. flink til at holde toiletterne rene”.⁴⁴⁵

Normaliseringspolitikken ændrede imidlertid på totalinstitutionernes arbejdsforhold. Alle-rede i efteråret 1959 begyndte overlægen i Brejning at fritage enkelte anbragte fra det daglige arbejde. Det skyldtes i første omgang et ønske om at nedbringe de anbragtes arbejdstid. ”Det forekom os at være et naturligt ønske, at arbejdsføres arbejdstid blev nedskåret, idet den på et hjem var 51 ugentlige timer med en fridag hver anden uge, på et andet hjem 48 ugentlige timer med frihed hver fjerde søndag eftermiddag”, som det hedder i begrundelsen. ”Arbejdstiden er nu for det første hjemms vedkommende nedbragt til 48 ugentlige timer og for det andet til 45 ugentlige timer. Fridagsordningen er uændret”.⁴⁴⁶

Men normaliseringspolitikken indebar også, at det blev anset som normalt at bo ét sted og arbejde ét andet, og derfor blev der i begyndelsen af 1960'erne oprettet en række beskyttede værksteder i de nærmeste byer. Disse var små produktionsvirksomheder, hvor en del af de anbragte kunne løse lønopgaver for større virksomheder. For Ebberødgårds vedkommende f.eks. i Farum og for De Kellerske Anstalter f.eks. i Vejle og Kolding.⁴⁴⁷

På den tidligere omtalte inspektionstur til åndssvageforsorgens institutioner, som ombudsmanden foretog i 1975-76, konstaterede han imidlertid, at der var store forskelle på graden af beskæftigelsen af de anbragte. På Rødbygård, hvor en del var anbragt, fordi de blev betragtet som adfærdsvanskelige, var kun 131 ud af de 375 anbragte beskæftiget på værksteder, og de 152 var tilsyneladende slet ”ikke muligt at beskæftige”, og de var derfor overladt til den adspredelse, der fandt sted på afdelingerne.

Også i Brejning fandt ombudsmanden de anbragtes grad af undervisning og beskæftigelse ”væsentligt under det niveau, som tilsiges af både humanitære og behandlingsmæssige

444 Duedahl, 2019, s. 69-77.

445 Klientsag nr. 1312, Klientsager, *Vodskov Åndssvageanstalt*, pk. 220, RA.

446 Brev fra Martin Clausager til Niels Erik Bank-Mikkelsen, 17.1.1960, i ”Kritik”: J.nr. K/39, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-137, RA.

447 J.nr. F/II/0/1, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 290, RA samt memo til bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg, 21.3.1962, i ”Faciliteter”: J.nr. F/54, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA.

hensyn”, og ”som var en forudsat målsætning i forbindelse med gennemførelsen af loven af 1959 om forsorgen for åndssvage”.⁴⁴⁸

Privatøkonomi

Det var i den tidlige del af perioden ikke tanken, at anbragte i særforsorgen skulle have en privatøkonomi, eftersom de fik kost og forplejning på anstalten. Der var dog tidligt ønsker om at indføre lommepenge, som gjorde de anbragte vant til at omgås penge og klar til et eventuelt liv væk fra anstalten. Vi kan f.eks. se, at forstanderinden på Det Kongelige Blindeinstitut på Refsnæs i 1936 anmodede om et lommepengebeløb på tre kroner per måned til hver af de anbragte til ”daglige småfornödenheder, de kan have brug for, og som vil kunne være dem til opmuntring, ligesom de rent naturligt ved særlige lejligheder kan føle trang til gennem smågaver eller på anden måde at ville glæde kammerater eller deres nærmeste familie”, som argumentet lød. ”Rent menneskeligt set vil det også være sundt og udviklende for dem, om de ligesom andre unge piger kan have et beløb – selvom det ikke er ret stort – til fri disposition”.⁴⁴⁹ Andre grupper kom senere med. Vi skal f.eks. frem til 1954, før finansudvalget gav tilslutning til, at der blev udbetalt lommepenge efter faste takster til de interne elever ved statens kostskoler for døde.⁴⁵⁰ Af en sag fra 1963 fremgår det, at anbragte i særforsorgen nu generelt fik lommepenge, og at institutionerne for børnenes vedkommende fulgte børneforsorgens takster. Kun forsorgen for vanføre og epileptikere havde hidtil haft særregler, idet den på visse punkter havde udbetalt vanføre mere, mens epileptikerne på Filadelfia havde fået udbetalt mindre.⁴⁵¹

Inden for åndssvageforsorgen blev der tidligt givet arbejdsføre åndssvage lommepenge og mulighed for at få udbetalt såkaldte arbejdsdusører. Ved en anbringelse tilhørte arbejdskraften ganske vist institutionen mod kost og logi, men omvendt fremmede pengemidler arbejdslysten. Dog var satserne generelt lavere her, og på foranledning af forældreønsker om højere beløbstørrelser undersøgte Åndssvagenævnet i 1952-53 omfanget. Det viste sig, at der var en stort set ensartet praksis på tværs af åndssvageanstalterne, idet lommepenge og arbejdsdusører blev gradueret i størrelse under hensyn til de anbragtes arbejdsevne og forståelse af pengenes værdi. Det højeste beløb, som da kunne udbetales til de mest arbejdsduelige anbragte, var en krone ugentlig, mens de øvrige fik udbetalt mindre beløb eller slet intet. I gennemsnit blev der udbetalt 20-30 kroner årligt per anbragt.⁴⁵²

448 Folketingets ombudsmands beretning for året 1975.

449 J.nr. 20/8, 1936, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 306, RA.

450 J.nr. G/6/120 1959, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 238, RA.

451 J. nr. F/0/32, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 264, RA.

452 Læg B111: J.nr. B/766/131, Journalsager vedr. administration (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 3, RA.

Ønsket om at hæve beløbsstørrelserne faldt dog ikke i god jord overalt. F.eks. undrede overlægen på Andersvænge sig i marts 1956 over nytten af at give anstaltens 176 asylbørn lommepege, ”da mange af dem jo er så lavtstående, at de ikke har forstand på, hvad der gives dem”.⁴⁵³

Det endte med et kompromis, som indbefattede en generel beløbsstigning og en fortsat graduering af, hvem der skulle have mest, da Socialministeriet samme år godkendte, at der på de jyske hovedanstalter kunne udbetales et beløb på gennemsnitlig 47 kr. årlig per anbragt og på filialanstalterne et noget mindre beløb årligt, og med en lignende ordning for Østifternes Åndssvageanstalters vedkommende.⁴⁵⁴

Invalidepensionsreformen, i første omgang kun for folk med sygekassemedlemskab, satte gang i en ny og større diskussion, ikke mindst da det fra 1. april 1961 reelt også blev muligt for anbragte på særforborgens institutioner at få invalidepension. Diskussionen handlede om, hvorvidt de anbragte skulle informeres om muligheden og have hjælp til at ansøge, om nogen af de anbragte ville ende med store opsparinger, om de ville bruge pengene på slik og andre usunde sager, og om hvem der skulle holde styr på pengene på vegne af de anbragte. I begyndelsen ansøgte institutionerne i overvejende grad kun til de anbragte, som, lægerne skønnede, fik glæde af det, og som så kunne betale ferierejser, tøj og andet med deres egne pengemidler.⁴⁵⁵ Men fra 1965 søgtes invalidepension til alle eksternt anbragte og til dem, der stod lige foran udskrivning, og efterhånden som årene gik, søgte institutionerne stort set til alle.⁴⁵⁶

Kostforhold

Kosten på særforborgens institutioner fulgte som regel en fastlagt kostplan, som i de første år var forskellig fra anstalt til anstalt, men som regel den samme uge efter uge.

De fleste ansatte havde kost som del af deres ansættelse, og der var på åndssvageanstalterne i den første del af perioden ofte to slags mad, ”patientkost” og ”funktionærkost”, der som regel blev spist forskudt og i separate rum. Funktionærkosten var kvalitetsmæssigt bedst. Desuden var patientkosten delt op i asylistkost, som ofte var grøddretter, og de arbejdsføres kost, som oftere var tørkost og rigeligere grundet det arbejde, de udførte. Der var over årene

453 J.nr. B/111 og B/192, Journalsager vedr. administration, (1942-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen, pk. 3, RA.

454 Betænkning om åndssvageforborgens afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforborgens problemer. Betænkning nr. 204, København 1958, s. 79-80.

455 Se læg vedr. invalidepension til åndssvage: J.nr. H/0/38, Journalsager (1959-75), *Statens åndssvageforborg*, pk. 300, RA. samt Adgang til at søge invalidepension f. patienter under åndssvageforborgens: j.nr. 5109/38-5109/51, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2382, RA.

456 Se læg ”Folke- og invalidepension m.v.”, J.nr. H/0/38, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforborg*, pk. 300, RA.

gentagne klager over patientkostens beskaffenhed, både over mængden og indholdet, men klagerne hjalp sjældent.⁴⁵⁷

Gunnar Wad fik i sine første år som læge i Brejning "et stærkt indtryk af, hvor tilfældigt der handles med hensyn til kosten".⁴⁵⁸ Han fortæller således om, hvordan han i 1936 på anstalten fandt en række tilfælde af øjentørsot og andre sygdomme på børneasylterne, som viste sig at skyldes kostens manglende næringsværdi.⁴⁵⁹ Nu fik mange mennesker i 1930'erne ganske vist en dårlig kost, men ifølge Wad handlede det i dette tilfælde om manglende bevidsthed om kostens sammensætning. Socialministeriet satte i 1938 gang i en undersøgelse af kostforholdene og udarbejdelsen af forslag til en fælles kostordning for åndssvageanstalterne.⁴⁶⁰

Der blev lavet en særlig minutiøs undersøgelse af maden på åndssvageanstalten i Ribe, som især påpegede manglen på variation i maden. F.eks. fik samtlige alumner de samme forretter året rundt. "De mest anvendte retter til samtlige alumner var mælkesupper. Vandgrød blev hyppigt anvendt som middagsret, selvom der i tørkosten blev givet bygvandsgrød om aftenen". Men der var også andre kritikpunkter. F.eks. frembød asylisterne efterretter næsten heller ingen variation. "Asylierne spiste dag ud og dag ind hachis med kartoffelmos, kun afløst en gang om ugen af grøntsagsfrikassé og en gang om ugen af en næringsfattig makaronibudding, og endelig en meget sjælden gang af en ret som brunkål".⁴⁶¹

Kalorieindholdet for de anbragte var dog udregnet sådan, at den var præcis tilstrækkelig på de fleste afdelinger med enkelte undtagelser. Således fik de kvindelige asylister kun 1.950 kalorier om dagen, men havde efter de nyeste amerikanske udregninger behov for minimum 2.400 kalorier om dagen. Det var et alvorligt kritikpunkt i rapporten. Asylisterne manglede desuden tilskud af grøntsager og fisk. Den overordnede konklusion var, at de anbragte i åndssvageforsorgen led af en generel mangel på vitaminer, og at der måtte en ændring til først og fremmest for asylisterne. Men konklusionen var fulgt af en erkendelse af, at kostforholdene grundet tider med rationering var vanskelige at reformere. Noget var der dog at gøre.

457 Kostforholdene på Åndssvageanstalten i Ribe, 1940: j.nr. K/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-128, RA.

458 Brev fra Gunnar Wad til bestyrelsen for De Kellerske Anstalter, 27.10.1954: J.nr. K/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-128, RA.

459 Notat dateret 1.11.1954: j.nr. K/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-128, RA.

460 Brev fra Gunnar Wad til bestyrelsen for De Kellerske Anstalter, 27.10.1954: J.nr. K/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-128, RA.

461 Kostforholdene på Åndssvageanstalten i Ribe, 1940: j.nr. K/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-128, RA.

Resultatet på anstalten Hübertzminde var f.eks., at mængden af grød næsten blev halveret og kosten en anelse mere varieret, så de anbragte blev sikret de nødvendige vitaminer.⁴⁶²

De let ændrede kostforhold standsede ikke de anbragtes jævnlige utilfredshed med maden. Der findes fra perioden lige i kølvandet på undersøgelsen adskillige klager over kosten. Således klagede en forælder over, at hendes søn, som var anbragt på Ebberødgård, ikke fik nok at spise. To år senere klagede en anbragt fra samme sted til kongen. ”Vi får ikke meget at spise for vi går og sulter”, skrev han, og ligeledes i 1942 klagede en pårørende til en anbragt på Ebberødgård over, at et familiemedlem ikke fik mad nok, mens anstalten påpegede, at drengen havde taget fire kilo på.⁴⁶³ Samme år skrev to anbragte til Justitsministeriet og klagede over kosten på Livø, som de anså ”for uspiselig da vi flere gange har fået harsk og fordærvet flæsk”, mens brødet var ”surt og slimet da det er blandet med kartofler”, ligesom portionerne angiveligt var for små og grøden eller vællingen ofte brændt på. De Kellerske Anstalters svar til Særforsorgskontoret var, at de anbragte faktisk fik det dobbelte af, ”hvad mennesker i almindelighed regner med”, og angav et omfang på daglig basis i form af 325 gram rugbrød og 50 gram sigtebrød, en halv liter grød morgen og aften og to retter mad til middag, idet anstaltsledelsen dog undlod at kommentere på eventuelle kvalitetsproblemer.⁴⁶⁴

Klagerne står langt fra alene. I 1946 klagede en mor til en dreng anbragt på Ebberødgård igen over kosten. Øllebrøden var sur, hedder det, og hun havde observeret, at der var en uge, hvor samtlige anbragte havde nægtet at indtage den. Overlæge Schwalbe-Hansen indrømmede, at anstalten havde haft ”en lille øllebrødsstrejke”, men undskyldte sig med, at det var ”uhyre besværligt at skaffe kvalificeret hjælp i køkkenet”, og det derfor havde været overladt til en anbragt at lave den.⁴⁶⁵

I februar 1948 bragte *Frederiksborg Amts Avis* en kritisk artikel om kostforholdene på Ebberødgård på baggrund af oplysninger fra en tidligere plejer. Han kunne fortælle offentligheden om de to slags kost og om, at de anbragte spiste stående, mens funktionærerne sad ned og spiste. Anstaltsledelsen afviste kritikken af den stående kost, som ganske vist havde fundet sted, med henvisning til at det stod plejerne og de anbragte frit for at hente flere stole

462 Gundtoft, 1940.

463 J.nr 43/53, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 445, RA. J.nr. 43/13, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 517, RA samt J.nr 43/89, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 518, RA.

464 J.nr. 43/20, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 517, RA.

465 J.nr. 40/9, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 663, RA. Året efter blev der klaget over maden i Vodskov, idet de anbragte skrev, at afdelingens plejefars hund fik bedre mad end de anbragte, men også i dette tilfælde afviste Særforsorgskontoret anklagerne.

ind. Til gengæld var den lydhør over for kosthierarkiet. ”Det er i det hele taget uheldigt, at der findes to kostformer”, hedder det i svaret. ”Det rigtige var, at patientkosten blev bragt på linje med funktionærkosten”.⁴⁶⁶

I kølvandet på normaliseringspolitikken fortsatte klagerne over mængden og indholdet, og de faste årlige tilsyn førte til regelmæssige undersøgelser af kvalitet og rigelighed (se kapitel 16). Således blev der foretaget kostbesøg i 1961-64 på alle 30 institutioner under Statens Åndssvageforsorg og med detaljerede rapporter for de enkelte institutioner og med fokus på ernæringen og alt sammen meget rationelt og en anelse paternalistisk. Der var kun få kritikpunkter. Bl.a. viste en lægeundersøgelse på Karens Minde og Gl. Bakkehus, at børnene ikke fik en tilfredsstillende kost.⁴⁶⁷

På det tidspunkt blev der nogle steder fortsat serveret to forskellige slags mad og i to forskellige slags service – i porcelæn til funktionærerne og i bliktallerkener til de anbragte. Der blev først i 1969 fra centralt hold udformet en politik med titlen ”Mad til mange”, som skulle sikre varieret og næringsrig kost og ens mad for ansatte og anbragte. Forplejningsforholdene på åndssvageforsorgens institutioner i 1969-70 viste da også, at forplejningsstandarden på samtlige institutioner nu var højere end et ti år tidligere, og at maden var mere varieret.⁴⁶⁸ En statslig undersøgelse af kostforholdene i Brejning i april 1972 viste desuden, at der generelt var tilfredshed med kosten, selvom der fortsat blev ønsket større variation, men generelt var der en erkendelse af, at standarden var højnet på det seneste, og kritikken gik i mindre grad på selve maden og mere på personalemangel og dårlige køkkenforhold.⁴⁶⁹

De tavse og glemte

I litteraturen om særforsorgen, men også i samtidens dokumenter, er det især de mest ressourcestærke, som træder frem og har en stemme. Rundt om på institutionerne var der således børn, unge og voksne, som levede ”skjult” og følte sig overset (se kapitel 19). Vanskeligst var situationen på åndssvageanstalterne, hvor nogle anbragte havde svært ved at udtrykke sig forståeligt og dermed påvirke deres egen situation.

Faktisk kan det være omtrent umuligt at udpege netop dem, der blev overset og glemt, fordi de netop ikke protesterede. Vi har meget få kilder til deres situation og oplevelser (se kapitel og kapitel 18). Der er f.eks. næppe tvivl om, at åndssvageforsorgens asylister var den gruppe, der igennem hele perioden samlet set var mest udsat. Der var blandt dem en gruppe stort

466 J.nr. B/36, Journalsager vedr. administration (1942-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen, pk. 1 samt Frederiksborg Amts Avis 2.2.1948.

467 J.nr. H/0/33/II, Journalsager (1949-1975), Statens Åndssvageforsorg pk. 298, RA.

468 Oversigt over forplejningsforholdene på åndssvageforsorgens institutioner 1969-70: J.nr. H/0/33, Journalsager (1959-75), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 299, RA.

469 Undersøgelse af kostforholdene på Centralinstitutionen Brejning, april 1972: J.nr. K/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-128, RA.

set uden sprog, og nogle havde flere handicaps kombineret med diagnosen "åndssvaghed".⁴⁷⁰ Disse tavse og glemte eksistenser dukker derfor mest op i kildematerialet, når medier og forældreforeninger satte fokus på dem, eller når plejere eller pårørende f.eks. frembragte en kritik for overlægen. Det kom indimellem til udtryk, når pårørende fandt deres familiemedlemmer med liggesår, eller når udefrakommende indimellem påpegede den ensformige hverdag.⁴⁷¹

En specifik gruppe af tavse og glemte, der i perioden pludselig oplevede en vis bevågenhed, var gruppen af spastikere, som gik på tværs af vanføre-, epileptiker- og åndssvageforsorgen. Det var overlæge Preben Plum fra Rigshospitalet, der i 1950 først satte fokus på dem, og medieomtalen førte til, at Socialministeriet nedsatte det såkaldte "Spastikerudvalg", som udgav en betænkning med særlige løsninger for denne gruppe af anbragte.⁴⁷²

"Der findes på åndssvageanstalterne en del cerebrale paretikere med spastiske lammelser", hedder det da også i et notat fra Socialministeriet i 1958. "En konstatering af, hvorvidt disse patienter er i egentlig forstand åndssvage, er meget vanskelig at foretage på grund af lidelsens indvirken på patientens evne til at meddele sig og gøre sig forståelig, men patienterne må i hvert fald anses for at være handicappede på en sådan måde, at deres tilstand efter lægeligt skøn ganske må sidestilles med åndssvaghed".⁴⁷³

På åndssvageanstalterne satte lægerne ind for at vende passiv pleje til aktiv genoptræning, hvilket krævede nye rammer, og i de følgende år blev der indrettet afdelinger på bl.a. Karens Minde og Ebberødgård, og i Vodskov og Brejning med forbedrede pladsforhold og tilknyttede terapeuter.⁴⁷⁴

Den pludselig interesse var dog ingen garanti for, at gruppen af spastikere ikke blev glemt igen. De forbedrede fysiske rammer blev nemlig ikke altid fulgt af en opgradering på personalesiden, og i 1964 begyndte der en længere diskussion om forholdene for de anbragte på spastikerafdelingen på Ebberødgård, hvor de pårørende klagede over kombinationen af overbelægning og underbemanding. Den betød angiveligt, at nogle børn "ligger i deres senge hele dagen", mens andre "sidder i deres stole eller senge til kl.14, hvor de skal ordnes til natten" og uden megen adspredelse (...) Måske er der bundet en eller anden lille legeting til nogle af

470 Kirkebæk, 2007.

471 Se f.eks. Klientsag nr. 8821, Klientsager (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1402, RA.

472 "Stort antal normale børn på vores åndssvageanstalter" *Demokraten* 28.8.1950 og Rapport om spastikere i Danmark iværksat af Socialministeriet, 1951: J.nr. S/55, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-183, RA.

473 Ifølge notat til ministeren vedr. "henvendelse fra redaktør Erik Volmer Jensen om udskillelse fra åndssvageforsorgen af cerebrale paretikere til en selvstændig forsovgsgren", 6.3.1959: J.nr. B9/14, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 73, RA.

474 Betænkning om åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer. Betænkning nr. 204, København 1958, s. 44, og j.nr. T17, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-187, RA.

børnenes senge. Falder den ned, kan der gå timer, før en får øje på det og samler det op”.⁴⁷⁵ To år senere gik 20 forældrepar igen sammen om en klage over afdelingen, som pegede på flere forhold som dårlig ledelse, en forkert holdning til de anbragte og den ringe personalnormering. Sagen førte til, at den store afdeling på 40 børn blev opdelt i to selvstændige afdelinger, men problemerne fortsatte, og i 1972 sagde en af afdelingssygeplejerskerne op grundet de stadige klager over børn uden opsyn, og afdelingen blev af Socialstyrelsen betegnet som ”et opbevaringssted”.⁴⁷⁶

I 1978 klagede en mor til en dreng med cerebral parese igen over en af afdelingerne på Eberødgård, fordi hun mente, at han og de øvrige anbragte blev behandlet lemfældigt og med manglende påsyn og interesse, hvilket havde resulteret i, at hendes søn var kommet fysisk til skade. Hun påviste desuden, hvordan der blev brugt en nedladende tone i de rapportbøger, som fulgte patienterne. Sagen endte hos Socialministeriet, der gav hende medhold i klagerne.⁴⁷⁷ Udover denne gruppe, som i en periode tiltrak sig opmærksomhed, er det til gengæld svært at sige noget konkret om behandlingen – eller manglen på behandling – af andre store grupper, som befandt sig i den store gruppe af asylister på åndssvageanstalterne (se kapitel 13). Heller ikke i kølvandet på normaliseringspolitikken. Den styrkede ganske vist en række anbragtes mulighed for et mere frit og selvstændigt liv, men det omfattede i praksis sjældent de svageste anbragte, der måtte forblive tilbage på institutionerne. Man kan sige, at normaliseringspolitikken – i åndssvageforsorgen – etablerede et ny hierarki mellem de ”normaliserbare” og de ”ikke-normaliserbare”. Det var trods alt lettest at skabe en tilværelse så nær det normale som muligt for anbragte, som befandt sig i nærheden af ”normalitetsgrænsen”. I 1977-78 vurderede Socialstyrelsen, at de ”opbevarede” – altså ikke-aktiverede og passivt forsørgede – udgjorde omtrent en tredjedel af samtlige anbragte i åndssvageforsorgen.⁴⁷⁸ Der blev på baggrund af tallene fra Socialministeriet nedsat et omsorgsudvalg, der skulle se på forholdene for denne ”svagest udrustede del af klientellet” på åndssvageanstalterne, som ”hidtil havde været en ret forsømt gruppe”, som det hed. ”Denne gruppe har nemlig gennemgående fået tildelt de dårligste og mest isoleret beliggende huse med den spartanske møblering og i det hele taget et stimulifattigt miljø, ofte også med mindre personalnormering end andre steder. Behandlingsmæssigt, undervisningsmæssigt og forskningsmæssigt har det også være de bedre udrustede, man interesserede sig for...”.⁴⁷⁹

475 *LEV-bladet*, 1964, årgang 13:5.

476 J. nr. 356/620101/2, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 847, RA. Desuden *LEV-bladet* 1966, årgang 15:5

477 J. nr. 356/620101/2, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 847, RA.

478 J. nr. 353/620101-1, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 843, RA.

479 *Socialstyrelsens rapport om det omsorgsmæssige arbejde omkring spisesituationen*, Omsorgsudvalget/Socialstyrelsen, 1972, s. 11.

Familiekontakt

At være anbragt på en institution indebar at være på afstand af familien, hvilket igen indebar en række afsavn og vanskeligheder i forhold til at holde kontakt. I det følgende fokuserer vi på nogle vanskeligheder, som primært gjorde sig gældende i åndssvageforsorgen og for mennesker i ofte livslange anbringelser.

Brevcensur

Det er vanskeligt at afgøre, præcist hvor udbredt brevcensur i særforsorgen har været i den undersøgte periode, og hvordan den i givet fald har været praktiseret på de forskellige institutioner grundet mangel på oplysninger i dokumenterne. Der er til gengæld ingen tvivl om, at den særligt i de første årtier havde betydning for de anbragte i åndssvageforsorgen og deres mulighed for at komme i kontakt med mennesker uden for institutionen – herunder med deres pårørende.

I forbindelse med en klagesag over en nægtet udskrivningsbegæring, fremsat i 1944 af forældrene til en anbragt på De Kellerske Anstalter, begrundede overlægen således i sit svar til Særforsorgskontoret indholdet af et konfiskeret brev sendt fra forældrene til den anbragte. Af brevet fremgik det, at forældrene "ikke kan leve uden ham", og de skrev, at "vi kan ikke være glade, uden at du er i vor midte". Forældrene blev på den baggrund skoset for at gøre drengen ked af det og utilfreds i stedet for at vænne sig til anstaltslivet, og på baggrund af oplysninger i det konfiskerede brev gav overlægen forældrene påbud om kun at besøge drengen hver anden måned i stedet for hver anden uge som hidtil.⁴⁸⁰

Samme år klagede en anbragt på Ebberødgård over brevcensur i forbindelse med, at han anmodede om definitiv udskrivning af åndssvageforsorgen og fritagelse for sterilisation. Med hensyn til klagen over brevcensur henviste overlægen til, at de på Ebberødgård "anvender nøjagtig den samme censur på sindssygehospitalet, idet posten gennemgås af lægerne, men at det i øvrigt er meget få breve, der tilbageholdes og aldrig til offentlige myndigheder". Det fremgår dog samtidig, at overlægen ønskede, at al korrespondance, også den fra offentlige myndigheder, gik gennem netop ham. "Man kan næppe befri sig for den tanke", noterede Særforsorgskontoret, "at anstaltsledelsen vil have det i sin magt at begrænse patienternes klager betydeligt ved overtalelser i forbindelse med evt. anden pression."⁴⁸¹

På baggrund af en klage fra forældreforeningen LEV iværksatte Socialministeriet i 1955 en undersøgelse af brugen af brevcensur i åndssvageforsorgen. I Brejning svarede bestyrelsen, at en indlæggelse under forsorg gav den ret til at "gennemlæse og eventuelt tilbageholde breve, hvor det må anses for at være til bedste for patienten selv eller afsenderen eller

480 J.nr. 43/58, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 593, RA.

481 J.nr. 43/71, 1944 Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 594, RA.

modtageren”⁴⁸² Dette skete for at forhindre breve til og fra ”uheldige” mandspersoner eller stærkt kritiske og vrede breve til forældrene, og censuren var under alle omstændigheder en kontrol af, hvem de anbragte havde korrespondance med. I praksis var brevcensuren dog svær at opretholde, da enhver kunne poste et brev, så det gjaldt primært i forbindelse med den indgående post. Og her kunne overlægerne på Østifternes Åndssvageanstalter supplere med, at stort set alle indgående breve blev afleveret uåbnet til de anbragte:

”Undtagelser fra denne regel er kun yderst få. Hvis vi har mistanke om, at en kvindelig patient under en ferie eller eskapade har fået en Nyhavnforbindelse eller at en mandlig patient har fået kontakt med en homoseksuel person, ser vi efter, om et sådant særligt mistænkeligt brev har et for patienten skadeligt indhold. Breve, der lader til at indeholde penge eller lignende, åbnes af patienten i afdelingslederens nærværelse”⁴⁸³

Normaliseringspolitikken ændrede, som på andre områder, også på dette forhold. Først i 1966 udtalte Statens Åndssvageforsorg dog, at der rent principielt ikke burde være brevcensur på anstalterne. Henstillingen er et udtryk for, at censuren stadig eksisterede, hvad korrespondancen med anstalten i Brejning om deres brug af den da også bekræfter. I sagsakterne fremgår det nemlig, at der stadig var brevcensur på alle de jyske anstalter med undtagelse af Forsorgscentret for Sønderjylland. Fra og med samme år – 1966 – blev brevcensuren afskaffet og forbudt overalt i åndssvageforsorgen.⁴⁸⁴

Antallet af breve, der er opsnappet af brevcensuren, og som er vedlagt patientsagerne, viser, at den ikke var sjældent forekommende, og at det altså også i praksis ganske længe var en lettere filtreret viden, der nåede frem gennem korrespondancen med omverdenen.

Mangelfuld familiekontakt og institutionsbesøg

En anden vigtig livline for den anbragte til familie og pårørende var besøg. På institutionerne for åndssvage gjorde der sig imidlertid særlige forhold gældende. Der var ganske vist også her muligheder for, at pårørende kunne komme på besøg, og at dømme efter patientjournalerne viste de pårørende helt generelt interesse og holdt øje med, hvordan det gik deres anbragte pårørende og besøgte dem. Til gengæld foregik besøgene i de første år sjældent i de overfyldte afdelinger, hvor de anbragte boede, men i særskilte besøgstuer, og de pårørende fik derfor sjældent noget retvisende billede af deres leveforhold. Først på foranledning af forældreforeningen LEV kom der årlige forældredage til, hvor forældre fik lov

482 Udtalelse til Socialministeriet vedr. brevcensur af Wamberg fra bestyrelse fra DKA, 21.6.1955: J.nr. B/48, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-89, RA. Desuden J.nr. H/0/75, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 312, RA.

483 Udtalelse vedr. brevcensur udarbejdet af Schwalbe-Hansen, marts 1954: J.nr. B/48, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-89, RA.

484 J.nr. B/12/9, 1961, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 85, RA og j.nr. B/48, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-89, RA.

at se de afdelinger, hvor deres pårørende havde deres daglige gang. I Brejning blev den første forældredag afholdt i 1954 med et fælles møde i forsamlingshuset, og "[d]erefter aflægges gæsterne besøg på de forskellige afdelinger", som det hedder i programmet.⁴⁸⁵

Vi har ikke noget systematisk overblik over de anbragtes besøgskontakt, men et fænomen, som ser ud til især at gøre sig gældende i netop åndssvageforsorgen, er fraværet af besøg. Årsagerne kan være mange. Det kan være, at forældrene enten ikke fandtes eller havde opgivet kontakten til det anbragte barn, sådan som det antydes i nogle af erindringerne (se kapitel 18). Fænomenet bekræftes af andre kilder. Om et ventetidshjem for åndssvage børn i Hellerup hedder det f.eks. i 1954: "Af disse 22 børn får kun tre regelmæssigt besøg, en af dem hver uge, de andre to med skiftende mellemrum. Forældre til de 19 har simpelthen afskrevet dem, de bekymrer sig ikke om dem, spørger aldrig til dem. Disse børn ved slet ikke, hvad en far og mor er".⁴⁸⁶ Noget tilsvarende kunne en avis berette fra et ventetidshjem for børn i Elev ved Aarhus, hvor forstanderparret ønskede at tallene så anderledes ud. "Men af de 35 børn er højst fem-seks, der får besøg, og som bliver husket".⁴⁸⁷

Det var netop fraværet af besøg, der fik forældreforeningen LEV's landsformand Ellen Tuxen til at sætte fokus på de glemte børn, og hun igangsatte bl.a. en ordning med pakke- og besøgs-tanter.⁴⁸⁸

"Det er en kendt sag, at der er forældre, som ikke har kontakt med deres børn, når de er i institution", står der endnu i 1969 i et udkast til en betænkning. "Men vi ved også, at der fra forsorgens side i disse tilfælde gøres et stort arbejde for at få genoprettet kontakten, idet forsorgens udgangspunkt her er, at det i langt de fleste tilfælde ville være til overmåde stor værdi for børnene, om de havde en kontakt med deres forældre".⁴⁸⁹

Da der fra 1970 i Vodskov blev arbejdet på at skabe endnu bedre relationer til forældrene, udarbejdede overlæge Wad den eneste opgørelse, vi har, om familiekontakt. Han konkluderede, at ud af institutionens 796 anbragte var der 37 af dem, der slet ikke havde kontakt med familien.⁴⁹⁰

485 Brev fra overlæge Martin Clausager til Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg, 17.2.1969: J.nr. F/61, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA.

486 "De, som blev glemt", *Berlingske Tidende*, 28.11.1954.

487 "Mange forældre glemmer deres aandsvage børn", *Aarhus Stiftstidende* 27.8.1953.

488 "Vi skal se mere naturligt på vores evnesvage børn", *Demokraten* 12.11.1953 og "Folk skammer sig ikke, hvis deres børn har tuberkulose", *Jyllands-Posten* 13.11.1953.

489 Udkast til betænkning, 1969: j.nr. F/61, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA.

490 J.nr. F/0/99, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 277 [fortsætter i pakke 278], RA.

Kapitel 10 Fysisk vold – lovgivning og regler

Vold mod anbragte (fra ansatte eller andre anbragte) var i det gennemgåede materiale den mest udbredte form for overgreb i den undersøgte periode. Vi har derfor – af hensyn til kapitellængden – valgt at dele undersøgelsen af vold mod anbragte i to kapitler. Dette kapitel giver en kort introduktion til de *bestemmelser*, som særfor sorgen var underlagt, i forhold til vold (fysisk afstraffelse) mod de anbragte, mens det efterfølgende kapitel tager fat på, hvordan problematikken i *praksis* blev håndteret.

Særfor sorgens institutioner var gennem hele undersøgelsesperioden underlagt forskellige regelsæt, der forbød brug af vold mod de anbragte. Det gjaldt for det første straffelovens bestemmelser, som indeholdt et generelt forbud mod at udsætte en person for vold. Forbuddet mod at anvende vold mod de anbragte blev også understreget på det centraladministrative niveau fra 1960 og frem i form af vejledninger og cirkulæreskrivelser. På det lokale niveau var der særligt inden for åndssvagefor sorgen tilsvarende retningslinjer udarbejdet af de forskellige anstalter, og som ser ud til at have eksisteret fra begyndelsen af undersøgelsesperioden. Formelt set var rammerne for håndteringen af personer, der var anbragt under særfor sorgen, således klare: Det var ikke tilladt at anvende vold mod de anbragte. Samtidig var reglerne ikke mere klare, end at de lagde op til et skøn i hvert enkelt tilfælde i forhold til, om handlingerne kunne opfattes som vold, og om det, der var foregået, overhovedet var strafbart i juridisk forstand. Kapitlet bygger således ikke kun på bestemmelser i samtidens lovgivning (og deraf følgende cirkulærer m.v.), men det inddrager i høj grad også arkivalier om lokale regler og praksis, den lokale fortolkning af lovgivningen m.v.

I bestemmelserne på det lokale og på det centrale niveau optræder der forskellige betegnelser for det, vi i dag ville betegne som fysisk vold. Det gælder f.eks. begreber som ”korporlig revselse”, ”korporlig afstraffelse”, ”legemlig afstraffelse”, ”slå”, ”vold” m.m. I nogle sammenhænge ser begreberne ud til at have været anvendt synonymt med hinanden, mens de i andre tilfælde har rummet en gradsforskel i forhold til voldens alvor og intentionen med volden. Begrebet ”revselse” indeholder i udgangspunktet et element af opdragelse (af børn), men begrebet var ikke altid afgrænset til de mindreårige. Det afspejler en paternalistisk tilgang til anbragte, som særligt gjorde sig gældende, før normaliseringspolitikken vandt indpas i 1960’erne. Vi har valgt at anvende samlebetegnelsen vold, medmindre det tjener et selvstændigt formål at gøre brug af datidens egne udtryk.

Borgerlig Straffelov af 1930

I udgangspunktet var vold mod en person ikke lovlig i henhold til Borgerlig Straffelov af 1930, som var gældende i hele undersøgelsesperioden.⁴⁹¹ Denne beskyttelse gjaldt også for dem, der var anbragt på en institution under særfor sorgen. Bestemmelserne fremgår af straffelovens §§ 244-246, hvor der skelnedes mellem ordinær vold (§ 244), kvalificeret vold (§ 245) og særlig grov vold (§ 246), og hvor strafferammen afspejlede forbrydelsens alvor i forhold til voldens grovhed og gerningspersonens intention.⁴⁹²

Selvom vold mod en person altså var forbudt, var det ikke alle voldshandlinger, der skulle retsforfølges. Den såkaldt simple (ordinære) vold – såsom lussinger, skub, spark, knytnæveslag m.m. uden at offeret havde taget fysisk skade – skulle kun retsforfølges, hvis ”almene hensyn” krævede det. Straffeloven og forarbejderne til den uddyber ikke begrebet ”almene hensyn”, og derfor var det i praksis op til politiets og anklagemyndighedens skøn i hvert enkelt tilfælde, om gerningspersonen skulle retsforfølges i de sager, hvor volden ikke havde været grov i juridisk forstand eller medført skade på offerets krop.⁴⁹³ Det kan forklare, hvorfor – som vi skal se dette kapitels anden halvdel – ikke alle sager blev genstand for en politimæssig undersøgelse.

De lokale retningslinjer

Det er først og fremmest i åndssvageforsorgens arkiver, at vi er stødt på lokale retningslinjer udarbejdet af de enkelte anstalter, der forbød brug af vold mod de anbragte. Forbuddet gjaldt også for børn i undervisningsmæssige sammenhænge, selvom det var tilladt med en vis form for fysisk revselse af børn i skolevæsenet og i anerkendte børne- og ungdomshjem under Børnefor sorgen frem til 1967.⁴⁹⁴ Det har til gengæld været mere uklart, i hvilket omfang institutionerne i de andre særfor sorgsgrene har opereret med tilsvarende retningslinjer, idet vi kun har set spredte henvisninger hertil. For eksempel har vi fundet en sag fra 1935, hvor en lærer fyres fra Statens Taleinstitut bl.a. for at have slået en elev. I sagen omtales dels et forbud fra 1932, hvoraf det fremgik, at ”det er i almindelighed ikke læreren eller det øvrige personale tilladt at slå eleverne. Hvis undtagelsesvist på grund af personlig fornærmelse sådant finder sted, må sagen indberettes til forstanderen.” Dels at

491 Borgerlig Straffelov, Lov nr. 126 af 15. april 1930. Den trådte i kraft 1. januar 1933.

492 Begreberne anvendes ikke i lovteksten, men ses heri: Vestergaard et al., 2013, s. 9. Den første paragraf (§ 244) omhandler både forsætlig vold uden skade og forsætlig vold, der utilsigtet havde medført skade. De to sidste paragraffer (§§ 245-246) omhandler til gengæld tilfælde, hvor gerningsmanden havde haft til forsæt at skade offeret. Se også Hurwitz, 1970, s. 251, og Seidelin, 2022

493 Jf. § 244 stk. 5, Borgerlig Straffelov af 1930, ændret ved lov nr. 87 af 15. marts 1939. I den oprindelige bestemmelse fra 1930 fremgår det tilsvarende af § 244 stk. 4, at offentlig påtale ikke finder sted ”med mindre almene hensyn kræver det.”

494 Se oversigten ”Gældende regler om legemlig revselse og magtanvendelse”: J.nr. F/0/149, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvagefor sorg*, pk. 288, RA

Socialministeriet året efter havde indskærpet forbuddet, så «kun forstanderen bemyndiges hertil» og «kun som yderste nødmiddel og kun i tilfælde, hvor den rent legemlige virkning kan antages forbundet med en psykisk påvirkning.»⁴⁹⁵ I en sag fra 1940'erne om en blind drengs "utilbørlige adfærd" kan vi se, at administrationschefen for De Kgl. Blindeinstitutter fremhævede, at blindeforsorgen (i modsætning til børneforsorgen) ikke var "udrustet med disciplinære magtmidler til anvendelse over for elever, der frembyder særlige alvorlige opdragelsesvanskeligheder; blindeinstitutterne er således ikke bemyndiget til at udøve nogen form for hustugt."⁴⁹⁶

I den empiriske gennemgang af åndssvageforsorgens arkiver er vi stødt på flere lokale retningslinjer udarbejdet af anstalterne i Øst- og Vestdanmark, der eksplicit forbød brug af vold mod de anbragte.⁴⁹⁷ Nogle af retningslinjerne er trykte, mens vi i andre tilfælde kun har set forbuddet mere eller mindre udførligt gengivet i sagsakterne fra de pågældende institutioner eller på det centrale niveau. Det tidligste eksempel, vi er stødt på, er en henvisning til et tjenestereglement på Rødbygård fra 27. november 1930, hvori det fremgår, at "korporlig revselse" er strengt forbudt.⁴⁹⁸ I årene efter ses der stort set enslydende retningslinjer fra flere af de andre anstalter under åndssvageforsorgen. For eksempel udgav Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter i 1940 en trykt vejledning for anstalten Andersvænge, hvori personalet allerede i vejledningen § 1 kunne læse⁴⁹⁹:

"De må aldrig straffe en alumne, ej heller uden indhentet tilladelse fra den vagthavende anvende tvangsmidler, isolering eller lign. Korporlig revselse er strengt forbudt."

I samme vejledning fremgår det endvidere, at personalet skulle forsøge at vinde de anbragtes tillid gennem venlighed og høflighed og vise dem overbærenhed og tålmodighed. Personalet måtte dog gøre brug af "det nødvendige selvforsvar", hvis de blev udsat for vold af de anbragte. I retningslinjer fra anstalten i Vodskov blev der ligeledes skelnet mellem vold som forsvar (nødværge) og vold som "overgreb". Anstaltens overlæge understregede da også på et møde i 1941, at "det var absolut plejerne forbudt at slå patienterne", idet han bemærkede, at det "selvfølgelig ikke kunne udelukke[s], at de [ansatte] forsvarede sig mod patienternes

495 J.nr. 15/10, 1935, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 269, RA

496 J.nr. 108/22, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 600, RA

497 Sociallovgivningen rummede ikke et tilsvarende forbud. Det gælder "Lov om Offentlig Forsorg" (1933), "Lov om Foranstaltninger vedrørende åndssvage" (1934) og "Lov om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede" (1959). I betænkningen forud for 1959-lovens vedtagelse fremgår det, at udvalget havde besluttet sig for ikke at udarbejde særlige regler for fysisk revselse inden for åndssvageforsorgen, hvilket blev begrundet med, at det måtte opfattes som en selvfølge, at "legemlig afstraffelse under enhver form" var forbudt. Desuden henvistes der til, at der gennem en årrække havde været et sådant forbud på institutionerne. Betænkning nr. 204, 1958, s. 145.

498 J.nr. Æ/142, Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 85, RA

499 Sag "Orienteringsmateriale til nye medarbejdere", Emneordnede sager (1939-1987), *Andersvænge*, pk. 68, RA

overfald - men et overgreb over for patienter ville i givet fald føre til øjeblikkelig afsked.”⁵⁰⁰ Det ser således ud til, at der inden for åndssvageforsorgens institutioner generelt har været forbud mod enhver form for korporlig revselse.⁵⁰¹ I de første årtier af undersøgelsesperioden fremgår det dog ikke altid helt klart af de skriftlige retningslinjer, om forbuddet omfattede både børn og voksne. I 1953 blev det til gengæld slået fast af Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter, at også de anbragte børn på anstalterne var beskyttet af forbuddet. Anledningen hertil var, at Overinspektionen for Børneforsorgen havde henvendt sig til bestyrelsen for at få at vide, hvordan den forholdt sig til revselse af åndssvage børn, der var anbragt i børneforsorgens institutioner – et problemfelt, som grundlæggende handlede om, hvorvidt det var børneforsorgens eller åndssvageforsorgens regelsæt, der gjaldt for åndssvage børn i børneforsorgens institutioner. Derudover ville Overinspektionen også gerne vide, om det overhovedet var tilladt at revse børn anbragt i Østifternes åndssvageanstalter.⁵⁰² Bestyrelsen var ikke helt klar over, hvad den skulle svare, og sendte derfor spørgsmålet videre til de enkelte anstalter. De enslydende svar viste imidlertid, at revselse af børn ikke var tilladt på åndssvageanstalterne. Overlægen på Rødbygård skrev eksempelvis, at der ved ”disciplinære vanskeligheder i princippet [anvendtes] pædagogiske fremgangsmåder i retning af venlig eller strengere tilrettevisning og i mere udtalte tilfælde lægelige behandlingsmetoder såsom sengeleje eller beroligende medicin.” Han understregede i den forbindelse, at korporlig afstraffelse af børnene var forbudt, men dog ikke mere end, at der var undtagelser. ”Om der nu og da skulle falde et lille klaps over fingrene er vel ikke udelukket”, skriver han, ”men heri ser jeg ikke nogen ulykke, når det i øvrigt drejer sig om velvilligt og betænksomt personale.”⁵⁰³ Også på Ebberødgård istemte man forbuddet mod revselse af børn, men her understregede overlægen til gengæld, at ”klaps” ikke var tilladt. Overlægen begrundede det på denne måde⁵⁰⁴:

500 Diverse udvalgs materiale (1941-1944), *Socialministeriet, Udvalget af 19.04.1941 angående den mod Børne- og Åndssvageforsorgen offentligt fremførte kritik*, pk. 3, RA. Også anstalten i Brejning havde nedskrevne retningslinjer efter en større sag om vold mod de anbragte i 1948. Her fremgår det, at overtrædelse af retningslinjerne kunne medføre afskedigelse. Nogle år senere valgte den daværende overlæge i Brejning imidlertid at ændre på ordlyden i instruks, så det ikke længere fremgik, at personalet kunne blive straffet eller fyret, såfremt de overtrådte forbuddet. Brev af 12. marts 1964: *Journalsager (1951-1979), Ebberødgård*, pk. 1, RA.

501 I Betænkning om åndssvageforsorgen afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer, Betænkning nr. 204, 1958, s. 165, skriver LEV i en udtalelse: ”Man er bekendt med, at der er et forbud mod enhver form for legemlig revselse – et forhold man kun kan hilse med tilfredshed”.

502 Brev af 30.11.1953 fra Overinspektionen for Børneforsorgen, der henviste til en tidligere henvendelse fra den 9. oktober samme år, hvilket bestyrelsen ikke havde svaret på. J.nr. H/0/49, *Journalsager (1959-1975), Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

503 J.nr. H/0/49, *Journalsager (1959-1975), Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

504 Brev fra Ebberødgård, 19.10.1953: J.nr. H/0/49, *Journalsager (1959-1975), Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

”Når jeg har forbudt afklapsning af børn, er det ikke så meget fordi jeg frygter, at en tilladelse skulle føre til misbrug, som fordi klø erfaringsmæssigt er en meget dårlig form for behandling af svagt begavede børn. Normalt begavede uartige børn kan utvivlsomt have stor gavn af en endefuld, men åndssvage børn afgjort ikke.”

Overlægen anviste bud på andre måder at håndtere vanskelige situationer med børn på, herunder isolation fra de andre børn, sengeleje og i grelle tilfælde fiksering i sengen samt brug af langærmede trøjer, der kunne anvendes over for børn, der smurte sig ind i afføring, eller som gjorde skade på sig selv.⁵⁰⁵ Stort set samme begrundelse for forbuddet angav man på Andersvænge: ”Der er ingen grund til at tro, at åndssvage børn ikke skal være i stand til at opfatte en venlig påmindelse og ej heller grund til at tro, at de vil blive lettere omgængelige ved slag eller klaps.”⁵⁰⁶ Revselse skulle med andre ord kun anvendes, hvis den havde en effekt, hvilket ikke var tilfældet for det åndssvage barn, der ikke var i stand til at forstå, hvorfor det blev revset.

Ud fra de lokale retningslinjer at dømmes var det først og fremmest anstalterne selv, der skulle vurdere, om overtrædelse af forbuddet skulle medføre sanktioner for den pågældende.⁵⁰⁷ Denne autonomi blev udfordret, da åndssvageforsorgen i 1959 blev reorganiseret.

De centrale retningslinjer

Med den organisatoriske ændring af åndssvageforsorgen i 1959 – herunder den stærkere centralisering af forsorgen – fulgte fælles retningslinjer om de ansattes håndtering af de anbragte. Allerede den 5. marts 1960 udsendte bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorgs en cirkulæreskrivelse, hvori der indgår et forbud mod ”under nogen form” at slå patienterne, og at ”overtrædelse af dette forbud vil medføre indstilling om afskedigelse”.⁵⁰⁸ Derudover skulle de lokale institutioners ledelse indberette sager, ”hvor en funktionær har slået en patient”, til Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse. Forbuddet mod at slå havde rod i de nye tanker om normalisering af livet for de anbragte under åndssvageforsorgen, og hvor idealet var, at de skulle behandles med samme omsorg og værdighed som normalt begavede. De skulle således ikke lægge krop til fysisk afstraffelse eller krænkende behandling.

505 Ibid.

506 Brev fra Andersvænge, 19.10.1953: J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

507 Der ses dog løbende eksempler på sager, som af forskellige årsager blev opfattet som så graverende, at de også blev forelagt Særforsorgskontoret.

508 Brev fra Bank-Mikkelsen af 5. marts 1960: J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA. Bank-Mikkelsen oplyste dog i skrivelse til bl.a. Forsorgscentret for Østjylland og Fyn, at det utvetydige forbud mod at slå de anbragte ikke udelukkede, at de ansatte reagerede i nødværgesituationer – men han påpegede samtidig, at det var de ansattes opgave at forsøge at undgå at havne i den slags situationer. J.nr. K/42, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-138, RA

At retningslinjerne lå den nye bestyrelse stærkt på sinde, fremgår bl.a. af, at forsorgschef Bank-Mikkelsen i sit følgebrev til forsorgscentrenes ledelse bad dem om at sørge for, at alle nyansatte skrev under på, at de havde modtaget skrivelsen.⁵⁰⁹ Den nye cirkulæreskrivelse blev dog ikke positivt modtaget alle steder i åndssvageforsorgen. Allerede seks dage efter skrivelsen blev sendt ud, modtog Statens Åndssvageforsorgs bestyrelsen et brev fra ledelsen på Forsorgscentret for København, der stillede følgende opklarende spørgsmål: "Hvad forstår man ved 'at slå' patienter"? Forsorgscentrets ledelse henviste i brevet til, at det hændte, at en patient "hævder, at han er blevet slået", og at det ved nærmere undersøgelser havde vist sig, "at patienten måske har fået et puf for at komme lidt i gang eller er blevet taget i armen og sat hen på en stol." Eksemplet skulle illustrere, at patienternes forståelse af begrebet "slå" ikke nødvendigvis var i overensstemmelse med de ansattes opfattelse af begrebet eller – forstås man – med virkeligheden. I brevet blev det nye regelsæt beskrevet som utrygt for funktionærerne. Forsorgscentrets ledelse frygtede derfor, at nogle af de ansatte ville undlade at vise "den fornødne fasthed, når en sådan er påkrævet", og at andre ville undlade at indberette episoder, hvor de havde taget fat i en patient, af frygt for at blive fyret.⁵¹⁰ Svaret fra Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse kom knap en måned senere, og her lød det temmelig kortfattet: "I denne anledning skal man meddele, at bestyrelsen må anse det for overflødig at give en nærmere definition af dette forbud, der er klart og kategorisk."⁵¹¹ Dermed undgik bestyrelsen at liste et helt katalog op over forbudte handlinger med fare for, at der var handlinger, der blev overset.

Også fra Forsorgscentret i Brejning blev der udtrykt bekymring. Den 2. maj 1960 sendte overlægen et brev til Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse, hvori han forklarede, at formuleringen af reglerne havde medført "en vis ængstelse og usikkerhed" blandt personalet. Det skyldtes budskabet om, at det ikke var tilladt *under nogen form* at slå de anbragte, hvilket personalet, ifølge overlægen, altid havde været klar over. Det, de var bekymrede for, var, om det også indbefattede, at de ikke måtte sætte sig til nødværge, hvis de blev overfaldet af de anbragte. Overlægen oplyste endvidere, at de på institutionen havde udleveret cirkulæreskrivelsen "så diskret som muligt" ved at lægge den i de ansattes lønningskuverter. Alt sammen for at sikre, at de anbragte ikke fik kendskab til retningslinjerne. Ikke desto mindre havde patienterne fundet frem til retningslinjernes eksistens. Det havde ifølge overlægen givet anledning til "provokationer fra de vanskeligere patienters side", der bl.a. havde sagt til personalet: "Nå, nu gælder det nok om for jer at holde gulerødderne i lommen", og "nu

509 Ibid.

510 Brev fra Forsorgscentret for København m.v., d. 11.3.1960: J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

511 Brev fra Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse, d. 6.4.1960: J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

må I sgu ikke røre os” o.l. Han refererede endvidere til to episoder, der havde fundet sted, efter skrivelsen var blevet sendt ud og hvor nogle af de anbragte havde drukket sig fulde og optrådt ”mere eller mindre provokerende” på offentlig vej, hvilket lokalbefolkningen var blevet opskræmt over.

”Da de omtalte berusede patienter skulle føres bort, var der ’opløb i gaden’, for størstedelen bestående af plejeres hustruer og børn, der skal have råbt til de pågældende plejere: ’Lad patienterne blot te sig som de vil. I skal ikke røre dem. I risikerer at få jeres afsked.”⁵¹²

Budskabet i overlægens brev var ikke til at tage fejl af: Cirkulæreskrivelsen havde ændret på magtbalancen på forsorgscentrene i patienternes favør, og disciplinen var nu truet af personalets frygt for at blive afskediget, hvis de tyede til fysisk magtanvendelse. Ti ansatte på mandshjemmet i Brejning gav i den forbindelse udtryk for, at hvis det var rigtigt, at de ikke måtte ty til selvforsvar, forlangte de mere personale på hver afdeling, og at patienternes arbejdshold blev skåret ned til maksimalt fem mand.⁵¹³

Funktionærforbundet meldte sig også i koret af dem, der var kritiske over for det centralt udarbejdede ”slå-forbud”, og særligt bestemmelsen om, at en overtrædelse medførte afskedigelse. Forbundet var altså ikke imod forbuddet, men forsøgte at ændre på sanktionernes hårdhed. I en skrivelse fra Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse 8. maj 1961, som blev sendt ud til alle forsorgscentre, fremgår det således, at funktionærforbundet ”har henstillet, at der som regel ikke sker politianmeldelser i de sager af denne art, men at der i stedet afholdes tjenstligt forhør.” I den anledning oplyste bestyrelsen, at det afhang af forholdene i de enkelte tilfælde, ”hvilken fremgangsmåde der er den bedst egnede”. Bestyrelsen slog dog fast, at der ville ske politianmeldelse, ”hvis handlingen er af en sådan karakter, at der kan blive tale om straf i medfør af den borgerlige straffelov, samt i øvrigt hvis det skønnes, at en episode kun kan opklares ved en egentlig politimæssig undersøgelse.”⁵¹⁴

Det nye centrale regelsæt blev med andre ord mødt med en vis skepsis. Noget tyder på, at modstanden ikke så meget gik på selve forbuddet mod at slå de anbragte, som på at forbuddet blev opfattet som mere ufravigeligt, fordi det kom fra centralt hold. I hvert fald skinner det igennem, at kritikerne var bekymrede for, at der ikke længere var mulighed for lokalt at afgøre, om de konkrete episoder faldt ind under begrebet ”vold”, og hvor hårde sanktioner der skulle tages i brug.

512 Brev fra Den Kellerske Anstalt, 2. maj 1960: J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

513 To breve dateret den 7. april 1960: J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

514 Brev fra Statens Åndssvageforsorgs Bestyrelse, 8.5.1961: J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA. Se også Skrivelser og cirkulærer: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 111, RA.

I 1961 udarbejdede Socialministeriet "Vejledning i omsorgen for elever og patienter inden for særforsorgen", der gjaldt for alle, der var anbragt under særforsorgen – herunder også for åndssvageforsorgen. I vejledningens afsnit 8 fremgår det, at "Patienter eller elever må ikke udsættes for legemlig revselse, vold eller krænkende behandling. Handlinger, der har til hensigt at fremkalde legemlig smerte, såsom slag, lussinger, kniben o. lign. er således forbudt." Det fremgår også, at afstraffelse kan have varige følger for den pågældende. Til gengæld måtte de ansatte "i kritiske situationer" anvende fysisk magt, hvis det var for at forhindre vold eller i forbindelse med nødværge – og altså ikke i form af revselse eller afstraffelse.⁵¹⁵ Med denne vejledning blev det således for første gang slået fast fra centralt hold og gældende for alle særforsorgens grene, at de anbragte ikke måtte udsættes for vold.

I de efterfølgende år blev slå-forbuddet (som det blev kaldt) indskærpet flere gange i åndssvageforsorgen.⁵¹⁶ Og retningslinjerne blev fortsat mødt med kritik. På et hovedsamarbejdsudvalgsmøde den 20. december 1966 lød det første punkt på dagsordenen: "Hvordan undgås overtrædelse af forbuddet mod korporlig revselse af patienter/elever?" Det var Funktionærforbundet, der stod bag dette punkt, og forbundet udtalte, at der ikke var nogen tvivl om, at kollegerne undlod at indberette episoder, fordi sanktionen "altid er afskedigelse". Forsorgschef Bank-Mikkelsen prøvede på mødet at berolige forbundet og de ansatte: "Det er rigtigt, at vi siger, at sanktionen kan blive afskedigelse, hvis man anvender nogen form for vold over for patienter/elever, men i en del af tilfældene er der kun sket påtale." Han blødte også op på kravet om indberetning af alle episoder ved at fremhæve, at der ikke var tale om indberetningspligt, "men dog en vis moralsk pligt til at gøre ledelsen bekendt med overgreb, som man bliver vidne til."⁵¹⁷ Noget tyder således på, at den hårde linje ikke altid blev fulgt i praksis, når det gælder sanktioner ved overtrædelser af forbuddet.

I 1968 blussede debatten om slå-forbuddet atter op. Det skyldtes, at bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg den 26. april dette år sendte et udkast til en ny skrivelse om forbuddet ud til forsorgscentrene. Baggrunden var en opfordring fra Personaleforbundet til at drøfte, hvordan man kunne undgå overtrædelser, og endnu engang blev det fastslået, at kolleger undlod at angive episoder, hvor en ansat havde overtrådt reglerne. Bekymringen om

515 J.nr. F/0/149, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 288, RA. samt J.nr. K/42, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den kellerske Anstalt Brejning*, pk. 1990-138, RA.

516 Ifølge notat fra Statens Åndssvageforsorgs Bestyrelse i 1968 blev der udsendt skrivelser om forbud mod at slå den 6.4.1960, 8.5.1961, 12.5.1962 og 7.11.1967. J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA. Derudover indskærpede Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg slå-forbuddet ved skrivelser af 26.4.1968, 29.9.1969 og 23.3.1970 (ledsageskrivelse til Socialministeriets cirkulære nr. 23. 1970). Dertil kommer flere skrivelser fra Socialstyrelsen til forsorgscentrene i begyndelsen af 1970'erne, jf. en opgørelse der ses i Ebberødgårds arkiv for perioden 1960-1973. J.nr. 126, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 21, RA.

517 J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA.

tvungen indberetning og muligheden for afskedigelse lurede altså stadig. Bestyrelsen skønnede derfor, at der var behov for en ny vejledning med strammere krav om, at *alle* episoder skulle indberettes til Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse, uanset om forsorgscentrene mente, at der var hold i beskyldningerne om vold eller ej – og også uanset om personalet eller ledelsen mente, at der havde været tale om nødvendige. Tilsvarende skulle alle episoder med krænkende behandling over for de anbragte indberettes til bestyrelsen. De nye krav blev efterfølgende kritiseret af nogle af – men langt fra alle – forsorgscentrenes ledere. Overlægen på Sølund kritiserede det eksempelvis for at begrænse forsorgscentrenes ”selvstændige justits”.⁵¹⁸ Overlægen ved Forsorgscentret for København beskrev det som ”nedvurderende” over for centerlederne, og advarede om, at det ville ødelægge arbejdsklimaet, når også ”rene bagateller” skulle indberettes.⁵¹⁹ Fra samme forsorgscenter lød det endvidere, at de nye krav ”minder lidt for meget om en politistat”, at ”krænkende beh. [behandling] er helt umulig at bedømme” og at cirkulærer ”der ikke kan administreres bør ikke udsendes”.⁵²⁰

Retningslinjerne for personalets håndtering af de anbragte var også i 1970’erne genstand for debat.⁵²¹ Gennem det meste af dette tiår ses der både nyfortolkninger og præciseringer af forbuddets afgrænsning og af konsekvenserne ved overtrædelser.⁵²² Samtidig opstod der i

-
- 518 Brev fra Forsorgscentret for Århus og Randers Amter m.v., Sølund, 7.6.1968. J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA. I samme pakke ses også breve fra Forsorgscentret i Sydøstjylland (Den Kellerske Institution) (17.9.1968), Midtjylland (Hald Ege, 17.9.1968), Fyn (Børnehospitalet i Nyborg, 24.9.1968) og København (1.10.1968), der ligeledes udtrykker kritik af bestyrelsens udkast til ny vejledning. Dog erklærede ledelsen på Forsorgscentrene i Sønderjylland (Ribelund), Nordjylland (Vodskov), Lolland-Falster m.v. (Rødbygård), Nordsjælland (Ebberødgård) og Vestsjælland (Andersvænge) sig enten eksplicit enige i det nye krav, eller også oplyste de blot, at de ikke havde kommentarer hertil.
- 519 Overlægen så to mulige scenarier for sig, hvis kravet om indberetning af alle episoder blev fastholdt: 1) Ledelsen ville ikke få noget at vide om en hændelse, fordi den skulle indberettes til bestyrelsen, eller 2) ledelsen ville få indberetninger om episoder, hvor det handlede om, at nogen havde et horn i siden på ”den formastelige.” Brev fra Forsorgscentret for København, 1.10.1968: J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA samt j.nr. 126, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 21, RA.
- 520 Brev fra forstander på Forsorgscentret for København (voksenafdelingen), 11.7.1968: J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA.
- 521 F.eks. erklærede overlæge Schwalbe-Hansen den 27. november 1970 i en skrivelse til Socialstyrelsen, at han ikke havde efterlevet Socialstyrelsens følgebrev til cirkulære nr. 23 fra 23. marts samme år. Han havde således undladt at indberette sager, hvor der kun bestod en mistanke om overgreb, fordi bestemmelsen ”reducerede” dem (ledelsen) til ”sladrehanke”. Han ville kun indberette sager, hvor han havde en vished om, hvad der var sket. J.nr. K/42, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den kellerske Anstalt Brejning*, pk. 1990-138, RA.
- 522 Jf. Statens Åndssvageforsorgs Cirkulære nr. 23 af 23. marts 1970 ”Om forbud om revselse, vold eller krænkende behandling af åndssvageforsorgens patienter/elever”. I 1972 indskærpede Socialstyrelsen igen reglerne, jf. j.nr. 126, 1972, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 21, RA. Se også Socialstyrelsens cirkulæreskrivelse nr. 140 af 15. juli 1973 ”I. Forbud mod legemlig afstraffelse mv. II. Adgang til at klage over forsorgens udøvelse”; Socialministeriets cirkulære nr. 505 af 19. september 1977 om magtanvendelse, isolation og lukket afdeling m.v. i særforborgens institutioner, samt om klageadgangen over forsorgsudøvelsen”; Social- og Indenrigsministeriets bekendtgørelse nr. 568 af 21.12. 1979 ”om magtanvendelse m.v. i institutioner for voksne med vidtgående fysiske eller psykiske handicap”.

stigende grad et pres udefra, idet både Folketingets ombudsmand og pressen (se kapitel 17) satte fokus på brug af fysisk magtanvendelse i både børneforsorgen og i særforsorgen. Ombudsmandens bevågenhed på området var årsag til, at der i 1971 blev nedsat en arbejdsgruppe under Socialstyrelsen, der skulle undersøge, om de anbragte inden for Socialstyrelsens område (børneforsorgen, åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg) blev udsat for vold. Arbejdsgruppen skulle desuden bidrage til udarbejdelsen af nye retningslinjer, der skulle sikre ensartede regler og praksis inden for hele Socialministeriets område.⁵²³ Arbejdet blev fulgt tæt af Ombudsmanden, der i december 1972 rykkede for de nye regler, ligesom også embedsmændene i Socialministeriet begyndte at blive utålmodige i forhold til at få de fælles retningslinjer på plads. Det skal ses i lyset af, at der inden for børneforsorgen havde været en større sag om vold mod de anbragte børn.⁵²⁴

De nye regler kom med Socialstyrelsens cirkulæreskrivelse i 1973, hvor det blev præciseret, at "behandlingen af elever og klienter i socialstyrelsens institutioner bygger på, at de er ligeberettigede medmennesker, og at der ydes dem den størst mulige retssikkerhed under deres ophold i institutionerne." Det fremgår også, at "enhver form for legemlig afstraffelse" og nedværdigende behandling (i form af "ydmygende eller hånende behandling") var forbudt. Fysisk magt måtte kun anvendes, hvis det var absolut nødvendigt – f.eks. hvis den anbragte gjorde skade på sig selv eller andre eller opførte sig voldsomt eller truende.⁵²⁵

Med cirkulæret fulgte samtidig nye regler om indberetningspligt, idet alle episoder nu skulle indberettes til Socialstyrelsen. Åndssvageforsorgens institutioner havde allerede siden 1968 haft denne pligt til at indberette alle episoder til Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse, men inden for de øvrige særforsorgsgrene havde en sådan indberetningspligt til styrelsesniveau ikke været gældende før nu – og derfor blev det af særforsorgens konsulent bifaldet som "revolutionerende". I den forbindelse bidrog Bank-Mikkelsen med et tilbageblik på de foregående års praksis i åndssvageforsorgen og konstaterede, at her havde indberetningspligten fungeret "ganske godt", men medgav dog samtidig: "man har naturligvis ingen garanti for, at indberetning i alle tilfælde er foretaget."⁵²⁶ I næste kapitel vender vi tilbage til indberetningspligten og håndteringen af vold mod de anbragte i praksis.

523 Brev fra arbejdsgruppen den 8.12.1972 til Socialstyrelsen: J.nr. F/0/149, 1972, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 288, RA.

524 Referat af møde i chefkollegiet den 6.12.1972: J.nr. F/0/149, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 288, RA

525 Socialstyrelsens cirkulæreskrivelse, "I. Forbud mod legemlig afstraffelse mv. II. Adgang til at klage over forsorgens udøvelse", Cirkulæreskrivelse nr. 140 af 15. juli 1973.

526 Konsulentens udtalelse ses i et mødereferat af møde i Chefkollegiet den 23. oktober 1972, hvor et udkast til cirkulæret blev drøftet. Det var på samme møde, at Bank-Mikkelsen gav et tilbageblik på implementeringen af indberetningspligten i åndssvageforsorgen. J.nr. F/0/149, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 288, RA.

Kapitel 11 Fysisk vold mod anbragte

Som netop beskrevet var det ikke tilladt for de ansatte i særfor sorgen at bruge vold mod de anbragte. En del af den stillede opgave har været at undersøge, om der i *praksis* blev begået vold mod de anbragte. Dette kapitel bygger på gennemgang af et omfattende arkivmateriale, hvor sager om vold findes både på centralt niveau (ofte de mere alvorlige sager eller i forbindelse med sanktioner mod ansatte) og på lokalt niveau. Desuden er vold et gennemgående tema i de indsamlede erindringer fra tidligere anbragte. Vores undersøgelse viser samlet set, at fysisk vold forekom gennem hele perioden i alle særfor sorgens grene, og den peger i retning af, at det først og fremmest gjorde sig gældende i åndssvagefor sorgen. Det kan forklares med, at åndssvagefor sorgen var langt den største af de fem for sorgsgrene, og at den har efterladt sig mere omfattende spor i arkiverne. En del af forklaringen kan nok også findes i, at der ser ud til at have hersket en kultur i åndssvagefor sorgen, hvor brug af fysisk magtanvendelse var mere acceptabel her end i de øvrige særfor sorgsgrene.

Overgrebene blev begået af fast- og løstansatte medarbejdere på tværs af for sorgsgrene, men også af medanbragte. Det er vores fornemmelse, at vold mellem de anbragte i højere grad blev overset fra institutionernes side – den optræder i hvert fald langt mindre hyppigt i de skriftlige kilder, og selv når den nævnes, blev forholdene sjældent problematiseret. Hovedparten af de sager om vold, som vi har identificeret i åndssvagefor sorgen (både på lokalt og centralt niveau), drejer sig om personer, der var anbragt på de større institutioner, og altså ikke dem, der var anbragt i familiepleje (private hjem eller mindre enheder). Personer, der var anbragt i familiepleje, har formentlig langt hen ad vejen udgjort for sorgens ”blinde vinkel”, ikke mindst fordi tilsynet med de private hjem var beskedent. Der findes således ret begrænset materiale om anbringelserne uden for institutionerne (se kapitel 3).

Når det gælder håndteringen af sagerne, ses der et ”før og efter” åndssvagefor sorgens centralisering i 1959. Tonen blev skærpet på det centrale niveau i forhold til at fordømme vold mod de anbragte (se kapitel 5), men måske vigtigst af alt, så medførte kravet om, at alle slå-sager skulle indrapporteres til Statens Åndssvagefor sorgs bestyrelse (fra 1960), at volden på de enkelte institutioner blev synliggjort, og at det i stigende grad blev prekært for anstalterne at have problemer med vold. Ikke mindst pressen og senere hen Ombudsmanden lagde et pres på for sorgen i den henseende.⁵²⁷ De lokale anstalter var dog ikke meget for at overlade bedømmelsen af sagerne til det centrale niveau, og der ses da også en klar forskel i ”toppen og bunden” af for sorgen, idet der var en større nultolerance for vold på det centrale niveau. På det lokale niveau skulle der forholdsvis grov vold til, før vi ser en entydig

527 J.nr. F/0/149, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvagefor sorg*, pk. 288, RA

fordømmelse. I stedet var der langt op i tid en forståelse for, at personalet kunne blive presset til at begå vold på grund af de anbragtes adfærd og de manglende ressourcer.

Når vi i det følgende fremlægger vores undersøgelse af fysisk vold mod de anbragte i særforso-gen, anvender vi begrebet "vold" som samlebetegnelse for forskellige former for fysiske krænkelse-r af en persons krop. Betegnelsen dækker over handlinger lige fra lussinger, knytnæveslag, spark til brug af genstande i forbindelse med overgreb mod de anbragte. Andre typer af magtanvendelse falder derimod uden for og behandles i andre kapitler, selvom de også kunne have været oplevet som vold. Det gælder f.eks. fiksering, isolation, tvungen sengelægning, tvangsmedicinering og forskellige former for det, man også dengang (særligt fra 1960'erne og frem) betegnede som krænkende behandling, så som kolde bade, at blive klippet korthåret mod sin vilje m.m.

Ikke desto mindre kan det være problematisk at anvende begrebet "vold", fordi det signalerer, at der dengang *var* blevet begået vold ud fra en juridisk bedømmelse af hændelsesforløbet. Det er derfor vigtigt at understrege, at det ikke har været muligt på baggrund af de identificerede sager i arkivmaterialet eller af interviewpersonernes beretninger at fastslå, om der i samtlige tilfælde var (og er) hold i anklagerne om vold. Det var nemlig ikke alle sager, der blev genstand for en nærmere undersøgelse i samtiden, endsize kom for en domstol. Både når det gælder fysiske og seksuelle overgreb, har det været en generel udfordring at afklare de præcise forhold i de enkelte sager. Dertil kommer, at opfattelsen af vold i udgangspunktet var kompleks. Ikke sjældent var der blandt de involverede aktører i sagerne modsatrettede opfattelser af voldens karakter og alvor – herunder om handlingerne overhovedet kunne karakteriseres som vold. Tilsvarende kunne der være uenighed om, hvorvidt handlingerne havde været legitime (f.eks. i form af nødværge) eller illegitime (når volden eksempelvis ikke mentes at være proportional med den anbragtes handlinger, eller når volden havde karakter af afstraffelse). Når vi har valgt at anvende betegnelsen "vold", skal det altså ikke ses som udtryk for, at handlingerne også i samtiden blev opfattet som vold. I samtiden anvendte både ledelse, personale, de anbragte og pårørende begreber som "vold" og "revselse", men også udtryk som "fysisk afstraffelse", "mishandling", og "overfald", der endnu mere utvetydigt signalerede, at der var tale om illegitim magtanvendelse.⁵²⁸

Sagernes fordeling og omfang

Vurderet ud fra vores gennemgang af særforso-gens arkiver ser det som nævnt ikke ud til, at vold mod de anbragte inden for særforso-gens andre fem grene – døve, blinde, epileptikere, talelidende og vanføre – var udbredt sammenlignet med åndssvageforso-gen, hvor

528 Se f.eks. Socialministeriets "Vejledning i omsorgen for elever og patienter inden for særforso-gen", 1961, stk. 8. J.nr. F/0/149, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforso-gen*, pk. 288, RA

vold mod de anbragte var en konstant problematik. Også i samtiden bemærkede man, at voldssager i de andre særforsorgsgrene var underrepræsenteret i forhold til åndssvageforsorgen. I 1972 blev det forklaret med, at der i disse grene indtil da kun havde været krav om indberetningspligt til ledelsen på de lokale institutioner og ikke til styrelsen, hvor med sager forblev skjult for det centrale niveau.⁵²⁹ Siden 1968 havde der derimod inden for åndssvageforsorgen været krav om, at alle episoder vedrørende brug af vold skulle indrapporteres centralt (til Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse og senere hen til Socialstyrelsen), uanset om den lokale ledelse fandt beskyldningerne troværdige eller ej (se kapitel 10).⁵³⁰ En anden forklaring fra samme år kom fra en arbejdsgruppe under Socialstyrelsen, der begrundede den skæve fordeling af sager om vold i henholdsvis særforsorgen, åndssvageforsorgen og børneforsorgen med forskellige traditioner og forskelligartet klientel, uden at det blev uddybet nærmere.⁵³¹ Formentlig sigtedes der til, at fordelingen af sager afhang af, hvor der var flest udad-reagerende klienter, eller hvor behovet for opdragelse var størst, men det kan også forstås derhen, at der kunne være mere eller mindre stærke historiske traditioner for at anvende vold inden for de enkelte forsorgsgrene.

Det har ikke været muligt at nå frem til et samlet tal for, hvor mange anbragte der har lagt krop til vold i undersøgelsesperioden.⁵³² Dertil er oplysningerne i arkiverne både for spredte og af for varierende indhold. Samtidig antager vi, at der er et mørketal forbundet med vold, således at ikke alle hændelsesforløb er blevet kendt eller omtalt internt i forsorgen. Bedømt ud fra de sager, vi har identificeret, ser det dog ud til, at vold mod de anbragte var et kendt fænomen inden for åndssvageforsorgen. At der *var* problemer med brug af vold inden for denne forsorgsgren, vidner de gentagne præciseringer og problematiseringer af forbuddet over tid også om. Endvidere giver de interne drøftelser på centralt niveau et klart indtryk af, at man i den øverste ledelse opfattede vold begået af ansatte som et problem –

529 Referat af møde i Chefkollegiet den 23.10.1972: J.nr. F/0/149, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 288, RA

530 Fra 1960 skulle de lokale ledelser indberette slå-sager til det centrale niveau (Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse), men først i 1968 blev de pålagt at indberette alle sager af den type, uanset om de fandt dem begrundede eller ej.

531 Rapportudkast april 1972: F/0/149, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 288, RA

532 Noget tyder på, at man internt i forsorgen ikke var interesseret i at føre statistik over sager vedr. vold mod de anbragte. I 1962 blev Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse kontaktet af Personalehøjskolen, der ønskede at undervise i "Slå-forbuddet". I den forbindelse udbad skolen sig eksempler på overtrædelser og håndteringen heraf. Bestyrelsen drøftede på et møde, om der skulle udarbejdes en oversigt over "slå-sager" til dette formål, men forslaget blev forkastet. Kontorchef Mac (Statens Åndssvageforsorg) skrev i et notat den 14.12.1962 således om forslaget på mødet: "[...] at det vil vist være risikabelt at lave en sådan oversigt. Vi ved ikke, hvor en sådan oversigt havner." Se J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

både for de anbragte og for forsorgens renommé. Ikke desto mindre lykkedes det ikke at få implementeret en ”nul-volds-kultur” i åndssvageforsorgen, for selv i 1970’erne lå problematikken højt på forsorgens – nu Socialstyrelsens – dagsorden.

Når vi i de næste afsnit går i dybden med vores undersøgelse vedrørende vold mod de anbragte inden for de enkelte forsorgsgrene, vil åndssvageforsorgen dominere analysen, fordi det, som nævnt, er her, problemet ser ud til at have været størst. De øvrige forsorgsgrene behandles separat sidst i kapitlet. I kapitlet beskrives langt fra alle de eksempler på brug af eller anklager om vold, vi har fundet i kildematerialet. Der tegnes i stedet et overordnet billede med inddragelse af relevante eksempler.

Brug af fysisk vold inden for åndssvageforsorgen

Det er primært i vores gennemgang af materiale fra åndssvageforsorgens centrale niveau – dvs. i Særforsorgskontoret (1933-1959), Statens Åndssvageforsorg (1959-1970) og Socialstyrelsen (1970-1980) – at vi har fundet sager om vold mod de anbragte. Patient- og klient-sagerne på institutionsniveau har vist sig sjældent at rumme oplysninger om ansattes eller medianbragtes vold mod de anbragte. Oplysningerne fra det centrale niveau stammer primært fra skrivelser mellem det centrale niveau og de lokale institutioner og fra interne notater. Oplysninger om vold fremgår også hyppigt i klageskrivelser af forskellig art indgivet til det centrale niveau. Bag klageskrivelserne stod først og fremmest de anbragte selv, hvilket indebærer, at det som hovedregel var de mere velfungerende anbragte, der klagede, fordi de mentalt og fysisk var i stand til at udarbejde et brev eller mundtligt formulere en klage. Der må med andre ord påregnes et mørketal for så vidt angår grupper af anbragte, som var begrænsede i forhold til manglende fysiske evner og verbalt sprog, eller som havde vanskeligt ved at bedømme, forstå og fortælle, hvad der foregik omkring dem. Det betyder, at deres oplevelser – også i forhold til brug af vold – har efterladt sig få – om nogen – spor.

I en del sager var det pårørende, der klagede over, at f.eks. deres søn eller datter havde været udsat for vold på den institution, hvor de opholdt sig. Dertil kommer privatpersoner, der havde organiseret sig som forsorgens ”vagthunde”, og som jævnligt rejste kritik af forholdene på anstalterne – herunder for brug af vold mod de anbragte. Kritik som ofte aktivt blev samlet op af medierne. Til gengæld er vi kun stødt på forholdsvis få sager, der synes at være rejst på det øvrige personales foranledning. Dermed ikke sagt, at kolleger ikke greb ind i de konkrete situationer, eller at de ikke efterfølgende indberettede dem til ledelsen, måske har det blot ikke sat sig spor i kildematerialet. Men i de sager, der blev nedfældet og behandlet lokalt eller centralt, fremgår det sjældent, at sagerne kom frem i lyset, fordi en

eller flere af den ansattes kolleger havde indberettet vedkommende.⁵³³ Det var en kendt problemstilling inden for åndssvageforsorgen, at de ansatte var tøvende over for at indberette oplysninger om en kollegas brug af fysisk magtanvendelse mod de anbragte – selvom man fra centralt hold indskærpede indberetningspligten gentagne gange efter 1960 (se kapitel 10).⁵³⁴ Der kan være flere forklaringer på de manglende indberetninger. I samtiden blev det bl.a. forklaret med, at kollegerne ikke ønskede at angive hinanden, fordi det kunne medføre afskedigelse af den, der havde forbrudt sig mod slå-forbuddet. ”Man vil jo nødtigt være skyld i en andens afsked”, udtalte en ansat på et møde i hovedsamarbejdsudvalget den 20. december 1966, hvor indberetningspligten blev diskuteret.⁵³⁵ Men der kan også have været andre grunde: Først og fremmest kan volden være foregået i det skjulte. Derudover kan kollegerne have været utrygge ved, om en indberetning ville få konsekvenser for dem selv i form af repressalier fra den pågældende, eller ved at ”anmelderens” egen adfærd over for de anbragte ville blive draget i tvivl af ledelsen.⁵³⁶ Det sidste skete for en lærer, der indberettede en mandlig ansat på en institution for ”sadisme” overfor børnene. En tjenstlig undersøgelse af den pågældende resulterede i, at beskyldningerne mod ham blev opfattet som grundløse – bl.a. fordi dommeren såede tvivl om åndssvage børn som troværdige vidner. Herefter blev der indledt en undersøgelse af læreren selv, der endte med, at hun blev afskediget.⁵³⁷ Derudover kan der have hersket en vis fællesskabsfølelse på de enkelte institutioner eller blandt bestemte personalegrupper, der har virket ”anmeldeshæmmende”. Måske har der endda været en opfattelse af, at anvendelsen af vold var et resultat af en presset hverdag med ressourcekrævende patienter og personalemangel og derfor forståelig om end ikke

533 Der findes dog klare undtagelser som f.eks. en sag fra 1957, hvor en lærerinde indberettede sine kolleger på Gl. Bakkehus for udbredt brug af fysisk vold. Se afsnittet ”Lussinger på Gl. Bakkehus 1957-1959”: J.nr. B/1186, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 11, RA. Se også en sag fra 1972, hvor fem kolleger i fællesskab indberettede en omsorgselev til Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg og anmodede om, at han blev fjernet fra afdelingen. Se afsnittet ”Omsorgselev på Ribelund 1972”: J.nr. H/0/145 (”Klager over alt og alle”), Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 323, RA

534 Ud over ”Vejledningen for omsorgen for elever og patienter i særfor sorgen” (1961) blev det indskærpet i cirkulæreskrivelse nr. 23 af 23.3.1970 samt i en skrivelse samme dag fra Statens Åndssvageforsorgs Bestyrelse til alle forsorgscentre. Tilsvarende fremgår det i cirkulæreskrivelse nr. 140 af 15.7.1973, der afløste cirkulæreskrivelsen fra den 23.3.1970. J.nr. F/0/149, 1973, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 288, RA. Se også j.nr. K/42, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-138, RA

535 Referat af hovedsamarbejdsudvalgs møde den 20. december 1966: j.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

536 Se f.eks. J.nr. B/12/10, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 8, RA. I ”Bemærkninger til udkast til cirkulære om forbud mod legemlig afstraffelse m.v.” (Socialstyrelsen, udateret, men formentlig fra 1973) fremgår det om indberetningspligten, at ”eventuelt ubehag hos personalet må klart vige for retsbeskyttelsen af klienten.” De ansatte havde altså pligt til at indberette, selvom det ikke var behageligt at angive en kollega. J.nr. F/0/149, 1973, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 288, RA

537 J.nr. 5111/144, 1970, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2399, RA

nødvendigvis acceptabel. Kollegernes tilbageholdenhed i forhold til at indberette hinanden kan også skyldes manglende tiltro til, at indberetningen blev taget alvorligt. I en større sag om en husfaders voldelige adfærd i Brejning, som vi uddyber nedenfor, var det kolleger, der indberettede ham til bestyrelsen for Den Kellerske Åndssvageanstalt i 1948, da sagen første gang – officielt – blev håndteret som en klagesag. At det ikke var nemt at indberette en kollega, kan man læse allerede i indledningen af deres brev til overlægen: ”Undertegnede personale på Mandshjemmet D.K.A. Brejning, ser sig efter nøje overvejelse nødsaget sig at indberette følgende angående [husfaderens] brutale og uligevægtige optræden på Mandshjemmet overfor alumner såvel som personale.”⁵³⁸ Herefter opremsede de en række af husfaderens overgreb mod de anbragte, som de havde været vidne til – og som de i flere tilfælde havde indrapporteret til overlægen, uden at det havde fået konsekvenser for husfaderen. Det var årsagen til deres fælles skrivelse til bestyrelsen. I andre sager får man indblik i en kultur blandt de ansatte, hvor brug af vold enten ikke blev opfattet som odiøst, eller hvor det kan have været svært som kollega at gå imod strømmen. For eksempel kom det frem i en undersøgelse af forholdene på børneafdelingen på Sølund i 1962 (som ligeledes uddybes nedenfor), at vold havde været udbredt i hele personalegruppen, samtidig med det blev konkluderet, at der ikke var beviser for ”egentlig mishandling”.⁵³⁹

Voldens karakter

Beskrivelsen af voldshandlingerne varierer fra sag til sag. I nogle af sagerne er oplysningerne om hændelsesforløbet grundigt beskrevet, både når det gælder optakten til handlingen (hvorfor skete det), de konkrete handlinger (hvad var der sket) og håndteringen af sagerne (hvilket udfald fik sagen for de implicerede). I andre tilfælde er oplysningerne om vold og optakten hertil mere sparsomme. Det gælder f.eks. en sag fra 1937, hvor en mor i et klagebrev til Særforsorgskontoret oplyste, at hendes søn to gange var blevet slået, men det uddybes ikke, hvordan det var foregået, eller hvem der havde slået ham.⁵⁴⁰ Tilsvarende er interviewdeltagernes beskrivelser af vold også af varierende indhold og omfang – nogle er kort sagt mere detaljerede end andre. I andre tilfælde førte klager til større undersøgelser f.eks. i forbindelse med tjenestemandssager, der typisk blev varetaget af en landsdommer og indbefattede afhøringer m.v., hvormed sagerne er langt mere fyldige. Nedenfor gennemgår vi eksempler på en række af de voldstyper, der ses beskrevet i sagerne fra arkiverne og i beretningerne fra interviewdeltagerne. Det sker for at vise voldens meget forskelligartede karakter. Vi præsenterer i den forbindelse eksemplerne som vold i den ”milde” ende og vold

538 J.nr. T/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 190-187, RA

539 J.nr. B/31/3, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 145, RA. For en tilsvarende sag se Gl. Bakkehussagen: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 32, RA

540 J.nr. 43/47, 1937, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 348, RA

i den "grove" ende af et kontinuum alt efter, om volden havde medført fysisk skade på den anbragte eller ej. Dermed ikke sagt, at den "milde" vold ikke har været smertefuld eller haft menneskelige konsekvenser for den enkelte. Den "milde" vold kunne måske endda tage en mere systematisk form og være begået af flere ansatte over tid. Når det gælder de anbragtes følelsesmæssige oplevelse af volden, er kildematerialet imidlertid forholdsvis tavst (se dog kapitel 18).⁵⁴¹ Det skal ses i sammenhæng med, at der var meget lidt fokus på voldens konsekvenser for dem, der lagde krop til den. Så sent som i 1972 gav Sociallederkollegiet udtryk for en generel manglende viden om de anbragtes følelser: "Hvorledes skal man f.eks. finde ud af, hvordan en klient oplever en episode?", og hvor understregningen ses i sagen.⁵⁴² Det er muligt, at de her tænkte på de anbragte, der havde vanskeligt ved at udtrykke sig verbalt, men vi har generelt ikke indtryk af, at man har fulgt op på, hvordan de, der blev ofre for vold, havde det bagefter. I stedet var der først og fremmest fokus på, hvad der var sket, og hvorfor det var sket med henblik på at undgå gentagelser, men altså ikke på, hvilke psykiske konsekvenser de pågældende handlinger medførte for den enkelte. Det er på sin vis ikke overraskende for så vidt det gælder børn som ofre, fordi der i samtiden var en opfattelse af, at jo mindre man snakkede om det, der var sket, jo mindre tog offeret skade.⁵⁴³ (Se desuden kapitel 19).

I de sager, hvor handlingerne beskrives konkret, kan man således – lidt forenklet – placere den omtalte vold på en skala: I den ene – og mere "milde" – ende finder vi sager, der omhandler ansattes brug af f.eks. lussinger, skub og riv i hår, og hvor det ikke fremgår af sagsakterne, at den anbragte har taget fysisk skade af volden. Som eksempel kan nævnes en sag fra 1946, hvor en ca. 45-årig anbragt mand klager over, at han havde været udsat for endefulde ("tre-fire slag på det blotte sædeparti") på anstalten i Vodskov.⁵⁴⁴ IP39⁵⁴⁵ beretter om at blive revet i håret af en kvindelig afdelingsleder på Andersvænge, hvor hun var anbragt i 1950'erne. Afdelingslederen beskrives som "ondskabsfuld" og "streng". Hun havde f.eks. trukket en tot ud af informantens hår. I en sag fra 1960 fremgår det, at de anbragte – der var i 60-års alderen – havde været udsat for lussinger på det mindre plejested (i kontrolleret

541 Som eksempel på undtagelse kan nævnes en sag fra 1945, hvor en anbragt skrev til Socialministeriet og begærede sig udskrevet samtidigt med, at han klagede over forholdene på Vodskov. Et af klagepunkterne omhandlede de ansattes brug af vold som straf, hvilket han gav udtryk for, påvirkede ham: "Vi får alle de tæsk som der kan ligge på os, og det er ind i maven og i hovedet og får så havresuppe med meget salt i og bliver klippet skaldet. Ja skal man så ikke tabe sit gode humør så ved jeg ikke, og hvis jeg skal blive ved med dette at høre under åndssvageforsorg så er mit liv ikke mere kær end jeg kan gøre en ende på det." J.nr. 43/105, 1933, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 204, RA

542 Skrivelse af 22.12.1972: j.nr. F/0/149, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 288, RA

543 Seidelin, 2014, s. 141.

544 J.nr. 40/1, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 663, RA

545 Anbragt åndssvageforsorgen fra 1949 og frem

familiepleje), hvor de opholdt sig.⁵⁴⁶ Tilsvarende ses der også en sag fra 1979, hvor en ansat indberetter, at hun har givet en anbragt en lussing.⁵⁴⁷ Selvom den beskrevne vold således kunne befinde sig i den mere milde ende, var der ikke desto mindre tale om handlinger, der ikke var tilladte i henhold til forsorgens interne retningslinjer.

I den anden – og mere grove – ende af skalaen finder vi de sager, hvor der blev klaget over, at den anbragte havde været udsat for vold i form af spark, brug af genstande m.m. Det gælder f.eks. en sag fra 1938, hvor en far klagede til socialministeren over, at sønnen – der var anbragt på Den Kellerske Åndssvageanstalt i Brejning – havde været udsat for vold begået af en ansat på stedet. Faren skrev således, at den ansatte havde væltet sønnen omkuld og havde ”slæbt ham ind i gården, hvor han slog ham med knyttede hænder i ansigtet og sparkede ham i skridtet.”⁵⁴⁸ I en sag fra 1942 klagede en anbragt mand over, at plejerne på Ebberødgård ”mishandler patienterne med at kværke dem og slå dem med kæppe for til sidst at smide dem i seng med spænderemme og diverse genstande.”⁵⁴⁹ En anden sag er fra slutningen af 1950’erne og omfatter en anbragt på et privat plejested under Østifternes Åndssvageanstalter. På gården, der havde 10 anbragte, havde gårdejerens søn slået en anbragt mand med tre knytnæveslag i ansigtet. Gårdejeren indrømmede i første omgang, at sønnen havde ”tjattet lidt” til den anbragte, men efter at en læge havde tilset skaderne, blev alle de anbragte flyttet, og sønnen blev politianmeldt og i retten idømt ti dages hæfte.⁵⁵⁰ I en anden sag fra samme periode omtales forskellige episoder, hvor en ansat havde anvendt genstande til at slå de anbragte med, bl.a. med et kontrolur, så urets glas var gået i stykker, og med remmen til selvsamme ur.⁵⁵¹ I 1960 havde en plejerske i Vodskov angiveligt slået en af de anbragte med en plastic tallerken oven i hovedet.⁵⁵² I en sag fra samme sted året efter blev der klaget over, at en plejeelev havde slået en fikseret patient med et kosteskaf.⁵⁵³ Også IP33, som havde været anbragt på Ribelund i 1960’erne – fortæller, at der blev anvendt en stok til at slå de anbragte med, når der var uro på afdelingen: ”så fik vi en med stokken, så den brækkede. Fem slag fik jeg i røven og så brækkede den”. Den præcise årsag var, ifølge

546 J.nr. H/0/84, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 314, RA

547 J.nr. 352/650101, 1979, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 837, RA

548 J.nr. 43/9, 1938, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 378, RA

549 J.nr. 43/10, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 517, RA

550 Læg vedr. Kontrolleret familiepleje: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 15, RA

551 J.nr. B/3/100, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 24, RA

552 J.nr. T/306, 1960, som behandles i j.nr. H/0/49, *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

553 J.nr. T/1811, 1962, som behandles i j.nr. H/0/49, *Statens Åndssvageforsorg* pk. 303. En tilsvarende sag ses i j.nr. B/163, 1943, Journalsager vedr. administration (1942-1959), *Østifterne Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 5, RA

informanten, i dette tilfælde, at to drenge havde råbt ud ad vinduet. ”Man måtte ikke råbe ud ad vinduet. Så fik man en af stokken”.⁵⁵⁴

Skader på den anbragtes krop

I flere af sagerne angives det, at volden havde medført, at den anbragte havde taget fysisk skade i større eller mindre grad. I 1946 klagede en mor f.eks. over, at hendes søn, der var anbragt på Den Kellerske Åndssvageanstalt i Brejning, var blevet sparket af den pågældende husfader på stedet, og at sønnen havde fået store mærker på hoften.⁵⁵⁵ I en sag fra det efterfølgende år klagede en far ligeledes over, at sønnen var blevet sparket af en af funktionærerne i Brejning, hvilket ifølge faren havde resulteret i, at sønnen nu var blevet lam i det ene ben.⁵⁵⁶ Den ”grove” ende af ”voldsskalaen” rummer således de sager, hvor volden havde medført fysisk skade i form af f.eks. blå mærker, bidemærker og brækkede lemmer. I 1960 var det sågar endt med en ”grotesk voldsom intern blødning”, da en plejeelev havde slået en asylist, sådan som det fremgår af en skrivelse fra overlægen i Vodskov til en kollega på Rødbygård. ”En tosset sag”, kaldte overlægen i Vodskov den, og beskrev den som ”høj-dramatisk, idet pt. [patienten] på en sikkert relativt beskednen ”volds”foranledning” måtte på sygehuset for at blive behandlet.”⁵⁵⁷ I en sag fra 1972 havde en omsorgselev på Ribelund angiveligt givet en af de anbragte en endefuld og brækket armen på en spastisk pige, der sad i kørestol – ligesom vedkommende også havde for vane at skælde de anbragte ud så højtlydt, at de blev urolige og ophidsede.⁵⁵⁸

I et par sager blev der rejst tvivl om, hvorvidt dødsfald blandt de anbragte var forårsaget af vold fra en ansat. I 1941 fremhævede et udvalg, der skulle undersøge forholdene i åndssvageforsorgen, hvorledes en alumne angiveligt skulle være afgået ved døden på grund af kvælning. Ifølge sagsakterne var der tale om en sag på Ebberødgård, hvor en af plejerskerne skulle have bundet et tørklæde for den pågældende kvindes mund, så hun blev kvalt. Det er uvist, hvorfor udvalget havde deres oplysninger, idet sagen kun er omtalt ganske kort i et notat. Det fremgår heller ikke, om der var hold i anklagerne.⁵⁵⁹ At personalet i visse tilfælde bandt klude om hovedet på de anbragte, omtales i en sag fra det efterfølgende år. Her var

554 IP 33, Anbragt åndssvageforsorgen 1960 og frem

555 J.nr. 40/138, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 665, RA

556 J.nr. 40/55, 1947, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 702, RA

557 Skrivelse af 26. april 1960: Cirkulærer og meddelelser m.m. (1933-1964), *Forsorgsinstitutionen Rødbygård*, pk. 1, RA

558 Indberetning af 20.12.1972: J.nr. H/0/145 (”Klager over alt og alle”), Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 323, RA

559 Det var ”Udvalget af 19.04.1941” der satte fokus på sagen. J.nr. 43/37, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 517, RA

det ikke endt med et dødsfald, men en af de anbragte klagede over, at personalet bandt klude om hovedet på dem og placerede knuden i deres mund, ”så de dårligt kan få luft, det kalder jeg umenneskeligt.” To forskellige overlæger under Østifternes Åndssvageanstalter afviste anklagerne som grundløse, og den ene forklarede i en skrivelse til Særforsorgskontoret, at ”det hænder en sjælden gang, at sindssyge pt. [patienter], som spytter meget, får et stykke bundet løst om hovedet, for at de ikke skal ramme medptt. [medpatienter] og svine for meget til; men et sådant stykke bindes på en bestemt måde, der ikke generer pt. [patienten]» Overlægerens forklaring blev mødt med en vis skepsis i særforsorgskontoret. En fuldmægtig noterede således: ”Jeg føler mig langt fra tryk ved at skulle indstille sagen til afgørelse på dette grundlag - og man har efter ens skøn lov til at betvivle Helmars [overlægers] forsikringer om, at der ikke øves overlast mod patienterne.”⁵⁶⁰

I en sag fra 1955 havde en plejeelevs vold mod en 11-årig dreng resulteret i, at han blev indlagt på sygehuset, hvor han døde. Den pågældende plejeelev blev idømt tre måneders fængsel for at have givet ham et kraftigt slag i maven. Under sagen kom det frem, at en sygeplejerske på den pågældende anstalt havde lagt mærke til, at plejeeleven tidligere havde været hård over for drengene. Et af børnene havde således haft blå mærker på kinden efter en lussing, som plejeeleven indrømmede at have tildelt barnet. De tidligere episoder havde dog ikke ført til sanktioner.⁵⁶¹

Voldens spændvidde er med andre ord bred i de sager, vi har identificeret, dog ses der en overvægt af sager om den ”grove” vold (bortset fra dødsfald). Det kan skyldes, at det primært var den, der blev opdaget – særligt hvis volden havde medført sår, blå mærker eller skader på den anbragtes krop, hvormed volden blev synlig for omgivelserne – men det kan også skyldes, at det særligt var den ”grove” vold, der blev opfattet som illegitim såvel af de anbragte og deres pårørende som af de ansatte og ledelsen på anstalterne. Det er formentlig også de grovere sager, man fra forsorgens side har fundet relevant at dokumentere. At den ”milde” vold kunne bagatelliseres af institutionsledelsen, ses eksempelvis i Vodskov, hvor to drenge i 1949 klagede over at have fået et par lussinger. Overlægen ønskede ikke at gå nærmere ind i sagen, men slog fast, at ”der findes et alm. forbud mod at slå patienterne, og at dette forbud i det store og hele overholdes [...] Overlægen mener dog, at der nu og da kan falde en lussing eller et beskedent nakkedrag af til en eller anden urolig dreng, idet dette formentligt ikke kan forhindres, ligesom det er tvivlsomt, hvorvidt man bør forhindre det. I øvrigt finder der ikke afstraffelser og mishandling sted”⁵⁶² Lussinger og nakkedrag kunne

560 J.nr. 43/37, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 517, RA

561 J.nr. B/6/1107, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 51, RA

562 J.nr. 40/122, 1949, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 779, RA

og skulle altså ikke nødvendigvis forhindres, og fordi drengene havde været ”urolige”, kunne der argumenteres for, at der ikke havde været tale om ”afstraffelse” eller ”mishandling”. At sagen ikke desto mindre kom frem, skyldes, at drengene klagede over hændelsesforløbet.

Vold mod børn

De bevarede dokumenter tillader ikke, at vi kommer med bud på, hvilke aldersgrupper der oftest blev udsat for vold, idet oplysningerne i arkivmaterialet ikke er stringente nok til en sådan analyse. Men vi kan se, at selvom der rent formelt var et forbud mod også at slå børn, er det en anden virkelighed, vi møder i arkivalierne og i informanternes beretninger. Vi har således mange sager, der handler om fysisk afstraffelse af børn på tværs af anstalter og forsorgsgrene og i mindre omfang også i den private familiepleje – og vi har uden tvivl ikke fundet frem til alle tilfælde.

Oplysningerne om vold mod børn kommer både fra børnene selv og fra deres pårørende gennem klager, men også fra ansatte. I 1943 informerede en tidligere ansat på Ebberødgård Særforsorgskontoret om, at der blev opbevaret et spanskrør i et skab på anstalten, og at han havde set en plejer ”gennemprygge en dreng”. Han fortalte også, at der jævnligt blev brugt fysisk afstraffelse i form af lussinger m.m.⁵⁶³ Tilsvarende havde en lærerinde på Gl. Bakkehus i 1957 forsøgt at råbe ledelsen op om forholdene for børnene på anstalten. Vi udfolder sagen nedenfor, her skal blot nævnes, at hun informerede ledelsen om forholdene for børnene på anstalten. I et brev til bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter forklarede hun, at på trods af forstanderens forbud mod at slå børnene ”er det rystende og opslidende gang på gang at modtage børnene til timer oprørte og urolige over korporlige afstraffelser foretaget på afdelingen.”⁵⁶⁴

Også IP19, der var ansat på Løgumgårde fra 1961 til 1980, fortæller, at der blev begået vold på den børneafdeling, hvor vedkommende var ansat: ”Hvis ikke de ville makke ret de der unger, så havde hun [en leder] et bundt nøgler, og så blev de ellers slæbt med op i den ene af stuerne, og så fik de ellers for både nyt og gammelt.” Hun fortæller også, at hun havde været vidne til kolleger, der slog børnene:

”Det gør ondt, når det er voksne, men det gør saftsuseme endnu mere ondt når det er små børn, der kommer til at skulle stå model til de der tæsk. Jeg havde en elevkammerat, som havde en bror derhjemme, der var mongol. Hun kunne overhovedet ikke have den behandling,

563 J.nr. B/256, Journalsager vedr. administration (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 6, RA

564 J.nr. B/1186, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 11, RA. Se også Gl. Bakkehussagen: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 32, RA

og hun sagde at han skulle aldrig nogensinde på en institution. (...) vi stod tit og næsten mere eller mindre græd på den afdeling. Det, syntes jeg, var hårdt.”⁵⁶⁵

Det var dog sjældent, at vold mod børn blev problematiseret af overlægerne eller bestyrelsen på de enkelte anstalter, medmindre den havde været særlig grov. I kapitel 16 kan man læse, hvordan anstalterne over en bred kam nægtede, at der blev brugt vold mod børnene.

Uoverensstemmelsen mellem retningslinjerne og det, vi ser som praksis – at børn blev slået – kan skyldes begrebsforvirring. Hvornår var der f.eks. tale om legitim/illegitim *revselse*, og hvornår var der tale om (strafbar) *vold*? Det skal ses i sammenhæng med, at det i samtiden var kulturelt acceptabelt at slå børn, så længe det ikke havde karakter af mishandling, men derimod af ”revselse”. Frem til 1967 var det tilladt at revse børn i skolevæsenet, og først i 1997 blev det entydigt slået fast, at forældre ikke måtte slå deres børn.⁵⁶⁶ Anstaltens praksis kan således ses som en afspejling af ”normalsamfundet”, hvor forældre og lærere – hvis roller de ansatte havde overtaget i forbindelse med indskrivningen – kunne tillade sig at slå børn som et led i den almindelige undervisning og opdragelse.⁵⁶⁷

Enkeltstående sager

Ikke overraskende var det særligt ansatte med tæt daglig kontakt til de anbragte, der blev anklaget for at have begået vold.⁵⁶⁸ Hvis sagen blev nærmere beskrevet, fremgår det som regel også, om der var tale om enkeltstående tilfælde, hvor en ansat ”forløb” sig, eller om vedkommende havde øvet vold mod de anbragte tidligere.

Generelt kan vi af arkivmaterialet og i informanternes beretninger se to forskellige former for ”kontekster” i forbindelse med volden:

- 1) Enkeltstående tilfælde, hvor volden er beskrevet som en isoleret handling begået af en eller flere ansatte, og uden at der i øvrigt var tegn på, at der var tale om en gængs praksis det pågældende sted og tidspunkt.

565 IP19, ansat åndssvageforsorgen 1961 og frem

566 Vestergaard et al., 2013, s. 11. For forbud mod at slå børn i skolevæsenet, se: Bekendtgørelse nr. 276 af 14. juni 1967 om fremme af god orden i skolerne. For forbud mod at slå egne børn, se: Lov om ændring af lov om forældremyndighed og samvær (afskaffelse af revselsesretten), Lov. nr. 416 af 10.6.1997, § 2.

567 Vestergaard et al., 2013, s. 11. Se også TNS Gallup meningsmåling 1969 ”Er en lussing ’på rette sted’ god latin?” Her svarede 69 pct. af de adspurgte danskere, at fysisk afstraffelse af børn i form af en ”lussing eller en endefuld eller lignende” kunne være på sin plads, mens 23 % svarede, at det var forkert med fysisk afstraffelse. Se <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/gallup-1969-er-en-lussing-paa-rette-sted-god-latin/>

568 Undtagelser fra dette billede, se: J.nr. 43/47, 1937, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 348, RA

- 2) Gentagelsestilfælde, hvor en eller flere ansatte flere gange havde anvendt vold mod de anbragte, og hvor volden skildres som udtryk for en problematisk kultur på pågældende institution eller afdeling.

Vi indleder med den første gruppe af sager, dvs. de sager, hvor der angives en enkelt ansat som ophavsmanden til voldshandlingerne. Dem er der mange af i arkiverne, og de dækker hele den kronologiske ramme for undersøgelsen. I 1938 klagede en stedfar eksempelvis over en navngiven plejerske, der rev pigerne i håret og slog dem. Det fremgår ikke, hvor længe det havde stået på, eller hvordan det var foregået – og det fremgår heller ikke, om der var andre blandt personalet, der havde øvet vold mod steddatteren eller de andre anbragte.⁵⁶⁹ I en sag fra 1956 var det den anbragte selv, der klagede over at have været udsat for vold. Han var anbragt i Brejning, hvor han arbejdede i bageriet, og han fortalte en dag overlægen, at bagersvenden havde taget ham om halsen og slået ham med lussinger. ”Han viste mig, at der på halsens højre side var mærker fra grebet”, noterede overlægen i sin rapport. Sagen blev skildret som en enkeltstående hændelse: ”Jeg tilkaldte derefter [bagersvenden], der indrømmede, at han havde forløbet sig, og at han var klar over, at han ikke måtte give patienter korporlig revselse.”⁵⁷⁰ I en opgørelse fra 1970 og 1971 optræder der syv forskellige sager, der på nær en enkelt ligeledes bliver skildret som individuelle hændelser. I den første sag var det en vikar for en afdelingsleder, der i 1970 blev indberettet for at have givet en af de anbragte ”et par lussinger under et håndgemæng”. I den anden sag var det en fritidslærer, der blev indberettet for at have givet en anbragt en ”kraftig lussing”. I en tredje sag var det en omsorgsassistent, der indberettes for at have givet en anbragt en lussing, og i en fjerde sag står der blot, at en anbragt var blevet slået af en omsorgsassistent. Den femte sag handlede om en afdelingsleder, der havde givet en anbragt et slag over munden. I den sjette sag var det en omsorgsassistent, der mentes at have overtrådt reglerne, idet vedkommende ”under badning af klient [havde taget] unødigt hårdt på kønsdelene, så klienten græd og skreg af smerte.” Her fremgår det imidlertid også, at den ansatte tidligere havde overtrådt de interne retningslinjer. Vedkommende havde således ”mere end en gang holdt en klient i nakken og derefter skubbet ham og ladet ham falde.” I den syvende og sidste sag er der tale om en værkstedslærer, der havde givet en anbragt en lussing, hvilket mentes at være foregået i selvforsvar, fordi den anbragte angiveligt havde grebet en tom flaske, som skulle

569 Som regel var volden ikke det eneste, der blev klaget over ved samme lejlighed. Ofte var klagerne om vold en af flere klager mod institutionernes håndtering af de anbragte. I sagen med stedfaren klagede denne således også over, at steddatteren ikke måtte komme hjem på juleferie. J.nr. 43/98, 1938, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 380, RA

570 Rapport af 21.6.1956: J.nr. K/42, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-138, RA

bruges til at slå værkstedslæreren med.⁵⁷¹ Det fremgår på nær en enkelt undtagelse ikke af sagerne, om de pågældende medarbejdere havde gjort sig skyldig i lignende overtrædelser af slåforbuddet tidligere, eller om også andre ansatte på de pågældende afdelinger havde overtrådt forbuddet.

En række individuelle sager skiller sig ud, idet de blev genstand for en nærmere undersøgelse i åndssvageforsorgen, som regel enten på grund af voldens karakter (grovhed), eller fordi volden havde fundet sted over længere tid. Dertil kommer, at hvis noget kom til offentlighedens opmærksomhed og/eller blev taget op af Ombudsmanden, så øgede det chancen for en gennemgribende undersøgelse. Vi har udvalgt enkelte af disse sager, som i det følgende udfoldes i lidt flere detaljer. Sagerne viser, at grænsen mellem enkeltstående voldssager, og hvad der kan opfattes som udtryk for en mere udbredt (lokal) voldsaccepterende kultur, er flydende.

Plejemoderen på Ebberødgård 1944

I begyndelsen af 1940'erne var der gentagne konflikter mellem en plejemor og det øvrige personale på en afdeling på åndssvageanstalten Ebberødgård.⁵⁷² Sagen giver indtryk af, at forholdet mellem dem var særdeles anstrengt. Overlægen på Ebberødgård, P.A. Schwalbe-Hansen, beskrev hende som dygtig, men også som stridsom og opfarende også over for overlægen selv. Personalesagen eskalerede og endte lidt usædvanligt hos departementschefen i Socialministeriet, som i april 1944 slog fast, at der var kommet så mange klager, at det nu måtte stoppe. Der blev derfor iværksat en disciplinærsag, som startede med en tjenestemandundersøgelse. Undersøgelsen viste ikke bare personalemæssige konflikter, men afhøringer af kolleger og anbragte omfattede også en række anklager om vold. En anbragt fortalte om en situation, hun havde overværet: "En dag havde hun [en anden anbragt pige] været uartig, hvorfor plejemoder sparkede hende ned af trappen, og da hun ikke ville gå, trak [plejemoderen] hende ved håret henad køkkengulvet. Plejemoder tog hende derefter med ind i badeværelset, og da [navn udeladt] kom ud derfra, havde hun fået lange røde rifter på halsen." En anden anbragt fortalte, at hun "en gang, da vidnet havde revet en kjole i stykker, fordi hun ville have en anden, sparkede plejemoder hende i maven tre gange. Vidnet var i forvejen af en funktionær spændt til WC-røret, fordi hun skulle have en sprøjte. Vidnet stod altså stille, da plejemoder sparkede hende." Flere vidner – anbragte, en pårørende og kolleger – kunne desuden fortælle om hyppig brug af såkaldte "bræksprøjter" (se kapitel 13).

571 Det fremgår ikke af oversigten, hvilke institutioner sagerne var fra. Oversigt af 20.1.1972: j.nr. F/0/149, 1973, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 288, RA

572 Den omfattende sag ses i "Ebberødgård tjenestemandssag": Udtagne journalsager (1925-1949), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 68, RA

I rapporten fremgår det imidlertid, at undersøgelseslederen, byretsdommer H. Jacobi var tøvende med at drage vidtrækkende konklusioner på baggrund af de anbragtes vidneudsagn om vold. Han vurderede, at plejemoderen ”til tider [er] for hårdhændet”, og at ”Plejemoder er en blanding af godt og ondt, hvor det sidste i det daglige er det stærkeste.” Formanden for Ebberødgårds bestyrelse vurderer i et brev til Østifternes Åndssvageanstalters bestyrelse i juni 1944, at det nok mest var overlæge Schwalbe-Hansen, som havde svigtet sit tilsyn med plejemoderen, og derfor var problemet vokset, så de nu var nødt til at fyre hende. Formanden havde dog, betonedet han, intet imod, at pågældende kunne blive flyttet til Rødbygård eller Andersvænge. Vi ved ikke præcist, hvad der skete i sagen, men i et brev til departementschefen i Socialministeriet i august 1944 nævnte overlæge Schwalbe-Hansen, at plejemoderen kunne komme til at lede et lille «koloni-plejehjem for vanskelige piger» under Østifternes Åndssvageanstalter. Noget kunne således tyde på, at plejemoren fik lov til at fortsætte sit virke som mellemlæder under åndssvageforsorgen.

Husfader-sagen i Brejning 1948-1960

Sagen mod en husfader på Brejning er en af de mest omfattende sager om vold mod de anbragte, som vi er stødt på. Der er tale om en tjenestemandsansat husfader (dvs. afdelingsleder) på Mandshjemmet på Den Kellerske Åndssvageanstalt i Brejning, og som formentlig i årevis havde udsat flere af de anbragte for fysiske overgreb foruden trusler om vold og nedværdigende tale. Sagen begyndte formelt i 1948, hvor syv af hans kolleger som tidligere nævnt indberettede ham for igennem flere år at have været brutal over for anbragte og ansatte. En af sagerne handlede om overgreb på en tuberkulosepatient, der beskrives som stærkt nervesvækket. Ifølge indberetningen havde husfaderen ”med stød og slag” angrebet vedkommende. Et øjenvidne til episoden – en sadelmager på anstalten – havde indberettet det til overlægen umiddelbart efter, det var sket. Den samme patient blev ifølge skrivelsen senere udsat for endnu et overgreb, idet en plejeelev havde bundet hans hænder på ryggen og slået ham ”i vidners påsyn”. Dette overgreb blev husfaderen efterfølgende informeret om, men ”intet blev foretaget”.⁵⁷³

573 J.nr. T/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-187, RA. Der har formentlig været flere sager, hvor husfaderen har begået overgreb på de anbragte, end det ses i kollegernes indberetning. I arkivet fra Særforsorgskontoret har vi eksempelvis fundet et brev dateret den 25. august 1945, hvor en mor klagede til kongen over, at hendes søn efter en rømning havde fået prygl af den pågældende husfader, foruden han var blevet klippet skaldet, isoleret i 16 dage og her kun havde fået havresuppe. Det fremgår ikke af sagens akter, om sønnen var blevet udspurgt om hændelsesforløbet, men det blev husfaderen, der nægtede anklagerne. J.nr. 43/89, 1945, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 627, RA

I en anden sag skulle husfaderen have overfaldet en anbragt med slag og stød i underlivet samtidig med, at han ifølge kollegernes skrivelse skulle have sagt følgende: ”Jeg skal give dig, din lille satan, så dine tarme sprøjter op på væggen og skal skrubes af med en spartel”. Også den episode blev indberettet af et øjenvidne. Ifølge indberetningen havde husfaderen også anvendt trusler om vold. Han havde givet følgende ordre til en ny plejeelev vedrørende en af de anbragte: ”Såfremt den lille satan forsøger på noget som helst, så slå ham i jorden, og lad de andre feje stumpene sammen.” At forholdene blev opfattet som alvorlige og uacceptable af de pågældende kolleger, vidner deres beskrivelse af sagerne om, idet de anvendte termer som ”brutale overgreb”, ”mishandling på det groveste” og ”afstraffelse”.⁵⁷⁴

Husfaderen havde ifølge indberetningen også truet og talt nedsættende om en række kolleger. På den baggrund opfordrede de syv kolleger til, at husfaderen blev suspenderet, mens hans opførsel blev undersøgt.⁵⁷⁵ Også fire værkstedsledere på Mandshjemmet bakkede op om kritikken. De afgav en erklæring, hvori de bl.a. skrev, at de ganske vist ikke kendte til alle de nævnte episoder, men at de ikke var forbavset set i lyset af hans opførsel i det hele taget.⁵⁷⁶ Også overlægen afgav en erklæring, men han var mere forbeholden i sin kritik. Han lagde vægt på, at flere af forholdene havde fundet sted en del år tilbage. Den ældste sag skulle ifølge overlægen være foregået før 1940. For det andet fremhævede han, at han i sin tid kun var blevet informeret om to ud af de syv sager i indberetningen. I den ene – den, hvor sadelmageren havde indberettet overgrebet på en tuberkulosepatient – havde overlægen skønnet, at sadelmagerens udtalelse var farvet af en negativ oplevelse, som han tidligere havde haft med husfaderen. Overlægen havde derfor ikke ment, at der var grund til at foretage sig videre.

I den anden sag havde han afhørt husfaderen, som havde forklaret, at han havde grebet fat i en anbragts jakke, men kun fordi vedkommende gjorde modstand. Overlægen havde drøftet episoden med husfaderen, der havde nægtet at have slået den anbragte. Overlægen havde også fået indblik i den anbragtes mening om hændelsesforløbet, idet en afdelingslæge havde udspurgt vedkommende, og ifølge overlægen havde den anbragtes ”angivelser” af hændelsesforløbet været for ”svævende til at være egnede som kontrabevis.” Overlægen mente til gengæld, at han ikke var i tvivl om, at husfaderen anvendte en ”uparlamentarisk tone” over for plejepersonalet. Han sluttede dog sin skrivelse af med at opfordre bestyrelsen til at nedsætte en uvildig dommerundersøgelse af den rejste kritik mod husfaderen.⁵⁷⁷

Knap en uge senere kom også husfaderen til orde, idet han i en ti sider lang skrivelse til

574 J.nr. T/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-187, RA

575 Skrivelse af 15.6.1948: J.nr. T/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-187, RA

576 Uden dato: J.nr. T/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-187, RA

577 Skrivelsen af 20.6.1948: J.nr. T/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-187, RA

bestyrelsen forholdt sig til de fremsatte anklager. Han afviste alle anklagepunkter som enten pure opspind, eller som et spørgsmål om, at der i de konkrete tilfælde havde været tale om nødværge, dvs. nødvendig magtanvendelse. Om den anbragte, som han skulle have overfaldet med stød og slag, skriver han, at han var:

”en ondsindet urolig homoseksuel mand, der altid bragte ufred mellem eleverne ved sin homoseksualitet og i hans kølvand var der altid en stribe af slagsmål med stort blodtab og blå øjne. Jeg havde megen ballade med ham, men omtalte slag og stød og omtalte ordstrøm er opdigtet af anmelderen for at tjene sagen.”

Om en anden sag forklarede han, at den anbragte var en ondskabsfuld og voldsom person, der havde givet ham (husfaderen) et blåt øje og ødelagt ting. I den forbindelse havde han ”for at skaffe ro” givet den anbragte ”en korporlig afstraffelse uden at dette kan komme ind under begrebet mishandling, da jeg skelner mellem korporlig afstraffelse og mishandling.” Han omtaler de pågældende kollegers indberetning som ”et lumsk baghold” og bruger en del af de ti sider på at miskreditere dem, bl.a. ved at fortælle, at han gentagne gange har holdt hånden over dem og undladt at indberette dem for deres forseelser.

Selvom nogle af kollegerne kort efter deres indberetning trak i land, blev der i slutningen af 1948 rejst en tjenestemandssag mod både husfaderen og to af dem, der havde klaget over ham, og som han havde anklaget for at have overtrådt en række regler. Den ene for ”sløjhed” og ”uduelighed” i sin ansættelse samt mishandling af en anbragt i et enkelt tilfælde, den anden for uretmæssigt at have beholdt 14 kr. Tjenestemandssagen endte med, at dommeren konkluderede, at husfaderen ”i en del tilfælde har udvist unødigt voldelig adfærd overfor alumner”, men at der på grund af omstændighederne og særligt ”at alumnerne gennemgående er fysisk kraftige og psykisk angrebne og uberegnelige individer” ikke var grundlag for at igangsætte en egentlig kriminel undersøgelse.⁵⁷⁸ Til gengæld mente han, at husfaderen kunne indstilles til forflyttelse til anden afdeling eller anden tjeneste. Det synspunkt ville overlæge Hans Otto Wildenskov ikke bakke op om. Han fremhævede, at husfaderen havde bragt ”ro, orden og disciplin” på ”vor uroligste afdeling” bestående af 130 ”voksne, let åndssvage mænd, hvoraf en del af kværunderer slagsbrodertype”, samt at husfaderen havde ret til at agere i nødværge. Wildenskov anbefalede derfor, at han slap med en påtale for, at han ikke havde talt respektfuldt til kollegerne. Sagen endte da også med, at bestyrelsen for Den Kellerske Åndssvageanstalt ikke fandt det ”tilstrækkeligt godtgjort”, at husfaderen havde mishandlet de anbragte. Til gengæld havde han indrømmet, at han ikke havde indberettet eller journaliseret sit kendskab til overgreb begået af andre ansatte, og det fik han en påtale for.

578 Resumé udarbejdet af en dommer, som var leder af tjenestemandundersøgelsen: J.nr. T/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-187, RA

Sagen om husfaderen vidner om, at der var en vis forståelse for, at ansatte kunne gøre brug af fysisk magtanvendelse, ud fra en antagelse om, at de anbragte kunne være vanskelige at håndtere, og at nødværge kunne være nødvendig. Sagen vidner også om, at det var svært at løfte bevisbyrden. Men sagen er også tidstypisk for så vidt, at ledelsen godtog husfaderens adfærd, hvilket ses i flere andre sager fra de første par årtier af undersøgelsesperioden. Med centraliseringen af åndssvageforsorgen kan man ane et skifte i de lokale institutioners syn på vold mod de anbragte – det blev mere og mere prekært med den slags sager, da de nu skulle indrapporteres til Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse (se kapitel 10). Husfaderen fik da heller ikke lov til at fortsætte med sin adfærd. Da søgelyset igen blev rettet mod ham i perioden 1958-1960 efter nye klager om, at han slog patienterne, fornemmer man, at tiden var en anden i forhold til den tidligere sag. Husfaderen blev nu opfattet som uegnet til at være ansat ved åndssvageforsorgen, dels pga. hans omgangstone, dels fordi hans håndtering af de anbragte blev opfattet som et levn fra fortiden: ”Bestyrelsen følte sig ikke overbevist om, at [husfaderen] havde været i stand til at forstå og acceptere mere moderne former for patientbehandling, herunder princippet om, at enhver form for legemlig afstraffelse af patienterne må undlades.” Han blev derfor fritaget for tjeneste i april 1960 af bestyrelsen, der samtidig indstillede til Socialministeriet, at han blev afskediget som uegnet med sædvanlig pension. Indstillingen blev tiltrådt af Socialministeriet og Finansministeriet efter drøftelse med Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse, der på mødet slog fast, at det var ”en ganske enestående sag, at S.Å. [Statens Åndssvageforsorg] ikke havde flere sager af samme type og formentlig ikke ville få det, og at S.Å [Statens Åndssvageforsorg] i øvrigt vil behandle tjenestemandssager på sædvanlig vis med optagelse af forhør m.v.”⁵⁷⁹

Omsorgselev på Ribelund 1972

I 1972 var det kolleger til en omsorgselev på Ribelund, der indberettede til den lokale bestyrelse, at eleven havde anvendt vold. De i alt fem ansatte anmodede om, at omsorgseleven blev flyttet fra afdelingen. De oplyste, at vedkommende havde givet en af de anbragte en endefuld og havde forårsaget en brækket arm på en spastisk pige i kørestol (jf. ovenstående afsnit ”Voldens karakter”). Derudover nævnte kollegerne også, at omsorgseleven havde været borte i tre timer med en person med epilepsi i meget svær grad og haft vedkommende med sig hjemme, og at han havde taget tre drenge med i byen og senere med op på sit værelse uden at give nogen besked. Omsorgseleven var endvidere ”periodisk opfarende” og ”udskældende” og de mente ikke, han var egnet til jobbet - især i forhold til de svageste af de anbragte.

Det førte først til en undersøgelse lokalt på Ribelund, hvor forsorgscentret ønskede eleven afskediget. Overlægen fandt ham ikke egnet, fordi hans ”adfærd afviger fra det normale”, på grund af sagerne og hans opførsel, og fordi han påvirkede det generelle arbejdsmiljø negativt. I sagen om pigen med den brækkede arm, noteredes det i rapporten fra

579 J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

forsorgscentret om eleven, at "Ingen har set uheldet, men en medarbejder hørte smækket, da knoglen knækkede", og at han forud havde skældt ud på den anbragte pige i en spisesituation. Omsorgseleven kom med et længere svar, hvor han især kritiserede sine kolleger for dårligt samarbejde og for at gå efter ham, fordi han sagde sin mening. Han indrømmede i den forbindelse, at han havde slået en patient i enden som straf, fordi den anbragte havde tisset på gulvet, og vedkendte sig også at råbe ad patienterne og kalde dem ved ukvemsord med den begrundelse, at de alligevel ikke forstod, hvad han sagde til dem.⁵⁸⁰

I forhold til sagen om den brækkede arm, erkendte eleven, at det var sket, men det havde "ikke været med vilje" og var sket i et forsøg på at få pigen til at spise. Hans påstand om, at pigen havde svage knogler, blev afvist af forsorgscentret.

Overlægen på Ribelund indstillede eleven til afskedigelse på baggrund af hele sagen, men efter at Åndssvageforsorgens Personaleforbund havde intervenseret i sagen, valgte Socialstyrelsen ikke at afskedige eleven alligevel, hvis eleven accepterede, at praktiktiden blev forlænget med seks måneder ved et andet forsorgscenter.

Vold som institutionskultur

I flere sager – se også de foregående sager – skildres ansattes vold mod de anbragte som en del af en institutionskultur og som en ikke ualmindelig praksis. I en sag fra 1937 insinuerer en far, at de anbragte i Brejning – i hvert fald på den afdeling, hvor hans datter var anbragt – blev udsat for vold, selvom han ikke anvendte dette begreb: "Som en udløber af denne sag skal man høfligst forespørge om, hvormed det er bleven en skik, at kvinder som anbringes der skal have lussinger, det er i hvert fald sket overfor min datter, og bagefter fik hun påbud om ikke at fortælle noget til mig. Billiger Ministeriet en sådan behandling?" På sagsomslaget er det noteret, at sagen omhandler en udskrivningsbegæring, og Særforsorgskontoret har således ikke angivet, at faren ud over en udskrivningsbegæring også fremsatte klagen over den fysiske afstraffelse af datteren.⁵⁸¹ Det kan skyldes, at farens anklage ikke forekom troværdig. Det kan dog også ses som udtryk for, at lussinger ikke var problematiske i praksis i begyndelsen af undersøgelsesperioden.

I 1966 blev tre navngivne plejere på Andersvænge beskyldt for at have slået tre fastbundne anbragte. Af omslaget på sagen fremgår det, at den omhandler "Korporlig afstraffelse af personer under åndssvageforsorg". I et notat i sagsakterne til Socialministeren er der skruet en tand op for voldens alvor, idet det fremgår, at sagen omhandler "patientmishandlinger".

580 Sagen ses dels i J.nr. H/0/145 (Titel på omslaget: "Klager over alt og alle"), Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 323, RA, dels i J.nr. 356/640101/1, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 849, RA, og endelig i j.nr. H/0/486, læg: Overtrædelse af cirk. 23, slåforbud m.v., Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 350, RA.

581 J.nr. 43/37, 1937, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 348, RA

Sagen kom frem, da en tidligere vikar på institutionen offentligt havde oplyst, at han havde set tre plejere slå en patient, der både var dybt åndssvag og blind, og som sad fastbundet, da overgrebet fandt sted. Det var tilsyneladende ikke første gang, idet han oplyste, at han havde været vidne til, at de tre plejere uafhængigt af hinanden havde givet den anbragte en lussing og slået en anden anbragt på stedet. Vidnet blev indkaldt til en samtale hos overlægen, og ifølge et notat i sagen varede mødet i to timer. Her fastholdt vidnet sine anklager mod de tre plejere, ligesom han fortalte, at en af de kvindelige vikarer havde anbefalet ham at gøre brug af ”denne behandling” af den anbragte. Ifølge overlægen indrømmede vidnet imidlertid på mødet, ”at han selv af og til har givet en pt. [patient] en lussing el. ’en over fingrene.” Sagen blev genstand for en politiundersøgelse, men resultatet af denne indgår ikke i sagen. Noget kunne tyde på, at den endte med en henlæggelse, for ingen blandt personalet kunne bekræfte de handlinger, som vikaren havde omtalt.⁵⁸²

I en sag fra 1970 var det et anonymt brev til Vejle Politi, der beskrev noget, der fremstår som en voldskultur under åndssvageforsorgen. Brevskriveren fortalte, at han havde ”fået tæsk og atter tæsk”, dengang han havde været anbragt under åndssvageforsorgen. Det fremgår ikke af brevet, hvor (hvilken anstalt) eller hvornår, det havde fundet sted, men brevskriveren var ikke længere anbragt under forsorgen. Han indledte sit brev til politiet med at nævne sin nuværende beskæftigelse som faglært arbejder, og han fortalte i den forbindelse, at han klarede sig fint blandt de andre arbejdere. Brevskriveren har tilsyneladende gerne villet vise, at han havde fået skabt sig en tilværelse, hvor han kunne klare sig selv – og klare sig godt – men at dette var til trods for anbringelsen under åndssvageforsorgen. Han beskriver således de konsekvenser – psykiske og fysiske – som anbringelsen havde haft for ham:

”En ting som er værst for mig, det er, alle disse år som er gået medens jeg var lukket inde på anstalt. Disse år er spildt, og jeg kan ikke få fred i mit sind. Det er frygteligt, kan De tro. Jeg har taget skade på sjæl og sind. Alle de mennesker som har gjort mig fortræd, glemmer jeg aldrig. Jeg har fået tæsk og atter tæsk. Store og stærke opsynsmænd i uniformer er grusomme, kan jeg tale med om.”

Brevskriveren slutter af med at nævne, at han kunne have skrevet meget mere om disse år og afslutter med noget, der kan ses som en slet skjult trussel mod personalet fra dengang: ”Jeg kommer en dag og taler med dem. Husk det.”⁵⁸³

Ovenstående sager er langt fra de eneste, der indeholder beskrivelser af vold mod anbragte som et mere generelt fænomen. I det følgende gives en detaljeret beskrivelse af udvalgte sager, som er illustrative i den sammenhæng. Det er vigtigt at pointere, at vi også her er afhængige af kildematerialet. Det er nemlig sager om vold på institutionerne, som fik særlig

582 J.nr. B/12/10, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 85, RA

583 J.nr. H/0/145 ”Klager over alt og alle”, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 323, RA

opmærksomhed i samtiden og derfor har efterladt sig et tydeligt papirspor. Vi kan altså ikke vurdere, om sagerne var unikke eller udtryk for en mere udbredt praksis.

Pryglesagen på Rødbygård 1941

I 1941 blev der af Socialministeriet nedsat et udvalg med den lange titel "Udvalget af 19.04.1941 angående den mod Børne- og Åndssvageforsorgen offentligt fremførte Kritik".⁵⁸⁴ Udvalget havde til formål at undersøge, om de klager, der var blevet fremført om åndssvageforsorgen og børneforsorgens behandling af anbragte, havde sin berettigelse. Udvalget tog i den forbindelse bl.a. på besøg på en række institutioner under åndssvageforsorgen, hvor medlemmerne holdt møder med overlægerne. Den 27. juli 1941 blev det Rødbygårds tur til at få besøg, og her blev der fra udvalgets side spurgt ind til klager om, at de anbragte blev pryglet. Overlæge Helmar udtrykte i sit svar først harme over, at en af de udefrakommende kritikere af åndssvageforsorgen havde sigtet ham for at prygle alumnerne, og han erklærede på mødet, at han ville renses for beskyldningen. Formanden for udvalget erklærede, at "dette var af mindre betydning for udvalget og i og for sig dette uvedkommende og ville gerne vide, om det kunne tænkes, at plejepersonalet øvede vold mod alumnerne." Udvalget holdt med andre ord fast i, at de ville have svar på, om beskyldningerne om vold mod de anbragte var sande. Helmar svarede, at "det ikke kunne undgås, at personalet blev irriteret på alumnerne og forløb sig. Han ville mene, at plejerne – dersom sådant skete – var provokeret dertil." Han angav endvidere, at det var vanskeligt at komme til bunds i den slags sager, fordi det var hans fornemmelse, at plejerne holdt sammen – og desuden kunne han personligt ikke være alle vegne. Han oplyste endvidere, at det ikke fandtes et reglement på anstalten om vold mod de anbragte, og at han i stedet fandt det bedre at give plejerne en "bestemt tilrettevisning", når det fandt sted.⁵⁸⁵ Han fortalte også, at de kun afskedigede plejeelever og ikke de fastansatte plejere for overtrædelser mod alumnerne.

På mødet tog udvalget en konkret klage op. Den kom fra en mand, der opholdt sig på anstaltens lukkede afdeling, og som hævdede, at plejerne slog alumnerne, "så de er brune og blå". Helmar afviste anklagen, såede tvivl om mandens troværdighed og fandt det relevant at beskrive hans seksuelle orientering: "Han blev indlagt her i 1931. Han er løgnagtig og homoseksuel, som i øvrigt mange er det der." Helmar forholdt sig ud fra referatet at dømme ikke direkte til anklagerne om volden, bortset fra at han hævdede, at den anbragte ikke havde

584 Udvalgets arbejde og resultater ses i *Betænkning afgivet af det af Arbejds- og Socialministeriet under 19. april 1941 nedsatte Udvalg angaaende den mod Børne- og Aandssvageforsorgen offentligt fremførte Kritik*, København 1941.

585 Der fandtes ellers et tjenestereglement af 27. november 1930 for Rødbygård, hvori der står at korporlig revselse er strengt forbudt. Se j.nr. Æ/142, Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter*, Bestyrelsen, pk. 85, RA

klaget til overlægen over behandlingen på den lukkede afdeling. Dermed såede han tvivl om, hvorvidt anklagen overhovedet var sandfærdig.

Da mødet med Helmar var slut, besigtigede udvalget anstaltens forskellige afdelinger, og i den forbindelse blev udvalget – helt tilfældigt – via en af de anbragte på stedet opmærksom på, at to af de anbragte på den lukkede afdeling få dage forinden havde været udsat for vold fra personalets side, ”hvad overlægen – der intet anede om den stedfundne afstraffelse – og undrede sig herover, betegnede som ”et svineheld for udvalget””. Udvalget anmeldte sagen til politiet og afgav den 30. juli samme år en indberetning om sagen til Socialministeriet. Heri fremgår det, at den ene af de anbragte havde forsøgt at flygte fra anstalten, og at det var i forbindelse med pågribelsen af ham, at han blev udsat for vold af to plejere. Ifølge den anbragte fik han knytnæveslag i hovedet og adskillige spark på kroppen samt fire-fem slag med en livrem på kroppen. En anden anbragt – som også havde overvejet at flygte – blev tilsvarende udsat for vold af plejerne. I forbindelse med sagen dukkede der yderligere eksempler på vold op begået af plejerne i tidens løb, og flere vidneudsagn fra de anbragte tegnede et billede af en afdeling, hvor brug af fysisk afstraffelse ikke var ualmindelig.⁵⁸⁶

”Pryglesagen”, som den blev kaldt i samtiden, fik ikke konsekvenser for overlæge Helmar, som var ansvarlig for Rødbygård, selvom notaterne i sagen viser, at Særforsorgskontoret på ingen måde var tilfreds med hans ledelse. Der skulle endnu en sag til, før Helmar måtte forlade sin stilling.

Den nye sag begyndte allerede samme år (1941) og handlede om, at Helmar angiveligt havde set gennem fingre med en plejerskes opførsel. I den forbindelse blev der udtrykt kritik af Helmar for:

- at han ikke indberettede en episode med plejersken, der i 1940 havde placeret en anbragt kvinde spændt fast på en bænk om natten, fordi hun (ifølge plejersken) havde skreget op. Hun sad der i fem minutter og blev ikke slået ifølge plejersken. Helmar havde valgt ikke at indberette sagen, fordi han frygtede, at bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter ville fjerne plejersken som nattevagt, og fordi han ville skåne hende for kritik. Han havde dog, fortalte han, påtalt episoden over for hende, og han havde sørget for, at hun overgik til dagvagt en måneds tid senere. Når han ikke straks havde sat hende på dagholdet, skyldes det, at han ikke fandt ”forholdet så graverende, at hun burde fratræde straks”, men også fordi hun havde gæld og kunne tjene mere om natten, og fordi han frygtede, hun ville begå selvmord.

586 Sagen omtales i: Diverse udvalgs materiale (1941-1944), *Socialministeriet, Udvalget af 19.04.1941 angående den mod Børne- og Åndssvageforsorgen offentlig fremførte kritik*, pk. 3, RA

- at han havde forhindret, at de funktionærer, der ønskede at få Funktionærforeningens bestyrelse til at klage til bestyrelsen over episoden med plejersken, fik mulighed for det, idet Helmar indkaldte personalet ”og foreholdt dem, at det kunne få konsekvenser, hvis der blev klaget.” Også her udtalte bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter sin ”alvorligste misbilligelse af den måde, hvorpå De har opnået, at der ikke blev fremsat klage over omhandlede plejerske.” Helmar havde i et brev oplyst, at han rigtigt nok havde sammenkaldt personalet og bebrejdet dem, at de løb med sladder om plejersken, herunder at hun skulle have homoseksuelle forhold til de kvindelige anbragte. ”Jeg mindede dem om, at der ikke var mange imellem dem, der ikke en eller anden gang selv havde nydt godt af min overbærenhed, når de i nidkærhed havde taget vel hårdt på en patient.”
- at han havde givet plejersken ekstraforplejning – ifølge Helmar fordi hun var syg – og at han ikke havde indberettet sin mistanke om, at personalet tog fra tøjbeholdningen, til bestyrelsen.

Bestyrelsen fremhævede yderligere tre sager, som ikke indgik som en del af anklagepunkterne, men hvor den alligevel kritiserede Helmar. Det drejer sig om en sag hvor en plejerske havde givet en dreng et par lussinger, hvilket kunne ses på drengens kind i form af mærker, og hvor Helmar måske nok havde givet plejersken en alvorlig advarsel, men ved dommerundersøgelsen samtidig udtalte, at forbuddet mod at slå ikke kunne overholdes på børneafdelingen. Helmar blev desuden kritiseret for ikke at have indberettet en episode, hvor en plejerske ”kom til at beskadige patientens ene finger så alvorligt, at den straks måtte amputeres”. Drengen, som sagen handlede om, led af ”kronisk kontraktur” og mentes at have holdt fast i badekarrets kant, da hun løftede ham for kraftigt op, hvormed ”fingeren bogstaveligt talt blev revet af.” Og endelig blev Helmar kritiseret for, at han ikke havde indberettet, at en plejerske for nogle år tilbage havde forlovet sig med en patient. Helmar havde forlangt, at plejersken ophævede forlovelsen, samtidig med at han fik den anbragte placeret på den lukkede afdeling. Ikke mindst det sidste tiltag blev problematiseret af bestyrelsen.

Sagen fik alvorlige konsekvenser for Helmar. I november 1941 blev han fritaget for tjeneste, mens undersøgelsen fandt sted. På et møde i januar 1942 mellem særforsorgsdirektøren, arbejdsministeren og departementschefen var der enighed om, at Helmar ikke skulle fortsætte på Rødbygård, men at man i første omgang lod ham komme tilbage i stillingen omtrent et par måneder, hvorefter han skulle tage sin afsked med pension.⁵⁸⁷

587 Sagen ses omtalt i j.nr. 43/31 og j.nr. 43/48, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 478, RA

Vold og nedværdigende behandling på Karens Minde 1962

I begyndelsen af 1960'erne var Karens Minde omdrejningspunkt for et tjenestemandshør mod en plejerske og en plejemoder. Plejersken blev anklaget for at have slået en dreng med flad hånd i hovedet flere gange, at have givet mindst ét slag i den blottede bagdel med en trælineal mod anden dreng samt slået en tredje dreng i hovedet med trælineal. Desuden blev hun beskyldt for flere gange at have givet en pige kolde brusebade, at have nægtet hende enkelte måltider og formodentligt mod den samme pige at have gnedet hende på den blottede kønsdel med sin træsko. Plejersken enten afviste eller bortforklarede handlingerne, men undersøgelsesdommeren konkluderede, at det var bevist, at hun var skyldig i såvel vold som nedværdigende behandling af patienterne.

Også en plejemoder på Karens Minde blev beskyldt for i flere tilfælde at have slået drengene på institutionen med flad hånd i den bare ende. Anklagerne kunne imidlertid ikke bevises, og samlet set blev anklagerne mod plejemoderen set som en hævnakt fra ovennævnte plejerskes side.

Endeligt blev en plejeelev anklaget for at have overtrådt slåforbuddet, idet hun to år tidligere havde slået en voksen kvindelig patient i den bare ende. Dette blev opfattet som en bagatel, og der blev ikke foretaget yderligere.⁵⁸⁸

Lussinger på Gl. Bakkehus 1957-1959

I februar 1957 søgte en lærerinde på Gl. Bakkehus sin afsked. Baggrunden var, at hun fandt forholdene og ikke mindst sine plejekolleger (altså dem som tog sig af børnene uden for undervisningen) alt for hårdhændede overfor børnene.⁵⁸⁹ Det var med lærerindens ord "rystende og opslidende gang på gang at modtage børnene til timer oprørte og urolige over korpørlige afstraffelser foretaget på afdelingen." Hun havde gjort opmærksom på, at korpørlig straf ikke var tilladt jf. forstanderens forbud, men ikke desto mindre blev børnene udsat for mobning og lussinger af plejepersonalet, ligesom hun fra en 11-årig elev med en bule i hovedet havde hørt, at eleven var blevet slået i hovedet med en hammer. Afskedigelsesbrevet startede en større sag, som ikke bare handlede om lussinger mod børnene, men også om forholdene på Gl. Bakkehus mere generelt.⁵⁹⁰

Forstanderen indrømmede i juni måned samme år i et brev til bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter, at "disciplinen på skolehjemmet i visse tilfælde har været strammere,

588 J.nr. B/21/312, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 116, RA. I 1937 var institutionen også genstand for en sag om vold. Se j.nr. S/33, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 23, RA

589 J.nr. B/1186, Journalsager vedr. administration og personale 1942-1959, *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen* pk. 11, RA

590 Den omfattende sag findes i "Gl. Bakkehussagen": Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 32, RA

end det er ønskeligt". Han oplyste, at han flere gange havde betonet over for personalet, at korporlig straf ikke var tilladt og kunne føre til afskedigelse. Overtrædelsen af forbuddet forklarede han med, at der var en grundlæggende konflikt mellem en tilgang på skolen, "som præges af moderne pædagogik", og en tilgang på afdelingerne, "som stadig bærer præg af en mere konservativ indstilling over for opdragelse." Sagen kunne være stoppet her, men det gjorde den ikke, fordi forældreorganisationen LEV, ombudsmanden og medierne gik ind i sagen, som på den baggrund skulle undersøges yderligere.⁵⁹¹ I første omgang specificerede lærerinden således sine anklager i en officiel redegørelse til LEV, hvor hun nævnte konkrete kolleger, som iflg. hende havde overtrådt forbuddet mod at slå. De anklagede havde i enkelte tilfælde delvist indrømmet dette over forstanderen, efter at sagen var kommet frem. Med ombudsmanden, LEV og medierne på banen var det næsten givet, at sagen endte med en dommerundersøgelse, som mere formelt med afhøring af de implicerede parter skulle afklare, hvad der var sket. Landsretsdommer Jacobis undersøgelse lå klar i december 1957, hvori det blev konkluderet, at der "i en vis udstrækning har fundet korporlig revselse sted af børnene på alle tre afdelinger", selvom forstanderen havde forbudt det. De fleste af de konkrete anklager – især de mere alvorlige om at have slået en dreng i hovedet med en hammer, prygl samt nogle af de konkrete sager blev benægtet af de anklagede, og dommeren fandt ikke disse anklager bevist. Men tilbage stod stadig en ganske lang liste over indrømmelser af revselse af eleverne:

Fem plejeelever erkendte at have givet enkelte lussinger og to af dem også et "slag bagi". En plejerske indrømmede at have slået en enkelt dreng, tre andre plejersker, en plejefader, en plejemoder, og en førsteplejerske indrømmede at have givet enkelte lussinger, og en lærerinde erkendte "måske en enkelt lussing". Flere af disse betonedede, at det lå lidt tilbage i tiden. En natplejerske erkendte at have givet "slag bagi". En plejerske indrømmede "en lussing", men afviste de anklager, som flere børn havde rejst om, at hun havde "høvlet" en dreng samt slået en anden dreng i hovedet med en hammer. En plejevikar indrømmede en lussing, hvor han gav en dreng valget mellem at indberette eller "en på kassen" her og nu (drenge valgte det sidste). Pågældende forsvarede sig med, at det var "før forbuddet", hvor fysisk revselse iflg. forstanderen havde været forbudt i næsten 20 år. En plejeelev indrømmede at have givet et "nakkedrag". Samme elev havde nyligt været oppe og slås med en anbragt dreng, som brækkede to ribben på ham (plejeren). Drengen anklagede plejeren for at have startet slagsmålet med et knytnæveslag. En førsteplejerske nægtede anklager om at have slået med sin nøglering eller have rykket hår ud, men indrømmede, at med de mange problematiske børn på institutionen, var det "næsten umuligt at undgå situationer, hvor en lussing er på sin plads". Endelig erkendte en plejemoder, som i følge overlægen var

591 Vi har af hensyn til anonymisering af sagens aktører valgt ikke at give oplysninger om avisartiklerne. Men aviserne ses i selve sagsakterne.

"den stærkeste repræsentant" for den uønskede tradition, at have givet enkelte lussinger og "taget et barn i kinden". Andre ansatte afviste at have foretaget korporlig afstraffelse, men erkendte dog at have "tjattet" (plejerske), "taget i armen" (plejer), eller "taget i øret" og "tjat på skulderen" (plejer). Samlet set var der således mere end 20 ansatte, som på den ene eller anden måde havde overtrådt forbuddet mod fysisk revselse på Gl. Bakkehus. Der var desuden en lille håndfuld, som benægtede anklagerne – i forhold til den ene af disse (en børnehavelærerinde) var der dog flere kolleger, som bevidnede, at de havde hørt hende sige, at hun slog børnene.

I et brev fra dommeren til bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter nedtonede dommeren dog alvoren af det fundne:

"Jeg vil dog allerede nu stærkt understrege, at der efter det oplyste, ikke er tale om nogen prygleaffære, men at forholdet er det, at en række af personalet nu og da har ladet sig forlede til at give børnene en enkelt lussing eller lignende, når børnene har været så uartige, at irettesættelser ikke nyttede."

Dommeren mente, at sagen var kommet frem pga. den førømtalte konflikt mellem lærere og plejere ift. behandlingen af børnene. Der var f.eks. ingen forældreklager, fremhævede han, og han havde afhørt de børn, som var berørt af anklagerne. Selvom de fleste i hans opfattelse havde svaret ærligt, så tilføjede han, at "jeg mente at kunne mærke, at nogle af børnene næppe var helt til at stole på." Han ville mene, at "forbuddet mod korporlig revselse i et vist omfang er blevet overtrådt på Gl. Bakkehus" men "da der ikke under mine afhøringer er kommet særligt graverende sager frem - der er formentlig kun tale om enkelte lussinger eller klask i halen eller lignende, ikke om egentlige pryglerier", kunne man efter dommerens vurdering godt undlade at rejse en disciplinærsag mod de ansatte.

Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter fulgte dommerens anbefaling. Bestyrelsesformanden gav i et notat fra 10. december 1957 udtryk for, at der ikke var grund til "disciplinære undersøgelser" da "lussingerne er uddelt på passende steder og ved passende lejligheder af dem, der i givne tilfælde følte sig nødsaget til at håndhæve ro og orden ved disse lidt for kraftige midler - og så er de brugt i lidt for rigelige mængder!". Hertil kom, at størstedelen af personalet var involveret, så "hvor skulle man begynde, og hvor skulle man ende?" Bestyrelsen ville derfor indskærpe reglerne for personalet og holde øje med, om de blev overholdt og "har i øvrigt ikke fundet grundlag for at foretage videre i sagen."⁵⁹²

592 Der kom et par yderligere anklager fra en lokal sognepræst efter dommerundersøgelsen, som også efter fornyet undersøgelse blev afvist. Se Rapport til Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter, 28. januar 1958, Gl. Bakkehussagen: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter Bestyrelsen*, pk. 32, RA

Selv om sagen på denne måde blev lagt død, havde den dog flere efterdønninger. Medierne fulgte sagen og var undrende over undersøgelsens frifindelse af personalet. Mediekritikken tog bare til, da en psykolog og en overlæge tilknyttet Gl. Bakkehus gik i medierne med en meget negativ vurdering af forholdene.⁵⁹³ Det førte til en længere heftig intern diskussion hos Østifternes Åndssvageanstalter om forholdet mellem forstanderen på Gl. Bakkehus og de tilknyttede læger. I kampens hede mente en af lægerne f.eks., at "forstanderen havde mere behandlingsbehov end patienterne."⁵⁹⁴ Det endte dog med, at bestyrelsen støttede forstanderen samtidig med, at en afdelingslæge, der var blevet fjernet som tilsynsførende på Gl. Bakkehus-sagen, beskrev problemet på institutionen som en kultur, der ikke kunne ændres ved at understrege det eksisterende forbud. Ombudsmanden gik foranlediget af pressens kritik ind i en undersøgelse af sagens forløb, og kom i slutningen af 1959 med sin vurdering.⁵⁹⁵ Den var, at "under hensyntagen til karakteren af de lussinger, der er givet, samt den tid, der var forløbet" fandt han ikke, at bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter kunne klandres for sin ageren.

Børneafdeling på Sølund 1962

Fredag den 13. juli 1962 blev overlægen ved forsorgscenteret for Randers og Århus Amter informeret om, at der på børneafdelingen på "Sølund" blev givet lussinger, og at behandlingen af børnene var hårdhændet. Dette resulterede i, at der allerede søndag den 15. juli blev afholdt et møde med deltagelse af overlægen, tilsynsrådets formand, forsorgschefen samt fungerende kontorchef Mac fra Særforsorgskontoret, hvor det blev besluttet, at der skulle indledes forhør, og samme dag anmodede man præsidenten for Vestre Landsret om at udpege en forhørsleder.

Efter at have forhørt hele personalet konkluderede forhørslederen i sin redegørelse den 7. august samme år at "så godt som hele personalet har overtrådt det ubetingede forbud mod legemlig revselse, vold eller krænkende behandling, idet forhørsdommeren dog ikke finder det bevist, at der er sket egentlig mishandling af børnene."⁵⁹⁶

Forhørslederen indstillede til, at tre afdelingsplejersker, som alle havde erkendt at have slået børnene, blev tildelt en alvorlig misbilligelse og blev forflyttet til afdelinger for voksne. Foruden at have slået børnene havde en af afdelingsplejerskerne direkte opfordret en plejeelev

593 Vi har af hensyn til anonymisering af sagens aktører valgt ikke at give oplysninger om avisartiklerne. Men aviserne ses i selve sagsakterne.

594 Referat fra Østifternes Åndssvageanstalter bestyrelsesmøde 12. februar 1958, Gl. Bakkehussagen: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter Bestyrelsen*, pk. 32, RA

595 "Undersøgelse af forholdene på et skolehjem for evnesvage børn (Gl. Bakkehus). Hørende under bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalt", j.nr. 540/58, Folketingets Ombudsmands Arkiv

596 J.nr. B/31/3, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 145, RA

til det samme, og en anden af afdelingsplejerskerne havde i flere tilfælde anbragt drenge bagbundne i kælderens samt tvunget en mongolid dreng til at spise sin havregrød på wc'et. Alle tre afdelingsplejersker havde derudover anvendt den ordning, at børn, der ikke kunne spise deres mad, fik denne hensat i et skab og serveret på ny ved næste måltid og sådan fremdeles, indtil maden var spist. Om den tredje afdelingsplejerske forelå der desuden vidneudsagn fra flere vidner på, at hun skulle have kværket en lille pige, indtil denne var blevet helt blå i hovedet. For så vidt angik plejeeleverne, der næsten alle erkendte at have slået børnene og i et enkelt tilfælde endog at have sparket samt tvunget et barn til at spise havregrød, som denne havde kastet op, henstillede forhørslederen, at plejeeleverne alvorligt blev tilkendegivet, at de gældende regler nøje måtte overholdes, at al anvendelse af legemlig revselse og tvang var forbudt, og at man i tilfælde af vanskeligheder ikke på egen hånd måtte foretage sådanne handlinger, men at man straks gennem plejemoderen skulle foretage indberetning til overlægen. Plejemoderen kunne ifølge forhørslederen ikke bebrejdes noget, da det syntes umuligt for hende at føre så nøje tilsyn som ønskeligt med en afdeling bestående af over 100 børn. Tilsynsrådet ved forsorgscenteret tilsluttede sig forhørslederens indstilling til Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg i forhold til de personalemæssige konsekvenser. Desuden ønskede tilsynsrådet, at to elever blev forflyttet til voksenafdelinger samt indstillede til, at børneafdelingen blev omorganiseret til to afdelinger med anmodning om, at personalet blev væsentligt forøget.

Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg besluttede sig herefter for at indbringe sagen for en tjenestemandsdømstol. Dette var tilsynsrådet imod, idet man frygtede, at pressen ville få nys om sagen, og man anmodede i stedet bestyrelsen om at overveje sagen på ny.

Bestyrelsen besluttede derefter i samråd med tilsynsrådet at forsætte den foreløbige undersøgelse med afhøringer af alle overordnede tjenestemænd på børneafdelingen. Efter disse konkluderede undersøgelseslederen at "... efter alt det nu foreliggende syntes de skete overtrædelser af reglementet at være af en noget mindre graverende karakter, end han på grundlag af de første undersøgelser måtte antage"⁵⁹⁷ Således havde de tre afdelingsplejersker efter det nu foreliggende ikke "slået børnene som straffeanstaltninger, men alene som et led i deres forsøg på at rette børnene, og da de alle tre havde gjort et stort arbejde som ledere af afdelingerne, og da de alle var flinke og rare mennesker", henstillede forhørslederen til, at hele personalet skulle tilkendegives, at gældende regler skulle overholdes.

Denne indstilling tilsluttede ledelsen for forsorgscenteret og tilsynsrådet sig, idet et medlem af tilsynsrådet (forældrerepræsentanten) dog fastholdt den første kraftige konsekvens fra første forhørsrunde. Centerledelsen mente, at der var tale om tjat, små episoder og i hvert fald ikke straffeforanstaltninger.

597 J.nr. B/31/3, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 145, RA

Dette var Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg ikke enig i, og de fastholdt ”at reagere så kraftigt som muligt uden at afholde egentligt forhør”, hvilket betød, at de tre afdelingsplejersker blev tildelt en alvorlig advarsel og forflyttet til at gøre tjeneste på voksenafdelinger. Intet blev foretaget ift. plejeeleverne, og plejemoderen blev ”tvangsindlagt” (citationstegn ses i teksten fra Særforsorgskontoret) på ledelseskursus. Børneafdelingen skulle efter bestyrelsens mening opdeles i to på trods af centerledelsens betænkelighed derved.

”Efter en omhyggelig gennemgang af hele sagen må sfs.kontoret [Særforsorgskontoret] være enig med bestyrelsen, idet man må se strengt på overtrædelse af forbuddet mod at slå patienter m.v., og man kan ikke se, at landsdommerens og tilsynsrådets sidste indstillinger har nogen relevans, idet det ser ud som om selv forhørslederen har glemt, at der i første omgang var udtrykkelige tilståelser fra de pågældende plejersker om, at de havde slået patienterne, og i øvrigt forelå mangfoldige og samstemmende forklaringer fra det samlede personale om de uheldige forhold, som igennem lang tid havde stået på afdelingen. I denne forbindelse lægger sfs.kontoret [Særforsorgskontoret] vægt på, at der ikke her er tale om enkeltstående affekthandlinger, men om en desværre temmelig langvarig praksis i eklatant modstrid med de givne forskrifter. Dette må ses bl.a. på baggrund af den for øjeblikket for højesteret verserende sag om afskedigelse uden pension af en plejer ved Ebberødgård, der i et enkelt tilfælde havde slået en patient.”

Set fra både Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorgs og Særforsorgskontoret side var det en hel afdeling, der handlede i strid med gældende regler. Reaktionen fra bestyrelsens side blev bakket op af særforsorgskontoret.⁵⁹⁸

De ansattes forklaringer på volden

I de sager, hvor de ansatte erkendte at have øvet vold mod de anbragte – også selvom de ikke anvendte begrebet – blev handlingerne typisk sat ind i en forklaringsramme, der angav, *hvorfor* det var sket, sådan som det fremgår af flere af sagerne ovenfor. Volden blev typisk sat ind i en kædereaktion, hvor det enten var den anbragte selv, der havde opført sig uhensigtsmæssigt, f.eks. ved at have været aggressiv, provokerende eller truende, eller også var det de vanskelige arbejdsvilkår - f.eks. for lidt personale til for mange anbragte - som havde presset den ansatte.⁵⁹⁹ Overordnet set finder vi tre hovedforklaringer på ansattes brug af vold mod de anbragte: Det blev enten forklaret som *nødværge*, som *disciplinær foranstaltning* eller som *afmagt*. Den første forklaring drejede sig om selvforsvar, den anden om afstraffelse, men den tredje handlede om forskellige strukturelle problemer – f.eks. for mange anbragte, dårlige fysiske rammer, manglende muligheder for fiksering m.v. – som havde

598 J.nr. B/31/3, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 145, RA

599 Det er ikke ualmindeligt, at volden beskrives som en kædereaktion, hvor det er den skadelidtes handlinger, der forklares som årsag til volden. Se f.eks. Seidelin, 2022.

presset den ansatte til at reagere uhensigtsmæssigt. Fælles for de tre forklaringsmodeller er, at de på hver sin måde fratog vedkommende for ansvar eller påviste, at der var tale om formildende omstændigheder i den konkrete kontekst.

Vold som nødværge

I en række tilfælde blev volden forklaret som nødværge af de ansatte og til dels også af institutionernes ledelse, når de forholdt sig til hændelsesforløbet. I 1941 udtalte Overlæge Wad fra anstalten i Vodskov, at det var forbudt at slå patienterne, men at det "selvfølgelig ikke kunne udelukke[s], at de forsvarede sig mod patienternes overfald."⁶⁰⁰ Denne formelle skelnen mellem overgreb og nødværge, hvoraf det første var forbudt, mens det sidste var tilladt, ses gennem hele undersøgelsesperioden. Retten til at forsvare sig var hjemlet i straffelovens bestemmelser om nødværge og ses også i Socialministeriets retningslinjer fra 1960'erne og frem.⁶⁰¹ Det skinner dog igennem skrivelserne fra det centrale niveau, at fysisk magtanvendelse generelt skulle ses som et nødvendigt onde. I 1973 fremhævedes det, at den kun måtte anvendes, hvis formålet var at forhindre, at den anbragte eller andre kom til skade.⁶⁰²

I en række sager forklarede de ansatte, at de havde anvendt nødværge, fordi de blev angrebet af den anbragte. Vi har set det i sagen om husfaderen på Mandshjemmet i Brejning i årene 1948-1960, hvor han bl.a. forklarede, at en af de anbragte havde givet ham et blåt øje.⁶⁰³ Nødværge var også forklaringen i en sag fra 1962, hvor en løstansat mand slog en anbragt på Vodskov med tre knytnæveslag på kroppen. Den ansatte erkendte hændelsesforløbet, "men han hævdede senere, at han havde handlet i selvforsvar."⁶⁰⁴

600 Referat vedr. udvalgets besøg på Vodskov den 4. juli 1941: Diverse udvalgs materiale (1941-1944), *Socialministeriet, Udvalget af 19.04.1941 angående den mod Børne- og Åndssvageforsorgen offentligt fremførte kritik*, pk. 3, RA

601 Borgerlig Straffelov af 1930, § 13. I Socialministeriets vejledning ("Vejledning i omsorgen for elever og patienter inden for særfor sorgen") fra 1961 fremgik det, at selvom elever og patienter inden for særfor sorgen ikke måtte udsættes for "legemlig revselse eller vold", var det tilladt for personalet at bruge fysisk magtanvendelse i forbindelse med nødværge (jf. pkt. 9). Tilsvarende bestemmelse ses i Socialstyrelsens cirkulære fra 1973, men her begrundes det ud fra et hensyn til personen selv (den anbragte) eller andre omkring vedkommende: "Fysisk magtanvendelse kan efter omstændighederne anvendes, såfremt en elev eller klient udviser voldsom eller truende adfærd eller for at hindre den pågældende i at skade sig selv eller andre. En sådan magtanvendelse må indskrænkes til det absolut nødvendige og gennemføres på den lempeligst mulige måde." J.nr. F/0/149, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 288, RA

602 Socialstyrelsens cirkulæreskrivelse, "I. Forbud mod legemlig afstraffelse mv. II. Adgang til at klage over forsorgens udøvelse", Cirkulæreskrivelse nr. 140 af 15. juli 1973, stk. 1.

603 J.nr. T/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-187, RA

604 J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

I en sag fra 1970'erne slap en ansat på et sjællandsk skolehjem med en påtale for at have anvendt førergreb på en elev med henvisning til, at det var en stor, truende og voldsom elev, som flere på hjemmet var bange for.⁶⁰⁵

I en anden sag fra 1970'erne kan man dog se en gryende forandring. Sagen handler om, at en lærer på en af åndssvageforsorgens skoler, havde slået en elev i brystet og sparket ham bagi, efter læreren først selv var blevet slået og truet. Læreren forklarede sin adfærd som en umiddelbar reaktion på elevens slag og trusler, og han betonede, at der "kun er tale om selvforsvar og ikke afstraffelse." Eleven var – ifølge skolen – kendt som værende aggressiv. Sagen førte til en længere intern refleksion i Socialstyrelsen om brug af magt i nødværge-situationer. Selvom Socialstyrelsen mente, at både lærerens og skolens beretning viste, der var tale om en nødværgesituation, fik læreren en påtale for at have bragt sig i en situation, hvor volden var den eneste vej ud: "Dette slagsmål er (som i øvrigt langt de fleste slagsmål) ikke en pludselig opstået situation. Det er en følge af en længere verbal/psykisk kamp med medfølgende ophobning af aggressioner hos begge parter. Når vi fortsat mener [navn udeladt]'s reaktion bør påtales, skyldes det, at han som erfaren pædagog på et tidligere tidspunkt burde have reageret anderledes og ikke have medvirket til at fremkalde en fysisk konfrontation."⁶⁰⁶

Når ansatte beskrev et hændelsesforløb som nødværge, placerede de ansvaret for handlingerne hos den anbragte – det var således den *anbragtes* adfærd, der havde ført til, at den ansatte havde reageret med vold. Opfattelsen af de anbragtes skyld blev i mange af sagerne bakket op af overlægerne. I 1941 erklærede Overlæge Helmar fra Rødbygård, at det ikke kunne "undgås, at personalet blev irriteret på alumnerne og forløb sig," samtidigt med at han placerede ansvaret hos de anbragte: "Han ville mene, at plejerne - dersom sådant skete - var provokeret dertil og at spørgsmålet var påbegyndt fra alumnernes side."⁶⁰⁷ Stort set tilsvarende synspunkt blev fremført i 1968 af en overlæge fra Forsorgscentret i København, som skrev, at "det vil være en sjælden foreteelse, at en funktionær ligefrem over vold mod en patient i den form, at han overfalder patienten". Han anbefalede derfor, at sagerne ikke per definition blev opfattet som en funktionærsag, "men først og fremmest en patientsag."⁶⁰⁸

605 J.nr. 352/723201/1, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 840, RA. For tilsvarende sag, se: J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA; Bestyrelsesmøde 9.12.1960: j.nr. F/0/5, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 258, RA

606 J.nr. 352/728515/1, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 843, RA

607 Referat 29. juli 1941: Diverse udvalgsmateriale (1941-1944), *Socialministeriet, Udvalget af 19.04.1941 angående den mod Børne- og Åndssvageforsorgen offentligt fremførte kritik*, pk. 3, RA

608 Skrivelse af 11.7.1968: J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

Vold som disciplinær foranstaltning

Særligt i perioden før 1960 blev volden ind i mellem beskrevet som et nødvendigt magtmiddel i de tilfælde, hvor en anbragt ikke ville indordne sig under reglerne. I en sag fra 1944 klagede en anbragt i en familiepleje på en gård over, at plejefaren havde mishandlet ham ved at stikke en høtyv i hans ben, fordi han havde nægtet at malke køerne.⁶⁰⁹ Det fremgår ikke, om plejefaren blev foreholdt anklagerne.

I en sag fra 1946 anmodede en anbragt på anstalten i Vodskov Socialministeriet om at blive udskrevet af forsorgen, og i samme brev spurgte han, om husfaderen "har tilladelse til at slå på os, da sådant er sket".⁶¹⁰ Sagen blev videresendt til anstalten til udtalelse, og her medgav Overlæge Wad, at den pågældende havde fået en "endefuld" af husfaderen. I sin svarskrivelse beskrev han dels den anbragtes generelle opførsel ("kværulerende, utilfreds og vanskelig" foruden pervers), dels optakten til volden. Her fremgik det, at den anbragte havde forladt anstalten sammen med en anden uden tilladelse:

"Man stod nu overfor et problem. Dels var det en meget urolig tid, hvor anstalten med grund frygtede en masseflugt af patienter, dels ønskede man over for de unge venner af patienten at fastslå, at han ikke var så stor en "helt" som han gav sig ud for. Under disse ganske ekstraordinære forhold ordineredes en "endefuld", som tildeltes ham af husfaderen under nærværelse af vidner."⁶¹¹

Der var altså tale om en disciplinær afstraffelse – der ifølge Wad kun skete denne ene gang – og som var ordineret af overlægen. Formålet var præventivt: at forhindre en "masseflugt". Vodskovanstaltens bestyrelse bakkede op om håndteringen af sagen: "Med hensyn til klagen over, at afdelingslederen har slået alumnen bemærkes, at denne disciplinære foranstaltning, der skete efter overlægens ordination, efter bestyrelsens formening må anses tilstrækkeligt motiveret ved de af anstalten oplyste forhold."⁶¹²

Også overlæge Wildenskov i Brejning tilkendegav i 1946, at det i visse tilfælde kunne være nødvendigt med korporlig afstraffelse af de anbragte, selvom han medgav, at det principielt set var forbudt. Ud over nødværge tillod Wildenskov det, når "jeg mener, det vil være gavnligt med en endefuld, hvor alle andre midler har svigtet, og vi står overfor en hysterisk, der nyder at være midtpunkt i alt undtagen i en endefuld". Dertil kom det forhold, at nogle patienter kunne være så udfordrende, at plejerne mistede besindelsen og langede en

609 J.nr. 43/55, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 593, RA

610 J.nr. 40/1, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 663, RA

611 Brev fra overlæge Wad af 18.1.1946: j.nr. 40/1, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 663, RA

612 Brev fra bestyrelsesformanden af 29.3.1946: J.nr. 40/1, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 663, RA

lussing. Når den slags kom til Wildenskovs kendskab ”undersøger jeg sagen og finder jeg, at motiveringen har været til stede, foretager jeg mig intet”.⁶¹³ Det forklarer formentlig også hans langvarige støtte til husfaderen på Mandshjemmet og det element af voldskultur, som i hele hans embedsperiode blev tilladt netop der trods tilbagevendende klager.

De to ovennævnte sager bærer præg af, at de foregik i 1940’erne, hvor det ikke var opsigtsvækkende at forklare vold som en disciplinær foranstaltning. Særforsorgskontoret var da også noget vag i indvendingerne mod det, der var foregået. Her blev det blot nævnt i sagen i Vodskov, at de ikke ville gribe ind, bortset fra, at ”vi [bør] dog fmlt. [formentlig] indskærpe, at korporlig afstraffelse ikke fremtidig må finde sted.”⁶¹⁴

I enkelte sager forholdt Særforsorgskontoret sig mere kritisk over for anstaltens forklaringer, som f.eks. i en sag fra 1943, hvor en anbragt klagede over, at hun på et tidligere tidspunkt havde været udsat for grov mishandling på Ebberødgård. Ud over vold skulle en plejerske angiveligt have smurt ekskrementer i hovedet på hende, hvilket alt sammen blev afvist af overlægen på anstalten. En ansat i Særforsorgskontoret lod sig dog ikke berolige af overlægens forsikringer:

”Nogen dyberegående undersøgelse har overlægen – man fristes til at sige som sædvanlig – ikke følt sig foranlediget til at foretage, f.eks. ved afhøring af den navngivne plejerske, (der måske endnu er på E.G. [Ebberødgård]), ved at sammenholde journalerne fra det pågældende] tidsrum for derigennem at få oplyst, om der på det daværende tidspunkt fandtes flere tilfælde af ekskrementindsmørring etc. Overlægens henvisning til, at intet fremgår af journalerne, vejer ikke tungt, når E.G., som det af dr. Kemp overfor mig er udtalt, på Overlæge Nørvigs tid var berygtet for at føre meget sparsomme journaler. Alt i alt har vi ingen hjælp fået fra Ø. Aa. [Østifternes Åndssvageanstalter] til nærmere oplysning om berettigelsen af de rejste klager.”⁶¹⁵

I 1960 var det en leder på Livø, der indberettede, at han i forbindelse med et ”oprør” på øen havde givet en af de anbragte en ”let lussing for at få ro over gemytter.” Den er et godt eksempel på, at de nye tanker om normalisering var begyndt at vinde indpas, for bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg var noget mere klar i mælet end forgængerens,

613 Udkast til brev, marts 1946, fra Hans Otto Wildenskov, Bestyrelsessager 1945-46: Direktions-/bestyrelsessager (1895 - 1971), *Den kellerske Anstalt, Brejning, Direktion/Bestyrelse*, pk. 1990/8, RA

614 Notat af 27. maj 1946: j.nr. 40/1, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 663, RA. I sagsakterne ses en udtalelse fra amtmanden i det pågældende område, ”at Overlægen har dog efter praksis ret til at ”ordinere” legemlig afstraffelse i ganske særlige tilfælde [...] Man har altså ikke helt turdet give afkald på legemlig afstraffelse.” Tilsvarende kan vi i sagen om husfaderen i Brejning se, at Særforsorgskontoret i 1948 noterede, at ”der i et vist omfang finder korporlig afstraffelse sted” i Brejning, og at både overlægen og bestyrelsen ”til en vis grad” havde accepteret det. J.nr. 37/65, 1948, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 735, RA

615 J.nr. 43/102, 1943, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 556, RA

Særforsorgskontoret, havde været det i sagen fra Vodskov. Bestyrelsen udtalte, at lussingen ikke burde være givet og indskærpede over for vedkommende, at forbuddet mod fysisk afstraffelse af de anbragte skulle overholdes. Han blev dog ikke afskediget, selv om det var præcis den sanktion, man fra bestyrelsens side havde truet med, hvis forbuddet blev overtrådt.⁶¹⁶

Med centraliseringen af åndssvageforsorgen i 1959 og de nye tanker om de anbragte som ligeværdige mennesker, forekom det i stadig mindre omfang, at volden blev begrundet som en disciplinær foranstaltning.

Vold som afmagt

I enkelte sager forklares vold med henvisning til afmagt i en presset hverdag. Det kunne handle om udadreagerende anbragte, om personalemangel og dermed travlhed på afdelingerne, men også om ansattes private problemer, der hver især eller tilsammen kunne vælte læsset for de ansatte. I den ovennævnte sag fra Sølund skrev tilsynsrådet for forsorgscenteret til bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg at "... der ER for mange børn og for lidt personale på afdelingen"⁶¹⁷ som forklaring på volden. I en sag fra 1960 forklarede en plejerske, at hun kun havde slået patienterne oven på de tæpper, de lå med i deres senge, for at få ro på afdelingen for natten.⁶¹⁸ I en sag fra 1973 forklarede den ansatte, der anklagedes for at have givet lussing i vrede, at han var overtræt pga. personalemangel.⁶¹⁹

I en sag fra 1963 var det overlægen, der forklarede, hvorfor en plejeelev havde slået en anbragt kvinde. Han henviste for det første til, at den anbragte "jævnlig er kontrær og vanskelig, svær at få til at spise", og at hun den pågældende dag havde smidt sig på gulvet flere gange, hvorfor plejeeleven havde mistet tålmodigheden og havde givet hende en lussing. For det andet var plejeelevens mor alvorligt syg, og for det tredje var der ikke personale nok på afdelingen. Desuden fremhævede han, at plejeeleven i øvrigt udførte sit arbejde tilfredsstillende, "og at hun angrede". Overlægen tegnede således et billede af, at volden ikke havde været intentionel, og at der ikke havde været tale om afstraffelse eller en tilbagevendende praksis, men i stedet et sammensurium af uheldige omstændigheder.⁶²⁰

616 J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA. For andre tilsvarende sager, hvor personalet anvendte vold som en disciplinær foranstaltning se f.eks. J.nr. H/0/84, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 314, RA

617 J.nr. B/31/3, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 145, RA

618 J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

619 J.nr. H/0/486, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 350, RA

620 J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

Også Funktionærforbundet kunne forklare volden som udtryk for, at rammerne ikke var tilfredsstillende på institutionerne. I en avisartikel fra 1966, som handlede om anklager om vold mod anbragte på Andersvænge, forklarede forbundet, at "de tilfælde, der har været fremme, må ses på baggrund af den herskende mangel på kvalificeret personale og en alt for ringe mulighed for sortering af patienter." Forbundet slog dog fast, at de ikke ville holde hånden over de ansatte, men de placerede ansvaret for volden andre steder end hos de ansatte. Blandt andet lød det, at de ansatte fik en lav løn, og at forsorgen derfor ikke kunne forvente velkvalificerede medarbejdere. I sagen fra Ribelund fra 1972 (se ovenfor) fremhævede Personaleforbundet ligeledes, at den voldelige plejeelev ikke havde fået optimal oplæring m.m. Vold mod de anbragte havde altså en faglig vinkel, som forbundet kunne bruge i arbejdet for at forbedre forholdene for de ansatte.⁶²¹

Vold mellem patienter

Vold kunne også finde sted mellem de anbragte. Vi har ikke meget viden om dette, for dels er vi ikke stødt på problemstillingen i de lokale og centrale retningslinjer, dels ses det sjældent omtalt i arkiverne. Arkivernes "tavshed" kan forklares med, at ledelsen ikke opfattede det som en væsentlig eller tilbagevendende problematik. Det kan også forklares med, at de anbragte qua deres mentale handicap ikke altid kunne strafforfølges, eller at gerningspersonen kunne være under den kriminelle lavalder, hvormed der i juridisk forstand ikke var grundlag for at foretage en egentlig undersøgelse af hændelsesforløbet. Men det kan også forklares med, at der generelt i ledelseslagene på det lokale og centrale niveau ikke har været opmærksomhed på vold mellem anbragte. Når vi indimellem er stødt på sager, hvori der klages over, at en anbragt har udøvet vold mod en anden anbragt, er det kendetegnende for sagsforløbet, at volden enten blev afvist som opspind eller bagatelliseret i forhold til voldens alvor.

Det er i klagesagerne på det centrale niveau, at vi først og fremmest er stødt på sager, hvori det fremgår, at en anbragt havde slået en anden anbragt. I en sag fra 1942 klagede en mor til Særforsorgskontoret over, at hendes knapt 20-årige søn havde været udsat for vold fra en anden anbragt på Ebberødgård. Helt konkret skulle medpatienten have slået hendes søn over hænderne med en skovl, så hans hænder var begyndt at bløde. Den pågældende havde også truet hendes søn med, at han ville smide ham i fyret, hvis sønnen sladrede. Overlæge Schwalbe-Hansen fik forelagt klagen, og han fortalte, at han forgæves havde forsøgt at finde ud af, hvad der var foregået mellem de to anbragte. Han konkluderede derfor, at sønnen var "pjanket og drillesyg, og det er muligt, at hans medptt. [medpatient] har langet ham en", men medpatienten havde nægtet at have slået med en skovl og truet ham med fyret.

621 J.nr. H/0/486, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 350, RA; J.nr. B/12/10, 1966, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 85, RA

Schwalbe-Hansen fremhævede i sit svar, at ”den nævnte læsion”, var ”praktisk talt lægt” den efterfølgende dag.⁶²²

I to forskellige sager fra 1944 omtales også vold begået af anbragte mod andre anbragte. Den ene sag er fra Hillerød Fredehjem, hvor en elev angiveligt havde straffet andre elever med prygl, uden at de ansatte havde grebet ind. Det kom frem i forbindelse med en dommerundersøgelse af forholdene på hjemmet, og hvor dommeren beskrev det som ”uheldigt”, at lærerinden, der havde overværet det, ikke havde grebet ind – og tilsvarende at forstanderinden havde undladt at gribe ind, da hun hørte, at den pågældende elev ville straffe nogle af de andre anbragte. Det ændrede dog ikke på dommerens overordnede konklusion, nemlig at de forskellige udefrakommende kritikpunkter af hjemmet var enten grundløse eller stærkt overdrevne.⁶²³

Den anden sag er fra Ebberødgård, hvor en mand klagede over, at to af de anbragte piger (uvist hvilken relation han havde til dem) var blevet overfaldet af andre patienter efter plejerskernes tilskyndelse. I følge manden havde pigerne fået håret flået af, så de næsten var skaldede. Klagen blev afvist af både anstalten og Særforsorgskontoret.⁶²⁴

Der findes en lignende klage i en sag fra Rødbygård, hvor en ansat på institutionen anklages for, at hun i 1946 skulle have fået en kvindelig anbragt til at banke en anden kvindelig anbragt. Med noget forsinkelse kom sagen frem i 1948, da den ansatte søgte om forfremmelse til stillingen som plejemoder. Overlægen iværksatte en forsinket intern undersøgelse, hvor flere fra personalet bekræftede anklagen (som ellers i journalen var omtalt som et uheld). Den ansatte kunne ”ikke huske” sagen, men ville dog heller ikke afvise, at den kunne have fundet afsted. Overlægen valgte, fordi sagen lå et par år tilbage, og fordi hun ”har vist sig flink”, at afvise hendes ønske om en forfremmelse, men ellers ikke gøre mere ud af sagen.⁶²⁵

I en sag fra 1969 klagede en mor til Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse over, at hendes søn havde ligget i sengen på Ebberødgård i 25 år uden at blive beskæftiget i løbet af dagen, og at han havde fået ansigtet ”flået i stykker af medpatient.” Bestyrelsen oplyste moren om forsorgscentrets svar på hendes anklager, og her fremgår det, at sønnens sygdom ifølge forsorgscentret havde gjort det vanskeligt at pleje ham, og at ”ergoterapeuter har vurderet beskæftigelsesmulighederne, men alle muligheder er udtømt”. Derudover blev det afvist, at sønnen havde været udsat for et overfald. I svarskrivelsen fremgår det, at sønnen var blevet ”kradset lidt i ansigtet

622 Breve af 6. og 19.3.1942: J.nr. 43/52, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 518, RA

623 J.nr. 41/9, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 590, RA

624 J.nr. 43/77, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 594, RA

625 J.nr. B/568, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 7, RA

af en medpatient”, og at overlægen få dage efter ikke havde kunnet se spor herfra. Bestyrelsen afviste på den baggrund klagen, men nævnte dog, at ”forsorgscentret er naturligvis opmærksom på – og vil søge at hindre – at heller ikke episoder som den passerede gentager sig.⁶²⁶

En af de mest dramatiske sager om vold mellem anbragte ses i 1970’erne, hvor en mindreårig anbragt på en institution på Fyn slog en anden mindreårig anbragt ihjel. Noget kunne tyde på, at gerningspersonen var fejlanbragt, men ud fra sagsakterne at dømme blev personalet frikendt for ansvar.⁶²⁷

Vold uden for institutionerne

Forbuddet mod at slå anbragte under åndssvageforsorg omfattede også dem, der var anbragt i kontrolleret familiepleje – og som således befandt sig uden for institutionerne. Sager om vold i plejefamilierne fylder ikke meget i arkiverne, hvilket vi antager skal ses i lyset af, at de anbragte var mere isolerede i de private hjem – som typisk var en gård ude på landet – frem for på institutionerne, hvor der var mere personale og dermed flere til at holde øje og til at indberette eventuelle overgreb på de anbragte. De sager, vi har fundet om vold i plejefamilierne, er typisk kommet frem ved, at de anbragte selv klagede over behandlingen, eller at naboerne orienterede den nærliggende institution om, at de anbragte ikke blev behandlet forsvarligt af plejefamilien.⁶²⁸ En sådan sag ses fra 1960, hvor naboernes udtalelser om en plejemor førte til, at anklagemyndigheden rejste tiltale mod denne for overtrædelse af straffeloven for ”overfald på sagesløs person med skade på legeme og helbred til følge samt for mishandling ved jævnlig gennem de sidste ca. fire år, dels på sin bopæl, dels i et sommerhus [...], uden rimelig anledning at have slået og sparket den under åndssvageforsorg stående [kvinde].” Ifølge anklagemyndigheden havde plejemoren slået den anbragte med en stok på armen, så en knogle brækkede, ligesom hun skulle have slået den anbragte i ansigtet med stokken, hvorved hun fik et brud på næsen. Plejemoren var også tiltalt for at have slået hende med en gaffel, hvilket skulle have medført et sår i baghovedet på kvinden. Plejemoren nægtede sig skyldig i mishandlingen af den anbragte, men hun stod ved, at hun i de senere år havde revset hende ved at tildele hende ”et par flade lussinger når rimelig og begrundet anledning hertil forelå”. Metoden havde f.eks. været benyttet, når den anbragte havde taget af madvarer, hun ikke havde fået lov til. Plejemoren erkendte også, at hun engang havde givet den anbragte ”et dask” med en grydeske, men afviste at have sparket, anvendt knytnæveslag eller genstande. Hun benægtede også, at hun havde truet den anbragte

626 Morens brev er refereret i svarskrivelsen fra bestyrelsen den 10. januar 1969. Brevkopier (1968-1972), *Socialstyrelsen*, pk. 1, RA. For en lignende sag, se også j.nr. 5114/334, *Journalsager* (1968-76), *Socialministeriet*, pk. 2498, RA

627 J.nr. 5114/278, *Journalsager* (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2495, RA

628 Se f.eks. læg vedr. Kontrolleret familiepleje: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter*, *Bestyrelsen*, pk. 15, RA; Klientjournal B/767, *Sagsakter: A-Z* (1930-1980), *Ebberødgård*, pk. 44, RA

til tavshed ved at nævne, at hun ville blive sendt til Den Kellerske Åndssvageanstalt, hvis hun fortalte om volden.

Kredslægen, der undersøgte den anbragte kvinde, konkluderede, at hun havde været udsat for mishandling. Byretten endte da også med at idømme plejemoren seks måneders betinget fængsel, men sagen blev anket til Landsretten, der omstødte byrettens dom til frifindelse. I præmisserne for Landsrettens dom blev der bl.a. lagt vægt på, at kredslægen havde ændret sin forklaring og nu konkluderede, at den anbragte havde været udsat for misrøgt frem for mishandling. Han kunne nemlig ikke afvise, at den anbragtes mærker var fremkommet på anden vis end gennem spark og slag. På samme måde blev det i dommens præmisser fremhævet, at der burde have været mærker på kvindens arm, hvis bruddet var opstået ved – som hun fortalte – at være blevet slået med en stok. Endvidere lagde retten vægt på, at den unge kvinde havde boet hos plejefamilien, fra hun var 15 år og havde indtaget ”en noget anden stilling end en almindelig husassistent”. Det uddybes ikke, hvad dommerens pointe med den oplysning var, men man kan forestille sig, at sagen mentes at have karakter af et familiært forhold snarere end vold mod en anbragt. Endelig fik den anbragte kvinde ikke et positivt skudsmål fra åndssvageanstalten i Brejning, hvor hun havde været anbragt, siden sagen kom frem. I en erklæring udarbejdet af overlæge Wildenskov fremgår det, at hun nogle måneder efter byretsdommen havde forsøgt ”at strangulere” sig med et strømpebånd viklet om halsen, og at det havde siddet så stramt, at personalet kun vanskeligt fik det klippet over, hvorefter de kunne se en rød stranguleringsfure om hendes hals. Det var anden gang, hun forsøgte selvmord.

Wildenskov tog imidlertid ikke hendes selvmordsforsøg særligt alvorligt. I hvert fald fremgår det, at ”efter overlægens ordre måtte hun igen i arbejde, da man må mene, at hun har bedre af at arbejde end at ligge og fange griller og atter prøve at vække opsig.” Også overlæge O.H. Bertelsen såede tvivl om den anbragtes troværdighed med sin karakteristik af både hende og af åndssvage generelt: ”Fabuleringen er ikke ualmindelig hos åndssvage, men er ikke forekommet hos [den pågældende kvinde], mens hun var på anstalten, hvor man dog måske endnu ikke kender hende til bunds.”⁶²⁹

629 Sagen vakte opsigt i pressen, der bl.a. beskrev et fotografi, som blev fremlagt i retten, og som viste ”uhyggelige mærker” på den anbragtes ben, som hun fortalt stammede fra dels plejemorens spark, dels at hun måtte skrubbe gulv på knæene. Pressen oplyste også, at hun under retsmødet havde fortalt, at hun ikke fik løn for sit arbejde, og at hun yderst sjældent havde en fridag, men derimod måtte arbejde fra tidlig morgen til sen aften. J.nr. 43/51, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 479, RA

Vi kan ikke vide, om naboernes indberetninger i alle tilfælde førte til en undersøgelse fra anstaltens side. Noget tyder på, at de ikke gik nærmere ind i de sager, hvor overgrebene var blevet begået flere år forinden indberetningen.⁶³⁰ Til gengæld kunne det få konsekvenser for plejefamilierne i forhold til, om de på et senere tidspunkt fik tilladelse til at få personer fra anstalterne i pleje.⁶³¹ Det forudsatte dog, at overlægen fandt beskyldningerne mere eller mindre troværdige. Det var ikke tilfældet i en sag fra 1946, hvor en mor klagede over, at sønnen, der var anbragt i familiepleje på en gård fik ”knubs og stød” af sønnen på plejestedet, og at han heller ikke tjente nok. Den kontrollerede familiepleje under Østifternes Åndssvageanstalter afviste klagen sådan her:

”Hans beklagelse over plejehjemmet må betragtes som den sædvanlige kværuleren. [...] At han således skulle kunne gøre karlsarbejde og føler sig tilsidesat, fordi han ikke kan tjene noget videre og kun får lommepenge, kan der således ikke tages hensyn til, da patienten aldeles ikke kan anbringes i en almindelig privat familiepleje”.

Særforsorgskontoret, der havde modtaget morens klageskrivelse, noterede, at sønnens utilfredshed nok ville forsvinde, hvis han fik flere penge, men at man burde forklare ham, ”at hans plads egtl. [egentlig] var på en anstalt, og at opholdet nu er en begunstigeelse”. Han skulle med andre ord være taknemmelig for at være kommet ud i en plads. Hverken anstalten eller særforsorgskontoret berørte morens påstand om, at drengen blev udsat for knubs og stød. Beskyldningerne mod plejestederne blev altså vurderet ud fra, hvordan den anbragte havde opført sig, men også om der var et bedre alternativ – og i denne sag var alternativet ifølge særforsorgskontoret en anstaltsanbringelse.⁶³²

Åndssvageforsorgens håndtering af voldssagerne

Når man i åndssvageforsorgen fik kendskab til sager, hvor ansatte blev anklaget for at have begået vold mod de anbragte, var der flere mulige udfald af sagen og med forskellige grader af alvor for den ansatte. Sagen kunne f.eks. afvises som grundløs eller ikke alvorlig nok, den ansatte kunne få en påtale og/eller blive forflyttet til anden afdeling eller anden institution, vedkommende kunne blive afskediget, sagen kunne anmeldes til politiet, blive genstand for en undersøgelse typisk foretaget af en dommer (og evt. efterfølgende tjenestemandsdømmestol).⁶³³ Vi har ikke inden for undersøgelsens rammer kunne foretage nogen systematisk undersøgelse af sagernes behandling.

630 Se f.eks. j.nr. 43/55, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 593, RA

631 Se f.eks. j.nr. 40/106, 1947, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 702, RA

632 J.nr. 40/112, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 664, RA

633 I cirkulære nr. 1973, fremgår det, hvilke konsekvenser overtrædelse af slå-forbuddet kunne medføre for den ansatte: ”påtale, bøde, forflyttelse, degradation eller afskedigelse”. En del af sagerne blev dog afsluttet ved, at den ansatte selv tog sin afsked. Se f.eks. J.nr. H/0/84, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 314, RA

Generelt tyder sagerne på, at udfaldet af dem afhang af følgende parametre gennem hele undersøgelsesperioden:

1. Beviser i sagen: Erkendte den ansatte, var der vidner til volden, eller havde volden efterladt sig synlige spor på den anbragtes krop, der gav sagen karakter af mishandling?
2. Voldens karakter: hvor alvorlig havde volden været, havde den anbragte lidt skade på en måde, der havde krævet behandling, og hvor ofte havde det stået på?
3. Voldens kontekst: hvilken optakt var der før voldshandlingen, og hvordan havde den anbragte og den pågældende medarbejder opført sig i den konkrete situation?
4. Bedømmelsen af den ansattes karakter: hvilken stilling bestred vedkommende, hvordan havde han/hun i øvrigt optrådt, var der f.eks. tale om en dygtig medarbejder, og havde ledelsen tillid til den pågældende?
5. Bedømmelsen af den anbragtes karakter: hvordan opførte den anbragte sig almindeligvis, havde vedkommende en udadreagerende eller konfliktsøgende adfærd?

Den samlede bedømmelse af parametrene havde indflydelse på, hvordan sagen blev håndteret. Hvis den ansatte nægtede at have begået vold, og der ikke var beviser på, at beskyldningerne var sande, blev sagen ofte henlagt.⁶³⁴ Ebberødgårds overlæge, Schwalbe-Hansen, afviste f.eks. i 1943 i et brev til anstaltens bestyrelse, at en ansat skulle have "genempryget" en anbragt. Han beskrev den anbragte som "lidt af et skrog" og "morfinist", der var anbragt på en svær afdeling med "16 unge psykopater af den allervanskeligste slags". Han angav derfor, at han ikke ville undersøge sagen nærmere "på så spinkelt grundlag", og desuden mente han, at det kunne få uheldige konsekvenser, hvis sagen kom frem: "Ganske vist drejer det sig om åndsvage patienter, men de er dog ikke mere åndsvage end at de forstår at udnytte en situation. In casu ville vi meget let kunne inducere i dem de vildeste historier om pryg og mishandling".⁶³⁵

634 Det afhang ikke mindst af, om sagen var af nyere dato, eller om der var tale om en anmeldelse af forhold, der var foregået flere år forinden. "Det svækker troværdigheden når så alvorlige forhold - som det synes - først fremdrages til undersøgelse i 1943", skrev en medarbejder i Særforsorgskontoret i en sag, hvor en kvinde angav, at hun ca. ti år før havde været udsat for vold m.m. af en ansat. J.nr. 43/102, 1943, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 556, RA

635 J.nr. B/256, Journalsager vedr. administration (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 6, RA. Se også j.nr. H/0/84, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 314, RA hvori det fremgår, at Wildenskov truede en plejemor (der indrømmede at have slået flere ældre personer, der var anbragt i familiepleje hos hende) med at anmelde sagen til politiet, "men dette vil vi nødtigt for ikke at skabe for meget røre." Sagen endte i stedet med, at plejemoren indvilligede i ikke længere at modtage åndssvage, hvilket formentlig var det, Wildenskov ønskede at opnå med truslen om at anmelde sagen til politiet.

Tilsvarende kan vi se, at når volden ikke blev opfattet som alvorlig, eller når der var tale om en enkeltstående hændelse, blev sagen ofte ikke genstand for en nærmere undersøgelse.⁶³⁶ Dertil kommer, at hvis konteksten omkring volden var kompleks i den forstand, at der ikke stod klart, om der var tale om et overfald eller nødværge – eller hvis det netop blev set som et tilfælde, hvor den ansatte med rimelighed havde forsvaret sig selv i den konkrete situation – fik sagen sjældent konsekvenser for den ansatte, ud over en eventuel irettesættelse/påtale og påmindelse om, at forbuddet mod at slå de anbragte skulle overholdes.

Også bedømmelsen af sagens hovedpersoner – den ansatte og den anbragte – spillede en vigtig rolle. Hvis den ansatte havde et godt renommé, var der særligt i de første årtier af undersøgelsen en tendens til, at sagen ikke fik konsekvenser, eller at man fandt en mindre alvorlig udvej. Det var f.eks. tilfældet i ovennævnte sag fra Rødbygård i 1948, hvor overlægen undlod at indstille en kvindelig ansat til en disciplinærsag, selvom hun angiveligt havde fået en patient til at gennembanke en anden patient et par år forinden. Dels fordi sagen lå langt tilbage i tiden, dels fordi hun efterfølgende ”har vist sig flink”. Til gengæld blev hun ikke forfremmet til plejemoder.⁶³⁷ En overtrædelse af slåforbuddet blev dog ikke nødvendigvis glemt, idet den kunne trækkes frem på et senere tidspunkt, hvis den ansatte igen overtrådte det. Sagen om husfaderen fra Brejning er et godt eksempel.⁶³⁸

Hvis den anbragte havde et dårligt renommé, kunne det også bremse en sag fra videre undersøgelse eller fra at få konsekvenser for den ansatte. I en sag fra Rødbygård fra 1943 var det bl.a. overlægens beskrivelse af de anbragte, der havde klaget over vold, der fik politimesteren til at undlade at rejse sigtelse i sagen. Ifølge de anbragte havde den ansatte bl.a. slået dem med et kosteskaf, når de skulle på toilettet og slået en fastspændt patient i hovedet, fordi vedkommende ikke ville spise sin mad. Politiet afhørte flere vidner i sagen. En tidligere ansat bakkede op om de anbragtes forklaringer, mens overlægen afviste, at det var foregået. Overlægen såede samtidig tvivl om anmeldernes karakter. Han beskrev dem som uengagerede, uselvstændige, psykisk uligevægtige m.m. Politimesteren i Rødby fandt på den baggrund ikke anledning til at rejse sigtelse mod nogen.⁶³⁹ Det kan naturligvis skyldes mangel på beviser (hvormed der var tale om påstand mod påstand), men med overlægens

636 Se f.eks. j.nr. H/3681, 1968, Brevkopier (1968-1972), *Socialstyrelsen*, pk. 1, RA

637 J.nr. B/568, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 7, RA

638 J.nr. T/14, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-187, RA. Se også j.nr. P/804, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 20, RA; J.nr. H/0/486, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 350, RA

639 J.nr. B/163, Journalsager vedr. administration (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 5, RA

negative beskrivelse af de pågældende, såede han tvivl om deres troværdighed, og det gavnede ikke deres sag.⁶⁴⁰

Nedenfor følger eksempler på de udfald, som sagerne kunne få for de ansatte, når det kom frem, at de (typisk kort forinden) havde været involveret i en sag om vold mod en eller flere af de anbragte.

Sagernes udfald – fra frivillig opsigelse til undersøgelser

Ikke alle sager vedr. vold medførte, at den ansatte blev udsat for en sanktion. Nogle sager endte med at blive afvist eller opgivet. I en række sager blev sagen løst ved, at den ansatte forlod sin stilling. Det gælder bl.a. den førnævnte sag fra 1960, som overlægen beskrev som ”en tosset sag”, og hvor den anbragte havde fået en voldsom intern blødning som følge af volden. Den pågældende plejeelev blev med opbakning fra Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse ikke afskediget, men forlod selv sin stilling. I en skrivelse til en kollega gav overlæge Wad fra anstalten udtryk for, at der ikke var overensstemmelse mellem åndssvageforsorgens retningslinjer og den faktiske håndtering af den pågældende sag: ”Jeg [Wad] er helt enig med bestyrelsen i, at pigen ikke burde afskediges (og samtidig glad over at hun selv nu er rejst. Hun har fået plads andetsteds). Men bestyrelsens beslutning strider jo på en påfaldende vis mod bestyrelsens egen cirkulæreskrivelse. Og hvad forstås i dette navnlig bemærkningen om, at ”overtrædelse af dette forbud vil medføre indstilling om afsked”? Hvem skal indstille hvem til hvad? Bestyrelsen kan jo ikke befale overlægerne at indstille til afsked, men naturligvis kun til at indberette. Og hvem skal bestyrelsen så indstille til?” Baggrunden for Wads kritik af Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse skal ses i lyset af, at der en måneds tid forinden var blevet udsendt en cirkulæreskrivelse fra bestyrelsen, hvoraf det fremgik, at overtrædelse af slå-forbuddet ville medføre afskedigelse, hvilket altså ikke skete i denne sag.⁶⁴¹ Det er uvist, hvorfor bestyrelsen ikke anbefalede, at vedkommende blev fyret.

I andre sager fremgår det, at sagen blev løst ved, at vedkommende blev forflyttet fra afdelingen. Det gælder bl.a. i den såkaldte pryglesag på Rødbygård i begyndelsen af 1940'erne, der endte med, at de pågældende plejere blev idømt en bøde og blev flyttet til en åben afdeling i stedet for at gøre tjeneste på den lukkede.⁶⁴² I sagen om børneafdelingen på Sølund i 1962 blev de tre afdelingsplejersker tildelt en alvorlig advarsel og forflyttet til at gøre tjeneste

640 For tilsvarende bedømmelse, se f.eks. mødereferat af 21.11.1968 fra Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse, j.nr. F/0/23, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 262, RA: ”Der blev givet en del modsigende forklaringer, og sagen må falde på grund af bevisets stilling.”

641 Brev af 26.4.1960: Cirkulærer og meddelelser m.m. (1933-1964), *Forsorgsinstitutionen Rødbygård*, pk. 1, RA

642 Diverse udvalgs materiale (1941-1944), *Socialministeriet, Udvalget af 19.04.1941 angående den mod Børne- og Åndssvageforsorgen offentligt fremførte kritik*, pk. 3, RA

på voksenafdelinger.⁶⁴³ I 1963 blev en andenårselev på Ebberødgård overført til tjeneste i køkkenet, efter hun havde givet en anbragt en lussing.⁶⁴⁴ Også omsorgseleven fra Ribelund, der i 1972 angiveligt skulle have brækket armen på en anbragt i kørestol, blev forflyttet til anden afdeling.⁶⁴⁵

I en række sager blev den ansatte afskediget med henvisning til, at vedkommende havde overtrådt reglerne ved at anvende vold mod de anbragte. I 1972 blev en omsorgsmedhjælper på Ebberødgård f.eks. afskediget "med en times varsel".⁶⁴⁶ I en opgørelse foretaget af Socialstyrelsen i 1973 fremgår det, at styrelsen havde kendskab til 11 tilfælde af overtrædelser af forbuddet mod legemlig revselse i det foregående år, hvoraf to blev betegnet som nødværge, en var frafaldet på grund af manglende bevis, en var endnu ikke afsluttet, i to sager var medarbejderen blev fyret, og i de resterende fem var der "tildelt advarsler af forskellig strengthed".⁶⁴⁷

I enkelte sager kan vise, at overgrebene blev politianmeldt. Det gælder f.eks. en sag fra Vodskov i 1959, hvor en plejer i første omgang blev suspenderet for vold mod en af de anbragte, mens sagen blev undersøgt af politiet. Den endte med, at plejeren blev idømt dagbøder for at have slået den anbragte med tre-fire knytnæveslag i ansigtet. Trods dommen fandt overlægen fra Vodskov det ikke nødvendigt at afskedige den ansatte. Det blev begrundet med, at den pågældende medarbejder var "en stilfærdig, pæn og anstændig mand, der havde et godt forhold til patienterne og medarbejdere", samt at både den ansatte og den anbragte havde været "trætte og irritable" den pågældende dag, fordi det havde været "en lang og varm dag". Desuden lød begrundelsen, at sagen havde afstedkommet "disciplinære vanskeligheder med patienterne" – uden at det begrundedes nærmere – og at en del kolleger havde opfordret ledelsen til ikke at afskedige ham. Der var imidlertid langt fra enighed om, hvilke konsekvenser sagen skulle have. Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse ønskede ikke at følge overlægen, og den indstillede den ansatte til afskedigelse uden pension. Socialministeriet nåede imidlertid ikke at behandle sagen inden for tre måneders fristen for afskedigelse, men ministeriet fandt det heller ikke nødvendigt at fyre den pågældende medarbejder. Ifølge ministeriet var der ikke grundlag for at tro, at vedkommende ville "misbruge sin stilling". Faren

643 J.nr. B/31/3, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 145, RA

644 J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

645 J.nr. H/0/145 (Titel på omslaget: "Klager over alt og alle"), Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 323

646 H/0/486, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 350, RA. For tilsvarende sager med afskedigelse, se f.eks. J.nr. 40/43, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 663, RA; Mødereferat af 18.5.1972: Referater af lokalt vejledende rådsmøder (1971-1977), *Ebberødgård*, pk. 1, RA

647 Oversigt af 6.3.1973: J.nr. H/0/486, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 350, RA

for gentagelse syntes med andre ord ikke at foreligge, formentlig på grund af den positive bedømmelse af vedkommendes opførsel. Sagen endte derfor med, at den ansatte fik tildelt en alvorlig misbilligelse, ligesom han ikke længere måtte arbejde på samme afdeling.⁶⁴⁸

Vi er ikke stødt på mange sager, der blev anmeldt til politiet.⁶⁴⁹ Det er vores indtryk, at forsorgen lokalt og centralt har forsøgt at løse sagerne ved hjælp af de ansættelsesretlige sanktioner, de havde til rådighed. Det indbefattede ikke altid, at den ansatte blev fyret, sådan som ovenstående sager viser. Det afhæng i stedet af et konkret skøn i de konkrete tilfælde, og hvor der indimellem blev anvendt en vis form for pragmatisme i forbindelse med sagens håndtering.

Undersøgelser

I flere tilfælde inden for særfor sorgen blev der iværksat en mere formel undersøgelse af konkrete sager, som i alle de tilfælde, vi er stødt på, blev foretaget af en dommer eller i form af tjenestemandundersøgelser.⁶⁵⁰ Vi har ikke foretaget en systematisk analyse af denne type undersøgelsers formelle rammer, men helt overordnet var tjenestemandundersøgelse eller tjenestemandssager en del af en ansættelsesretslig sag mod en tjenestemand.⁶⁵¹

De såkaldte dommerundersøgelser var bestilt af særfor sorgen eller bestyrelsen for en specifik institution med henblik på en udredning af en specifik problematik, der dog ofte indeholdt spørgsmål om personalets adfærd og overtrædelse af evt. regler.⁶⁵² På baggrund af det gennemgåede materiale ser vi, at de sager, som gav anledning til sådanne dommerundersøgelser, er ret forskellige, og sagerne indeholder ofte flere forskellige forhold og kan vedrøre flere personer. Det er dog ikke helt klart, hvilke kriterier der lå til grund for, at en sag blev henvist til en dommerundersøgelse, men der ser ud til at være flere faktorer, som har spillet ind. For det første sagens alvor – de fleste sager handler om mere alvorlige eller systematiske overtrædelse af regler m.v. For det andet den anklagedes stilling, hvor undersøgelsen i nogle tilfælde er første skridt i forhold til at rejse en sag mod en tjenestemand (f.eks. en ledende medarbejder). For det tredje ser det ud som om, at beslutninger om at starte en sådan undersøgelse også kan være betinget af mediernes opmærksomhed på en sag. Det gennemgåede materiale tyder på, at brugen af disse dommerundersøgelser havde flere

648 J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

649 I 1961 skrev Bank-Mikkelsen til institutionernes ledelser, at anmeldelse af sager til politiet først skulle ske efter tilladelse fra Statens Åndssvageforsorgs Bestyrelse. J.nr. H/0/84, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 314, RA

650 De fleste af disse sager er fra åndssvagefor sorgen, men se dog j.nr. C/5/20, 1961, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 169, RA

651 Se f.eks. tjenestemandssagen mod forstanderen ved Statens Institut for Talelidende i 1946, j.nr. 16/31, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 653, RA

652 Se f.eks. j.nr. 41/9, 1944. Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 590, RA

formål. For det første var det en grundig udredning med henblik på at træffe beslutninger – og for at legitimere disse beslutninger. Flere undersøgelser førte således til både formelle irettesættelser eller afskedigelser (direkte eller ved efterfølgende tjenestemandssag).⁶⁵³ For det andet signalerede dommerundersøgelserne udadtil – især i sager med medieopmærksomhed – at en sag blev taget alvorligt. For det tredje gav den en mulighed for at træde vande i forbindelse med den pågældende sag. Det betød f.eks., at en medarbejder som følge af anklagerne kunne søge væk, inden sagen blev afgjort.

Dommerundersøgelserne forløb ret ens. Åndssvageforsorgen (eller særforborgskontoret) lavede aftale med en dommer om at undersøge specifikke forhold omkring en person eller specifikke begivenheder på en institution. Selve undersøgelsen omfattede både de eksisterende sagsakter og afhøring af involverede (herunder anklagede personer) og vidner.⁶⁵⁴ Dommeren lavede afsluttende en rapport med undersøgelsens forløb og referat af afhøringer og konkluderede på sagen. Konklusionen forholdt sig typisk til en beskrivelse af sagsforhold, en vurdering af hvorvidt specifikke forhold kunne anses som bevist, eller om bevisbyrden var for svag, og en eventuel anbefaling af mulige konsekvenser.⁶⁵⁵ Det kunne være afskedigelse (eller start af en egentlig afskedigelsessag), irettesættelse eller henlæggelse af sagen. En dommerundersøgelse fra 1968 førte til afskedigelse af en lærer, der havde fremsat og fastholdt alvorlige anklager mod en kollega, som iflg. undersøgelsen ikke kunne bevises.⁶⁵⁶ En anden dommerundersøgelse fra 1963 nåede frem til, at "så godt som hele personalet har overtrådt det ubetingede forbud mod legemlig revselse, vold eller krænkende behandling, idet forhørsdommeren dog ikke finder det bevist, at der er sket egentlig mishandling af børnene."⁶⁵⁷ Her lød henstillingen, at tre afdelingsplejersker, som alle havde erkendt at have slået børnene, blev tildelt en alvorlig misbilligelse og forflyttedes til en afdeling for voksne.

653 Se f.eks. Referat af bestyrelsesmøde nr. 105 den 11. april 1969: J.nr. F/0/23, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 262, RA

654 Vi kan se, at bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg i 1968 overvejede om man skulle bruge en auditor til undersøgelserne frem for en dommer, "idet en sådan [landsdommeren] ofte kun bearbejder det materiale, der forelægges ham, hvorimod en auditor i højere grad selv sørger for at tilvejebringe det fornødne materiale." Se Referat fra bestyrelsesmøde nr. 1010, 13. december 1968: J.nr. F/0/23, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 262, RA.

655 Se f.eks. J.nr. B/140, Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 103, RA; J.nr. 24/5, 1943, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 546, RA; J.nr. 5111/142, 1962, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2398, RA; J.nr. Æ/142, 1941, Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 85, RA. For et eksempel på, at dommeren til Særforborgskontorets fortrydelse ikke altid kom med anbefalinger til af undersøgelsens konsekvenser se: J.nr. D/3/22, 1960, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 174, RA

656 J.nr. 5111/144, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2399, RA

657 J.nr. B/31/1, 1963. Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 145. RA. Se også "Gl. Bakkehussagen": Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 32, RA

Vold i de øvrige særforsorgsgrene

De øvrige forsorgsgrene (blinde, døve, epileptikere, talemiddellidende og vanføre) adskiller sig, som nævnt tidligere, på flere måder fra åndssvageforsorgen. Det handler ikke bare om, at antallet af anbragte var langt mindre (se kapitel 6 om særforsorgssystemet), men også om, at åndssvageforsorgens arkivdannelse generelt er mere omfattende og formaliseret. For grupperne blinde, døve og talemiddellidende var der langt overvejende tale om anbringelser af børn i forbindelse med skole og uddannelse, og de anbringelsesrammer ser ud til at have været mindre under pres ift. åndssvageforsorgens nærmest permanente pladsproblemer og personalemangel. Det betyder dog ikke, at vold ikke kunne være en del af anbringelserne for disse grupper.

Det fremgår af erindringerne om anbringelserne. IP61⁶⁵⁸ fortæller, at han i et tilfælde blev slået af forstanderen i overværelse af en politiinspektør, som endte med at gribe ind – dog uden at forfølge sagen videre: ”Så endte det med, at jeg simpelthen fik en knytnæve i ansigtet, så jeg faldt om lige så lang jeg var og trillede hen ad gulvet. Og overpolitiinspektøren, han syntes, det var så voldsomt, at han faktisk sagde stop! Stop! (...) Jeg kan bare huske at jeg græd som en stukket gris, jeg rystede over hele kroppen”. IP67⁶⁵⁹ husker tilbage på en fødselsdagsfejring i ”hjemmet”. I den anledning ”havde børnene fået lov at være længe oppe, og der skulle festes lidt. Efter aftensmaden tissede jeg i bukserne. Jeg fik en endefuld og blev lagt i seng.” En anden anbragt i vanføreforsorgen, IP64, fortæller om afstraffelse for at være ”fræk” i skolen: ”Jeg havde en lærer. Han sagde jeg skulle være stille [jeg holdt ikke min mund], så kom han ned og tævede mig med knytnæver i hovedet. Resten af dagen lå jeg ude på toiletet og brækkede mig i stride strømme. Og så kom jeg hjem med taxa og var hjemme i mange uger.”⁶⁶⁰ Hendes mor ringede efterfølgende til skolen og skældte ud over forstanderen, tilsyneladende uden at det havde konsekvenser for læreren. Også inden for blindeforsorgen omtaler et par tidligere anbragte at være blevet slået.⁶⁶¹ IP76 fortæller om endefulde, da han som barn var anbragt på Refsnæs: ”Hvis der blev for meget ballade på sovesalene, så kom hun, og hvis det var rigtig slemt, så tog hun en med ud, og så fik man en røvfuld. En regulær røvfuld i den bare ende [...] Det kunne høres nogle gange... ordentlige klask der kom derudefra.”⁶⁶²

Også i det gennemgåede arkivmateriale optræder der enkelte sager med vold i andre særforsorgsgrene end åndssvageforsorgen.

658 Anbragt, døveforsorgen 1945-1948

659 Anbragt, vanføreforsorgen 1956 og frem

660 Anbragt, vanføreforsorgen, Geelsgård 1956-1965

661 IP72, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs mm. 1950-60, og IP73 anbragt blindeforsorgen Refsnæs 1974-1978

662 Anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1963-1971

I en sag fra Statens Institut for Talelidende blev en lærer i 1935 afskediget uden pension efter en tjenestemandssag, som bl.a. handlede om, at han havde slået eleverne i forbindelse med undervisningen. I forbindelse med undersøgelsen forud for afskedigelsen beskrev en lærerelev på instituttet sin kollegas tilgang til eleverne som følger: ”En af eleverne var sikkert meget doven, men den eneste måde, hvorpå han blev opmuntret til flid, var ved skænd i en heftig tone og talrige lussinger, ganske vist var disse ikke hårde men dog krænkende, da det skete i overværelse af andre elever og to lærerelever, to gange slog [navn udeladt] endog bogen i hovedet på drengen.” En anden kollega fortæller om en dreng, som gik i stå under oplæsning, hvorefter den pågældende lærer gjorde grin med ham, dernæst ”fik drengen en lussing og ”[...] det gentog sig med den samme dreng og med andre”. I et brev til Socialministeriet skrev instituttets forstander om læreren, at ”Trods gentagne forbud bliver han ved at slå eleverne, håner dem, gør nar ad dem, og øger deres nervøsitet i stedet for at søge at bedre den.”⁶⁶³

I 1945 blev der foretaget en dommerundersøgelse af forstanderen for Statens Institut for Talelidende, hvor det blandt øvrige punkter fremhæves, at forstanderen havde revset en anbragt dreng. Ifølge sagsakterne havde forstanderen slået med en livrem oven på den pågældende drengs dyne, da drengen havde larmet meget på sovesalen. Herefter havde han slået drengen i den bare ende med flad hånd samt givet ham en lussing. Næste dag var der tre mærker på drengens kind, hvilket forstanderen angav, at han var meget ked af. Sagen førte til opstandelse blandt lærerne over hændelsen. Vidner fortalte, at der var en del snak på lærerværelset om episoden: ”det var vidnets og andres mening, at de måtte foretage sig noget for ikke at stå med et medansvar.” Drengens moder, med hvem forstanderen efterfølgende havde en samtale, fremførte ikke noget klagemål. Vurderingen fra særfor sorgen lyder, at ”forstanderen er gået for vidt ved den pågældende lejlighed uden at hans forhold dog kan anses for graverende. Han beklagede dagen efter optrinnet sin optræden ... ikke anledning til at foretage videre m.h.t. dette punkt”. Enden på sagen var, at forstanderen fik en misbilligelse.⁶⁶⁴

I 1958 klagede en kollega over en sygeplejerske på Hjemmet for døve piger. Klagen omfattede bl.a. ”fysiske overgreb over alumnerne” som inkluderede brug af lussinger, at ruske og skubbe de anbragte, slag m.v. Sagen førte til en dommerundersøgelse, som dog delvis frikendte den anklagede sygeplejerske. Selv om flere i sagen udtalte sig mod den anklagede, endte dommeren med at afvise, der var en sag, dels på grund af bevisbyrden, dels med henvisning til, at den anklagede burde indrømmes en større margin i forhold til behandlingen af de anbragte, fordi der var tale om psykisk svage beboere. Sagen endte således med, at det var kollegaen, som rejste anklagen, der blev afskediget.⁶⁶⁵

663 J.nr. 15/10, 1935, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særfor sorgskontoret*, pk. 269, RA

664 J.nr. 16/31, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særfor sorgskontoret*, pk. 653, RA

665 J.nr. G/6/206, 1958-1959, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særfor sorgskontoret*, pk. 241, RA

En yderligere sag, som også endte med dommerundersøgelse, er fra 1960, hvor en landsdommer havde undersøgt klager over vold på Børnehjemmet Solbakken. I rapporten vurderede landsdommeren, at en række forhold "må anses for beviste". Det omfattede bl.a., at sygeplejerske havde givet en tiårig pige med muskelsvind to lussinger, at forstanderen havde givet en 18-årig poliopatient en lussing, og at forstanderen i flere tilfælde havde undladt at indberette legemlig revselse af de anbragte, som de ansatte havde rapporteret til ham. Rapporten indeholder også anklager mod ansatte, der ikke længere var ansat på institutionen, og hvor landsdommeren nøjedes med at pointere, at det ikke var bevist, at forstanderen havde haft kendskab til disse forhold.⁶⁶⁶

Af en opgørelse over "Klage- og indberetningssager i særfor sorgen vedr. fysisk magtanvendelse i perioden 1966-1971" fremgår der seks sager, hvoraf de fire tilsyneladende omhandler enkeltstående episoder med vold mod de anbragte. Desværre fremgår det ikke, hvilke institutioner, der er tale om. I den ene af sagerne klagede en anbragt over, "at en medarbejder har vredet hans arm om." Af det korte sagsresumé kan man læse, at den anbragte efterfølgende trak klagen tilbage, og at institutionen karakteriserede sagen som en "misforståelse". I en anden sag klagede en anbragt over, at en medarbejder havde slået ham i ansigtet, ligesom medarbejderen havde truet med, at den anbragte skulle arbejde hele dagen. Sagen blev henlagt, fordi man ikke mente, at medarbejderen havde været på institutionen den dag, hændelsen skulle være foregået. I en tredje sag er det forstanderinden på et børnehjem, der indberettede en lærer på et af særfor sorgens børnehjem for at slå børnene. Den pågældende lærer sagde herefter op. Og endelig i en fjerde sag er det forstanderinden på et af børnehjemmene under særfor sorgen, der blev indberettet for at have slået to elever. Også hun forlod arbejdspladsen, fordi hun betragtede sig som afskediget.⁶⁶⁷

Det kan se ud som om, at benyttelse af fysisk afstraffelse (og brug af vold) er blevet betragtet som mere unormalt og upassende på særfor sorgsinstitutionerne uden for åndssvagefor sorgen. Sagerne blev sanktionerede og indbefattede undersøgelser m.v. Der kan dog være et mørketal i forhold til sager om fysisk afstraffelse mv., ikke mindst i henhold til Socialstyrelsens cirkulære om forbud mod brug af fysisk afstraffelse m.v. i 1973. Af et referat fra et møde i Socialstyrelsens chefkollegium i oktober 1972 fremgår det således, at der mellem åndssvagefor sorgen og den øvrige særfor sorg havde været forskellige principper for indberetning af sager om fysisk afstraffelse. Uden for åndssvagefor sorgen havde man "kun haft indberetningspligt til ledelsen af institutionen og ikke til styrelsen."⁶⁶⁸ Det vil sige, at i de fem sær-

666 Omslag: "Børnehjemmet Solbakken - klager over forholdene": j.nr. D/3/22, 1960, Journalsager (1949-1968), Socialministeriet, Særfor sorgskontoret, pk. 174, RA

667 J.nr. F/0/149, 1973, Journalsager (1959-1975), Statens Åndssvagefor sorg, pk. 288, RA

668 Referat af møde i chefkollegiet den 23.10.1972: Journalsager (1959-1975), Statens Åndssvagefor sorg, pk. 288, RA

forsorgsgrene, der er blevet behandlet i denne sektion, er det muligt, at sager ikke er blevet registreret og indberettet opad i systemet. De sager, vi vil støde på, er derfor typisk dem, som førte til mere omfattende undersøgelser.

Dette bekræftes også af diskussioner i forbindelse med et kommissionsarbejde om organiseringen af forsorgen for blinde i starten af 1950'erne, hvori det noteres om Blindeinstituttet i København: "For mindre børn kunne en lussing under tiden gøre nytte, når 'de var gået i baglås', men for større kunne det virke ydmygende."⁶⁶⁹ En overlærer fra Refsnæs vurderede i 1952, at der på Refsnæs meget sjældent blev anvendt korporlig som straf, lussinger eller prygl. Det skete f.eks. kun i tilfælde af mishandling af mindre kammerater trods gentagne advarsler og lignende. På instituttet i København, hvor der gik større børn, havde legemlig afstraffelse tidligere været brugt, men blev det ikke længere. Der blev i stedet anvendt andre former for straf som f.eks. bortfald af lommepege eller isolation uden beskæftigelse. På den baggrund mente forstanderen for blindeinstituttet, at der ikke var brug for egentligt hustugsreglement fra Socialministeriet gældende for blindeinstitutterne.⁶⁷⁰

Vi har således kun fundet meget få sager indberettet, hvor der træffes beslutning om ikke at sanktionere. Det gælder f.eks. en sag fra 1967, vedrørende børnehjemmet "Gudrunsminde", som bl.a. husede epileptikere. Den omfattede om anklager om hårdhændet behandling som f.eks. slag over fingre, slag i bagdelen m.v., men Socialstyrelsen vurderede, at "det synes vanskeligt på det foreliggende grundlag at føre noget bevis for, at der finder bevidste afstraffelser sted i et sådant omfang eller i en sådan grad, at der kan rejses en egentlig sag", og fordi der manglede en kvalificeret leder til anbringelsesstedet, var det "måske derfor i nogen grad forståeligt (men ikke tilladeligt) om de [personalet] i visse situationer har været stærkt presset ud over deres personlige muligheder og i nødsituationer måske har tyet til mindre velovervejede og hensigtsmæssige reaktioner."⁶⁷¹

Fra 1973 virker det som om, der blev indberettet flere sager. I to sager fra vanføreforsorgens skole Geelsgård i 1975, havde en ansat givet en elev en lussing. I det første tilfælde, fordi en urolig patient med muskelsvind under aflædning med sit hoved havde ramt plejerens næse med hovedet. I det andet tilfælde havde en ansat på Geelsgårds fritidshjem forsøgt at gribe ind i en konflikt mellem to anbragte og var i den forbindelse blevet spyttet i hovedet

669 Mødemateriale og -referater (1953-1955), *Socialministeriet, Kommissionen af 07.04.1949 angående omorganiseringen af forsorgen for blinde (og stærkt svagtsynede)*, pk. A3, RA

670 Redegørelser vedr. lovforslaget (1952-1955), *Socialministeriet, Kommissionen af 07.04.1949 angående omorganiseringen af forsorgen for blinde (og stærkt svagtsynede)*, pk. A5, RA

671 J.nr. 404/306/1, Klagesager vedrørende dag- og døgninstitutioner (okker sager) (1951-1976), *Socialstyrelsen*, pk. 2026, RA. Se desuden j.nr. C/5/20, 1961, *Journalsager (1949-1968)*, *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 169, RA

og havde givet pågældende en lussing.⁶⁷² I begge tilfælde førte handlingerne til en formel påtale. Samme år (1974-1975) findes også en sag fra Statens fortsættelsesskole for tunghøre og døve i Nyborg. En lærer havde givet en elev en lussing, så elevens briller faldt på gulvet. Også her førte sagen til en påtale over for læreren. Sagerne giver det indtryk, at reglerne blev fortolket stramt, idet der dog blev taget hensyn til situationen – i sidstnævnte sag indgik således som en formildende omstændighed, at eleven havde provokeret læreren.⁶⁷³

Vi har ikke i det gennemgåede materiale fundet sager med vold mellem de anbragte inden for forsorgen for blinde, døve, epileptiker, talemiddelle eller vanføre. Det betyder ikke, at vi dermed kan slutte, at dette ikke fandt sted. Jf. ovenfor fortalte en lærer fra Refsnæs i 1952, at fysisk straf kun skete i forbindelse med gentagen ”mishandling af mindre kammerater”.⁶⁷⁴ Sådanne sager har vi ikke fundet i arkivmaterialet, men i de foretagne interviews optræder eksempler på vold mellem de anbragte børn: IP74 beskriver, hvordan han i 4. klasse lavede en aftale med sig selv: ”nu vil jeg ikke finde mig i det her mere, uanset hvem der slår på mig, så slår jeg igen og det betød selvfølgelig, at jeg fik endnu flere tæsk”.⁶⁷⁵ IP75 fortæller ” Jeg har slået en. Altså slået et barn. Vedkommende var svagere end mig, kunne ikke klare sig, og begyndte at sige nogle mærkelige lyde. Jeg kunne have slået vedkommende ihjel (...) Det var kampen for at overleve.”⁶⁷⁶ IP76 fortæller om ”en specialelev som hele tiden var ude efter mig Jeg skulle have bank ... og det stod på i et par år”. Adspurgt om skolens reaktion og om skolen kendte til det, svarer han: ”Ja det gjorde de. Det kunne de ikke have undgået fordi... der var en gang hvor han gjorde det ude på en græsplæne, hvor jeg kom ned og ligge på ryggen, så satte han sig over skrævs på mig og så spyttede han mig i munden, og der sad to personaler lige ved siden af og snakkede. De kan ikke have undgået at se det. (...) Nej, det var sgu forfærdeligt. Det fik jeg også ondt i maven af.”⁶⁷⁷

672 For begge sager se j.nr. 352/800103/1, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 842, RA

673 J.nr. 352/882001/2, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 842, RA. I dette læg indgår også et par sager, hvor personalet ikke blev sanktioneret.

674 Redegørelser vedr. lovforslaget (1952-1955), *Socialministeriet, Kommissionen af 07.04.1949 angående omorganiseringen af forsorgen for blinde (og stærkt svagtsynede)*, pk. A5, RA

675 Anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1943 og frem

676 Anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs m.fl. 1950 og frem

677 Anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1963-71

Kapitel 12 Seksuelle overgreb

I dette kapitel undersøger vi, hvorvidt der er sket seksuelle overgreb i forbindelse med anbringelser på særforsorgens institutioner. Et seksuelt overgreb er både et fysisk overgreb og en krænkelse, og indgår derfor som et centralt aspekt i vores undersøgelse. Kapitlet bygger på gennemgang af et omfattende arkivmateriale, hvor sager om seksuelle overgreb ofte går igen både i de lokale institutionsarkiver og på centralt niveau, hvilket vidner om, at disse generelt blev betragtet som mere alvorlige end f.eks. de mere hyppige sager om vold. Vi har i det gennemgåede materiale fundet en række sager om seksuelle overgreb kronologisk spredt ud over hele denne undersøgte periode og inden for flere forsorgsgrene.

Hovedvægten af sager er fra åndssvageforsorgen. Med seksuelle overgreb forstår vi for det første seksuelle relationer mellem ansatte og anbragte uanset den anbragtes køn eller alder. Seksuelle relationer mellem ansatte og anbragte var gennem hele perioden ikke tilladt. Seksuelle relationer, hvor der ikke blev anvendt fysisk magt, blev dog nogle gange set som en slags gråzone, hvor relationen på trods af et generelt forbud kunne blive fortolket som en slags forførelse fra den anbragtes side eller som en gensidig ønsket seksuel relation. Den anbragte kunne således blive set mere som en aktiv partner og mindre som et offer for en ulovlig handling. En yderligere gråzone var uønsket seksuel berøring f.eks. i forbindelse med badning, hvor ansatte berørte anbragte på måder, der af sidstnævnte blev oplevet som krænkende. For det andet er der seksuelle overgreb mellem anbragte på institutionerne. Vi har eksempler på overgreb mellem anbragte både i interviews og arkivmaterialet. I kapitlet gennemgår vi de fundne sager og behandlingen af dem.

Som det gælder med kapitel 11 om vold, er der også i forhold til seksuelle overgreb analytiske udfordringer med undersøgelsens materiale, idet det indeholder en række anklager, der ikke blev genstand for en undersøgelse eller politimæssig efterforskning, og hvor vi ikke kan afgøre anklagernes rigtighed. Hertil kommer, at man må formode, at der med hensyn til seksuelle overgreb er et mørketal, dels i form af tilfælde, som ikke blev opdaget, dels i form af tilfælde som ikke er blevet dokumenteret – og som derfor ikke optræder i det tilgængelige materiale. Dette diskuteres mere udførligt nedenfor.

Loggivning og regler

Seksuelle overgreb i form af voldtægt, blufærdighedskrænkelser m.v. var omfattet af forbud.⁶⁷⁸

678 Jf. Borgerlig Straffelov, Lov nr. 125 af 15. april 1930 (i kraft 1933). For nærmere overblik over de juridiske bestemmelser vedr. seksualforbrydelser fra ca. 1866 og frem, se ”Straffelovrådets betænkning om seksualforbrydelser, Betænkning nr. 1534, 2012, bd. 1.

Her gjaldt der samme regler for alle i det danske samfund: Børn var således beskyttet af den seksuelle lavalder, som i straffeloven af 1930 var fastsat til 15 år for heteroseksuelle forhold og 18 år for "ældres forførelse" (for homoseksuelle forhold indtil 1976 henholdsvis 18 og 21 år). Voldtægtsbestemmelsen, som fremgår af straffelovens § 216, slog fast, at det var forbudt ved "vold, frihedsberøvelse eller fremkaldelse af frygt" at tvinge en kvinde til samleje mod hendes vilje. Bestemmelsen skulle beskytte alle kvinder i samfundet, herunder også den, der var erklæret for "åndssvag".⁶⁷⁹ Frem til 1967 lød strafferammen for voldtægt på 1-16 års fængsel, hvorefter den blev nedsat til fængsel i op til 10 år og uden en minimumsstraf.⁶⁸⁰ § 216 omfattede kun heteroseksuelle relationer (vaginalt samleje). Homoseksuel kønslig omgang under tvang var omfattet af § 225 med op til 6 års fængsel (med særlig beskyttelse af børn under 18 år) og "anden heteroseksuel kønslig omgængelse" var dækket af § 224, men blev straffemæssigt takseret mildere end samleje.

"Åndssvage" kvinder var endvidere omfattet af straffelovens § 217, som indeholdt et forbud mod samleje med en kvinde, der var sindssyg eller "udpræget åndssvag", medmindre foruretteten var gift med kvinden. Bestemmelsen gjaldt også, selvom den åndssvage kvinde havde givet sit samtykke til samlejet.⁶⁸¹ Indtil en lovændring i 1965 blev der i § 217 skelnet mellem åndssvage, der *ikke* var anbragt under forsorg (stk. 1), og åndssvage, der *var* anbragt på en anstalt (stk. 3). Samleje med den første havde en strafferamme på fængsel fra tre måneder og op til otte år, mens samleje med en åndssvag på en anstalt havde en markant mindre strafferamme med op til et års fængsel.⁶⁸² Ved lovændringen i 1965 blev der indført en strafferamme for samleje med en åndssvag kvinde (som foruretteten ikke var gift med) på fængsel i op til seks år, uanset om kvinden var inden for eller uden for åndssvageforsorgens rammer.⁶⁸³

679 Krabbe, 1931 s. 263. Straffelovens §§ 216 og 217 var således ikke kønsneutrale, idet offeret angives at være en kvinde. Dette skal ses som udtryk for, at samleje defineredes som vaginal penetration, hvormed voldtægt af mænd ikke var defineret som egentlig voldtægt og derfor heller ikke indgik i bestemmelsen. Det er først med Lov nr. 256 af 27. maj 1981, at voldtægtsbestemmelsens ordlyd bliver kønsneutral.

680 Jf. § 216 i Borgerlig Straffelov af 1930. Bestemmelsen blev ændret igen ved lov nr. 248 af 9. juni 1967, hvor minimumsstraffen på et år bortfaldt, samtidig med at strafferammen for voldtægt nu lød på fængsel indtil 10 år mod tidligere 16 år.

681 Straffelovens § 217 blev ændret i Lov nr. 212 af 4. juni 1965. Bestemmelsen gjaldt nu alle kvinder, der var erklæret "åndssvag" i modsætning til det tidligere krav om, at kvinden skulle være "udpræget åndssvag" for at være omfattet af bestemmelsen. Stk. 3. blev ved samme lejlighed ophævet, og bestemmelsen om forbud mod samleje mellem ansatte og anbragte skal nu ses i § 219. Her lød strafferammen fortsat på fire års fængsel.

682 Af stk. 1 fremgår det, at hvis gerningsmanden havde stået i et "mere varigt kønsligt forhold" til kvinden, før hun var blevet åndssvag (og hvor hun således havde været i "normal tilstand"), kunne straffen nedsættes til den laveste grad af fængsel.

683 Ved lov nr. 248 af 9. juni 1967 ses bestemmelsen nu i § 218, og også her lød strafferammen på op til fire års fængsel for samleje med åndssvag kvinde.

Hvis der var tale om samleje mellem en anbragt person og en ansat på den pågældende institution, var det straffelovens § 219, der var overtrådt. Her fremgår det, at strafferammen var op til fire års fængsel, hvis man som ansat eller tilsynsførende havde haft samleje med en person (mand såvel som kvinde) anbragt i et fængsel, fattighus, opfostringshjem, sindssygehospital, åndssvageanstalt eller lignende institution.⁶⁸⁴ Også her var det underordnet, om den anbragte havde samtykket i samlejet. Forbrydelsen bestod nemlig med juraprofessor Oluf H. Krabbes ord i den ansattes ”misbrug af overordnet eller overlegen stilling”.⁶⁸⁵

Reglerne i straffeloven var således klare, hvad angår seksuelle relationer mellem ansatte og anbragte. For seksuelle overgreb mellem anbragte i åndssvageforsorgen var situationen mere kompliceret, idet den åndssvage iflg. straffelovens § 16 som udgangspunkt var straf-fri.⁶⁸⁶ Det betød, at overgreb mellem anbragte, såfremt de blev opdaget, måtte håndteres administrativt inden for åndssvageforsorgen f.eks. ved at flytte den ene part til en anden afdeling, skærpe overvågningen eller ved placering af gerningspersonen i en lukket afdeling m.v. Det samme gør sig gældende for overgreb mellem anbragte under den kriminelle lav-alder på tværs af særforborgrenene.

Seksuelle overgreb – eller seksuelle relationer i det hele taget mellem ansat og anbragt – nævnes ikke eksplicit i de regulativer, cirkulærer, instrukser m.v. fra særforborgen, som er gennemgået i forbindelse med undersøgelsen. Det ser ud, som om man her har henvist til den gældende straffelov.

Materialet og dets udfordringer

Det er på baggrund af det analyserede skriftlige materiale og de indsamlede interviews ikke muligt at anslå det samlede omfang af seksuelle overgreb. Vi har fundet en række sager, hvoraf de fleste beskrives nedenfor. Vi formoder, at der har været flere sager end dem, vi har fundet, i form af sager, som ikke er blevet anmeldt, opdaget eller taget alvorligt. Tilbage i 1945 noterede formanden for Rødbygårds bestyrelse således, at der på kort tid var kommet flere sager, og at reglerne derfor burde strammes. Da reglerne i hele perioden var ret klare, må det formodes, at han henviste til en manglende håndhævelse af reglerne. Formanden

684 Ændres ikke væsentligt med ændringen i straffeloven i 1965.

685 Krabbe, 1931, s. 263.

686 Det afhæng dog af graden af åndssvaghed. Bestemmelsen omhandlede utilregnelige personer, der pga. sindssygdom eller tilstande ligestillet hermed eller pga. åndssvaghed i højere grad ikke kunne straffes. Ifølge Hurwitz 1971 s. 300 blev åndssvaghed i højere grad af domstolene anerkendt som værende idioti (IQ under 35) og imbecilitet (IQ mellem 35-55). Ifølge Hurwitz blev åndssvaghed i lettere grad af domstolene anerkendt som værende debilitet (IQ på 55-75), og hvor de pågældende ikke var omfattet af straffrihed. Hvis der derimod (jf. § 17) var tale om, at ”Gerningsmanden [befandt] sig ved den strafbare handling foretaget i en ved mangelfuld udvikling, svækkelse eller forstyrrelse af sjælsevnerne, herunder seksuel abnormitet, betinget varigere tilstand, der dog ikke er af den i § 16 angivne beskaffenhed, afgør retten efter indhentet lægeerklæring og samtlige i øvrigt foreliggende omstændigheder, om han kan anses egnet til påvirkning gennem straf.”

konstaterede da også i sammenhængen, at "det må antages, at mange tilfælde forbliver uopdagede."⁶⁸⁷

Der er således et mørketal af sager, som ikke er kommet frem. Det kan have flere grunde. Ofrene for seksuelle overgreb kan have afstået fra at klage af frygt for stigmatisering, på grund af påtaget skyld, frygt for repressalier eller af frygt for ikke at blive taget alvorligt. For nogle anbragte har det kommunikativt været udfordrende at fremsætte anklager. Der kan også være tale om, at institutionerne har forholdt sig passive, har afvist sager om seksuelle overgreb på grund af svær bevisbyrde, ikke altid har taget anklager fra anbragte alvorligt, eller har betragtet de anbragte som (delvist) medskyldige. Hertil kommer, at seksuelle overgreb kunne ske, uden at de blev opdaget af institutionens ledelse og andre medarbejdere. En yderligere analytisk udfordring er, at i mange tilfælde førte anklager om seksuelle overgreb ikke til retslige sanktioner, men blev afvist på grund af bevisets stilling eller af andre grunde. Vi kan ikke på baggrund af sagsmaterialet afgøre rigtigheden af konkrete anklager om seksuelle overgreb. I nogle tilfælde erkendte den anklagede anklagen, og/eller klagen blev undersøgt, anmeldt og førte til domfældelse. I de tilfælde vurderer vi sagen som et fastslået seksuelt overgreb. I de øvrige tilfælde kan vi udelukkende fastslå, at der har været en anklage og mistanke om et seksuelt overgreb.

Overgreb begået af ansatte

Seksuelle overgreb begået af ansatte over for anbragte kunne omfatte både fysisk tvang og forskellige andre former for magt og overtalelse. Det er vigtigt at have for øje, at der var en magtmæssig asymmetri mellem de ansatte og de anbragte i særforsoget (som nævnt ovenfor var det baggrunden for straffelovens forbud). Vi har fundet et antal sådanne sager gennem den undersøgte periode (se nedenfor). Nogle er kortfattet beskrevet i materialet. Som f.eks. noteringen i en visdomsbog om, at lederen af en plejecentral under Østifternes Åndssvageanstalter i 1955 fik 2 ½ års fængsel for samleje med patienter i pleje.⁶⁸⁸ Andre sager er udførligt undersøgt og beskrevet i arkivmaterialet.

Samleje

Alle de fundne sager om ansatte, der har haft samleje med anbragte, stammer fra åndssvageforsoget. Et dramatisk eksempel er fra Forsorgscenter Sydøstjylland og omhandler to helt unge kvinder på 15 år og 17 år anbragt på en anstalt.⁶⁸⁹ Begge karakteriseres i materialet

687 J.nr. B/527, 1945, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 7, RA

688 Visdomsbog, (1936-1965), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 1, RA

689 Fremstillingen her bygger på j.nr. B/67, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-91, RA

som "svært" eller "dybt" åndssvage uden sprog. Den 15-årige var fem gange fra oktober 1967 til januar 1968 under mærkelige omstændigheder fundet om natten ude af sin seng og i andre rum end på sovesalen, den ene gang låst inde, en anden gang i en skov midt om vinteren. Da pigen på grund af "urolighed" var fikseret i sengen med fodrem og bag låst dør, blev episoderne noteret af nattevagten. Episoderne ophørte, da hun blev flyttet til en anden stue. Kort efter, i januar 1968, blev en 17-årig pige anbragt på samme stue, hvorfra den 15-årige var forsvundet. Den 17-årige pige blev i midten af marts 1968 fundet midt om natten af to lokale beboere i den lokale by i pyjamas vendt på vrangen og blev bragt til sygehuset. Det førte til en reaktion fra institutionsledelsen, som anmeldte sagen til politiet. Politiet anholdt hurtigt en nattevagt på institutionen, der blev anklaget for og indrømmede bortførelse og voldtægt af den 17-årige pige.

Sagen voksede. Samme dag, som overgrebet blev opdaget, talte overlægen på anstalten om en "Forfærdelig sag" i en telefonsamtale med kontorchefen i Statens Åndssvageforsorg, idet en pige var blevet fjernet fra institutionen og "vistnok voldtaget". Overlægen fremførte mistanke om, at det samme var sket flere gange før med den 15-årige pige, hvis forsvinden overlægen først lige var blevet gjort opmærksom på.⁶⁹⁰ Politiet udvidede derfor anklagerne til også at omfatte overgreb mod den 15-årige pige. Sagen kunne muligvis være blevet endnu større. I et brev fra overlægen til Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg fire dage senere bemærkede overlægen, at den pågældende nattevagt måske ikke kun havde været aktiv om natten, men måske også havde haft fat i anbragte piger om dagen.⁶⁹¹ En kvindelig leder på en afdeling havde rejst mistanke om overgreb mod en specifik pige og foretaget en egen "undersøgelse" af pigen. Det fremgår ikke eksplicit, hvad "undersøgelsen" omfattede, men det fik overlægen til at indskærpe, at personalet ikke måtte foretage sådanne fysiske undersøgelser af de anbragte. Overlægen afsluttede brevet med at bemærke, at disse potentielle nye sager ikke var oplyst til politiet og spurgte, om det burde ske. Det vides ikke, hvad bestyrelsen svarede på dette spørgsmål, men sagerne dukkede ikke op i anklageskriftet. I sin første (ovennævnte) rapport om sagen til Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse nævnte anstaltsoverlægen, at der var mistanke om voldtægt (fordi man havde fundet blod i pigens ble), men beskæftigede sig mest med at forklare, hvordan det kunne være sket.

Anklagemyndigheden endte dog med at opgive anklagerne om fuldbyrdet voldtægt, fordi den ikke mente at kunne løfte bevisbyrden. Efter kredslægens fysiske undersøgelse af de to piger fra marts 1968 konkluderede han, at han ikke med sikkerhed kunne påvise, at der var sket voldtægt, og de to piger var iflg. anklagemyndigheden pga. deres handicap ikke i stand

690 Notat af overlæge Anne-Lise Dupont fra telefonsamtale med kontorchef Mac, 13.3.1968: J.nr. B/67, Journalsager A-Ø, (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-91, RA

691 Brev fra overlægen i Brejning til Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg, 19.3.1968: J.nr. B/67, Journalsager A-Ø, (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-91, RA

til at fortælle, hvad der var sket. Nattevagten havde godt nok erkendt voldtægt af den 17-årige i sit grundlovsforhør, men ville efterfølgende kun erkende at have forsøgt "at stå i forhold" til den yngste af pigerne. Hun, den 15-årige pige, blev gravid, og fik april 1968 tilladelse til en abort. Men den skete så tidligt, at man ikke kunne foretage en blodtypekontrol. Nattevagten blev derfor anklaget – og senere dømt - efter straffelovens § 219, som forbød ansatte i åndssvageforsorgen at have samleje med anbragte, samt efter § 250 om at efterlade et menneske i hjælpeløs tilstand – men ikke efter voldtægtsbestemmelsen. Vedkommende blev idømt tre års fængsel. Pigerens skæbne efter de voldsomme overgreb kender vi ikke.

Sagen, og den omfattende medieomtale som fulgte den, satte åndssvageforsorgen under pres. Medierne rettede massivt søgelyset mod åndssvageforsorgen og dens manglende evne til at beskytte pigerne, på trods af at der havde været forudgående uregelmæssigheder omkring den 15-årige pige, som burde have ført til en meget tidligere reaktion. Hvordan det kunne være sket? Og som det hed i en avisartikel fra samme år: hvad var "tavshedens årsager"?⁶⁹² Overlægen på anstalten havde selv antydnet dette, da hun i sin skrivelse til åndssvageforsorgens bestyrelse fortalte om "svævende" forklaringer, når hun afhørte personalet om sagen.⁶⁹³ Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse og anstaltens refleksreaktion havde været at holde kortene tæt til kroppen. Overlægen pålagde de ansatte tavshedspligt og bad politiet om at behandle sagen i fortrolighed ("bag lukkede døre"). "Skal forældrene til de to piger underrettes", lød det afslutningsvist i et brev til Statens Åndssvageforsorg.⁶⁹⁴ Det var dog ikke muligt at holde sagen væk fra offentligheden, og medierne fulgte den tæt. Presset på åndssvageforsorgen voksede. På den korte bane blev der iværksat sanktioner i form af "alvorlig påtale" eller "suspension" af en række medarbejdere, som iflg. ledelsen burde have rapporteret uregelmæssighederne til ledelsen. Det blev fulgt op af en tjenstemandsundersøgelse, som pågik samtidig med retssagen mod nattevagten, og som først fandt sin afslutning efter dennes dom. Landsdommeren, som forestod tjenstemandsundersøgelsen, nåede frem til, at personalet ikke havde vidst, hvad der foregik, dog burde de irrettesættes for ikke at have rapporteret de forudgående hændelser til ledelsen. Til gengæld rettede han kritik mod sin opdragsgiver - Statens Åndssvageforsorg - for bl.a. manglende kontrol med ansattes straffeattester (se også nedenfor).⁶⁹⁵

692 Detaljer om avisen og artiklen heri er udeladt af hensyn til at sikre de involveredes anonymitet

693 Brev fra overlægen i Brejning til Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg, 19.3.1968: J.nr. B/67, Journalsager A-Ø, (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-91, RA

694 Indberetning af overlæge Anne-Lise Dupont 14.3.1968: J.nr. B/67, Journalsager A-Ø, (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-91, RA

695 Detaljer om avisen og artiklen heri er udeladt af hensyn til at sikre de involveredes anonymitet.

Dette er dog ikke den eneste sag, vi har fundet. Vi er stødt på en række sager om seksuelle overgreb eller anklager om seksuelle overgreb gennem hele perioden. Der er f.eks. op igennem 1940'erne flere sager fra Rødbygård om mandligt personale, der blev anklaget for at have stået i seksuelle forhold til kvindelige patienter.⁶⁹⁶ De blev alle anmeldt til politiet, som dog afviste at bringe dem for en domstol på grund af bevisets stilling (se også nedenfor). Årsberetningen for tilsynsrådet for Forsorgscenter Århus og Randers Amter fra 1967-1968 fortæller om en "seksuel sag", hvor en ansat havde lokket en pige fra ungdomsskolen med sig. Vedkommende tilstod over for politiet.⁶⁹⁷ Vi har desuden et enkeltstående tilfælde, hvor personalet ikke er gerningsperson, men er medvirkende til seksuel udnyttelse af anbragte. Der var tale om en klage over forholdene på Vodskov fra 1945, hvor en mor til en anbragt pige bl.a. fortalte, at plejeelever på Vodskov havde tilbudt datteren at komme i forbindelse med tyskerne.⁶⁹⁸ Mens en del andre klagepunkter blev afvist af overlægen på Vodskov med henvisning til pigens "almindelige løgnagtighed og fantasifuldhed", erkendte overlægen netop dette klagepunkt, og det fremgår af akterne, at de pågældende ansatte blev afskediget. Udover de ovenfor nævnte sager er der flere eksempler i nedenstående afsnit om overgreb i forbindelse med anbringelser uden for hovedinstitutionen, og i afsnittet om den problematiske bevisbyrde behandles en række anklager mod ansatte for at have haft samleje med anbragte inden for åndssvageforsorgen.

Uønsket berøring

Vi er stødt på enkelte sager om uønsket berøring, der af den anbragte blev opfattet som nedværdigende og seksualiseret, fra en række særforsorgsgrene. En tidligere anbragt på Døveskolen i Nyborg fortæller om en kvindelig ansat, som "legede med mit lem" i forbindelse med bad og vask.⁶⁹⁹ En anbragt på Døveinstituttet i København fortæller om kvindelige elever, som blev berørt på bryster og lår. En blind, som opholdt sig på Refsnæs i 1940'erne, fortæller:

"Det var således, at der var et par lærere, som var lidt mere end almindeligt interesseret i drenge. Vi skulle af og til have kontrolleret, om vores forhud var ren. Det var sikkert helt fint. Der var dog en lærer, som meget gerne ville hjælpe os. En anden lærer var så interesseret i drengenumser, at han betalte op til 25 øre for at få lov til at slå os bagi. Et slag til 25 øre var med tilløb. De var begge ansat, da jeg kom til Refsnæs i 1943, og de var der stadig, da jeg forlod stedet i 1951. Jeg protesterede mod at blive hjulpet med forhuden, så det fik

696 Personalesager (1960-1979), *Forsorgsinstitutionen Rødbygård*, pk. 7, RA

697 Årsberetning fra tilsynsrådet for Forsorgscenter XI (uden dato), 1968: *Journalsager (1959-1975), Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

698 J.nr. 43/37, 1945, *Journalsager (1921-1949), Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 627, RA

699 IP61, anbragt 1945-1948

han ikke noget ud af hos mig. Så vidt jeg husker, var denne kontrol ikke regelmæssig. Med hensyn til klap bagi, så skete det ret ofte, når den pågældende lærer havde inspektionen om aftenen. Det er kun på afdelingen for drenge, jeg har oplevet det. Forhuds kontrollen foregik i den pågældende lærers værelse, som var på drengeafdelingen. Jeg husker ikke, at jeg har talt med andre om det. Det var alt for pinligt. Klappene bagi foregik på sovesalen, hvor alle de kammerater, man sov sammen med, var til stede. Jeg har aldrig oplevet, at andre voksne overværede seancerne.”⁷⁰⁰

Daglig pleje, behandling og omsorg i alle forsorgsgrenene kan have involveret en vis grad af berøring. Og det er ikke sikkert, at den ansattes intention med handlingen og den anbragtes oplevelse af handlingen er den samme. De ovennævnte interviews viser, at berøringer af f.eks. kønsdele i forbindelse med bad kunne opleves som et overgreb. Samtidig kunne den ”nødvendige” berøring også bruges til at bortforklare uønsket berøring. Da der opstod en personalesag med en voldelig lærer på Statens Institut for Talelidende i midten af 1930’erne, kom det frem, at der også lå en ældre sag fra 1920’erne.⁷⁰¹ To lærerkolleger havde dengang indberettet deres kollega for dagligt at have hånden oppe under kjolen på en kvindelig elev. Læreren var sluppet med en forklaring om, at behandlingen nødvendigvis omfattede fysisk berøring, og han aldrig havde været ”sanselig”. Sagen fik dog Sundhedsministeriet til at beslutte, at de kvindelige elever ikke måtte undervises af mandlige lærere.

Der er enkelte sager, hvor en ansat i det gennemgåede materiale bliver anklaget for at have været ”nærgående”, uden at det specificeres nærmere. I 1935 blev en lærer fra Døveinstituttet i København fyret uden pension – efter en tjenestemandssag - for en række forhold, herunder at have været nærgående over for to piger.⁷⁰² Anklager om seksuelle overgreb indgik i nogle tilfælde i personalesager sammen med andre arbejdsmæssige uregelmæssigheder. Det var tilfældet med en mandlig ansat på Statens Institut for Talelidende i 1938-39, der bl.a. blev anklaget for krænkelse af blufærdighed, da plejemødre på instituttet fortalte, de havde fundet ham på en sovesal, mens den ansatte stod bøjet over og berørte en 13-årig kvindelig elev, der lå i sin seng. Efter en politiundersøgelse valgte anklagemyndigheden pga. bevisets stilling ikke at foretage sig videre i sagen. Den ansatte endte med at blive afskediget, men tilsyneladende primært som følge af en strid med instituttets ledelse.⁷⁰³

700 IP74, anbragt 1943-1951

701 J.nr. 15/10, 1935, ”Udskrift af rigsadvokatens forhørsprotokol, 22/11 1935”, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 269, RA

702 J.nr. 15/10, 1935, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 269, RA

703 J.nr. 15/6, 1937, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 341, RA

Vi har ikke fundet lignende sager om uønsket berøring fra åndssvageforsorgen, hvilket kan forekomme ret bemærkelsesværdigt, for så vidt at der var langt flere anbragte, og at anbringelserne ofte involverede meget mere direkte fysisk kontakt f.eks. i plejesituationen.⁷⁰⁴ Det sidste kan dog samtidig være en forklaring: Med den meget højere grad af fysisk kontakt i den daglige pleje og behandling af de anbragte har tærsklen for, hvad der blev set som et overgreb eller en krænkelse, muligvis været en del højere i åndssvageforsorgen end i de andre særforsorgsgrene (hvilket selvfølgelig ikke betyder, at hændelsen er oplevet som mindre ubehagelig).

Seksuelle overgreb begået uden for hovedinstitutionerne

Som det fremgår af kapitel 6, var mange anbragt uden for hovedinstitutionerne på mindre institutioner, værksteder eller i kontrolleret familiepleje. Vi har kun fundet få eksempler på seksuelle overgreb eller anklager om seksuelle overgreb uden for institutionerne, men vi kan ikke afvise et mørketal af ikke-rapporterede hændelser. Vi har mindre viden om og materiale vedrørende forholdene i den kontrollerede familiepleje og andre anbringelser uden for hovedinstitutionerne, men generelt var de anbragte her ikke, som på anstalterne, under dagligt tilsyn, ligesom der ikke har været en indbyrdes kontrol mellem personalet (se kapitel 16). I forbindelse med en diskussion i 1964 om en revision af straffeloven (forud for straffeloven af 1965), som ville forhøje strafferammen for samleje med åndsvage under særforsorgens institutioner, forklarede overlægen fra Vodskov, at "Intet menneske kan jo forestille sig, at man fra anklagemyndighedens eller åndssvageforsorgens side ville foretage sig noget mod enhver mand, der havde samleje med pigerne i familiepleje. Hidtil har det jo været således, at man kun i helt ekstreme tilfælde anmeldte forholdet. Altså i realiteten har åndssvageforsorgen selv bestemt, hvornår man vil anmelde. Dette kan unægteligt ikke være rimeligt."⁷⁰⁵

I forlængelse af flere sager mente bestyrelsen på Rødbygård i 1945, at der skulle strammes op over for anbringelse på prøve hos personalets familier.⁷⁰⁶ Det blev dog ikke konkretiseret, hvilke sager der havde været problematiske. En af de få sager, ud over den nedenfor beskrevne

704 I forbindelse med en voldssag på Gl. Bakkegård i slutningen af 1950'erne (se kapitel 11), fremkom der mistanke om, at en mandlig ansat havde "rørt" ved børnene. I forbindelse med afhøringerne erkendte den pågældende, at der havde været fysisk berøring (som ikke blev specificeret), men nægtede, det var af seksuel karakter. Undersøgelingsdommer Jacobi mente ikke, at der kunne blive en sag ud af dette. Den pågældende ansatte, der var højt oppe i alder, blev efterfølgende sendt på pension. Se Rapport fra dommer Jacobi til Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter 28. januar 1958 i læg vedr. "Gl. Bakkehus": Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 32, RA

705 J.nr. F/0/43, 1964, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 266, RA

706 J.nr. B/527, 1945, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 7, RA

sag om voldtægt af en ung pige anbragt i huset hos en fabrikantfamilie fra midten af 1940'erne, er fra et mindre opholdssted ledet af et ægtepar fra Østifternes Åndssvageanstalter, hvor manden i 1947 blev afsløret i hønsehuset med en alumne. Det var hans ægtefælle, som af frygt for gentagelse involverede både tilsynsførende og politiet.⁷⁰⁷ Vi kan ikke se, at dette førte til sanktioner. Ægteparret blev dog senere skilt, og hun overtog selv familieplejen. Så sent som i 1979 har vi et eksempel på en kvinde, som blev fjernet fra en kontrolleret familiepleje efter 18 år. I sagen fra Ebberødgård er noteret: "Officielt fjernet pgra plejeforældrenes fremskredne alder, men reelt fjernet på grund af plejefaderens seksuelle tilnærmelser." På denne måde blev sagen afmonteret, uden at der blev rejst nogen egentlig sag.⁷⁰⁸

Seksuelle overgreb mellem anbragte

Vi har fundet enkelte sager om seksuelle overgreb anbragte imellem. De optræder i arkivmaterialet og i interviews. Det er ikke muligt på baggrund af materialet at sige noget om, hvor udbredt overgreb mellem de anbragte var. De fundne sager stammer overvejende fra den senere del af perioden (fra 1950'erne og frem), og i modsætning til andre typer af sager om overgreb er der kun enkelte fra åndssvageforsorgen. Det kan dog ikke tages som tegn på, at sådanne overgreb ikke fandt sted i den tidlige del af perioden eller i åndssvageforsorgen (se afsnit nedenfor om forståelsen og behandlingen af sagerne).

Man må også her formode, at der er et mørketal ift. denne type seksuelle overgreb. De foretagne interviews giver eksempler på overgreb mellem anbragte og mulige forklaringer på, hvorfor disse overgreb blev gemt væk. En af informanterne, der var elev på Refsnæs i 1950'erne, fortæller, hvordan hun blev tvunget til at onanere på en anden kvindelig elev: "Jeg turde ikke fortælle det til nogen (...) Jeg oplevede det som et overgreb (...) Jeg skulle tilfredsstillende hende. Det var så flovt og så pinligt (...) det skete mange gange. Jeg skulle ikke sige noget til nogen, om den affære der. Det var virkelig slemt."⁷⁰⁹ Her var det følelsen af skam, som fik den pågældende til ikke at gå videre med sagen. En anden tidligere anbragt på Refsnæs i 1970'erne fortæller om, hvordan hun i flere tilfælde blev udsat for en række seksuelle overgreb.⁷¹⁰ Først som 8-årig fra en 9-årig dreng, som kom ind på hendes værelse om natten, og "så spørger han, om vi skal kneppe. Rent ud sagt. Og det ved jeg jo ikke, hvad er, så det tror jeg bare, jeg siger. Men så tager han mig med ud på det der store badeværelse ... Og så gør han nogen ting ved mig på gulvet, og det bliver han egentlig ved med". Det stod på over et års tid, og på et tidspunkt fortalte hun det til en pædagog, som afviste det med, at

707 Læg vedr. Kontrolleret forsorg og ventetidsforsorg: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 66, RA

708 J.nr. B/2110, 1979, Klienter for fødte 1921-1930 (1921-1930), *Ebberødgård*, pk. 32, RA

709 IP75, anbragt 1950'erne

710 IP73, anbragt 1974-1978

den slags ikke skete på Refsnæs. Senere var det en ældre dreng, som misbrugte pigen. ”Hver gang han kom hjem fra skole, så skulle jeg altid gøre nogen ting ved ham, onanere på ham og sådan nogen ting, det blev en plage for mig til sidst, for jeg tænkte åh nej nu er klokken 15, nu kommer han.” Den tredje gang var det en ældre dreng, som bandt hende i skoven og gennemførte samleje med hende. Også dette overgreb blev afvist af en pædagog og derfor ikke fulgt op.

Generelt havde institutionerne svært ved at håndtere sager, hvor det handlede om to anbragte, og ofte blev de ikke politianmeldt, eller sagen blev frafaldet efter politianmeldelse. I 1957 rejste Rigsadvokaten tiltale mod flere elever på efterskolen Holsatia, der hørte under Samfundet og Hjemmet for Vanføre, for blufærdighedskrænkelser over for en 15-årig pige.⁷¹¹ Sagen blev dog afsluttet uden en retssag. I 1964 blev en 15-årig pige flyttet fra en institution for døve, fordi hun havde haft samleje med tre drenge under den seksuelle lavalder.⁷¹² En mandlig elev på blindeinstituttet var i september 1976 trængt ind til en kvindelig elev på hendes værelse.⁷¹³ Hun fortalte, at han ønskede samleje, men da hun sagde nej, stoppede han. Den mandlige elev slap med en påtale fra forstanderen. Det blev diskuteret på centralt hold i særforsoget, om denne sag ikke burde politianmeldes, men man vurderede, at den var for «tynd». I en sag fra en udslyningsinstitution i 1978 havde en mandlig beboer voldtaget en kvindelig beboer.⁷¹⁴ Institutionen valgte ikke at politianmelde den mandlige beboer og foreslog i stedet at ”iværksætte pædagogiske foranstaltninger for at mindske risikoen for gentagelser”. Ifølge institutionen ønskede kvinden ikke politianmeldelse. Socialstyrelsen greb dog ind i sagen, idet styrelsen nok kunne acceptere at undlade politianmeldelse, men den dikerede, at manden blev flyttet til en anden institution for at beskytte kvinden mod fornyede overgreb. En mulig forklaring på, at der tilsyneladende kom flere sager med seksuelle overgreb mellem anbragte fra 1950'erne, kan være stigende opmærksomhed på de anbragtes seksuelle relationer samt en voksende interaktion mellem de forskellige grupper af anbragte.

Sagerne illustrerer, at institutionerne kunne have svært ved at sikre anbragte mod overgreb fra andre anbragte. De fysiske rammer med høj belægning, begrænset plads (se kapitel 9), begrænsede personaleresourcer og tabuiseringen af overgreb m.v. gjorde det vanskeligt at beskytte de anbragte mod hinanden. En tidligere ansat i åndssvageforsoget fortæller således om seksuelle overgreb på sovesalene om natten: ”Der var der jo nogle af dem, der ikke

711 J.nr. D/2/94, Omslaget: ”Samfundet for hjemmet og vanføre: feriehjemmet Holsatia; kriminel sag i anledning af blufærdighedskrænkelser”, 1957-1958, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 173, RA

712 J.nr. G/5/314, 1964, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 234, RA

713 J.nr. 352/924001/1, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 843, RA

714 J.nr. 352/824201/2, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 842, RA

var fikseret, som gik hen til dem, som var fikseret, og der hyggede de med hinanden. (...) Bagefter fandt jeg alligevel ud af det... og det havde jeg det lidt træls med, det var faktisk nogle af de bedre, der udnyttede de dårligere.⁷¹⁵

Problemet var også kendt på centralt hold i særfor sorgen. Allerede i 1940'erne havde forstanderen på blindeinstituttet på Refsnæs peget på risikoen ved, at unge svagtbegavede blinde mænd efter endt skolegang forblev på instituttet. Forstanderen var bange for, at de ville forgribe sig på instituttets helt unge piger. "Som det vil være ministeriet bekendt, skete der for nogle måneder siden det, at en af disse store svagt begavede drenge var uterlig overfor [navn udeladt]s datter. Der skete intet alvorligt, men det er ledelsen umuligt at garantere, at en af disse unge mænd, der ikke i enhver situation kan forventes at have fuldt herredømme over sig selv, forgriber sig på en af de mindre drenge i selve afdelingen eller på en af pigerne ude i terrænet og derved forvolder uoprettelig skade", lød det fra forstanderen.⁷¹⁶ I 1956 modtog Særfor sorgskontoret syv klager om seksuelle tilnærmelser fra andre patienter mod en patient indlagt på Vodskov.⁷¹⁷ Klagen blev afvist efter nærmere redegørelse fra bestyrelsen i Vodskov. Ministeriet var dog kritisk i forhold til, hvorvidt Vodskov på betryggende vis håndterede de åndssvage, der var indlagt pga. seksuelle handlinger, men erkendte samtidig, at det var svært at forene princippet om, at de anbragte skulle have størst mulig bevægelsesfrihed i dagligdagen med en streng kontrol af deres handlinger. Anstalten havde oplyst, at den søgte at begrænse tilfælde af homoseksualitet og beskytte den svage part efter bedste evne, men med åbne afdelinger kunne man ikke have fuld kontrol. Se også afsnit nedenfor om frivillighed.

En mulig forklaring på, at vi har fundet få sager om overgreb mellem anbragte inden for åndssvagefor sorgen, kan være, at man i en eller anden grad har set igennem fingrene med sådanne forhold og anset dem som frivillige relationer. Især hvis de ikke kunne føre til graviditet. Det kan f.eks. se ud, som om at man på de to ø-anstalter (mandeanstalten Livø og kvindeanstalten Sprogø) har haft en vis accept af homoseksuelle relationer (som ellers i flere tilfælde i den tidlige del af perioden blev betragtet som negativt). Der har på øerne eksisteret et frirum – f.eks. i skovene – som de anbragte har haft for sig selv - også i forhold til seksuelle relationer.⁷¹⁸ Vi kan ikke vurdere, hvorvidt disse relationer har været frivillige eller har involveret en form for tvang eller pres. I enkelte tilfælde noteres sådanne relationer i de anbragtes

715 IP27, ansat i åndssvagefor sorgen 1974-1977

716 J.nr. 20/25, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særfor sorgskontoret*, pk. 583, RA

717 J.nr. B/6/1338, 1956, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særfor sorgskontoret*, pk. 54, RA

718 J.nr. 40/69, 1948, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særfor sorgskontoret*, pk. 738, RA. Det ses her, at homoseksuelle relationer vurderes negativt ("Hun er veninde med [navn udeladt], de er meget intime, ækle at se på, interesserer sig kun for hinanden."). Se også Birgit Kirkebæk 2004 samt bilag B om anbringelser på Livø og Sprogø.

journaler, f.eks. hvis den ene part så ud til at blive udnyttet. I en patientjournal fra 1937 kan man læse, at ”thi [navn1 udeladt] har i kraft af sine seksuelle unoder ganske [navn2 udeladt] i sin magt og [har] fuldstændig plyndret ham for alt, hvad [navn2 udeladt] var i stand til at tjene eller erhverve sig på ulovlig vis”.⁷¹⁹ På samme måde kan man i en 14-årig drengs klientjournal fra Ebberødgård læse, at drengen ”har været et let passivt offer for en homoseksuel person”.⁷²⁰ Det fremgår ikke, hvordan anstalten reagerede på dette forhold. I 1943 noterede overlægen på Ebberødgård i en sterilisationssag om den anbragte, at ”han har her på Ebberødgård være impliceret i nogle homoseksuelle forhold mellem patienterne. Det er ikke ganske sikkert, at han har været den aktive part, men skyldsspørgsmålet er altid vanskeligt at få udredt i sådanne sager.” Drengens forældre havde flere gange over for anstalten fremsat påstande om, at drengen blev mishandlet på forskellig måde af ældre anbragte drenge, men det blev tilbagevist af anstalten, idet drengen: ”... har gået sammen med en pervers medpt. [patient], skønt man talrige gange har sagt, at han skulle holde sig fra denne. Benægter ikke, at denne har kælet lidt for ham.”⁷²¹ Det blev tilsyneladende ikke undersøgt nærmere, om den pågældende dreng var offer for overgreb. I 1951 blev en døvstum mand dømt for uterlighed over for en dreng i en af skolerne for tunghøre og døve børn.⁷²² Vi har ikke fundet eksempler på mere formelle anklager eller sager, der omfatter kvindelige homoseksuelle overgreb.

Datidens stærkt negative syn på homoseksualitet kan dog have afholdt mange fra at fortælle om homoseksuelle overgreb. Vi kan også i forbindelse med fejlanbringelser se, at homoseksualitet i 1940’erne tilsyneladende kunne legitimere at undlade at udskrive en anbragt (se kapitel 15).

Forståelsen og behandlingen af sager om seksuelle overgreb

Seksuelle overgreb havde store konsekvenser for dem, der var udsat for overgrebene, uanset om sagerne blev opdaget, og om der blev reageret på dem (se også kapitel 19). Vi vil i det følgende trække tre aspekter frem, som vi finder, går på tværs af særforborgssystemets behandling af sagerne. Det drejer sig for det første om udfordringerne med at løfte bevisbyrden i sagerne og om en udbredt mistro til de anbragtes vidneudsagn. Det var i en række tilfælde svært at bevæge sig fra anklage til sanktion, og det skyldtes ofte manglende tiltro til de anbragtes vidnesbyrd og klager. For det andet handler det om synet på den anbragte i sagerne. Selvom lovgivningens forbud var klart, hævdede den anklagede i flere tilfælde, at der var tale om en frivillig seksuel relation, og især i forhold til kvinder indgik forestillinger om en aktiv seksualitet i vurderingen af sagerne. For det tredje var håndteringen af sagerne

719 J.nr. 1012, Klientsager, *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1986-1450, RA

720 J.nr. 2963, Klientsager for fødte 1921-1930 (1921-1930), *Ebberødgård*, pk. 36, RA

721 J.nr. 3384, Klientsager for fødte 1921-1930 (1921-1930), *Ebberødgård*, pk. 8, RA

722 J.nr. G/6/92, 1951, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 238, RA

på lokalt niveau vigtige, fordi man her skulle tage den første beslutning - ikke bare om der skulle ske en politianmeldelse eller ej - men også om, hvordan man håndterede anklager m.v., hvis de ikke førte til en politianmeldelse eller retssag.

Den problematiske bevisbyrde

En generel problematik ved sager med anklager om seksuelle overgreb var bevisbyrden, da episoderne stort set altid havde fundet sted på tomandshånd. Hertil kom, at den anbragte på grund af sin funktionsnedsættelse ikke altid var i stand til at fortælle sin side af historien eller blev anset som et dårligt vidne (se også kapitel 11 om vold). Den dramatiske sag, som indledte dette kapitel, er et eksempel på dette, hvor anklageren på grund af bevisbyrden endte med ikke at lade anklageskriftet omfatte voldtægt, men i stedet søgte den anklagede dømt efter mildere paragraffer. Der er flere eksempler på, at politiet opgav sager på grund af bevisbyrden.⁷²³ Det betød, at institutionerne i nogle tilfælde ikke anmeldte potentielle sager, eller at anmeldte sager blev afvist af politiet og retssystemet.

Vi kan se, at det i flere tilfælde var sådan, at i sager om seksuelle overgreb blev de anbragtes vidneudsagn ikke prioriteret højt i retssystemet. Var man indskrevet under åndssvagefor-sorgen, var man således dårligere stillet i retssystemet. I en sag fra Rødbygård fra 1945 tilstod en plejer at have flirtet med en kvindelig patient (breve, kindkys m.v.), men afviste hendes påstand om, at det (tre gange) havde udviklet sig til samleje. Sagen blev overdraget til politiet, hvor anklagen om samleje blev henlagt på grund af bevisets stilling. Med politi-mesterens ord:

”Når nu henses til, at [den anbragte, navn udeladt] efter overlægens og andre forklaringer er meget upålidelig, er der vel nok, uanset, at samlejerne godt kan have fundet sted, uden at nattevagten opdagede det, jfr. [nattevagten, navn udeladt]s forklaring, udskriften side 8, og uanset at der, når henses til det i øvrigt passerede, er nogen sandsynlighed for rigtigheden af [den anbragte, navn udeladt]s forklaring, noget betænkeligt at anse det for bevist, at plejer [navn udeladt] har haft samleje med hende.”⁷²⁴

Et yderligere eksempel på nedtoningen af anbragtes vidneudsagn er en voldtægtssag fra Ebberødgård i midten af 1940'erne.⁷²⁵ En pige anbragt som hushjælp hos en fabrikantfamilie (under den kontrollerede familiepleje) anklagede via sin bror og forældreforeningen fam- iliefaren for voldtægt. Anklagen førte imidlertid ikke til en politianmeldelse, hvilket fik

723 Se f.eks. J.nr. 43/93, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 479, RA; J.nr. 15/6, 1937, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 341, RA eller j.nr. D/2/94, 1957-1958, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 173, RA

724 J.nr. B/497, 1945, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 6, RA

725 J.nr. 40/161, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 665, RA

broren til at klage. I særforborgskontorets interne sagsakter forklares, at "Grunden til, at man ikke har ladet foretage en politimæssig undersøgelse, er den, at en politimand har sagt til overlægen, om man ikke kunne undlade anmeldelse i sager af denne art, som alligevel ikke lod sig føre til bunds." Videre lyder det, at "det fremgår af sagen, at pt. [patienten] fmtl. er meget upålidelig således at det er usandsynligt, at hendes forklaring er sandfærdig. På det foreliggende grundlag er det ganske umuligt at foretage en vurdering, som kan føre til en endelig afg. [afgørelse] af sagen." Det betød, at det nu var den anklagede, som var offeret, og at "Det er fmtl. nødv. at lade en sådan undersøgelse finde sted, især for at "sigtede" derved kan få lejlighed til at blive "renset". Det er ikke klart, hvad der præcis skete i sagen, men da særforborgskontoret et års tid senere fulgte op på sagen, var pigen blevet flyttet til en ny familie, og den anklagede familiefar var idømt fire måneders fængsel.

Et nyere eksempel er en omfattende sag mod en kvindelig lærer på Djurslandsskolen i slutningen af 1960'erne. Hun var anklaget for at have fremsat uretmæssige anklager mod en mandlig kollega for sadisme og seksuelle overgreb mod børnene.⁷²⁶ I forbindelse med den derfor igangsatte tjenestemandundersøgelse mod den mandlige kollega fastslog dommeren, som foretog tjenestemandundersøgelsen, at man ikke kunne bygge sådanne anklager på, hvad åndssvage børn havde sagt. Sagen resulterede i, at den kvindelige lærer blev afskediget, på trods af at der fra flere forældre kom nye anklager mod hendes mandlige kollega. Han nåede i stedet, efter pres fra skolens ledelse, frem til, at han ville flytte til en anden skole.

Det formelle skridt i forhold til anklager om seksuelle overgreb var en politianmeldelse. Det skete f.eks., da en medicinstuderende i 1942 havde haft samleje med en pige anbragt i kontrolleret familiepleje hos Ebberødgårds inspektør.⁷²⁷ Overlægen ved Ebberødgård, P.A. Schwalbe-Hansen, afskedigede umiddelbart den medicinstuderende og foretog anmeldelse til politiet, som dog henlagde sagen på grund af bevisets stilling. Den medicinstuderende hævdede, at pigen havde haft almindeligt tøj på, og at han derfor ikke vidste, at hun var anbragt. Pigen erklærede dog, at hun havde fortalt det til ham, og at den medicinstuderende havde sagt, at det vidste han godt. Pigen beskrev ikke det skete som voldtægt, men mere som en slags forførelse. Schwalbe-Hansen var i denne sag på pigens side, og fortalte, at "Pt.[patienten] under denne anden samtale endnu er i noget trykket stemning (hun blev ulykkelig, da den lægestuderende lige efter samlejet havde sagt, at han var ringforlovet og derfor ikke kunne ses med hende), men ganske rolig og behersket, og at der ingen grund er til at tvivle på hendes udsagns rigtighed." I en sag fra 1945 var en plejer på Rødbygård

726 J.nr. 5111/144, Journalsager (1968-76), *Socialministeriet*, pk. 2399, RA

727 J.nr. 43/93, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet*, *Særforborgskontoret*, pk. 519, RA

af bestyrelsen blevet politianmeldt for at have stået i seksuel relation til en anbragt kvinde.⁷²⁸ Kvinden havde i sommeren 1945 været prøveudskrevet i familiepleje hos plejeren og dennes familie, men blev senere på året genanbragt på Rødbygård. Plejeren nægtede, at der havde været en seksuel relation, og statsadvokaten valgte ikke at rejse en sag på grund af bevisets stilling. Overlægen på Rødbygård konstaterede, at han ikke selv kunne udrede sagen yderligere. Plejeren blev efterfølgende bevilliget afsked, da han ikke følte sig veltilpas på arbejdspladsen efter anklagerne. Det skal understreges, at der også var sager, som førte til både politianmeldelse og dom. En avlsbestyrer på Sprogø blev f.eks. i 1941 idømt fire måneders fængsel for at have haft seksuelt forhold til fire anbragte piger.⁷²⁹

Det er svært at tegne et entydigt billede af særforsorgens behandling af sagerne. Reglerne var klare, og vi har ikke fundet spor af en formel accept af regelbrud eller gradbøjning af reglerne. Men som de ovenstående eksempler viser, var det ofte svært at løfte bevisbyrden, fordi de anbragtes udsagn ikke blev vurderet som troværdige over for den anklagedes udsagn. Det betød, at i anmeldte sager opgav politiet og anklagemyndigheden sagerne med henvisning til, at bevisbyrden ikke var løftet, og det virker, som om institutionsledelser og den centrale åndssvageforsorg i nogen grad internaliserede denne tilstand og derfor kunne vælge ikke at videresende klagerne. Det gælder f.eks. en sag fra Blindeinstituttet i Hellerup i 1976, hvor en mandlig elev ”gjorde tilnærmelser” og ønskede samleje med en kvindelig elev.⁷³⁰ Sagen endte med, at den mandlige elev slap med en påtale fra forstanderen, da man i Socialstyrelsen vurderede sagen som ”for tynd” til at sende videre til politiet. I nogle tilfælde blev de i stedet håndteret internt med forflytning m.v. (se nedenfor).

Det kan også være et udtryk for institutionernes beskyttelse af sig selv, idet en politianmeldelse kunne føre til negativ opmærksomhed fra medierne eller de overordnede i systemet. I en personalesag fra Rødbygård er der f.eks. noteret, at ”For 2 dage siden gjorde socialrådgiver [navn udeladt] mig opmærksom på, at der ymtes om, at der kunne eksplodere endnu en ”bombe” på Rødbygård, dvs. at hvis pigen ikke holdt sin mund, ville der komme en ny sag vedrørende ukorrekt opførsel fra en funktionærs side overfor en patient.”⁷³¹ Her stod institutionens ry og rygte over den enkelte anbragtes tryghed. Sagen ovenfor om de to bortførte piger peger ligeledes på, at dette hensyn til den offentlige debat spillede en vis rolle i sagshåndteringen.

728 J.nr. B/527, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen* pk. 7, RA

729 J.nr. 36/11, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 473, RA

730 Blindeinstituttet i Hellerup [navn udeladt]: J.nr. 352/924001/1, 1976, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 843, RA

731 Notat, 14.11.1945: Personalesager (1960-1979), *Forsorgsinstitutionen Rødbygård*, pk. 7, RA

Frivillighed og synet på den anbragte

Det var ikke usædvanligt, at en mistænkt eller anklaget for seksuelt overgreb enten afviste handlingen eller argumenterede for, at det var tale om en frivillig seksuel relation. Der er flere af sådanne sager som nævnt ovenfor. Det er ikke muligt at vurdere graden af frivillighed i forhold til de gennemgåede sager. Vi kan ikke afvise, at en anbragt frivilligt kan være indgået i en seksuel relation med en ansat. Det vil dog være en relation indgået i et stærkt asymmetrisk magtforhold, og straffeloven omfattede ikke noget frivillighedsbegreb i forhold til de anbragte inden for åndssvageforsorgen, og ingen af institutionerne accepterede seksuelle relationer mellem ansatte og anbragte. Men forestillinger og argumenter om frivillighed kunne stadig spille en rolle i praksis for en sags udfald.

I forbindelse med en diskussion i 1964 om åndssvages stilling i straffeloven (og straffelovens brug af begrebet åndssvaghed) erindrede overlægen fra institutionen Hald Ege:

”Jeg husker fra min Brejning-tid en fungerende ”avls”-medhjælper på Sprogø, som havde taget sin stilling lidt for bogstaveligt, idet han havde stået i forhold til seks piger og besvangret den ene. Han slap med seks måneder (på grund af det specielle miljø, der af dommeren blev betragtet som et diskriminerende moment”).⁷³²

Et andet eksempel er en sag fra en mindre institution i åndssvageforsorgen i slutningen af 1970'erne, hvor en kvindelig anbragt havde haft samleje med en ansat under en julefrokost. Det var ikke klart, hvorvidt der var tale om voldtægt, eller om hun frivilligt var gået med til samleje under julefrokosten, hvor både personale og anbragte efter det oplyste havde indtaget rigelige mængder alkohol. På den baggrund blev der ikke foretaget anmeldelse eller anden sanktion over for pågældende medarbejder, bortset fra en indskærpelse over for personalet om at holde sig i stand til at passe sit arbejde.⁷³³

Frivillighedsargumentet var blandt andet knyttet til kvindelige anbragtes seksualitet. Vi kan i materialet se, at institutionerne især frem til 1960'erne var optagede af især kvindelige anbragtes seksualitet (se kapitel 8 om ind- og udskrivning samt kapitel 14 om sterilisation). I en række sager – både de som førte til sanktioner, og de som afvistes – fremhæves kvindelige anbragtes seksualitet og seksuelle adfærd i sagen, men også deres erfaringer forud for sagen. I de to ovennævnte sager fra Rødbygård i 1945 udtalte overlægen således om de to yngre kvinder, at de henholdsvis ”var blevet lidt vidtløftig i seksuel henseende” og ”... en

732 J.nr. F/0/43, 1964, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 266, RA

733 J.nr. 352/630101/2, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 836, RA

dame, der er sprængfuld af erotik og yderst aggressiv på det område”.⁷³⁴ Det fremgår ikke klart, hvad denne vurdering byggede på.

Langt de fleste anklager om seksuelle overgreb er rettet mod mandligt personale, og de forettede er kvinder. I de meget få sager, hvor kvinder er udøvere, ser det ud, som om man ikke har ført egentlige sager. I en større sag om afskedigelse af overlægen ved Rødbygård fra 1941 indgik i anklagerne mod overlægen, at han ikke havde indberettet en sag om en kvindelig ansat, som havde forlovet sig med en anbragt, til særforborgskontoret. Overlægen havde løst sagen lokalt ved at tvinge den kvindelige ansatte til at ophæve forlovelsen og ved at placere den mandlige anbragte på en lukket afdeling.⁷³⁵ I en anden sag fra 1969 havde en kvindelig plejeelev på en institution under åndssvageforsorgen et seksuelt forhold til en mandlig anbragt.⁷³⁶ Plejeeleven blev – med accept fra statsadvokaten – ikke straffet og fik mulighed for at færdiggøre sin elevtid på en anden institution. Der er desuden enkelte sager, hvor der antydes kvindelige ansattes mulige overgreb på (og forhold til) anbragte kvinder.⁷³⁷ Der er tale om forhold, som nævnes ifm. andre sager og forhold, og det ser ikke ud, som om der blev ageret på disse antydninger. Hertil kommer en sag fra 1964, hvor en ældre pige havde haft samleje med tre drenge under den seksuelle lavalder på statens kostskole for døve i Nyborg.⁷³⁸ Der blev ikke rejst sag, men pigen blev flyttet fra skolen. Man skal være forsigtig med at generalisere pba. få sager, men det forhold, at disse sager søges løst lokalt uden politianmeldelse og rapportering til særforborgskontoret, kan antyde, at man i nogen grad har anset disse forhold som frivillige og ikke som overgreb.

Håndteringen af sager om seksuelle overgreb

Nogle gange blev sager afsluttet på lokalt plan uden involvering af politiet. Det gælder f.eks. en ung mandlig afløser på Livø, som havde overfaldet en køkkenpige med en stok og flået tøjet af hende. Han erkendte at have ”forløbet sig” og bad selv om lov til at rejse fra pladsen.⁷³⁹ Ovenfor findes yderligere eksempler på dette, hvor man henviser til usikkerheden ift.

734 J.nr. B/527, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 7, RA samt J.nr. B/497, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 6, RA

735 J.nr. 35/31, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 473, RA

736 J.nr. 5111, 1968, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2397, RA

737 F.eks. J.nr. V/573, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 25, RA; J.nr. Ø/688, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 28, RA

738 J.nr. G5/314, 1964, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 234, RA

739 J.nr. P/117, Sager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 19, RA

de anbragtes udsagn. Det virker dog, som om man i periodens senere del mere konsekvent har ageret på sager om seksuelle overgreb med politianmeldelse. Det udelukker dog ikke en fortsat eksistens af et mørketal med sager, som ikke kom til behandling.

Særforsorgssystemet anvendte også andre sanktioner end politianmeldelsen. Således blev overlægen på Rødbygård i starten af 1940'erne suspenderet og presset til at tage sin afsked, da det stod klart, at han systematisk ikke indrapporterede voldssager og seksuelle overgreb – og forfulgte personale, som ønskede sådanne sager frem i lyset.⁷⁴⁰ Vi kan også se brug af mere personalemæssige sanktioner i form af advarsler, flytning til andet arbejde eller en helt anden institution. Det kunne være systemets sanktion i tilfælde, hvor man ikke kunne løfte bevisbyrden i en retssag eller i forhold til afskedigelse. En plejer anklaget for seksuelle overgreb og uterlighed mod to anbragte blev således i 1941 afskediget, selvom politiet havde henlagt sagen.⁷⁴¹ På Kolonien Filadelfia blev flere diakoner afskediget eller forflyttet til andre afdelinger i 1961 som følge af anklager om seksuelle tilnærmelser mod mindreårige patienter. I en af disse sager nåede den interne dommerundersøgelse frem til, at der ikke var tilstrækkeligt grundlag for en politianmeldelse, men diakonen fik – med henvisning til hensynet til forældrene – forbud mod at have med den konkrete patient at gøre.⁷⁴² Denne måde at håndtere sagerne på kunne dog også være en måde at fjerne fokus fra problemet på, uden at det blev til en egentlig sag.

Et andet problem var manglende kontrol med de ansattes baggrund og registrering af sager om overgreb. I forbindelse med ovennævnte sag på Filadelfia i 1961 blev der i dommerundersøgelsen (og fra tilsynsrådet) udtalt kritik af, at der ikke fandt nogen systematisk registrering sted.⁷⁴³ Justitsministeriet udsendte i 1962 et cirkulære, som krævede mere udbredt brug af straffeattester på institutionerne.⁷⁴⁴ Men det ser ikke ud, som om brug af straffeattester blev praktiseret på alle institutioner. Det viser en sag fra Taleinstituttet i 1966, hvor en lærer blev idømt fængsel og frakendt retten til at undervise i fem år for seksuel omgang med elever (dog ikke på instituttet men i forbindelse med privatundervisning). I forbindelse med sagen kom det frem, at læreren i 1949 var dømt for en lignende forbrydelse (samt

740 J.nr. 35/31, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 473, RA

741 J.nr. 43/93, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 479, RA. Se også: J.nr. B/153, Journalsager vedr. administration (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 4, RA

742 J.nr. C/5/20, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 169, RA

743 J.nr. C/5/20, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 169, RA

744 Cirkulære om strafferegistre og kriminalstatistik m.v., Justitsministeriets cirkulære nr. 273 af 5. december 1962

for at overtræde en række polititilhold).⁷⁴⁵ Institutet blev i den forbindelse kritiseret for ikke at have været opmærksomme på den gamle dom. Sagen med de to bortførte piger i 1968 (se ovenfor) viste også, at indhentning af straffeattester ikke var blevet sat i system, og Statens Åndssvageforsorg modtog derfor skarp kritik i medierne og kritik fra Socialministeriet. Dommerundersøgelsen viste, at institutionen ikke havde krævet en straffeattest, som det ellers var muligt jf. Justitsministeriets cirkulære fra december 1962.⁷⁴⁶ Nattevagten var fra dag til dag blevet ansat som medhjælper, fordi der var akut mangel på personale. Da man efter en måned bad om straffeattest, slog hans nærmeste leder sig til tåls med en ikke-fuldstændig version, der ikke omfattede den række af domme for vold, svig og færdselsovertrædelser, som manden havde med sig i bagagen. Som landsdommeren fastslog, ville man selv med den "mest liberale" fortolkning næppe have kunnet forestille sig, at han var blevet ansat med et sådant register af lovovertrædelser. Der blev dog ikke placeret et egentligt administrativt ansvar for dette, ud over kritik af, at særforborgens praksis ikke var veletableret. Som det hed i et notat fra Socialministeriet, var der mulighed for et vist skøn lokalt, men "omvendt er det klart, at vold og forbrydelser mod kønssædeligheden afskærer fra ansættelse."⁷⁴⁷ Vi har ikke fundet spor af sådan systematisk registrering af sager vedr. seksuelle overgreb i nogen af særforborgsgrenene eller fra centralt hold.

745 J.nr. E/15/63, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 192, RA

746 J.nr. B/11/69, 1968, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 83, RA

747 J.nr. 5109/59-70, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2384, RA

Kapitel 13 Tvang og behandlingsmæssige indgreb i forsorgsudøvelsen

I dette kapitel ser vi på brugen af tvang i forsorgsudøvelsen i form af indespærring og fiksering. Det er temaer, som også indgår i kapitel 9 om hverdagslivet og kapitel 18 om den oplevede forsorg. Brugen af tvang kunne for anbragte opleves som et voldsomt overgreb. I kapitlet beskriver vi reguleringen af brugen af tvang i forsorgsudøvelsen, som først for alvor tog til fra slutningen af 1960'erne, og vi ser nærmere på følgende aspekter: indespærring (brugen af celler og lukkede afdelinger), fastholdelse og fiksering (og tvunget sengeleje), brug af medicin (herunder spørgsmålet om medicinsk fiksering) samt tvang i behandling.⁷⁴⁸

Der er tale om tvangsindgreb og behandlingstiltag, som for den anbragte kan have været oplevet som voldsomme frihedsindgreb. Selvom holdningen både generelt og specifikt til de enkelte former for tvang ændrede sig gennem perioden, og især i 1970'erne var der gennem hele perioden en erkendelse af, at tvang kunne være nødvendigt f.eks. for at undgå selvskade eller skade på andre. Forsorgsudøvelsen, den daglige praktiske forsorg på institutionerne og den lægelige behandling af de anbragte, var generelt mindre reguleret end f.eks. spørgsmål om ud- og indskrivning.⁷⁴⁹ Undtagelserne var brugen af vold, sterilisation og kastration samt abort, som behandles i særskilte kapitler (se kapitel 10 og 14).

På dette område adskiller åndssvageforsorgen sig også markant fra de øvrige særforsorgsgrene. Det skyldes de enkelte særforsorgsgrenes temmelig forskelligartede klientel og forsorgens formål. Hvor den for bl.a. blinde og døve fokuserede på skoleuddannelse for børn, havde åndssvageforsorgen et mere sammensat klientel, som strakte sig fra eksternatskoler og skolehjem til de store anstalter, hvor der var anbragt både børn og voksne, og hvor en del af dem var udfordret af svære handicap. I dette kapitel er fokus derfor næsten udelukkende på åndssvageforsorgen og dens anstalter, og kun i enkelte tilfælde inddrages også andre grupper.⁷⁵⁰ Da man i offentligheden og internt i åndssvageforsorgen i løbet af 1950'erne indså, at

748 Vi foretager ikke nogen undersøgelse af den lægelige behandling og operationer af anbragte f.eks. med henblik på vurdering af sådanne indgrebs karakter eller relevans.

749 Lægerne i særforsorgen var underlagt Sundhedsstyrelsens tilsynsmyndighed med de sundhedsmæssige forhold. Jf. "Betænkning om åndssvageforsorgen. Afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer", Betænkning nr. 204, 1958. Vi har dog ikke set nogen spor af, at dette har haft betydning for de i kapitlet behandlede former for tvang.

750 Der er sandsynligt, at der også skete tvang for anbragte i åndssvageforsorgen på de små plejekolonier eller i den kontrollerede familiepleje f.eks. i form af indelåsning m.v. Kildematerialet om disse anbringelser er stærkt begrænset, og vi ikke fundet nogen eksempler, ligesom denne type anbringelser ikke indgår i særforsorgens diskussioner om brugen af tvang.

der fandt udbredt brug af tvang sted, rejste det spørgsmålet om, hvorfor det var sådan. Vi finder især to forklaringer i diskussionerne: Den ene forklarede det med åndssvageforsorgens personalemangel og store overfyldte afdelinger, hvor der ikke var andre udveje end at fiksere og medicinere de anbragte. Den anden forklaring pegede på, at der over årene var opstået en behandlingskultur på mange af åndssvageforsorgens institutioner og afdelinger, hvor brugen af tvangsforanstaltninger indgik i den behandlingsmæssige værktøjskasse.

Hertil kommer – i forhold til begge ovennævnte typer af forklaringer – spørgsmålet om tvangsindgrebenes funktion. Det formelle formål i åndssvageforsorgen var behandling bredt forstået som både behandling med henblik på en bedring af den anbragtes tilstand. Det var gennem hele perioden dét formål, der legitimerede brugen af tvang: At det skete i behandlingsøjemed for den anbragtes bedste. Men den magt, som lå i at råde over bl.a. spændetrøjer, lukkede afdelinger og medicinering, udgjorde samtidig en fare for misbrug, hvor tvangsindgreb kunne bruges som sanktion og til disciplinering af de anbragte. Det er svært at skelne mellem disse funktioner i praksis i det enkelte tilfælde. Funktionerne var delvis overlappende, og brugen af tvang som sanktion og disciplinering var ofte meget mindre eksplicit i datidens diskussioner end det mere legitime hensyn til den anbragtes bedste. Men når forsorgschefen for åndssvageforsorgen i 1965 indskærpede, at ”det må være et krav, at enhver form for straf, f.eks. sengeleje, henlæggelse i celle samt overførsel til lukket afdeling anføres i journalen med motivering” indikerer det, at en sådan brug ikke var helt ukendt i samtiden.⁷⁵¹ Vi giver nedenfor eksempler på en sådan brug af tvang og behandling som adfærdsregulering og sanktion. Det er ikke muligt at sige præcis, hvor udbredte disse typer af tvangsforanstaltninger var. Det gennemgåede materiale tyder dog på, at de var ganske udbredte i åndssvageforsorgen (f.eks. brug af fiksering). Hvor stor del af disse foranstaltninger, der kan karakteriseres som sanktioner, en konsekvens af ressourcemangel eller nødvendige indgreb i behandlingshenseende, er meget svært at sige.

Regler for tvangsforanstaltninger i forsorgsudøvelsen

Så vidt vi kan se, var tvangsforanstaltninger i forsorgsudøvelsen (med undtagelse af sterilisation) ikke centralt reguleret før slutningen af 1960'erne. Vi vurderer det som udtryk for, at særfororgssystemet gennem det meste af den undersøgte periode betragtede f.eks. brug af fiksering, medicinering m.v. som behandling og dermed en beslutning, som skulle træffes af den eller de læger, som var ansvarlige for behandlingen af den anbragte.

Forsorgsudøvelsen – den praktiske del af anbringelsen inden for institutionen – blev ikke specificeret i Forsorgsloven fra 1933 eller i Åndssvagebogen fra 1959. I *Cirkulære om forsorgen for åndssvage og andre særligt svagtbevagede* fra 1959, der udmøntede åndssvagebogen fra samme år, gennemgås regler for ind- og udskrivning, men der tales kun generelt om ”pleje”,

751 J.nr. H/0/92, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 316, RA

”behandling” og ”hjælpeforanstaltninger”, uden at de uddybes, og uden at der opstilles regler for dem. Heller ikke den af Socialministeriet udsendte *Vejledning i omsorgen for elever og patienter* fra 1961 var meget mere specifik bortset fra generelle formuleringer om at møde den anbragte som et individ, om at undgå krænkelse af de anbragte, og om at ansatte havde pligt til at indberette ”episoder med anvendelse af fysiske magtmidler” til sin leder.⁷⁵²

Reguleringen af tvangsforanstaltninger er derfor foregået lokalt på de enkelte institutioner. Man kan eksempelvis se, at fiksering, isolation og medicinering fremgår af patientjournalerne. I nogle tilfælde blev der også brugt rapportbøger over brug af celleanbringelse og fiksering m.v. En sådan registrering af tvangsforanstaltninger blev f.eks. indført i Brejning i 1948.⁷⁵³ Disse rapportbøger fra Brejning er bevaret.⁷⁵⁴ De viser bl.a., at udover indespærring i cellebygning indbefattede brugen af magtmidler isolationsceller, fiksering og beroligende medicin – nogle gange i kombination. Om en mand anbragt i Mandscellen på Brejning hed det f.eks. for en dag i april 1969, at han var ”atter fikseret i mavebælte, hånd og fodrem kl. 7.30 efter voldsom og støjende optræden under modtagelse af sin morgenmad, der kastes rundt i stue I, flyttes til stue II”, og for samme aften noteres det, at manden er kommet ”ud af fix[ering] kl. 19.00, på nær fodrem, fået aftenmedicinen”, som bl.a. bestod af et beroligende middel, og senere samme dag bliver han igen fikseret på grund af støjende adfærd og får yderligere en injektion samt ud på natten endnu en beroligende pille.⁷⁵⁵

Brugen af tvangsindgreb var underlagt overlægen, som dog ser ud til at have givet en vis grad af autonomi til plejepersonalet (med undtagelse af receptudskrivning og beslutning om operative indgreb). Brug af rapportbøger – og notering i patientjournaler – kan ses som en passiv regulering, idet plejerne skrev ned, når de anvendte magtmidler, og så skulle det efterfølgende via rapportbogen godkendes af overlægen f.eks. i forbindelse med stuegang. Vi kan ikke se, hvor udbredt praksis med rapportbøger var, og hvor effektivt der blev fulgt op på rapporteringen, og vi formoder, at praksis har varieret mellem institutionerne alt efter den lokale overlæges ledelses- og kontrolstil, de lokale traditioner, plejepersonalets vaner m.v. Hertil kommer, at rapportbøger ikke nødvendigvis betød, at formelle eller uformelle regler blev fulgt. Der er eksempler på, at problemer først blev opdaget i forbindelse med undersøgelser af andre og mere skærpende forhold. Det var f.eks. tilfældet med en sag i 1971, hvor en plejer havde givet en anbragt nogle slag i ansigtet, mens han og to kolleger var i færd med at fikserede vedkommende i en isolationscelle. I forbindelse med udredningen

752 Socialministeriet, *Vejledning i omsorgen for elever og patienter*, 1961.

753 Jfr. instruks for rapportbogen udformet af overlæge Martin Clausager, 8.1.1964: j.nr. K/42, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-138, Rigsarkivet.

754 Vi er ikke stødt på tilsvarende registreringer for andre institutioner.

755 Indførsel 16.4.1969, Døgnjournal, GIL, 3.1.1969-19.4.1969: Rapportbøger (1950-1980), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-2114, RA

af sagen opdagede anstaltsledelsen, at der også var sket en overtrædelse af reglerne, idet celleopholdet ikke var lægeordineret.⁷⁵⁶

I løbet af 1960'erne kom der i stigende grad kritik af forholdene i åndssvageforsorgen – især på de store institutioner – som skabte større opmærksomhed også om brugen af tvangsforanstaltninger. På den baggrund udsendte Socialministeriet i 1968 sin første bekendtgørelse, som regulerede brugen af fikseringer m.v.⁷⁵⁷ Den er nærmere beskrevet nedenfor. Med 1968-bekendtgørelsen startede en periode i 1970'erne med mere regulering og begrænsning af mulighederne for brug af tvang i åndssvageforsorgens forsorgsudøvelse.⁷⁵⁸

Vi har kun i begrænset omfang undersøgt de interne beslutningsprocesser i særforborgssystemet, men vores indtryk er, at i forbindelse med særforborgens gradvise afvikling, startende med kommunal- og socialreform sidst i 1960'erne, voksede reguleringsbehovet uden for åndssvageforsorgen. Det ser ud til at være Socialministeriet og Socialstyrelsen (oprettet 1970), som gennemførte en serie regulerings- og kontroltiltag, mens åndssvageforsorgen og lederne af forsorgscentre var mere tøvende og skeptiske i forhold til den praktiske implementering af reglerne i en virkelighed præget af begrænsede ressourcer.

I 1977 blev bestemmelserne om brugen af tvang væsentligt skærpet og præciseret med en ny bekendtgørelse fra Socialministeriet. Bekendtgørelsen gjorde brugen af tvang til undtagelsen, dvs. kun når "strengt nødvendigt". Brug af isolation var ikke længere tilladt, fiksering måtte kun ske i behandlingsøjemed og ikke længere end "højest nødvendigt", kun de i bekendtgørelsen nævnte fikseringsformer var tilladt, og det blev klart defineret, hvilke grupper der kunne anbringes på lukket afdeling. Desuden blev kravene til registrering af tvang præciseret og skærpet. 1977-bekendtgørelsen blev ikke vel modtaget hos lederne af forsorgscentre i åndssvageforsorgen.⁷⁵⁹ Den blev beskrevet som urealistisk, fordi "efter overlægekollegiets opfattelse kan magtanvendelse under forskellige former ikke undgås", og fordi bekendtgørelsen "er en endeløs fokuseren på de negative sider af forsorgstilværelsen". Der blev f.eks. fra overlægernes side peget på, at kravene om en times dagligt ophold i "fri luft" for anbragte på lukkede afdelinger og maksimalt fire timers fiksering i dagtimerne var urealistiske med den daværende bemanning. De pegede også på uhensigtsmæssigheder, som det forhold, at når man ikke fik mulighed for at isolere en

756 J.nr. H/0/276, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 335, RA

757 Statens Åndssvageforsorg, cirkulære 18 af 1.7.1968 om formelle betingelser ved iværksættelse m.v. af fiksering, isolering og ophold på lukket afdeling.

758 Vi har ikke medtaget *Bekendtgørelse nr. 568 af 21. december 1979 om magtanvendelse m.v. for institutioner for voksne med vidtgående fysiske eller psykiske handicap*, da denne vedrører det amtslige og kommunale system etableret i 1980.

759 Se indlæggene i *Evnesvages Vel*, nr. 1, 1978, s. 11-13 samt *Evnesvages Vel*, nr. 3, 1978, s. 13-15.

anbragt på sit værelse, så kunne det føre til mere vold mellem de anbragte eller øget brug af fiksering.⁷⁶⁰

Indespærring og isolation

Institutionerne inden for åndssvageforsorgen havde forskellige muligheder for indespærring og isolation af anbragte (se også bilag B). Det er, så vidt vi kan se, ikke tilfældet inden for de øvrige særforsorgsgrene. I en sag fra 1944, hvor en ansat i blindeforsorgen havde "isoleret" en dreng på grund af hans opførsel, blev det set som en undtagelse, og administrationschefen for de kongelige blindeinstitutter fremhævede, at blindeforsorgen slet ikke var "udrustet med disciplinære magtmidler til anvendelse over for elever, der frembyder særlige alvorlige opdragelsesvanskeligheder".⁷⁶¹

Det følgende afsnit om indespærring og isolering fokuserer på åndssvageforsorgen, hvor der fandtes flere former for lukkede afdelinger samt såkaldte vagt- eller celleafdelinger. De lukkede afdelinger blev bl.a. brugt i forhold til farlige anbragte, anbragte med flugtrisiko m.v. En opgørelse fra 1964 om de anbragte på lukket afdeling i Brejning viser, at de anbragte var der af mange forskellige grunde. Men blandt mændene var hovedårsagen helt overvejende "bortgangstendens", men derudover var der også eksempler på domsanbringelse for "seksuelt betonet overfald på drenge" og sindslidelser, som dog så vidt mulig blev afhjulpet med psykofarmaka. Hos kvinderne var der primært tale om psykoser, som alle blev holdt i ave med psykofarmaka, og der var både voldsomme og dybt åndssvage kvinder og domsanbragte kvinder lige på normalitetsgrænsen mellem hinanden.⁷⁶²

Der var lukkede afdelinger på de større institutioner. F.eks. havde man i Vodskov i 1963 en vagtbygning normeret til i alt 12 mænd og 12 kvinder og med tre cellerum i hver, men i realiteten var de overfyldt. Kvindefdelingen var belagt med 20 anbragte og mandsafdelingen med 25.⁷⁶³ Herudover havde Rødbygård særligt sikrede afdelinger.⁷⁶⁴ Det var den lokale anstaltsledelse, som besluttede, hvorvidt der skulle ske anbringelse på lukket afdeling. Vagt- eller celleafdelinger var målrettet kortere ophold i forbindelse med akutte situationer.

760 Socialministeriets bekendtgørelse nr. 505 af 19. september 1977. *Bekendtgørelse om magtanvendelse, isolation og lukket afdeling m.v. i særforsorgens institutioner samt om klageadgangen over forsorgsudøvelsen*. Se *Evnesvages Vel*, nr. 12, 1977, s. 3-5.

761 J.nr. 108/22, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 600, RA

762 Oplysninger om patienter på afdeling GI og GII i Brejning, udformet af overlæge O.H. Berthelsen, 21. og 29.6.1964, "Lukkede afdelinger": j.nr. L/32, Journalsager A-Ø, *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-146, RA

763 Brev fra Gunnar Wad til P. A. Schwalbe Hansen og A. Dupont, 4.7.1963, "Lukkede afdelinger": j.nr. L/32, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-146, RA

764 Også de to ø-anstalter, Livø og Sprogø, under De Kellerske Anstalter, var tænkt som anbringelsessteder for særligt problematiske anbragte. Se Bilag B.

Den type frihedsberøvelse var baseret på godkendelse af institutionsledelsen og i praksis typisk overlægen – det ser dog ud, som om plejepersonalet flere steder kunne beslutte en anbringelse i celle mod senere godkendelse fra lægen. I en midlertidig instruks for Vodskovs vagtafdelinger fra 1955 beskrives kortfattet regler for aflåsning, medicinbrug, og eventuel brug af fiksering på afdelingen, der ”bør principielt undgås”⁷⁶⁵. Medicin måtte kun gives efter lægeordination, ligesom lægen ved fiksering og isolation skulle orienteres ved den daglige stuegang. Bekendtgørelsen fra 1968 fokuserede primært på fiksering, men slog fast, at isolation ikke måtte bruges som sanktion.⁷⁶⁶ Med bekendtgørelsen fra 1977 blev reglerne for isolation og lukkede afdelinger yderligere skærpet. Isolation i aflåste rum var ikke længere tilladt. Anbringelse på en lukket afdeling måtte kun ske ”i behandlingsøjemed” og forudsat, at det var nødvendigt for at hindre vedkommende i at skade sig selv eller andre, hvis det ikke kunne afværges på andre måder og blev godkendt af institutionsledelsen eller en bemyndiget afdelingsleder. Anbringelsen måtte ikke vare længere end højst nødvendigt. Det vigtigste var dog, at målgruppen for anbringelse på lukket afdeling blev markant indsnævret til anbragte ved dom, sigtede og sindssyge over 15 år. De to bekendtgørelser betød, at det ikke længere var lovligt at bruge den lukkede afdeling som en sanktion.⁷⁶⁷

Det er svært at vurdere nødvendigheden og berettigelsen af tvangsindgreb i de konkrete tilfælde. Men i det gennemgåede materiale optræder tilfælde, hvor denne form for frihedsberøvelse - i kortere eller længere tid – ser ud til at have karakter af sanktion. I forbindelse med afskedigelsen af overlægen på Rødbygård i 1940’erne indgik i sagen, at overlægen havde placeret en mandlig anbragt, der havde forlovet sig med en kvindelig ansat, på en lukket afdeling.⁷⁶⁸ Et andet eksempel er en kvinde, anbragt i Vodskov i maj 1951, som ved ankomsten blev anbragt i en celle, fordi hun blev oplevet som ”overordentlig udisciplineret, usædvanlig fræk og næsvis, obskøn, med et ordforråd som den værste gadgetøs”. Patient-sagen fortsætter: ”Hendes mildeste svar til plejemor var ’klap gællerne i, kælling, det kan du sgu selv gøre.’ Hun har ikke været aggressiv, men truet med det, ligesom hun har truet med at løbe ved første lejlighed”⁷⁶⁹ I en diskussion om 1977-bekendtgørelsen (se ovenfor) bemærkede en centerleder, at de ”lukkede afdelinger kan stadig for let anvendes over for

765 Midlertidig Instruks for personalet ved vagtafdelingerne: Udtagne journalsager (1925-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen, pk. 111, RA

766 Statens Åndssvageforsorg, *Cirkulære 18 af 1.7.1968 om formelle betingelser ved iværksættelse m.v. af fiksering, isolering og ophold på lukket afdeling.*

767 Socialministeriets bekendtgørelse nr. 505 af 19. september 1977. *Bekendtgørelse om magtanvendelse, isolation og lukket afdeling m.v. i særforborgens institutioner samt om klageadgangen over forsorgsudøvelsen* – se især § 1,4; 3, 6-9.

768 J.nr. Æ/142, 1941, Udtagne journalsager (1925-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen, pk. 84, RA

769 J. nr. 7538, Klientsager, *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1270, RA

klienter, der på en åben afdeling har skabt problemer. Rigtigheden af den påstand bekræftes, når man ser på antallet af pladser på lukkede afdelinger rundt om i landet.”⁷⁷⁰

På de fleste større anstalter fandtes der egentlige cellebygninger. Det var aflåste og kønsopdelte bygninger, hvor de anbragte kunne bevæge sig frit inde i bygningerne og på daglige gårdture. De anbragte skulle ”så vidt muligt være på opholdsstuerne og kun, når det er nødvendigt, anbringes i enestue”, som det hed i instruksen for vagtafdelingen på Vodskov i 1955.⁷⁷¹ Cellebygningerne (eller vagtafdelingerne) var fængselslignende og kunne være ganske primitive. På Livø fandtes en særskilt bygning med seks isolationsceller indrettet som klassiske fængselsceller med ovenlys, uden flugtmulighed, med et glughul i døren til observation samt et hulrum i væggen, hvor der kunne indsættes opvarmning afskærmet fra den anbragte med en rist.⁷⁷² I Vodskov havde man en overgang bl.a. celler på Avlsgården, og her kunne der ligge to mand i hvert af de meget spartansk indrettede rum. ”De lå på en madras på gulvet”, erindrer en tidligere plejer i Vodskov, og fortsætter: ”Der var en lille smule lys oppe fra et vindue, men man kunne ikke se ud. Der stod en potte i hver celle til både stort og småt. Der var ingen blade, der var ingen aviser, der var ikke en radio, intet var der. De kom heller ikke ud og gå som i en arrest, endsige fik frisk luft. Når de havde ligget der en uge eller 14 dage, så var det lige så de dinglede, og så blev de somme tider desperate, og så lå de der og hamrede med fødderne på døren, og lyden bredte sig jo i hele afdelingen. Så kom Høgen. ’Pedersen’, sagde han, ’vi skal lige op og have ro i cellerne’. Så gik vi derop. Der var to yderdøre. Jeg fik besked på at holde vagt ved den yderste, så gik Høgen ind i cellen, og der lød et brøl derindefra, og så blev der ro. Man kan godt slå folk, uden man kan se det.”⁷⁷³ I 1942 klagede to anbragte i Brejning til Justitsministeren over at blive straffet med celleophold ”på en madras på det bare gulv og ingen lagner eller pude kun fire tæpper og ingen varme er der i cellen.”⁷⁷⁴ Det ser ud til, at kosten også kunne indgå i en sådan adfærdsregulerende behandling. Som svar på en klagesag over et celleophold i 1945, forklarede overlægen i Vodskov, at ”[e]fter rømning fra anstalten lægges patienten almindeligvis 2-3 dage på havresuppe.”⁷⁷⁵

770 Evnesvages Vel, nr. 1, 1978, s. 12.

771 Instruks for vagtafdelingen i Vodskov: Udtagne journalsager (1925-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen, pk. 111, RA. Enestuerne var isolationsceller integreret i de større og lukkede cellebygninger.

772 Cellerne på Livø findes stadig og kan ses der.

773 Kragh et al., 2016, s. 286. Se også j.nr. 36/10, 1949, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 774, RA

774 J.nr. 43/20, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 517, RA

775 J.nr. 43/105, 1945, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 627, RA. Af sagen fremgår, at havresuppen var tillavet uden salt.

Både i cellebygninger og på de lukkede afdelinger var der mulighed for at isolere patienterne i forskellige grader. "Når vi ikke kunne styre dem, kunne vi være nødt til at lægge dem i seng", fortæller en plejemor, der fra omkring 1960 arbejdede på den lukkede afdeling for kvinder i Brejning. "Der var fire stuer med træsenge, som var støbt fast i gulvet, og her blev de piger, der havde gjort noget alvorligt, lukket ind. Der var ingen håndtag på den indvendige side af døren, så det var faktisk en fængselscelle, og i enkelte tilfælde kunne det være nødvendigt at spænde pigen fast til sengen med læderremme, hvis hun gik helt amok og slog og sparkede på døre og vægge".⁷⁷⁶

En af de anbragte, der i den periode blev placeret i isolationscelle på Ebberødgård, husker, hvordan det var at være placeret i isolation: "De hev mig i håret og holdt mig fast i håret, og så skubbede de mig bare ind, der hvor jeg skulle være, og der sad jeg helt alene", fortæller hun. "De tændte lyset for mig på væggen, og så kom de bare hen, og så fik jeg maden ind, jeg måtte ikke snakke med nogen".⁷⁷⁷

Der findes også klager fra anbragte på lukkede afdelinger fra den undersøgte periode, som viser, at det for den anbragte blev oplevet som et stort frihedsindgreb.⁷⁷⁸ Vi har ikke samlede tal over anbringelser på lukkede afdelinger eller i celle/vagtafdeling, men de fandtes gennem hele perioden på de store institutioner. Da Folketingets ombudsmand i 1975-76 tog på inspektionsbesøg på landets institutioner for åndssvage, fandt han fortsat lukkede afdelinger. I Brejning var 40 ud af 1.070 anbragte placeret på lukkede afdelinger, i Vodskov 18 ud af 604 og på Rødbygård 34 ud af 376.⁷⁷⁹ Socialministeriets bekendtgørelse fra 1977 forbød imidlertid, som nævnt ovenfor, brugen af isolation, og i sidste halvdel af 1970'erne blev brugen af lukkede afdelinger begrænset på de fleste steder. Indespærring var nu kun tilladt som en allersidste udvej.⁷⁸⁰

De lukkede afdelinger ændrede af samme grund udseende og inventar i periodens sidste år. Før 1977 bestod f.eks. cellebygning GI i Brejning af 12 værelser med plads til 15 kvinder. Indenfor fandt man en opholdsstue med tre fastspændte stole og et spisebord. I alle vinduer var der enten indsat panserglass eller jerntræmmer. Værelsesdørene var tykke specialdøre med observationshul og dørlåse kun forsynet med håndtag på ydersiden og med sengene boltet fast. Gården var indhegnet af et fire meter højt hegn, hvor de anbragte opholdt sig

776 Mølhav, 2001.

777 Kragh et al., 2016, s. 101-102.

778 Se f.eks. J.nr. H/2508, 1968, Brevkopier (1968-1972), *Socialstyrelsen*, pk. 1, RA; *LEV-bladet* 1977, årgang 26: 6/7, *LEV-bladet* 1977, årgang 26: 12.

779 Ombudsmandssagen: j.nr. O/32, Ombudsmandens rapport til Socialstyrelsen vedr. Rødbygård, 5.5.1976, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-157, RA

780 Det var dog fortsat tilladt at låse afdelinger med f.eks. børn eller demente om natten.

om dagen. I et tilbageblik blev det beskrevet som: "Isolation, p.n.-medicin [pro necessitate = efter behov] og fiksering var almindelig anvendt, det var f.eks. almindeligt, at en nyankommen klient var fikseret i op til flere dage, indtil man så hvordan klienten reagerede ved overflytningen".⁷⁸¹ Men som en konsekvens af bekendtgørelsen af 1977 og det ændrede syn på brugen af tvang i forsorgsudøvelsen blev bygningen nyindrettet. Der kom håndtag på indersiden af værelserne, de anbragte havde undertiden selv en nøgle, det faste inventar var fjernet, og hegnet udenfor var hevet ned og erstattet med et stakit. Det eneste, der nu gjorde den lukkede afdeling lukket, var en låst yderdør. Det var dog sådan, iflg. en diskussion i Socialministeriet, at "Ophold i lukket afdeling bliver stadig brugt som pressionsmiddel..."⁷⁸²

Tvungent sengeleje

Vi kan se, at i en række tilfælde blev anbragte på særforsorgens institutioner tvunget til at være i deres senge også uden for almindelig sengetid (fiksering i seng behandles i det følgende afsnit). En del af forklaringen herpå var plads- og personaleforhold på institutionerne (se kapitel 9).

Det kunne dog også være en sanktion i forhold til dårlig opførsel eller brud på afdelingens regler. Det fremgår af flere af de gennemgåede patientsager, og overlægen på Ebberødgård, P.A. Schwalbe-Hansen, påpegede i 1953, i forbindelse med, at han indskærpede forbuddet mod at slå børn i åndssvageforsorgen, at man kan "med held anvende isolation fra de andre børn og sengeleje; i særlig grelle tilfælde kan benyttes fiksering i sengen".⁷⁸³

Tvungen sengelægning varede som oftest i et døgn, men kunne udvides alt efter forseelsens karakter.⁷⁸⁴ Den ser ud til at kunne antage forskellig karakter alt efter hvilken institution og forseelse, det drejede sig om. "Streng sengeleje på hårdt underlag" hedder det f.eks. i september 1944 om en kvinde, der stak af fra sovesalen i Vodskov ved sammen med to andre anbragte at fire sig ned med lagner.⁷⁸⁵

Der kunne også være tale om forebyggelse, hvor tvungent sengeleje gjorde det lettere at kontrollere de anbragte. I forbindelse med en klagesag fra Rødbygård i starten af 1960'erne nævnes, at de anbragte på en specifik afdeling lillejuleaften skulle i seng allerede kl. 13 om eftermiddagen grundet frygten for selvmordsforsøg, fordi man på dette tidspunkt,

781 "Afd. GI. Tanker omkring lukkede afdelinger", 26.10.1978: Journalsager (1976-1981), *Socialministeriet*, pk. 1190, RA

782 "Afd. GI. Tanker omkring lukkede afdelinger", 26.10.1978: Journalsager (1976-1981), *Socialministeriet*, pk. 1190, RA

783 J. nr. 18, 1953, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 2, RA. "Kortere sengeleje" nævnes også som acceptabel sanktion i "Vejledning for koloniplejehjem": Udtagne journalsager (1925-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen, pk. 15, RA.

784 Se f.eks. sag, hvor der tales om en måned: sag, nr. A/201, Klienter for fødte 1921-1930 (1921-1930), *Ebberødgård*, pk. 80, RA

785 Sag nr. 6457, Klienter, *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1150, RA

ifølge Statens Åndssvageforsorg, ”havde mange ting og småredskaber fremme til brug ved juleudskykningen.”⁷⁸⁶

Fiksering

Fiksering fandt, så vidt vi kan se, kun sted i åndssvageforsorgen og i nogen grad inden for epileptikerforsorgen (og sandsynligvis også i vanføreforsorgen).⁷⁸⁷ Følgende afsnit fokuserer på brug af fiksering i åndssvageforsorgen.

Fiksering, dvs. mekanisk fastspænding, kunne have flere årsager. Den kunne finde sted for at passivisere ved voldsomhed, raseriudbrud, eller hvis en anbragt var selvmordstruet eller ville stikke af. Den kunne finde sted for at skabe ro på store sovesale om natten, da ”nogle patienter har for vane at stå op og genere de andre ved at slå dem, kradse dem, lægge sig i sengen hos dem, lade vandet i andres senge osv.”⁷⁸⁸ Det kunne ske for at hindre epileptikere i at falde ud af sengene under natlige anfald, for at begrænse selvskade samt for at holde anbragte i ro f.eks. under måltider, toiletbesøg og ved sengelægning. Fiksering blev endvidere anvendt i forbindelse med uønsket seksuel adfærd. En anbragt asylist i Vodskov blev fikseret i muffetroje, fordi han var støjede, baldrede ruder, slog hovedet mod dørene, pillede huller i murene og bed flager af bordene og skulle tilses konstant. Men også fordi afdelingen klagede over, at han konstant og i fuld offentlighed masturberede.⁷⁸⁹ Fiksering handlede således både om at beskytte den anbragte og eventuelt andre anbragte og om at skabe ro og orden inden for institutionens rammer.

I det følgende ser vi på de formelle rammer for brug af fiksering inden for åndssvageforsorgen, som indtil slutningen af 1960’erne var stort set fraværende. Vi ser på den praktiske brug af fiksering og på den diskussion om brug af fiksering, som i 1960’erne og 1970’erne betød forsøg på at begrænse brugen af fiksering. Helt afviklet blev brugen aldrig. Snarere skelnede man i stadig stigende grad mellem legitim og illegitim fiksering.

Formelle rammer

De formelle rammer for fiksering fulgte det generelle mønster om brugen af tvang på institutionerne (se ovenfor). Vi har ikke fundet nogen central regulering af fiksering før i 1968. Det gennemgåede materiale efterlader indtryk af, at indtil da var brug af fiksering reguleret af lokal

786 J.nr. B/50/54, 1962, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 148, RA

787 Vi har fundet et enkelt eksempel fra epileptikerkolonien Filadelfia med en klage over en mand, der iflg. klagen i årevis har ligget fastspændt på Kolonien Filadelfia. Fikseringen erkendes af institutionen. Se J.nr. 48/4, 1948, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 740, RA

788 Brev fra overlæge P. Schwalbe-Hansen, Ebberødgård, til Statens Åndssvageforsorg, 27.4.1968, ”Fixering”: j. nr. F/59, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA

789 Sag nr. 1072, Klientsager, *Vodskov Åndssvageanstalt*, pk. 055/180, RA. Se også Sag nr. 1081, Klientsager, *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-490, RA

praksis og i enkelte tilfælde af nedskrevne instrukser. Der ser ud til at have været en generel forståelse i perioden af, at fiksering formelt skulle være ordineret eller godkendt af en læge. Som nævnt ovenfor indførte man f.eks. i Brejning en rapportbog i forbindelse med magtanvendelse over for de anbragte, og herunder brugen af fikseringer, som skulle gennemses og godkendes af overlægen. På samme måde skrev overlæge Gunnar Wad i 1968, at på Vodskov blev rapportbogen over fikseringen gennemset af lægen ugentligt.⁷⁹⁰ Det er dog ikke helt klart, hvad det betød i praksis, og hvilket handlerum dette efterlod til plejepersonalet. For det første betød rapporteringen, at overlægen kontrollerede noget, som var sket frem for at ordinære fiksering, og for det andet taler ombudsmanden i forbindelse med sine institutionstilsyn i 1970'erne kritisk om, at man nogle steder brugte "p.n.-ordination, hvilket betød, at lægen havde ordineret fiksering, men plejepersonalet kunne vurdere det konkrete behov.⁷⁹¹ Der blev brugt forskellige former for fiksering i åndssvageforsorgen: bindebånd om det ene ben, muffetrøje, vest med bændel, vest og fodrem, handsker samt fodrem og rem om livet.⁷⁹² Den konkrete fikseringsmåde afspejlede fikseringens formål. Den kunne f.eks. hindre den anbragte i at bevæge sig rundt, stå ud af sengen, skade sig selv og skade andre m.v. og kunne knytte sig til særlige situationer (f.eks. ifm. spisning) eller tidspunkter (f.eks. om natten). Vi har ikke fundet nogen praktiske instrukser om de konkrete fikseringsformer og må gå ud fra, at det primært er sket som en del af personalets uddannelse og praktiske oplæring på institutionerne. I 1969 førte en fiksering imidlertid til et tragisk dødsfald. En 24-årig mandlig patient med influenza på institutionen Løgumgårde var om eftermiddagen blevet lagt i seng iført muffetrøje og fodrem. Han blev fundet kvalt samme aften. Politiet og amtslægen kunne ikke forklare hændelsen, men overlæge P.A. Schwalbe-Hansen fra Ebberødgård var ikke i tvivl om, at dødsfaldet skyldtes fejlagtig brug af muffetrøje. Han understregede dog, at der ikke fandtes nogen instruks for den praktiske brug af fikseringsmidler i åndssvageforsorgen. Sagen omkring dødsfaldet fik tilsyneladende ikke konsekvenser, ud over at overlægen på Løgumgårde på eget initiativ forbød fiksering med muffetrøjer på sin anstalt.⁷⁹³ Schwalbe-Hansen forfattede efterfølgende en instruks i den korrekte brug af muffetrøje, som blev udsendt af Statens Åndssvageforsorg.⁷⁹⁴

790 "Slendrian at fastlåse åndssvage", *Politiken* 4.4.1968.

791 Se: J.nr. 1975/1171/06, 1975/939/06, 1975/1691/06, 1976/159/06, 1976/620/06, 1979/743/06, 1979/1125/06, alle i arkivet hos Folketingets ombudsmand

792 Hertil kommer forskellige mere hjemmegjorte løsninger, som begrænsede den anbragtes mobilitet.

793 Jf. j.nr. 267, 1969, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 35, RA

794 J.nr. 269, 1969, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 35, R.A. Schwalbe-Hansens instruks blev optrykt i *SÅ-Nyt*.

I 1968 kom det første cirkulære om brugen af tvang og herunder fiksering.⁷⁹⁵ Det slog fast, at anbragte ikke måtte fikseres uden lægeordination. Der var dog en undtagelse for akutte situationer, men i sådanne tilfælde skulle det ifølge cirkulæret dokumenteres: ”Skulle det dog af sikkerhedshensyn være tvingende nødvendigt, skal rapportbogen føres og fremlægges ved den først påfølgende stuegang, således at årsagen til den foretagne fiksering bliver ført ind i journalen”. Ved hvert lægebesøg skulle der tages stilling til fikseringens opretholdelse. Endelig var det et krav, at fikserede anbragte skulle tilses af plejepersonalet mindst to gange i døgnet.

Bekendtgørelsen fra 1977 strammede reglerne.⁷⁹⁶ Det blev specificeret, hvilke typer af fiksering der kunne anvendes (bælte, håndremme, fodremme og livstykke). Hertil kom dog, at fastspænding i en stol eller kørestol for at hindre den pågældende i at falde ud, eller ”bløde, beskyttende specialhandsker”, ikke blev betragtet som fiksering. Endvidere skulle personalet tilse den fikserede hver halve time. Endelig blev der sat tidsgrænser på fikseringen, så det ikke var muligt at holde en anbragt permanent fikseret - f.eks. højst ti timer efter kl. 20 og maksimalt fire timer i dagtimerne.

Brug af fiksering i åndssvageforsorgen

Fiksering blev brugt i åndssvageforsorgen gennem hele perioden fra 1933 til 1980. Da socialministeren og finansministeren i maj 1936 var på besøg på Ebberødgård, nævnte overlæge Johannes Nørvig f.eks. brugen af filtbælte, handsker og fastspænding i senge.⁷⁹⁷ ”Jeg har den tvivlsomme ære, at jeg er den af os, der længst har set fikseringer”, skrev overlæge Gunnar Wad i Vodskov i 1968 i et brev til sin kollega overlæge Martin Clausager i Brejning. ”Jeg har fra de første dage i Vodskov i 1938 helt uden for al fornuft kvalmende erindringer om fastspændte børn – der ikke engang havde den fordel at være åndssvage”.⁷⁹⁸ I 1945 fortæller en far, via Valby Forældreforening, at han på besøg på Ebberødgård blev ”ilde berørt ved at se sin datter i spændetøje og handsker på hænderne ... Faderen konstaterede ved selvsyn seks-syv blodudtrækninger samt fem-seks rifter på håndleddet, som var stærkt ophovnet.” Faren havde talt med den vagthavende læge, der afviste hans klage. Det samme gjorde overlægen med henvisning til, at plejemoderen (der om morgenen havde taget handskerne af pigen) ikke havde bemærket noget, og at ”det antagelig er patienten selv eller faderen, der

795 Statens Åndssvageforsorg, cirkulære 18 af 1.7.1968 om formelle betingelser ved iværksættelse m.v. af fiksering, isolering og ophold på lukket afdeling.

796 Socialministeriets bekendtgørelse nr. 505 af 19. september 1977. *Bekendtgørelse om magtanvendelse, isolation og lukket afdeling m.v. i særforborgens institutioner samt om klageadgangen over forsorgsudøvelsen*

797 Oversigt og mødereferater (1936-1939), *Socialministeriet, Udvalget af 18.07.1936 angående kompetenceforholdet mellem Børneforsorgen og Åndssvageforsorgen med videre*, 1936, pk. 1, RA

798 Brev fra Gunnar Wad til Martin Clausager 8.4.1968, ”Fixering”: j. nr. F/59, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA

har fremkaldt de omhandlede læsioner.”⁷⁹⁹ En tidligere ansat fortæller, da hun i 1963 tiltrådte en stilling som plejer på Børneasylet i Brejning og blev slået af synet af børnene, mellem syv og 14 år gamle: ”Flere af dem var bundet fast, andre løb rundt med luffer – et værre tabernakel”⁸⁰⁰ Fem år senere, i 1968, kunne bestyrelsesmedlem Edel Saunte berette om forholdene på Ebberødgård: ”Set børn bundet ved vasken”, noterede hun, ”set kvinder bundet fast i sengen på grund af graviditet”⁸⁰¹ Samme år var der skriverier lokalt på Lolland, som bl.a. kritiserede, at der var børn på Rødbygård, der sad fastspændt døgnets 24 timer. Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg bad på den baggrund om at få beskrivelse af hvert enkelt tilfælde, herunder om der ikke kunne gøres noget, ”så fikseringen kan lettes.”⁸⁰²

Fikseringer optræder også i tidligere anbragtes erindringer. For den anbragte, som blev fikseret, kunne det sætte sig dybe spor. En anbragt på Andersvænge, der i 1950’erne ofte blev spændt fast på grund af uro, husker mange år efter, hvordan hun fik rumme om fødder og hænder eller blev placeret i sengen med en muffetrøje. ”Det var varmt om sommeren med rumdragt på, jeg svedte meget”, fortæller hun. ”Det var rigtig hårdt dengang”⁸⁰³ ”Jeg strittede imod, så de måtte have hjælp”, fortæller Solborg i sin bog om sit ophold på Ebberødgård. ”En tyk matrone sad på min mave, og jeg blev spændt fast. Inden nåede jeg at bide hende bagi, og hun tog mig i kinderne og sagde: ’Bider du, din lille satan.’ Jeg lå spændt fast fra kl. 7 til 12 og råbte hele tiden”⁸⁰⁴

Vi har ikke et samlet overblik over brugen af fiksering på institutionerne før sidst i 1960’erne, men de gennemgåede patientjournaler tyder på, at brugen var udbredt og fandt sted på alle afdelinger.⁸⁰⁵ Fiksering ser ikke ud til at have været et egentligt diskussionstema i åndssvageforsorgen før 1950’erne. Vi har kun fundet en enkelt personalesag, som inkluderer brug af fiksering. I forbindelse med en tjenestemandssag på Ebberødgård i 1944 fremgik det, at en plejemor havde brugt fysisk fastspænding ”lovlig hyppigt” og både for at skabe ro og som straffemiddel, og særlig det sidste blev anset for en overtrædelse af gældende praksis. Der blev rejst en disciplinærsag mod hende og tre andre plejere for at have spændt en urolig

799 J.nr. 43/22, 1945, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 627, RA. Se også fra 1940’erne: J.nr. 1988, Klientsager for fødte 1921-1930, (1921-1930), *Ebberødgård*, pk. 16, RA

800 Bertelsen, 2008, s. 17.

801 Kirkebæk, 2001, s. 191.

802 J.nr. f/VI/A/5, 1969, Brevkopier (1968-1972), *Socialstyrelsen*, pk. 1, RA. Se også en sag fra 1969, hvor der tales om en mand, der havde været fastspændt til en stol i 18 år. Se: J.nr. 120/1, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 282, RA

803 Kragh et al. 2016, s. 314.

804 Kristensen, 1987, s. 24-25.

805 Vi formoder, at der har været store forskelle mellem afdelinger.

patients fødder fast med remme hen over hovedet. På trods af den akavede stilling tog overlægen plejerne i forsvar, for som han skrev: "Det må dog ikke forglemmes, at den anvendte fremgangsmåde er ganske uskadelig for patienten, og at den indtagne stilling bruges af mange mennesker i deres daglige motion".⁸⁰⁶

I det følgende vil vi se nærmere på brugen af fiksering og diskussionen om fiksering fra midten af 1950'erne frem til 1980, hvor der gradvist kom en mere kritisk indstilling og mere regulering af praksis – kombineret med en erkendelse af, at i praksis og givet de ressource-mæssige rammer i åndssvageforsorgen var fiksering svært helt at undgå.

Fiksering til debat fra midten af 1950'erne

I 1955 fik åndssvageanstalten i Vodskov besøg af en plejer fra England, som blev forarget over den udstrakte brug af fiksering i Danmark. Det fik overlæge Gunnar Wad til at foretage en undersøgelse af brugen af fiksering både i Vodskov og hos kolleger rundt om i landet.⁸⁰⁷ Svarene fra kollegerne viste store forskelle, idet mellem syv og 22 pct. af de anbragte på institutionerne i et vist omfang var fikseret dagligt.⁸⁰⁸ Et par af overlægerne havde en undskyldende tilgang til emnet. Fra overlæge Schwalbe-Hansen på Ebberødgård lød forklaringen, at han havde mange med "psykosser", og "at det ikke er noget helt lille antal patienter, der selv beder om at blive fikserede, når de mærker, det trækker op til en urofase." På Ebberødgård var 117 ud af 542 (21,6 pct.) af de anbragte i en eller anden grad fikseret. 17 var fikserede hele døgnet. Overlæge Aksel Olsen mente heller ikke, at han "havde noget at rose" sig af, når det kom til brug af fiksering på Karens Minde, hvor ca. 20 pct. af de anbragte var fikserede. Overlæge Georg V. Bredmose på Andersvænge gik grundigere til værks. Samme dag som han modtog brevet, talte han op, men luftede samtidig en mistanke om, at hans personale ikke altid fulgte procedurer og orienterede ham om fikseringer. "Jeg er tilfældigt faldet ind visse sådanne steder, hvor mechanical restraint er brugt til min store forbløffelse", lød det fra Bredmose. Wad tog i sin sammenfatning af tallene ikke direkte afstand sine kolleger – han mente også, at fikseringerne skete af hensyn til patienten. Men, pointerede han, det interessante spørgsmål var: "Kan vi ikke nå til med andre og rarere midler at hindre patienterne i at gøre skade på sig selv og omgivelserne?" Svaret var, mente Wad, at det kunne man, men det ville kræve mere personale.

Wad gik i gang med at ændre praksis på Vodskov: "Det viste sig nemlig, at på samme afdeling, med samme patienter og med samme personale faldt antallet af fikserede i løbet af

806 Ebberødgård tjenestemandssag: Udtagne journalsager (1925-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen, pk. 68, RA

807 Se oversigt over fikseringer fra 1955, "Fikserede patienter": Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 327, RA. De følgende citater stammer fra denne sag.

808 J.nr. H/0/190, 1955, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 327, RA

ganske kort tid med et ikke ubetydeligt antal”, huskede han siden. ”Det er nemt at skyde skylden på plejepersonalet. Jeg synes desværre, at jeg selv er den egentlig skyldige. Hvad Søren har man ellers en overlæge til, hvis det ikke er ham, der river folk ud af slendrian”.⁸⁰⁹ Det ser ikke ud, som om overlæge Wads initiativer i Vodskov umiddelbart smittede af på de øvrige institutioner. Forandringen tog først fart efter, at bl.a. forældreforeningerne fra 1960’erne satte fikseringer i åndssvageforsorgen på den offentlige dagsorden.

I denne diskussion træder to hovedforklaringer på den udbredte brug af fiksering frem. For det første, jf. Wad ovenfor, var det en del af plejekulturen på institutionerne. En ung plejer, som i 1966 blev ansat i Brejning og straks blev afdelingsleder, forsøgte at erstatte en del af fikseringerne med mere socialpædagogiske metoder, men mødte modstand fra ældre kolleger, som var vant til at gøre tingene på deres måde. ”Heldigvis havde jeg en del yngre personale, så vi fik lov at prøve nogle nye tiltag, bl.a. fik vi løst de fastspændte stole, som beboerne sad på. Vi lod dem også komme mere ud. Før havde de om søndagen siddet fastspændt i deres søndagstøj og hørt radiogudstjeneste. De måtte ikke komme ud i søndagstøjet og snavse sig til. Vi lod dem så gå i dagligtøjet også om søndagen og lod dem gå ude”.⁸¹⁰ Men sådan var det ikke alle, der så på sagerne. Da der i 1960 kom en klage fra tidligere plejere på Kvindeasylet i Brejning om, at flere af de anbragte sad konstant fikseret, fik det plejemoderen (afdelingslederen) til at forsvare sig skriftligt: ”Angående [navn udeladt], da er hun meget urolig og aggressiv krampepatient, der altid må sidde fikseret, da hun ellers farer rundt og slår de andre patienter ...”.⁸¹¹ På samme måde fortæller overlægen i Brejning om en ung mand, som det meste af dagen blev fikseret med muffetroje på grund af skrigeture og raseriudbrud. Ifølge en plejer skyldtes det uro på afdelingen, og plejerens vurdering var, at det kunne ændres ved at placere manden i en mindre gruppe i roligere omgivelser.⁸¹² Den tilgang mødte imidlertid modstand fra ældre kolleger. Overlægen citerer fra afdelingens dagbog, hvor det i maj 1968 fremgår om manden: ”Må fikseres fuldstændig om natten, også med muffe, og som nævnt også af og til om dagen. Hvis han er rigtig slem, bliver han sat ud i et skur, hvor han er bundet – bliver så hurtig god igen”.⁸¹³ I juli samme år blev manden kortvarigt placeret i et åbent læskur med fodrem. Plejeren kritiserede i den forbindelse sine kolleger for at bruge

809 Wad, 1968, s. 10-11. Se også Wads vurdering i Referat af afdelingsmøde 22.11.1966 Vodskov, ”Fixerede patienter”: Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 327, RA

810 Bertelsen, 2008, s. 40.

811 Afskrift angående patienternes behandling på Kvindeasylet, 1960, ”Kritik”: j.nr. K/39, Journalsager A-Ø (1897-1979) *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-137, RA

812 Brev fra overlæge Martin Clausager til chefredaktøren for dagbladet Information, 9.4.1968, ”Brejningssagen”: j.nr. B/67, Journalsager A-Ø (1897-1979) i *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-91, RA.

813 Brev fra overlæge Martin Clausager til chefredaktøren for dagbladet Information, 9.4.1968, ”Brejningssagen”: j.nr. B/67, Journalsager A-Ø (1897-1979) i *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-91, RA.

fiksering som straf, men blev irettesat af en plejemor med, at der ikke var tale om straf, men om behandling.

For det andet var brugen af fiksering også en konsekvens af overfyldte afdelinger med begrænsede personaleressourcer inden for åndssvageforsorgen. I en forældreklage til Statens Åndssvageforsorg fra 1960 blev det påtalt, at den 15-årige søn anbragt på Ribelund blev fikseret en halv time før hvert eneste måltid ”for at give personalet den fornødne ro til borddækning m.v.” Overlægen forklarede, at afdelingens 21 åndssvage og urolige drenge om dagen blev passet af en plejerske og en plejeelev i en kombineret spise- og opholdsstue. De to ansatte havde ifølge overlægen ikke andre muligheder end at fikserer de mest urolige børn for at undgå skader på indbo og medpatienter. ”Formentligt ville fiksering kunne undgås ved en forøgelse af personalet, og til den omtalte drengeafdeling ville det være rimeligt, at der til stadighed var et plejepersonale på tre personer”, lød overlægens vurdering.⁸¹⁴

Koblingen mellem manglende ressourcer og brug af fiksering blev løftet frem i flere sammenhænge af overlægerne, der måske følte, at de noget uretfærdigt stod på mål for en kritik, som de ikke havde ressourcer til at imødekomme. I forbindelse med en overgrebssag i Brejning sidst i 1960'erne kom det frem i medierne, at flere af de anbragte var spændt fast i sengen om natten.⁸¹⁵ Martin Clausager, overlæge i Brejning, forklarede som svar, at der alene var tale om natlig fastspænding, og at man længe havde arbejdet med så vidt muligt at undgå fiksering. ”I dag er det et særsyn i dagtimerne”, forklarede han, ”[d]e omtalte piger er aldrig fikseret om dagen”. Når de var det om natten, skete det af hensyn til personalet, så ”man f.eks. under indsovningsprocessen har dem sikkert i sengen, således at man (nattevagten) ved, at de ikke farer rundt i sengene hos hinanden og forulemper hinanden. Den lette rem, som de er fikseret med, frigøres, hvis det overhovedet er muligt, når de er faldet i søvn. Enhver form for fiksering er lægeordineret og kontrolleres af lægen.”⁸¹⁶ En oversigt fra Brejning fra 1968 viser, at 69 af de anbragte (ca. otte pct.) regelmæssigt blev fikseret. De fleste af dem blev fikseret hver nat, mens andre blev fikseret i forbindelse med uro, voldsomhed og raseriudbrud. En enkelt var ”permanent fikseret, fordi hun ellers omgående

814 J.nr. B/6/486, 1944, Udtalelse af overlæge R. Marthinsen, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 44, RA

815 Fremgår af landsdommer Svend Elmings tjenestemandshør i Brejningsagen, 24.8.1968, i ”Brejnings-sagen”: j.nr. B/67, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-91, RA

816 Sagen beskrives i brev fra overlæge Martin Clausager til chefredaktøren for dagbladet Information, 9.4.1968, ”Brejningssagen”: j.nr. B/67, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-91, RA

flygter fra afdelingen og samtidig vælter pottedplanter og møbler etc.”⁸¹⁷ I nogle tilfælde, f.eks. på Brejnings ”spastikerafdeling”, skete fikseringen af ”sikkerhedsmæssige grunde”, hvor børnene blev fikseret til kørestole og senge, så de ikke kom til skade ved fald. Skulle antallet af fikseringer sænkes, krævede det ifølge overlægen ”betydeligt bedre bygningsmæssige og personalemæssige forhold, end danske åndssvageinstitutioner for de dybest åndssvage råder over i dag”.⁸¹⁸

Diskussionerne førte til, at Statens Åndssvageforsorg lavede en samlet undersøgelse af brugen af fiksering. Den viste meget store forskelle mellem institutionerne.⁸¹⁹ Fra Gl. Bakkehus lød det, at man slet ikke anvendte fiksering, mens der på Børnehospitalet i Vangede (en del af åndssvageforsorgen) var 49 børn, som regelmæssigt var fikseret om natten for at hindre, at de kravlede ud af sengen. På den store sjællandske institution Ebberødgård blev 59 anbragte bæltefikseret hver nat, og yderligere 13 andre måtte fikseres ved behov.⁸²⁰ I Vodskov var 48 ud af 661 voksne og 14 ud af 151 børn regelmæssigt fikseret. Overlæge Wad erkendte, det var uværdigt for patienterne og udtryk for en ”slendrianmentalitet”, men med overbelægning og de forhåndenværende personaleresourcer kunne man dårligt nedbringe brugen af fiksering yderligere.⁸²¹

På baggrund af diskussionerne udsendte Socialministeriet i 1968 det første regelsæt for brugen af fiksering m.v. (se ovenfor), som beskrev, hvad der ser ud til at være tidens eksisterende praksis med, at fiksering skulle være lægeordineret, og at brugen af fiksering skulle dokumenteres i rapportbøger.⁸²² Det betød, lægen kunne følge, hvorvidt personalet fulgte instruksen, og ved hvert lægebesøg skulle der tages stilling til fikseringens eventuelle opretholdelse.

Instruksen førte dog ikke nødvendigvis til en ændret praksis alle steder. En kritisk plejer, der blev ansat på Andersvænge i 1971, fortæller, at ”[m]ange af beboerne var fikseret”, og

817 Brev fra overlæge Børge Nielsen til overlæge Martin Clausager 23.4.1968, ”Fixering”: j. nr. F/59, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA. De øvrige overlæger fremlagde i flere tilfælde en lignende argumentation: Se også overlæge i Vodskov Gunnar Wad i ”De evnesvage skal ud af spændetrojen”, *Berlingske Tidende*, 5.4.1968. J.nr. H/0/190, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 327, RA

818 Brev fra overlæge Martin Clausager til chefredaktøren for dagbladet *Information*, 9.4.1968, j.nr. B/67, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-91, RA

819 Læg: ”Fixerede patienter”: Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 327, RA

820 Korrespondance af maj-juni 1968, ”Fixering”: j. nr. F/59, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA.

821 *Politiken* 4.4.1968.

822 Cirkulære 18 af 1.7.1968 om formelle betingelser ved iværksættelse m.v. af fiksering, isolering og ophold på lukket afdeling.

"[m]an stillede ikke rigtig spørgsmål ved det. Man skiftede bleen, og så satte man bæltet på igen. Der var ikke regler om, hvor længe de måtte ligge der, man havde egentlig frit slag til at lade dem ligge. Det har været overgreb, men sådan var systemet, og logikken i det system, det var sådan, at den, der havde det største antal nøgler, han bestemte. Man havde nøgler til dørene, til vinduerne, til bæltterne, og jo flere nøgler og jo mere synlige, de var, jo mere magt havde man."⁸²³

I forbindelse med ombudsmandens undersøgelse af forholdene på Ebberødgård i sommeren 1975 kom det frem, at en fjerdedel af de anbragte på tre af Ebberødgårds afdelinger var bæltefikseret om natten, og ombudsmanden efterlyste på den baggrund klarere regler for, hvornår hvilke typer fiksering var forsvarlige.⁸²⁴ Det førte til en diskussion i lægekredse af, hvor fiksering var relevant behandling, f.eks. når en anbragt var til fare for sig selv, og hvornår det var straf eller udtryk for manglende personalemæssige ressourcer.⁸²⁵ Sagen blev også grebet politisk – bl.a. af folketingspolitikeren Inge Krogh, som selv havde en fortid som læge i åndssvageforsorgen, og førte bl.a. til, at brugen af muffetrøjer blev forbudt med bekendtgørelsen fra 1977.⁸²⁶

Et sådant forbud mod muffetrøjer gav plejerne praktiske udfordringer. På Ebberødgård havde en blind åndssvag pige været fysisk fikseret med muffetrøje gennem 16 år på grund af selvskadende adfærd. I 1976 hed det i forbindelse med et behandlingsmøde, at man ingen planer havde om at vænne hende af med muffetrøjen, "da hun føler sig godt tilpas i den". Da forbuddet så kom året efter, måtte man finde en ny løsning, og det lykkedes med træning at få hende til at komme ud af muffetrøjen, men blot for at overgå til en hjemmelavet trøje med meget lange ærmer og med net for hænderne, fordi hun efter mange års fiksering følte sig tryk i den. Da det blev opdaget af overlægen, indberettede han sagen til Socialstyrelsen og undskyldte forholdet med, at der grundet sygdom hos personalet ikke havde været mulighed for at øge pigens træning i et liv uden fiksering. Socialstyrelsen noterede i den forbindelse følgende om sagen: "Hvis man overhovedet kan sige noget pænt om dette forhold, må det være, at S-J [overlægen] i det mindste er ærlig", og fortsatte: "Han er på den

823 Kragh et al., 2016, s. 412.

824 Ombudsmandens årsrapport 1975, s. 594.

825 "Fixering": j. nr. F/59, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA

826 Se fx Inge Krogh (KrF), 20.1.1976, l. beh. af f. t. beslutn. vedr. åndssvageforsorgen, *Folketingstidende* 1975-76. Cirkulære nr. 505 af 19.7.1977 om magtanvendelse, isolation og lukket afdeling m.v. i særforsorgens institutioner. For en rapportbog, se "Fikseringsbog", 1978: Emneordnede sager (1936-2009), *Andersvænge*, pk. 90, RA

anden side den eneste, der tager bekendtgørelsen rigtig alvorligt og indberetter overtrædelser”.⁸²⁷ Socialstyrelsen overvejede i 1977 at foretage en decideret indsamling af muffetrøjerne ude på institutionerne, så brug ikke længere var en mulighed.⁸²⁸ Det skete dog ikke. Med andre ord, en ting var instruks, noget andet var at ændre praksis i virkeligheden, og bemærkningen fra Socialstyrelsen antyder eksistensen af et mørketal med fikseringer, som ikke blev noteret, eller som ikke fulgte reglerne.⁸²⁹ Det blev også påpeget af bl.a. ombudsmanden, fra politisk hold, fra forældreorganisationen LEV, og Socialstyrelsen registrerede selv overtrædelser af reglerne.⁸³⁰ En undersøgelse af forsorgscentrenes indberetninger seks måneder efter 1977-bekendtgørelsen viste f.eks., at én enkelt institution havde foretaget 2.354 fikseringer på én måned fordelt på kun 31 anbragte (dvs. mere end to fikseringer om dagen i gennemsnit), og generelt blev det konkluderet, at ”på de fleste afdelinger fikseres i samme omfang som før bekendtgørelsen trådte i kraft.”⁸³¹ Alt tyder dog på, at antallet af fikseringer faldt i sidste del af 1970’erne.⁸³²

Medicin og medicinsk passivering

Der blev – som det fremgår ikke mindst af de undersøgte patientjournaler – i åndssvageforsorgen og for epileptikere og vanføre ordineret en række forskellige typer af medicin til de anbragte. Formålet med medicineringen var at bedre en sygdomstilstand baseret på den pågældende anbragtes diagnose. For gruppen af åndssvage var der ikke mulighed for en egentlig helbredelse, så medicineringen rettede sig primært mod at afhjælpe forskellige følgevirkninger af diagnosen. Vi forholder os ikke i afsnittet til medicinering (præparater og doser) af enkelte patienter, men tegner et bredt billede af medicineringen.

827 Sag nr.36/1414, 1978, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 912, RA. For en lignende sag fra 1968, hvor et barn har vænnet sig til fiksering om natten, se Beretning fra Forsorgscenter for København til Statens Åndssvageforsorg 10. juni 1968, ”Fixering”: j. nr. F/59, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA

828 J.nr. 36/1414, 1978, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 912, RA

829 Se f.eks. j.nr. 356/700101/2, 1975, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 850, RA

830 *LEV-bladet* 1978, årgang 27: 3; Referat nr. 3, 1978: Det lokale vejledende råds mødeprotokol (1970-1978) *Andersvænge, Undervisningslederen/Inspektøren*, pk. 1, RA, samt ”Fikseringsbog”: Emneordnede sager (1936-2009) *Andersvænge*, pk. 90, RA. Se også j.nr. 3420/16, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 747, RA; Overtrædelse af cirkulære om brug af magtmidler, 1980: Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1970-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 72; J.nr. 36/1322, 1975-76, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 912, RA; J.nr. 5119/103, 1979, Journalsager (1976-1981), *Socialministeriet*, pk. 1190, RA

831 *Evnesvages Vel*, nr. 10, 1978, s. 7-9.

832 Mødereferat 3/4.4.1978: Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1970-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 52, RA; mødereferat 4.12.1979: Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1970-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 63, RA; Referat nr. 3, 1978: Det lokale vejledende råds mødeprotokol (1970-1978), *Andersvænge, Undervisningslederen/Inspektøren*, pk. 1, RA; Kann-Rasmussen, 1979, s. 18-20.

Medicineringen kan for nogle tidligere anbragte stå som en problematisk erindring: En kvinde, som var anbragt på Ebberødgård, husker tydeligt, hvordan hun fik piller sammen med havregroden. ”Det var sådan nogle hvide nogle (...) man blev sådan rundt på gulvet. Jeg ved ikke, om det var beroligende piller. Jeg fik dem hver dag, men jeg vidste ikke, hvorfor jeg skulle have piller”. Nogle gange var det svært at få pillerne ned, fortæller hun, ”men så hældte de dem sgu da bare ned i maden”.⁸³³

Regler

Vi er ikke stødt på instrukser for medicinering.⁸³⁴ Udskrivning af medicin var det lægeuddannede personales ansvar og opgave. Vi kan se, at dette i en række tilfælde indskræmpes over for personalet på åndssvageforsorgens institutioner.⁸³⁵ Men praksis omkring medicin-håndtering var mere uklar. I mange tilfælde var det personalet på de enkelte afdelinger, som havde ansvar for uddelingen af medicin til de anbragte, og i nogle tilfælde også præcis, hvornår den skulle bruges.⁸³⁶ Overlæge Wad i Vodskov pointerede i 1966 således, at medicin skulle ordineres af anstaltslægerne, ”men det må erindres, at medicin meget vel kan ordineres ’p.n.’, hvilket betyder, at der gives plejemoder bemyndigelse til at udlevere en bestemt medicin til en navngiven patient efter behov”.⁸³⁷

Det ser ud til at have været den generelle praksis, at overlægen ordinerede, og plejepersonalet gav medicinen, men villigheden til at uddele medicinen kunne være større hos dem, der skulle skabe ro, end hos dem, der ordinerede medicinen. Overlæge Wad mente, at medicinen først og fremmest sløvede plejerne og fratog dem ansvar, og grundet mistanke om overforbrug indførte han 1966 i Vodskov en skriftlig medicinordning, hvor alle medicinordinationer i forbindelse med fiksering fremefter – som på Ebberødgård og i Brejning – skulle indføres i rapportbogen. Håndkøbsmedicin kunne dog fortsat håndteres af en plejemoder eller hendes stedfortræder under ansvar over for overlægen men aldrig af underordnet personale.⁸³⁸ I 1973 blev det indskræmpet, at injektioner kun måtte finde sted efter lægeordination, og

833 Kragh et al., 2016, s. 100-101. Se også j.nr. H/1591 og H/2353, Brevkopier (1968-1972), *Socialstyrelsen*, pk. 1, RA

834 Medicineringen har selvfølgelig været underlagt de helt overordnede regler for udskrivning af medicin som Medicinlov, lægemiddellov og Medicinalstyrelsens godkendelse af præparater.

835 Se f.eks. Midlertidig Instruks for personalet ved vagtafdelingerne: Udtagne journalsager (1925-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen, pk. 111, RA

836 Se f.eks. Referat 5. Anstaltsmøde 15. juni 1945: Korrespondance fra Østifternes Åndssvageanstalts bestyrelse m.v. (1943-1965), *Andersvænge, Lægekantoret*, pk. 1, RA

837 J. nr. H/0/190, 1966, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 327, RA

838 J. nr. H/0/190, 1966, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 327, RA

ved akut brug skulle det rapporteres til lægen senest ved først følgende stuegang, ligesom samtlige ordinationer skulle jævnlige tages op til revision.⁸³⁹

Bekendtgørelsen af 1977 (se ovenfor) var den første regulering af "farmakologiske tvangsmidler", som blev defineret som "ethvert medikament, der indgives klienten mod dennes vilje for at dæmpe en urotilstand." Det blev dog udelukkende slået fast, at det var den ansvarlige læge, som i samarbejde med institutionslederen traf beslutninger om "medikamentets indgivelse".⁸⁴⁰ I 1978 blev det endvidere bestemt, at "p.n.-medicinering" ikke var tilladt, men at lægen skulle kontaktes hver gang.⁸⁴¹

Det var dog ikke alle, som mente, kontrolsystemet fungerede. I netop 1978 sagde en sygeplejersker ved Koldingfjord-skolen sin stilling op, fordi hun ikke længere kunne acceptere forholdene for de anbragte. Ifølge hende blev medicinudleveringen forestået af ansatte, som ikke var uddannet i medicinbehandling, hvilket gav sig udtryk i fejlmedicinering f.eks. med øjendråber, som kunne have resulteret i blindhed samt i dobbeltmedicinering med giftig medicin mod struma. Opsigelsen førte til en tjenestemandundersøgelse mod lærerens tidligere afdelingsleder, fordi forbruget af medikamenter på afdelingen viste sig forbløffende højt. " [Navn udeladt] eksperimenterede temmelig kraftigt på helt eget initiativ", fortæller sygeplejerskeren. "Klienterne blev hver morgen fodret med kalk, kultabletter, ølgærtabletter osv.", men det var ikke det eneste. Den afgående sygeplejersker fortsatte: "Forbruget af psykofarmaka var enormt, og alle mandlige patienter blev behandlet med androcur ... antiandrogener. Sådanne præparater må stadig anses for at være forsøgspræparater, der kun bør anvendes af specialister. Ikke desto mindre deltes det med rund hånd ud til alle de mandlige klienter på blindeafdelingen. Androcurbehandling er efter min – og andres opfattelse – et farmakologisk tvangsmiddel af allergroveste art – et uhørt indgreb på menneskers personlige frihed ... Afdelingslederen mangler komplet viden om medikamenter og disses virkninger og bivirkninger ... og derudover fremhævede hun, at "Rekvirition af medicin sker uden lægemedvirken."⁸⁴²

Medicin

I åndssvageforsorgen blev der gennem den undersøgte periode anvendt flere medicinske præparater. En gennemgang af et udvalg af patientjournaler fra Brejning viser således mere end 40 præparater. Ifølge speciallæge i psykiatri Jens Lund Ahrenkiel kan listen over

839 J. nr. 3420/9, 1973, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 746, RA

840 Det er uklart, hvor meget dette forandrede, da vi formoder, at en stor del af medicinen blev indtaget uden tvang.

841 Mødereferat 10.1.1978, "I & J, diverse": Emneordnede sager (1936-2009), *Andersvænge*, pk. 21, RA

842 J.nr. 3421/8, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 749, RA

anvendte medikamenter inddeles i: antiandrogener⁸⁴³ (mod mandlig kønsdrift), antidepressiva⁸⁴⁴ (mod depression), antiepileptika (mod epilepsi), benzodiazepiner og andre beroligende midler⁸⁴⁵ (mod angst og søvnbesvær), neuroleptika⁸⁴⁶ (antipsykotiske midler) samt midler mod bivirkninger af antipsykotisk medicin.⁸⁴⁷ Desuden optræder andre lægemidler som medicinsk prævention samt medicin mod sukkersyge, forstoppelse m.v. Den nævnte medicin kunne have bivirkninger som hukommelsesbesvær, depression, kvalme, sløvhed, rystelser m.v., og den kunne være afhængighedsskabende. F.eks. det beroligende middel Kloral, der virkede beroligende og søvnfremkaldende, men var afhængighedsskabende og havde mulige bivirkninger som f.eks. sløvhed.

Brugen af beroligende medicin i åndssvageforsorgen ser ud til at have foregået helt fra starten af 1930'erne. Overlæge Johannes Nørvig fortæller i maj 1936, at der blev anvendt sovemedicin på Ebberødgård, og at anvendelsen i høj grad skyldtes de anbragtes reaktion på de uhensigtsmæssige bygninger med den megen larm.⁸⁴⁸ Da (senere) overlæge Aksel Olsen kom til Ebberødgård året efter, anvendte man Apormorfin som beroligende middel. Det var et derivat af morfin og havde en beroligende effekt på patienten uden at være afhængighedsskabende. I små doser førte lægemidlet til afspænding i musklerne og trang til at ligge stille, mens den i for store doser fik de anbragte til at føle sig søsyge og fremkaldte opkastninger. Ved Olsens ankomst i 1937 gav man i reglen større doser, mens man nogle år senere – i 1944, hvor han udtalte sig om sagen – gav mindre doser og fortyndede Apomorphinen ”således den kun har halv styrke”.⁸⁴⁹

I løbet af 1950'erne blev man i åndssvageforsorgen optaget af psykofarmaka, som kom på markedet under navnet Largactil og Reserpin, og som gik deres sejrsgang i psykiatrien. Largactil blev både i Danmark og i udlandet ofte beskrevet som ”kemisk lobotomi”.⁸⁵⁰

843 F.eks. præparaterne Achylin, Anlovar, Durabolin, Ethynoløstradiol, Ferroplex, Magnesia, Ponderal, Provera, Rastinon, Reserpin og Vepicombin.

844 F.eks. præparaterne Saroten og Tryptisol.

845 F.eks. præparaterne Kloral, Apodorm, Mogadon, Apozepam, Stesolid, Fenemal og Librium.

846 F.eks. præparaterne Buronil, Cisordinol, Sordinol, Fluanxol, Largactil, Melleril, Neulactil, Nozinan, Serenase, Trilafon og Truxal.

847 F.eks. præparaterne Akineton, Brocadisipal, Disipal og Cogentin.

848 Oversigter og mødereferater, 1936, (1936-1939), *Socialministeriet, Udvalget af 18.07.1936 angående kompetenceforholdet mellem Børneforsorgen og Åndssvageforsorgen med videre*, pk. 1, RA

849 Tjenestemandssag Ebberødgård: Udtagne journalsager (1925-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, pk. 68, RA

850 Kragh, 2016, s. 374.

Serpasil og Reserpin kom på samme måde til i 1950'erne. Det sidste blev udviklet mod forhøjet blodtryk, men havde vist sig at virke beroligende og blev derfor anvendt på folk med uro, angst, voldsomhed og depression.⁸⁵¹ I journalen for en patient i Brejning, som ofte og især om natten var selvskadende, grædende og hallucinerende, kan man se, at de foretrukne lægemidler op gennem 1950'erne var Serpasil og Reserpin, mens han i perioden 1964-1974 primært fik ordineret Truxal.⁸⁵² I rapportbøgerne fra cellebygningerne GI og GII i Brejning kan man se, at det danske lægemiddel Truxal i løbet af 1960'erne blev et udbredt lægemiddel, som blev givet til nogle anbragte flere gange dagligt. "Det er vor erfaring, at man i alle tilfælde kan anvende psykofarmaka", skriver overlægen i Brejning det år, "men at der må individualiseres under hensyn til patienternes tålsomhed overfor disse ikke ufarlige medicamina".⁸⁵³ Truxal havde den fordel, at produktet var billigt, og at kroppen ikke vænnede sig til det, så det var let for plejerne at dosere. Sådan hed medicineringen en februar aften i 1969 for tre celleanbragte, som hver aften blev givet samme mængde medikamenter, så de holdt sig i ro natten over: "[Navn på anbragt] 50 mg Truxal kl. 21.30
[Navn på anbragt] 30 mg Truxal kl. 21.30
[Navn på anbragt] 50 mg Truxal + 1 codimagnyl kl. 21.30".⁸⁵⁴

Medicinsk fiksering

I forbindelse med Folketingets ombudsmands inspektionsrejse til de større danske anstalter i 1970'ernes sidste halvdel, rejste han forsigtigt spørgsmålet om, hvorvidt brugen af medicin i nogle tilfælde kunne ses som en medicinsk fiksering (se kapitel 17). I diskussionen om brug af fysisk fiksering (se ovenfor) var det et gennemgående tema, at personalet var under pres og derfor måtte ty til fysisk fiksering for at kunne håndtere de anbragte. Var det samme tilfældet med medicinering? Også med medicinering kan det være svært at skelne mellem den for den anbragte nødvendige medicin og eventuelt fikserende motiver. I princippet udelukker det ene ikke nødvendigvis det andet. I nogle tilfælde indgik den medicinske fiksering i samspil med fysisk fiksering. I Brejning blev en arbejdsfør patient anbragt først i cellebygningen og siden på Sprogø, men kom så tilbage til Brejning grundet dårlig opførsel, og her fik hun i løbet af 1948 flere gange beroligende medicin i form af injektioner og tabletter med forskellige former for sovemedicin, samtidig med at hun blev lagt i enecelle med bælte og handsker.⁸⁵⁵

851 "Vi ved, hvad stofferne gør, men ikke hvorfor", *Information*, 23.8.1958

852 Sag nr. 273, Klienter (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-418, RA

853 Brev fra overlæge Martin Clausager til Statens Åndssvageforsorg, 3.4.1968, "Fixering": j. nr. F/59, *Journal-sager A-Ø (1897-1979)*, *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-109, RA

854 Indførsel 14.2.1969, Døgnjournal, GII, 3.1.1969-19.4.1969: Rapportbøger (1969-1972), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-2114, RA.

855 J.nr. 35, Klienter (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-405, RA

I andre tilfælde ser det ud, som om medicineringen trådte i stedet for den fysiske fiksering. Overlæge Wad i Vodskov, der også søgte at begrænse fysisk fiksering, mente, at medicineringen af de anbragte fratog plejerne ansvar, og han strammede derfor reglerne for uddeling af medicin i Vodskov (se ovenfor).⁸⁵⁶ Fra institutionen Karens Minde husker en tidligere plejer i 1960'erne, hvordan enkelte anbragte blev medicineret. Blandt andet en kvinde, som blev opstemt, når hun så mænd og ville stikke af, og "og så fik hun en beroligende sprøjte".⁸⁵⁷ Overlæge Clausager i Brejning udtalte i 1968, at "[d]et er klart, at indførelse af medikamenter (psykofarmaka) har betydet meget på dette område". Han nævnte en ung mand i Brejning, som i længere tid dagligt var blevet fysisk fikseret på grund af uro, skrigeture og raseriudbrud, for at blive beroliget med medicin: "Man har prøvet med snart alle former for medicin, og han får i øjeblikket Serenase med i hvert fald nogen effekt".⁸⁵⁸ Om en anden anbragt, der havde været i mange år på anstalten uden at skabe problemer, hedder det: "I 1971 bliver hun dog drillende og udskældende, hvorfor hun sættes i Truxalbehandling".⁸⁵⁹ Ebberødgård meddelte i 1974 til Socialstyrelsen, at på grund af personalemangel var næsten alt træningsarbejde ophørt, og ikke bare blev flere klienter end tidligere derfor medicinsk fikseret, men "de får større doser medicin end tidligere".⁸⁶⁰ I 1979 kom der anklager om medicinsk fiksering på en lukket kvindeafdeling på netop Ebberødgård. "Personalet selv ønsker ikke disse fikseringer", udtalte forsorgschef Niels Erik Bank-Mikkelsen, og bad overlægen sikre alternative behandlingsmetoder, for de ansatte forstod ikke, hvorfor der fortsat blev krævet brug af stærk medicin over for aggressive anbragte.⁸⁶¹

Chefkollegiet i Socialstyrelsen konkluderede i april 1978, at farmakologisk tvangsmedicinering og injektion ikke var særlig udbredt i åndssvageforsorgen mere generelt.⁸⁶² I mange tilfælde kan det dog være svært at afgøre, om medicinering kan betegnes som medicinsk fiksering. For det første var medicineringen en del af behandlingen, og fikseringsvirkninger kunne være utilsigtede bivirkninger. For det andet fremgår "medicinsk fiksering" ikke som en eksplicit begrundelse i patientjournalerne, og det kan være svært at afkode f.eks. en

856 J.nr. H/0/190, 1966, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 327, RA

857 Kirkebæk, 2007, s. 69.

858 "Fikseringer" (læg med dokumentation fra efteråret 1968), "Brejningsagen": j.nr. B/67, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-91, RA. Se også sag nr. 8683, *Klientsager* (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1388, RA

859 Sag nr. 43, *Klientsager* (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-406, RA

860 J.nr. 330/16, 1974, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 659, RA. Der blev ligefrem talt om, at "Der er givet fejlagtig medicinering med forgiftning til resultat"

861 Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser, 1979, (1970-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 59, RA

862 Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser, 1978, (1970-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 53, RA

generel og hyppig anvendt årsag som ”psykisk ustabilitet”, som blev behandlet med midler, som havde en sløvende virkning.⁸⁶³

Medicin som sanktion

Vi har fundet enkelte eksempler på brug af medicin som sanktion. I 1944 startede en tjenestemandundersøgelse mod en plejemor på Ebberødgård på grund af hendes kontinuerlige konflikter med det øvrige personale. I den forbindelse fremkom en længere række anklager fra hendes kolleger, som blandt andet omfattede omtale af en anbragt pige, som var blevet fastspændt til WC-røret og havde fået en sprøjte, mens en anden pige, som var urolig, blev bundet fast til et toilet flere timer hver dag, og mens hun lå der, gav plejemoren hende ”den ene sprøjte Apomorphin efter den anden, således pigen lå og kastede op”. Ifølge anklagerne blev sprøjterne også brugt som trussel og straf på afdelingen. Om en anbragt pige hed det, at ”[n]år hun ikke vilde spise sin mad gav plejemoder hende en sprøjte”.⁸⁶⁴ Om denne specifikke anklage indrømmede overlæge Schwalbe-Hansen, at de såkaldte ”bræksprøjter” ofte blev anvendt på Ebberødgård og med hans vidende, mens et vidne fastholdt, at det er ”plejemoderen, der træffer bestemmelse herom, og den bruges altså uden lægeordination”. Avisomtale af sagen førte til, at Socialministeriet indkaldte anstaltens bestyrelsesformand og overlæge Schwalbe-Hansen til samtale, og der blev givet påbud om, at alle plejere blev gjort klart, at brug af medicin altid skulle over overlægens bord. For at sikre sig mod misbrug blev al brug af medicin på Ebberødgård fremover registreret.⁸⁶⁵ Allerede året efter kunne *Politiken* dog på baggrund af en intern informant fortælle, at der på en afdeling fortsat blev brugt sprøjter som straf.⁸⁶⁶ I 1953 forklarede overlægen på Rødbygård til bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter, at ”vedrørende anvendelse af korrigerende midler over for børn under den undervisningspligtige alder må jeg for Rødbygårds vedkommende oplyse, at der ved disciplinære vanskeligheder i princippet anvendes pædagogiske fremgangsmåder i retning af venlig eller strengere tilrettevisning og i mere udtalte tilfælde lægelige

863 F.eks. sagerne nr. 203, 238 og 239, Klientsager (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-414 og pk. 1990-415, RA

864 Tjenestemandssag Ebberødgård: Udtagne journalsager (1925-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, pk. 68, RA. Tjenestemandundersøgelsen endte med, at man ikke mente at kunne løfte bevisbyrden ift. brugen af sprøjterne. Se dog også om brug af Apomorphin på Ebberødgård, Schwalbe-Hansens fremlæggelse på 5. Anstaltsmøde 15.6.1945: Korrespondance fra Østifternes Åndssvageanstalts bestyrelse m.v. (1943-1965), *Andersvænge, Lægekantoret*, pk. 1, RA

865 Referat 5. Anstaltsmøde 15.juni 1945: Korrespondance fra Østifternes Åndssvageanstalts bestyrelse m.v. (1943-1965), *Andersvænge, Lægekantoret*, pk. 1, RA

866 J.nr. B/353, 1945, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, pk. 4, RA. Se også anklager om bræksprøjter i j.nr. 43/4, 1943, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskantoret*, pk. 555; Sag.nr. A/108, Klientsager for fødte 1921-1930 (1921-1930), *Ebberødgård*, pk. 44, RA

behandlingsmetoder såsom sengeleje eller beroligende medicin.”⁸⁶⁷ Og i 1957 klagede en anbragt på Andersvænge til overlægen over en navngiven plejerske, som angiveligt slog og gav hende indsprøjtninger som straf, fordi hun masturberede om morgenen. Sagen blev dog henlagt på grund af mangel på beviser, eftersom ingen kolleger havde set det, og fordi plejersken selv søgte sin afsked.⁸⁶⁸

Vi har fundet enkelte sager af denne art i arkivmaterialet, og oplevelsen fremgår af flere interviews med tidligere anbragte, men det er svært at vurdere, om brug af medicin som straf var et meget udbredt fænomen. I 1968-bekendtgørelsen om magtanvendelse m.v. (se ovenfor) blev det dog understreget, at trusler om beroligende injektioner ikke længere måtte finde sted.⁸⁶⁹

Fysiske behandlinger og operative indgreb

Behandling og lægekonsultation indgik som en mulig – og for nogen daglig – del af en anbringelse i store dele af særforso-gen. På blindeinstitutterne var der tilknyttet en øjenlæge, epileptikere var indlagt på Kolonien Filadelfia og modtog lægebehandling (herunder medicin), åndssvageforso-gen var langt hen ledet af læger, og de anbragte vanføre modtog alt efter det specifikke fysiske handicap behandling.⁸⁷⁰ Alt efter hvor og hvornår i særforso-gen, man var anbragt, kunne anbringelse således omfatte forskellige former for fysiske behandlinger og operative indgreb: fysioterapi i vanføreforso-gen, læbe-ganespalte-operationer blandt taledidende, operationer af spastikere, hjernekirurgi i åndssvageforso-gen m.v. Formålet med disse behandlinger og indgreb var at mindske graden af et handicap eller de negative virkninger af det, og størstedelen af dem var ukontroversielle i samtiden (se også kapitel 14 om sterilisation, kastration og abort). Vi vil ikke give nogen samlet fremstilling eller vurdering af behandlinger og operative indgreb inden for særforso-gen men blot trække enkelte aspekter ud i dette afsnit.

På Geelsgård Kostskole i Virum, Vanføreforeningens skoleafdeling, var fysisk øvelse, træning og fysioterapi en del af børnenes dagligdag. ”Der finder utvivlsomt overbehandling

867 Brev 19.10.1953 fra Rødbygård (fra overlægen) til Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter: j.nr. H/0/49, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforso-g*, pk. 303, RA

868 J.nr. B/1332, Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), Østifternes Åndssvageanstalter, pk. 10, RA

869 Cirkulære 18 af 1.7.1968 om formelle betingelser ved iværksættelse m.v. af fiksering, isolering og ophold på lukket afdeling.

870 Se f.eks. *Rapport om spastikere i Danmark*, udformet for Socialministeriet, 1951, ”Spastiske børn”: j.nr. S/55, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-183, RA, som viser, at ikke mindst gruppen af spastikere fik foretaget en række forskellige operative indgreb og behandlinger.

sted på Geelsgård”, mente et bestyrelsesmedlem i april 1957 med en bekymring, som nok var mere rettet mod udgifterne end børnene. ”Der er 11 fysioterapeuter ansat ... det er lægerne, der ordinerer behandlingen, men de fører åbenbart ikke tilstrækkelig kontrol ... vi kan ikke forsvare at øse så mange penge ud her til overbehandling ... [at] 100 ud af de 110 børn skal have behandling lyder utroligt”.⁸⁷¹ Også fra forældrene kom der i nogle tilfælde klager over behandlingen, men det var snarere, at den var for hårdhændet.

For børnene kunne dette fokus på fysisk behandling i sig selv være stressende. En tidligere anbragt på Geelsgård husker følgende: ”Vi elever var aldrig fredede. Vi fik prompte skældud, hvis vores stativer eller ortopædiske fodtøj ikke sad korrekt, eller hvis vi ikke deltog i den behandling, der var besluttet ovenfra. Vi opbyggede et gedigent had til alt, hvad der lugtede af fagfolk, for vi følte, at vi aldrig kunne få et frikvarter fra vores handicap. Der var læger nærmest hver dag på Geelsgård”.⁸⁷²

En dreng, som blev anbragt i 1957 og tilbragte otte år på Geelsgård med diagnosen ”dværgvækst og misdannelser i alle led”, husker sin barndom som en, hvor børnene af frygt for nye operationer var bange for det regelmæssige lægetilsyn. ”Dengang mente man, at man med kirurgiske indgreb kunne klare alt”, fortæller han. ”Jeg blev opereret hvert halve år”. Operationerne gjorde ondt, og hvert eneste år var der – som han husker det – børn, der døde som følge af operationerne. ”Man blev skåret op i brystbenet, og så blev en dims fæstet til ryggraden”, husker han. ”Men jeg slap med skrækken”.⁸⁷³

En anden anbragt, der blev opereret flere gange, har en tilsvarende erindring om tiden. ”De operationer, vi som børn blev udsat for, faldt desværre ikke altid ud, som det var ønsket. Det var som om, vi ikke ejede vores egen krop. Vores kroppe var i stedet reduceret til et aktieselskab, som fagfolk med ambitioner af forskellig slags havde en aktie i. Jeg fik yderligere indtryk af, at der gik mode i nogle bestemte operationer. I en periode lå mange elever på en bære, fordi de var blevet opereret i hofterne. I en anden periode var det in at afstive diverse led i benene, som så blev afløst af operationer, hvor kirurgerne brækkede underbenene og drejede dem, så de kunne vokse sammen på en ny måde. Herved ville man undgå, at vores ben kom til at ligne nyfødte kalves. Når vi så blev udskrevet til Geelsgård efter operationerne, var der en langvarig genoptræning forude, der yderligere tog tid fra skolegangen”.⁸⁷⁴

871 Referat af bestyrelsesmøde 11.4.1957: Bestyrelsesprotokoller (1872-1995), *Samfundet og Hjemmet for Vanføre*, pk. 6, RA

872 Klitgaard, 2020, s. 96.

873 IP65, anbragt 1955-1965

874 Klitgaard, 2020, s. 98-99.

Også inden for åndssvageforsorgen fandt der i en periode operative indgreb sted i form af lobotomi (det såkaldte hvide snit). Hvor der i 1950'erne hos nogle læger var optimistisk tro på lobotomi som behandlingsmåde, er synet på behandlingen i dag meget kritisk bl.a. på grund af meget store bivirkninger (f.eks. i form af apati) og risiko i forbindelse med indgrebet.⁸⁷⁵ Historikeren Jesper Vaczy Kragh vurderer, at der i perioden 1947-1983 blev foretaget lobotomi på omkring 300 anbragte i åndssvageforsorgen.⁸⁷⁶ Fra 1947 begyndte åndssvageanstalterne at indstille anbragte børn og voksne til lobotomi på Rigshospitalet i København eller på Århus Kommunehospital. Blandt de første var en 19-årig stærkt udadreagerende kvinde fra Vodskov, som ofte måtte placeres i cellen. Indledningsvist forsøgte man sig i sommeren 1947 med pentazolchok – krampeanfald fremkaldt af indsprøjtninger med hjertemedicin – som var en metode især benyttet til patienter med skizofreni. Behandlingen foregik over flere dage og uden bedøvelse, selvom den fremkaldte meget voldsomme kramper. Efter fire behandlinger uden effekt blev kvinden i november 1947 sendt til lobotomering. Pludselig blev hun rolig. ”Hun, der tidligere var et af afd [afdelingens] huskors, mærkes nu meget lidt”, hedder det i patientjournalen.⁸⁷⁷ Indstillingerne til lobotomi-operation fra åndssvageanstalterne til de hospitaler, som udførte operationen, virker kortfattede og fokuserede på de anbragtes adfærd. Om en 12-årig dreng fra Andersvænge hed det f.eks. i patientjournalen, at han var ”uroelig og erotisk opstemt. Lobotomi indiceret”, og om en 13-årig pige hed det i 1949, at hun ønskes lobotomeret ”på grund af skrigeture” og ”ituriven”.⁸⁷⁸ Og om en niårig dreng hed det også i 1949, at lobotomi skal iværksættes, ”hvis han bliver så urolig, at man ikke kan holde det ud”.⁸⁷⁹ Om en seksårig dreng lød det, at han rev ting i stykker og ”ikke var til at komme i kontakt med”, mens indgrebet for en otteårig drengs vedkommende blev begrundet med, at han var ”urenlig, urolig, masturberer hæmningsløst”, og om en 12-årig pige noterede man, at hun var ”aggressiv”, og lobotomi blev forsøgt ”for at søge at pacificere patienten”.⁸⁸⁰ En lobotomioperation forudsatte et samtykke

875 Kragh, 2010.

876 Kragh, 2022, s. 140 Se også Kragh, 2010. Heri omtales indstillinger til lobotomi fra Kolonien Filadelfia. Vores formodning er dog, at det drejer sig om patienter fra Filadelfias psykiatriske afdeling.

877 Sag nr. 1068, Klientsager, *Vodskov Åndssvageanstalt*, pk. 180, RA. ”Huskors” betyder noget, som volder plage i et hus. En anden sag fra 1952 viser dog, at det ikke var altid, indgrebet havde den ønskede virkning – se sag nr. 1069, Klientsager, *Vodskov Åndssvageanstalt*, pk. 180, RA; og Sag nr. 389, Klientsager (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-419, RA

878 Kragh, 2010, s. 207-208.

879 Kragh, 2010 s. 225.

880 Kragh, 2010, s. 344.

fra den anbragte eller dennes forældre.⁸⁸¹ Et eksempel er en sag fra 1951, hvor en ung kvinde fra Brejning – kendt på afdelingen for at kunne bryde ud af enhver form for fiksering – blev indstillet til lobotomi. Overlæge Clausager spurgte forældrene, som modsatte sig, og i stedet måtte man regulere hendes adfærd ved hjælp af beroligende medikamenter.⁸⁸² I en anden sag opgav overlægen dog at få samtykke, fordi den anbragte kvinde kun havde en pårørende, som af overlægen blev vurderet som paranoid.⁸⁸³ I et brev til en tredje anbragt drengs forældre karakteriseres lobotomien således som en ”lille operation i hjernen”.⁸⁸⁴ Vi kan på baggrund af de gennemgåede sager ikke være sikker på, at der er givet samtykke i alle tilfælde, eller vurdere hvorvidt der ifm. samtykke er lagt pres på den anbragte eller dennes pårørende, og om hvorvidt der er informeret om operationens risici.⁸⁸⁵

881 Kragh, 2010, s. 293-334. Undersøger samtykkediskussionen, som bølgede frem og tilbage i 1940'erne og 1950'erne. Flere læger især fra sindssygehospitalerne pressede på for at undgå kravet om samtykke, mens lægerne, som foretog operationen, og Sundhedsstyrelsen var mere fastholdende. If. Vaczy Kragh fandt der operationer sted uden reelt samtykke, og de anbragte og/eller familien kunne blive udsat for pres for at give samtykke.

882 Sag nr. 452, Klientsager, *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-419, RA

883 Sag nr. 1069, Klientsager, *Vodskov Åndssvageanstalt*, pk. 180, RA

884 Brev fra 1952: Sag nr. 2963, Klientsager for fødte (1921-1930), *Ebberødgård*, pk. 36, RA

885 For en beskrivelse af selve operationen og dertil hørende risici – se Kragh, 2010.

Kapitel 14 Sterilisation, kastration og abort

I dette kapitel sætter vi fokus på åndssvageforsorgens praksis i forbindelse med sterilisation og i mindre omfang også kastration og abort. Det er en af de mest velundersøgte problematikker i åndssvageforsorgens historie, særligt gennem Lene Kochs grundige studier af tvangssterilisationer både som idé og som praksis.⁸⁸⁶ Koch har således gennemgået 13.000 sterilisationssager fra perioden 1929-1967 og på den baggrund beskrevet motivationer bag indgrebene, behandlingen af sagerne og brugen af tvang.⁸⁸⁷ En stor del af det følgende vil derfor naturligt bygge på Kochs studier, som vil blive suppleret med de arkivundersøgelser, vi har foretaget i særligt Særforsorgskontorets journalsager vedrørende sterilisation samt enkelte stikprøver i Sterilisationsnævnets arkiv. I vores empiriske undersøgelse har vi haft særligt fokus på, hvordan anstalterne brugte sterilisation som et instrument til at (gen) placere åndssvage i en "normal" tilværelse uden for særforsorgens rammer, sådan som sterilisationsbestemmelserne også lagde op til (se gennemgang af lovgivningen nedenfor). Vi har således interesseret os for, hvordan bestemmelserne blev omsat i praksis, herunder i hvilke situationer anstalterne argumenterede for sterilisation, samt hvilke begrundelser de angav herfor.

Derudover har vi været opmærksomme på indgrebets følger set fra de åndssvages eget perspektiv. Her har det vist sig, at særligt det centraladministrative niveaus arkivalier har kunnet vise, hvordan indgrebet kunne problematiseres af de anbragte i forbindelse med en udskrivningssag – men også af kvinder, der *var* blevet udskrevet, efter at indgrebet havde fundet sted. I forhold til de udskrevne kvinder er vi således stødt på en del sager, der fortæller om tiden efter sterilisation og udskrivning fra forsorgen, og hvor de pågældende kvinder har klaget over de fysiske og psykiske omkostninger, sterilisationsindgrebet havde påført dem. Fælles for de pågældende er, at de skildrede deres tilværelse som alt andet end "normal", for selvom indgrebet havde medført, at de var blevet udskrevet fra forsorgen (eller havde fået tilladelse til at indgå ægteskab), var de samtidigt blevet afskåret fra at få et familieliv med børn og fra at have en "normal" krop.⁸⁸⁸

886 Koch, 1996. Se også Koch, 2000.

887 Koch, 2000.

888 Også mænd er repræsenteret i klagesagerne om sterilisation, dog i meget færre antal end kvinderne.

Åndssvageforsorgens sterilisationspraksis var en gennemgående problematik i særfor-
gens væsen og i de åndssvages tilværelse frem til 1960'erne.⁸⁸⁹ Den kunne både optræde som
betingelse for at undgå indskrivning og som forudsætning for hel eller delvis udskrivning.
Den kunne også komme i spil i forbindelse med de åndssvages kærlighedsliv, idet sterili-
sation kunne sættes som betingelse for en ægteskabstilladelse. Selv det at få følelser for en
anden person (af modsat køn) kunne medføre et ønske fra forsgens side om, at vedkom-
mende blev steriliseret. Frem til 1967 var der med 1934-loven hjemmel til at tvangssterili-
sere åndssvage mænd og kvinder, idet loven ikke krævede, at den pågældende samtykkede
i indgrebet.⁸⁹⁰ I praksis blev der som hovedregel indhentet samtykke fra den pågældende,
men der kunne være tale om et tvungent samtykke: Hvis den anbragte ønskede sig en friere
tilværelse, kunne indgrebet blive stillet som en forudsætning.

Bag denne praksis lå særligt i de første tiår teorier om arvelighed (eugenik), der beskrev,
hvordan befolkningen på sigt ville blive degenereret, hvis åndssvage fik lov til at formere sig
(se bilag B). Et sådant scenarie blev skildret som et socialt og kulturelt problem, men i høj
grad også som en samfundsøkonomisk trussel mod den gryende velfærdsstat.⁸⁹¹ Det øko-
nomiske problem bestod i, at der ikke var råd til sociale reformer, der havde som sin grund-
læggende præmis at tage hånd om de svageste i samfundet, hvis befolkningen i stigende
grad kom til at belaste de offentlige udgifter. Et af de mest kendte citater til at illustrere den
eugeniske tankegang er fra K.K. Steincke (jurist og politiker), som i 1920 skrev følgende i sin
bog *Fremtidens Forsørgelsesvæsen*:

"[...] ethvert menneskeligt væsen skal have ret til den lykkeligst mulige tilværelse og skal,
om fornødent beskyttes og plejes. Kun i en henseende må samfundet være på sin post: med

889 Steriliseringslovgivningen omfattede også epileptikere (og enkelte andre grupper, som ikke er en del af denne undersøgelse). Jf. Koch, 2000, s. 196 samt s. 382 (tabel 12) var ca. 4 pct. af steriliseringsansøgningerne begrundet med epilepsi (en højere andel i den tidlige periode). Jf. Stubbe Teglbjærg, "Epileptikerforsorgen", i Beretning for direktøren for den sociale særforborg for året 1944, *Socialt Tidsskrift*, Afd. C, 1945, s. 18 skete sterilisering af epileptikere primært af sociale eller medicinske grunde (fremfor arvebiologiske). Ægteskabsloven af 1938 (som behandles nedenfor) gjorde det bl.a. muligt at kræve sterilisation af epileptikere som betingelse for at kunne indgå ægteskab. Vi har ikke undersøgt praksis i forbindelse med sterilisation af epileptikere.

890 Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage, Lov nr. 171 af 16. maj 1934, §§ 5-8. Med Lov om sterilisation og kastration, Lov nr. 234 af 3. juni 1967, blev sterilisation gjort betinget af, at den pågældende begærede det foretaget, og dermed var der ikke længere hjemmel til tvangssterilisation. Tvang skal dog ikke forstås bogstaveligt – som en fysisk magtanvendelse i forbindelse med indgrebet. Koch, 2000, s. 191.

891 Koch, 2000 s. 55 ff.

hensyn til forplantningen [...] Vi behandler undermåleren med al omsigt og kærlighed, men forbyder ham blot til gengæld at formere sig.”⁸⁹²

De formelle rammer for sterilisation

Åndssvageforsorgens sterilisationspraksis havde gennem hele perioden lovhjemmel, ligesom anstalterne med enkelte undtagelser også fulgte de formelle administrative procedurer, der var forbundet hermed. Der var med andre ord ikke tale om et vilkårligt eller ulovligt indgreb, men derimod om et politisk besluttet redskab til at forhindre åndssvage i at sætte børn i verden.⁸⁹³ Lovgivningen var i den forbindelse formuleret på en måde, der gav anstalterne vide beføjelser til at få en åndssvag mand eller kvinde steriliseret, og som reelt gjorde de åndssvage magtesløse, fordi indgrebet for mange indgik som betingelse for en udskrivning. I sin helhed blev der i perioden 1929-1938 gennemført en række love, som samlet set satte begrænsninger for åndssvages mulighed for at få børn, og som mere eller mindre blev afskaffet igen i 1960'erne og 1970'erne. Lovgivningens udvikling afspejler dermed det øgede pres for normalisering af de åndssvages tilværelse, herunder at styrke deres retssikkerhed som medborgere i samfundet. Her følger en kort præsentation af de væsentligste love på området.

Sterilisationslovgivningen 1929-1967

Den første sterilisationslov blev vedtaget i 1929 som en midlertidig lov, hvormed Justitsministeriet kunne give tilladelse til sterilisation af psykisk abnorme personer, der var anbragt på en forsorgsanstalt. Indgrebet skulle ske, når det ”må anses særdeles magtpåliggende for samfundet og gavnligt for dem selv, at de sættes ud af stand til at få afkom.”⁸⁹⁴ Det gjaldt ikke kun for åndssvage, men også for psykopater og epileptikere, som var anbragt under forsorgsvæsenet. Loven var et resultat af et pres fra Den Kellerske Åndssvageanstalt, der havde argumenteret for, at sterilisation af åndssvage ville være til gavn både for samfundet (som garanti for en sund og stærk befolkning) og for de åndssvage selv (som middel til at komme ud fra forsorgens rammer).⁸⁹⁵ Der var tale om den første eugenisk funderede sterilisationslov i Europa, og den vakte interesse i udlandet.⁸⁹⁶ Loven beskrev de formalia, der skulle være opfyldt for, at sterilisationen kunne bevilges, herunder at det var anstalternes ledelse, der formelt skulle indstille den pågældende til sterilisation på baggrund af anstaltsoverlægens eller en embedslæges

892 Steincke, 1920, s. 237. Citatet er bl.a. omtalt i ”Redegørelse om de politiske overvejelser, der dannede det lovmæssige grundlag for tvangssterilisation af åndssvage i Danmark i perioden 1929 til 1967”, Socialministeriet, Handicapkontoret 7. kontor, 21. oktober 1997

893 Se f.eks. Kemp, 1944, s. 49-63.

894 Lov om adgang til Sterilisation, Lov nr. 130 af 1. juni 1929, § 2

895 Kirkebæk, 2004, s. 137. Koch, 2000 s. 44 og 56 ff.

896 Til sammenligning fik Norge sin første eugeniske sterilisationslov i 1934 (samme år som Tyskland), mens Sverige og Finland fulgte efter i 1935. Se Kemp, 1943, s. 299

udtalelse. Det var Justitsministeriet (efter indhentet udtalelse fra Retslægerådet og Sundhedsstyrelsen), der skulle give tilladelse hertil. Loven gav ikke hjemmel til tvangssterilisation, idet den ”psykisk abnorme” eller dennes værge skulle samtykke i indgrebet.⁸⁹⁷

1934 Lov om sterilisation af åndssvage

I 1934 blev der vedtaget en særlov for åndssvage, som udover at tillade tvangsanbringelse og tvangstilbageholdelse af åndssvage (se kapitel 8) også gav hjemmel til tvangssterilisation af åndssvage ud fra ”samfundsmæssige hensyn”.⁸⁹⁸ Kriterierne for sterilisation var opfyldt, hvis den åndssvage på grund af sin ”åndssvaghed” ikke ville være i stand til at opdrage sine børn ”på forsvarlig måde” eller forsørge dem, eller hvis vedkommende kunne komme ud i en friere tilværelse i form af udskrivning eller anbringelse i kontrolleret familiepleje efter indgrebet.⁸⁹⁹ Loven rummede ikke som 1929-loven et krav om, at det skulle være ”særdeltes magtpåliggende for samfundet”, at vedkommende blev steriliseret. Der ses heller ikke krav om minimumsalder, eller at den åndssvage skulle være anbragt på en anstalt. Den gav i det hele taget anstalterne ret vide beføjelser i forhold til at indstille en åndssvag mand eller kvinde til sterilisation, ikke mindst fordi de angivne kriterier for indgrebet i høj grad beroede på et skøn. Det var da også et erklæret mål med loven, at flere åndssvage skulle steriliseres, fordi man dels fra politisk hold, dels fra de jyske anstalters side mente, at 1929-loven ikke havde været tilstrækkeligt anvendt.⁹⁰⁰ På et møde mellem Socialministeriet og de centrale overlæger fra de jyske og sjællandske anstalter et par år før loven blev vedtaget, gav socialminister K.K. Steincke således udtryk for en skepsis over for de store forskelle mellem øst og vest, idet Den Kellerske Åndssvageanstalt stod for hovedparten af sterilisationsindstillingerne, mens langt færre kom fra de sjællandske anstalter. På mødet gav overlæge Wildenskov fra åndssvageanstalten i Brejning udtryk for ønsker om en endnu mere liberal tilgang til brugen af sterilisation, idet han argumenterede for, at også dem, som skulle forblive på anstalt, burde steriliseres, ”når de pågældende kunne beroliges ved sterilisation.” Det synspunkt blev udfordret af overlæge Nørvig fra Østifternes Åndssvageanstalter, der henviste til, at det måtte være lovens tanke, at de, som skulle blive på institutionen, ikke skulle steriliseres. Steincke slog imidlertid fast: ”at det ikke var nødvendigt at fortolke loven så strengt, at operationen af sådanne alumner var udelukket. Operationen åbnede

897 Der var ikke krav om skriftligt samtykke, blot at vedkommende skulle have tiltrådt, at indgrebet skulle finde sted. Koch, 2000, s. 41.

898 Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage, Lov nr. 171 af 16. maj 1934, §§ 5-8.

899 Jf. § 5 i nævnte lov.

900 For nærmere indblik i de interne drøftelser i åndssvageforsorgen forud for den nye lovgivning, se j.nr. 315, 1933, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 221, RA. Her fremgår det f.eks., at overlæge Wildenskov ønskede lettere adgang til sterilisation af åndssvage for bl.a. at undgå de dyre anbringelser (Se brev fra Wildenskov til DKA Bestyrelse den 3. maj 1933). Se også Koch, 2000, s. 65.

dog altid mulighed for senere udskrivning, og i tilfælde af udskrivning måtte det altid anses for magtpålggende for samfundet, at de pågældende sættes ud af stand til at få afkom.⁹⁰¹ Steincke støttede således en så lempelig adgang til sterilisation som mulig. I sine erindringer fra 1949 fremhævede han da også, at bestemmelsen om sterilisation var det vigtigste element i 1934-loven, fordi der hermed "kunne spares store udgifter for det offentlige og opnås forskellige andre goder, også for de åndssvage selv."⁹⁰² Området kom med 1934-loven under Socialministeriet, og det var det nyoprettede Sterilisationsnævn, der skulle tage stilling til anstaltsledelsernes sterilisationsanmodninger. Sterilisationsnævnet skulle i henhold til loven bestå af en dommer (som formand), en socialpraktiker samt en lægeuddannet inden for psykiatrien eller åndssvageforsorgen. For at de kunne behandle en begæring om sterilisation, skulle der foreligge en udtalelse fra overlægen på den pågældende anstalt samt en "udtalelse" fra "en særlig i sagens anledning beskikket værge", der også skulle have erklæret sig bekendt med indgrebets "beskaffenhed" og følgerne heraf.⁹⁰³ I modsætning til 1929-loven rummede loven fra 1934 ikke krav om samtykke fra den åndssvage (eller fra dennes værge), hvormed det formelt set var tilladt at tvangssterilisere åndssvage personer.

1935 Lov om sterilisation af psykisk normale og abnorme personer

Året efter (i 1935) blev der vedtaget en ny lov som erstatning for 1929-lovens midlertidige bestemmelser.⁹⁰⁴ Den gav hjemmel til sterilisation og kastration af psykisk *normale* såvel som psykisk *abnorme* personer.⁹⁰⁵ Sidstnævnte gruppe omfattede ikke personer med diagnosen "åndssvag", der fortsat hørte under 1934-loven. Når det er relevant at trække 1935-loven frem i vores sammenhæng, skyldes det, at der udviklede sig en praksis, at i de sager, hvor resultatet af den anbragtes intelligencetest var højere end 75, skulle indgrebet foretages med hjemmel i denne lov.⁹⁰⁶ I modsætning til 1934-loven var indgrebet frivilligt for så vidt, at begæring om indgrebet skulle komme fra den pågældende (hvilket både gjaldt for den psykisk normale og den psykisk abnorme). Men hvis den psykisk abnorme ikke var i stand til at forstå indgrebets betydning, kunne værgeren alene underskrive sterilisationsbegæringen. Hvis den pågældende var indskrevet på en anstalt, kunne anstaltsledelsen alene underskrive begæringen. Der kan derfor også ved denne lov sættes spørgsmålstejn ved graden af frivillighed.⁹⁰⁷ Overlæge Schwalbe-Hansen omtalte den da også i 1950 med citati-

901 J.nr. 315, 1933, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 221, RA

902 Steincke, 1949, s. 195.

903 Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage, Lov nr. 171 af 16. maj 1934, §§ 5 og 7

904 Lov om adgang til sterilisation og kastration, Lov nr. 176 af 11. maj 1935

905 Det indbefattede sindssyge, kroniske alkoholister, vagabonder m.m. Koch, 2000, s. 193 og s. 195.

906 Koch, s. 228 ff.

907 Koch, 2000, s. 194 ff.

onstegn som ”frivillighedsloven” af 1935.⁹⁰⁸ Som betingelser for sterilisation for de psykisk normale fremgik det, at der skulle foreligge særlige hensyn, ”navnlig fare for afkommets arvelige belastning”, ligesom vedkommende skulle være myndig. For de psykisk abnorme gjaldt det, at det skulle være til gavn for vedkommende selv, ”at han sættes ude af stand til at få afkom”, og her ses ikke en minimumsalder.

Hvor 1934-loven (vedr. åndssvage) hørte under Socialministeriet, hørte 1935-loven under Justitsministeriets ressortområde (sådan som det også havde været tilfældet med loven fra 1929, som den afløste). Retslægerrådet skulle forud for den endelige afgørelse i hver enkelt sag afgive en erklæring i forhold til, om indgrebet var hensigtsmæssigt, og om betingelserne for indgrebet var til stede.

1967 Sterilisation – et frivilligt indgreb?

I 1967 blev sterilisationsbestemmelserne samlet i én lov, hvormed den afløste bestemmelserne i de tidligere love, der specifikt omhandlede sterilisation.⁹⁰⁹ Dermed var der ikke længere lovhjemmel til koblingen mellem udskrivning og sterilisation, som havde været gældende med 1934-lovens bestemmelser. Den nye sterilisationslov skelnede ikke mellem ”normale”, psykisk syge og åndssvage som de tidligere love på området. Begæringen om sterilisation skulle komme fra den pågældende person, men det fremgår også, at hvis vedkommende ”på grund af sindssygdom, åndssvaghed eller anden grund [er] varigt ude af stand til at forstå betydningen af indgrebet eller behandlingen, kan begæring fremsættes af en dertil beskikket værg.”⁹¹⁰ Som Koch påpeger, minder denne del af bestemmelsen om 1934-lovens tvangsbestemmelse. Der er så vidt vides ikke foretaget videnskabelige undersøgelser af, hvordan sterilisationsindgrebet *efter* 1967 foregik i praksis, herunder hvor mange der fra åndssvageforsorgen gennemgik indgrebet, og om tvangselementet fortsatte længere op i tid.⁹¹¹

Kastration

Den ovennævnte lovgivning om sterilisation (med undtagelse af 1934-loven) indeholdt også muligheden for tvungen eller frivillig kastration. Hvor sterilisationsbestemmelser omhandlede eugenik og et ønske om at regulere reproduktion, handlede kastrationslovgivningen om at regulere seksuel adfærd og om at forebygge nye overgreb. Der havde forud for lovgivningen været debatter om såkaldt ”legal kastration” i akademiske kredse og i

908 J.nr. B/76/50, Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 74, RA

909 Lov om sterilisation og kastration, Lov nr. 234 af 3. juni 1967. Dermed bortfaldt sterilisationsbestemmelserne i 1934-loven og 1935-loven samt sterilisationsbestemmelsen i svangerskabsloven af 1956.

910 Lov om sterilisation og kastration, Lov nr. 234 af 3. juni 1967, § 9, stk. 1

911 Koch, 2000, s. 325; Kragh, 2022, s. 66-68 og 206 ff.

offentligheden en diskussion foranlediget af sager om seksuelle overgreb og kritik fra kvindeorganisationer.⁹¹² Det blev taget op på politisk niveau, og kastration blev del af den første midlertidige lov om sterilisation og kastration i 1929 (se også ovenfor).

Den midlertidige 1929-lov nævnte ikke eksplicit kastration, men talte generelt om, at ”personer, hvis kønsdrifts abnorme styrke udsætter dem for at begå forbrydelser og derved fremkalder fare for dem selv og samfundet, kan efter forudgående lægelig vejledning om indgrebets følger og efter egen begæring underkastes indgreb i kønsorganerne”.⁹¹³ Det inkluderede både sterilisation og kastration. Loven beskrev, med samme regler som med sterilisation (se ovenfor), de formalia, der skulle være opfyldt, for at kastrationen kunne bevilges, herunder at det var anstaltens ledelse, der formelt skulle indstille den pågældende til kastration på baggrund af anstaltsoverlægens eller en embedslæges udtalelse. Det var Justitsministeriet (efter indhentet udtalelse fra Retslægerådet og Sundhedsstyrelsen), der skulle give tilladelse hertil. Loven gav ikke hjemmel til tvangskastration, idet den ”psykisk abnorme” eller dennes værge skulle samtykke i indgrebet.

I 1935-loven, som erstattede de midlertidige bestemmelser i 1929-loven permanent, nævnes kastration eksplicit.⁹¹⁴ Loven fastholdt de ovennævnte bestemmelser om adgangen til kastration, idet indgrebet udover farlighedsargumentet nu også omfattede tilfælde, hvor kønsdriften ”medfører betydelige sjælelige lidelser eller social forringelse for ham.” Indikationen for kastration blev således gjort bredere og dermed også mere åben for fortolkning. Desuden blev der i lovens § 4 åbnet for tvangskastration i tilfælde af alvorlige sædelighedsforbrydelser. Muligheden for tvangskastration ser dog ikke ud til at have været anvendt.⁹¹⁵ Kastrationsbestemmelserne omfattede i princippet både mænd og kvinder, men blev, så vidt vi kan se, kun anvendt ift. mænd.⁹¹⁶

I forbindelse med en betænkning om sterilisation og kastration fra 1964 blev der foretaget en undersøgelse af brugen af kastration. Den viste, at der på dette tidspunkt var foretaget

912 Koch, 1996, s. 56.

913 Lov om adgang til Sterilisation, Lov nr. 130 af 1. juni 1929, § 1.

914 Lov om adgang til sterilisation og kastration, Lov nr. 176 af 11. maj 1935, § 2 og 4.

915 Jf. Betænkning om sterilisation og kastration afgivet af det af Justitsministeriet den 30. december 1958 nedsatte udvalg, København 1964, s. 44. Her nævnes, at der i lovens allerførste år blev afsagt fem domme, som inkluderede mulighed for en evt. senere tvangskastration, men at tvangsbestemmelserne aldrig blev iværksat, da de pågældende personer selv ansøgte om kastration.

916 Det fremhæves i lovens § 4, at det altid skal tages i betragtning, at ”indgrebet for kvindens vedkommende er af mere indgribende og farligere karakter”.

ca. 900 kastrationer.⁹¹⁷ Frem til 1969 blev, ifølge historiker Jesper Vaczy Kragh, i alt 1012 personer kastreret.⁹¹⁸ Undersøgelsen af de 900 kastrationer viste, at knap halvdelen af det samlede antal kastrationer (ca. 44 pct.) var foretaget på personer anbragt inden for åndssvageforsorgen, og at ca. 80 pct. af det samlede antal forud for indgrebet havde begået seksualforbrydelser, hvilket omfattede både uterlighed (den største gruppe) og mere alvorlige seksualforbrydelser.⁹¹⁹ Ifølge 1964-betænkningen var indgrebet i ca. 20 pct. af tilfældene forebyggende:

”De knapt 20 pct., der intet seksuelt kriminelt havde begået, udgøres dels af personer, som på hospitaler for åndssvage og sindssyge havde udvist en sådan adfærd, at man måtte forvente, at de ville begå seksuelle lovovertrædelser under friere forhold, dels af personer, som selv befrygtede, at deres kønsdrift kunne medføre, at de forbrød sig seksuelt, eller hvis kønsdrift i det hele taget påførte dem sjælelige lidelser eller social forringelse. Sådanne lidelser forekommer hyppigt ved hyperseksualitet, homoseksualitet, pædofile tendenser, seksuelle perversioner m.m.”⁹²⁰

Citatet antyder, at kriterierne for risikovurderingen både ift. farlighed og for ”sjælelige lidelser” var brede og ikke udelukkende præget af straffelovgivningens bestemmelser men også af datidens seksualmoral.⁹²¹ Vi har fundet enkelte sager omhandlende kastration i det gennemgåede materiale. Et par af disse sager tyder på, at kastration på samme måde som sterilisation (jf. ovenfor) kunne indgå i forhandlinger om anbringelsens karakter og evt. udskrivning. I en sag fra Livø i 1941 skrev overlægen om en mand, der blev genanbragt på øen, at ”af hensyn til generalprævention ... anbringes [han] på den lukkede afdeling, man bør søge ham overtalt til kastration, idet man må stille ham overfor valget mellem fortsat indespærring eller kastration med påfølgende internering i fritiden over et længere tidsrum”, og lidt senere i samme sag, noteres: ”Overtales til frivillig kastration.”⁹²² I 1965 forklarede overlægen ved Ebberødgård, Schwalbe-Hansen, i *Politiken*, at kastration for den berørte åndssvage var ”en kolossal fordel, at han efter kastrationen kan gå ud i livet uden angst. Alle

917 Betænkning om sterilisation og kastration afgivet af det af Justitsministeriet den 30. december 1958 nedsatte udvalg, København 1964, s. 48.

918 Jesper Vaczy Kragh, ”De udsattes Danmarkshistorie”, *Berlingske Tidende*, 5. december 2020.

919 Betænkning om sterilisation og kastration afgivet af det af Justitsministeriet den 30. december 1958 nedsatte udvalg, København 1964, s. 49.

920 Betænkning om sterilisation og kastration afgivet af det af Justitsministeriet den 30. december 1958 nedsatte udvalg, København 1964, s. 42-43.

921 Homoseksualitet var blevet afkriminaliseret med straffeloven af 1930 (for voksne), og kategorien ”pervertiteter” var ikke en entydig kategori.

922 J.nr. 39/31, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 442, RA. Se også j.nr. 39/3, 1945, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 622, RA; J.nr. 39/5, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 442, RA

kastrede kommer ud, på nær undtagelserne, de rene idioter, som kan kastreres, når de kommer ind i belastende onani-vaner”.⁹²³

Med 1967-loven om sterilisation og kastration blev 1935-lovens bestemmelser om tvangskastration afskaffet.⁹²⁴ Med hensyn til indikationer for kastration var situationen dog ret uændret, idet: ”Tilladelse til kastration kan meddeles den, hvis kønsdrift udsætter ham for at begå forbrydelser eller medfører betydelige sjælelige lidelser eller social forringelse for ham.” Der var også fortsat mulighed for, at en væрге kunne ansøge, f.eks. hvis pågældende på grund af ”hæmmet psykisk udvikling” ikke var i stand til at ”forstå betydningen af indgrebet”. Anstaltens mulighed for at ansøge om kastration udgik således af loven. 1967-loven fastholdt også formuleringen om ”Tilladelse til kastration kan meddeles den, hvis kønsdrift udsætter ham for at begå forbrydelser eller medfører betydelige sjælelige lidelser eller social forringelse for ham”. Vi kan ikke på baggrund af undersøgelsen sige noget om udvikling i og praksis ifm. kastration efter 1967-loven.⁹²⁵

Ægteskabslovgivningen 1922-1989

Også med ægteskabslovgivningen bestræbte lovgiverne sig på at afholde de åndssvage fra at stifte familie. I 1922 blev der indført et ægteskabsforbud for sindssyge og ”åndssvage i højere grad”.⁹²⁶ I 1938 blev dette forbud strammet i forbindelse med en ændring af loven. Nu var det for det første alle åndssvage – og altså ikke længere kun åndssvage i *højere* grad – der var omfattet af ægteskabsforbuddet.⁹²⁷ For det andet gjaldt bestemmelsen (foruden sindssyge) nu også for psykopater ”i højere grad”, kroniske alkoholister, samt epileptikere ”med jævnlige

923 Schwalbe-Hansen i Politiken 14. juli 1965 (citeret fra Kragh et. al, 2015, s. 238).

924 Lov om sterilisation og kastration, Lov nr. 234 af 3. juni 1967.

925 Vi har et par sager, hvor der ansøges om kastration fra årene lige efter 1967-loven. Se j.nr. 5114/1 og 5114/5, 1968. Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2487, RA. Kragh et. al, 2015, s. 382 taler om en ”diskret udfasning” af kastration i 1970’erne.

926 Jf. Lov om ægteskabs indgåelse og opløsning, Lov nr. 276 af 6. juli 1922, § 10. Med denne lov blev det bestemt, at åndssvage ”i højere grad” ikke måtte gifte sig. Det samme gjorde sig gældende for sindssyge, men de kunne få dispensation via kongelig bevilling, hvis der ikke var fare for ”sygeligt afkom” m.m. Loven trådte i kraft 1. juli 1923.

927 Hverken i ægteskabslovgivningen eller i de øvrige love, som er nævnt her, ses en nærmere definition af begrebet ”åndssvag”. I selve lovteksten fra 1938 ses ikke en definition af begrebet ”åndssvag”, men i en betænkning fra 1969 henvises der til definition af begrebet i *Rigsdagstidende* 1937-1938, tillæg B, sp. 739: ”Efter forhandlingen med lægeautoriteterne er der i udvalget enighed om, at ordet ”åndssvag” ikke omfatter de såkaldte ”sinker”, men som hovedregel kun de personer, hvis intelligenskvotient efter lægelig undersøgelse, foretaget i overensstemmelse med de nu anvendte intelligensmålinger, ikke overstiger 75, en opfattelse, der deles af Justitsministeren.” Her fremgår det endvidere, at Ernst Andersen i værket *Ægteskabsret* fra 1954 (s. 36) havde fastslået, at præciseringen i 1938 blev anvendt som definition af åndssvaghed i forbindelse med efterfølgende love, ”idet der ikke nogetsteds i lovgivningen findes en definition af begrebet.” Se *Betænkning over forslag til lov om ægteskabs indgåelse og ophævelse m.m., afgivet af udvalget den 9. maj 1969*, bilag 1, sp. 1911.

anfald eller med udtalte psykiske forandringer.” Justitsministeriet kunne dog give dispensation til ægteskab ”under hensyn til lidelsens art, den ringe fare for overførelse på afkommet samt partens evne til at bedømme ægteskabets betydning [...]” Med andre ord: en eugenisk begrundelse for ægteskabsforbuddet, idet loven skulle forhindre, at dårlige gener spredte sig i befolkningen. Samtidig var der hjemmel til at gøre tilladelsen til ægteskab betinget af, at vedkommende lod sig sterilisere.⁹²⁸ Der var ikke tale om et tvangsindgreb, men de facto kan åndssvage have følt sig presset til at indvillige i indgrebet for at blive gift – og for dermed at leve op til de sociale normer i samtiden, hvor ægteskab gav status, mens det at leve i et uægteskabeligt forhold havde et mere negativt skær. Loven omfattede alle, der havde fået diagnosen åndssvag uafhængigt af, om de var indskrevet under åndssvageforsorgen eller ej.

Men ægteskabsloven i 1969 blev ægteskabsforbuddet for sindssyge og åndssvage opretholdt, da justitsministeren fortsat skulle give dispensation hertil.⁹²⁹ Målgruppen var således blevet indsnævret sammenlignet med loven af 1938, og dertil kom, at en dispensation ikke længere kunne gøres betinget af, at den åndssvage lod sig sterilisere. Vi har ikke undersøgt, hvad der i så fald skulle til for at få dispensation til ægteskab. Til gengæld kan vi se, at allerede i begyndelsen af 1970’erne blev ægteskabsforbuddet for åndssvage taget op til overvejelse. En arbejdsgruppe under Socialstyrelsen forholdt sig således til, hvorvidt ægteskabsforbuddet skulle bibeholdes for denne gruppe. Arbejdsgruppen fremlagde i den forbindelse argumenterne for og imod en bevarelse af forbuddet. Argumenterne *for* lød sådan her: ”En længere betænkningstid for parterne, eugeniske hensyn, beskyttelse af den åndssvage og den eventuelt ikke åndssvage part.” Det var således en blanding af hensyn til individet og til samfundet. Argumenterne *imod* forbuddet lød til gengæld sådan her: ”Bestemmelsen virker desavouerende på klientellet og bliver i mange tilfælde omgået både af personer, som forbliver under S.Å. [Statens Åndssvageforsorg] og ikke indgiver ansøgning om ægteskabstilladelse (...) og af personer, der lader sig udskrive af S.Å. forinden ægteskabets indgåelse.” Ikke alle oplyste om deres diagnose i deres ansøgning om indgåelse af ægteskab, og dertil kom, at omstødelse af ulovligt indgåede ægteskaber som hovedregel ikke fandt sted. Arbejdsgruppen anførte også, at forbuddet var svært at opretholde, fordi ikke alle åndssvage var registrerede, ligesom den heller ikke forhindrede åndssvage i at få børn. I forlængelse heraf blev det fremført, at en fjernelse af forbuddet måske endda kunne mindske omfanget af par, der levede sammen uden at være gift, og også bremse promiskuitet i samfundet (hvis de åndssvage kunne gifte sig og dermed leve i mere faste forhold). Konklusionen på udvalgets drøftelser blev, at de argumenterede *for*, at forbuddet mod ægteskab for åndssvage burde afskaffes:

928 Jf. Lov nr. 141 af 13. april 1938, § 1. Den trådte i kraft 1. juli 1938.

929 Lov om ægteskabs indgåelse og opløsning, Lov nr. 256 af 4. juni 1969, § 5: ”Den, som er sindssyg eller åndssvag, må ikke indgå ægteskab uden justitsministerens tilladelse.” Loven trådte i kraft 1. januar 1970.

”Åndssvage (debile og imbecile) skal som andre medborgere have adgang til at indgå ægteskab, da man må regne med, at de som normalbegavede har behov for kontakt, tryghed, accept og familieliv. Ægteskabet er for mange åndssvage et statussymbol og et led i en normaliseringsproces.”⁹³⁰

Ægteskabsforbuddet for denne gruppe af borgere blev dog først endeligt afskaffet i 1989, hvormed både åndssvage og sindssyge kunne gifte sig uden et formelt krav om først at have indhentet dispensation.⁹³¹

Abortlovgivningen 1937-1973

Svangerskabslovgivningen gjorde det ligeledes muligt at forhindre åndssvage i at gennemføre svangerskab. Her handler det ganske vist ikke om sterilisation, men derimod om muligheden for at få en abort på et eugenisk grundlag. I 1937 blev der vedtaget en lov, der gav hjemmel til abort, hvis der bl.a. var ”nærliggende fare for, at barnet på grund af arvelige anlæg vil blive lidende af sindssygdom, åndssvaghed, andre svære mentale forstyrrelser, epilepsi eller alvorlig og uhelbredelig legemlig sygdom.”⁹³² Det var i udgangspunktet kvinden selv, der skulle anmode om at få foretaget en abort, men begæringen kunne også komme fra en værge, der var blevet beskikket hertil af det sociale udvalg i kommunen, hvis den pågældende kvinde på grund af sindssygdom, åndssvaghed m.m. ikke selv var i stand til at forstå indgrebets betydning. Hvis hun var indskrevet under forsorgen, kunne også anstaltsledelsen indstille hende til en abort.⁹³³ Loven trådte i kraft den 1. oktober 1939, men allerede før denne dag blev der med justitsminister K.K. Steinckes accept givet tilladelse til at foretage en abort på en 22-årig kvinde indstillet til anstaltsophold i Brejning, idet hun var blevet besvangret af en åndssvag mand anbragt på samme anstalt.⁹³⁴

930 Der ses ikke en dato på arbejdsgruppens skiftlige erklæring, men den er ud fra de øvrige dokumenter i sagen at dømme fra 1972. J.nr. F/0/85, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 275, RA

931 Lov om ændring af ægteskabsloven m.v., Lov nr. 209 af 5. april 1989.

932 Loven gav også tilladelse til abort, hvis en kvinde havde været udsat for en seksualforbrydelse, eller hvis kvindens liv og helbred var truet i forbindelse med graviditeten. Jf. Lov om foranstaltninger i anledning af svangerskab m.m., Lov nr. 163 af 18. maj 1937, § 1. Den trådte i kraft den 1. oktober 1939, jf. Lov om udskydelse af ikrafttræden af Lov nr. 163 af 18. maj 1937 om foranstaltninger i anledning af svangerskab m.m., Lov nr. 84 af 31. marts 1938. For nærmere oplysninger om abortens historiske udvikling, se Andersen Nexø, 2005.

933 Lov om foranstaltninger i anledning af svangerskab m.m., Lov nr. 163 af 18. maj 1937, § 2. Jf. Beretning fra Direktøren for den sociale særforborg for året 1942, *Socialt Tidsskrift*, Afd. C, nr. 3, 1943, s. 17, havde Retslægerådet i forbindelse med en konkret sag vurderet, at ”såfremt betingelserne for svangerskabsafbrydelse er til stede, hvilket oftest vil være tilfældet, når tilladelse til sterilisation meddeles i medfør af sterilisationsloven eller åndssvage-loven, vil det ordentligvis være rimeligt, at svangerskabsafbrydelsen foretages før eller samtidig med sterilisationen.”

934 Tilladelsen til den uhjemlede abort blev givet af Socialministeriet, efter at man havde forespurgt Justitsministeriet, idet man i Særforborgskontoret var klar over, at indgrebet var ulovligt. J.nr. 43/64, 1937, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 349, RA

I 1956 blev retten til at få foretaget en abort udvidet. Der var fortsat hjemmel til abort på eugenisk indikation, og i den forbindelse blev der nu hjemmel til ved samme lejlighed at sterilisere kvinden, hvis det var hende (og ikke barnefaren), der var bærer af de arvelige anlæg. Indgrebet behøvede ikke en særlig tilladelse, hvis kvinden gav samtykke hertil.⁹³⁵ Indgrebet skulle ske senest ved udløbet af 16. graviditetsuge.⁹³⁶

I 1973 ændrede reglerne sig for så vidt, at der blev adgang til fri abort. Tilladelsen var altså ikke længere afhængig af, om barnet f.eks. havde udsigt til at lide af en mental sygdom, idet alle kvinder nu havde ret til at få foretaget en abort inden 12. graviditetsuge.⁹³⁷ Med svangerskabsloven af 1973 var der dog fortsat tilladelse til, at en beskikket væрге kunne anmode om, at en kvinde, som var enten sindssyg eller åndssvag ”eller af anden grund ude af stand til at forstå betydningen af indgrebet”, kunne få foretaget en abort.⁹³⁸

Vi har ikke gennemgået sager om abort på åndssvage kvinder, og vi kan derfor ikke redegøre for, i hvilket omfang de fik fjernet fosteret i forbindelse med en graviditet, og om det skete under pres fra væрге og/eller anstaltsledelsen. Set i lyset af samtidens sterilisationspraksis kan man dog forestille sig – hvilket Lene Koch også har anført – at åndssvage kvinder kan have oplevet et pres i forhold til at lade sig underkaste en abort.⁹³⁹

Det eugeniske grundlag for lovgivningen

1930'erne dannede således afsæt for en række mere eller mindre eugenisk motiverede love.⁹⁴⁰ Lovgivningen afspejler samtidens bestræbelser på at forhindre en såkaldt degenerering af befolkningen. Det var baseret på en forestilling om, at åndssvaghed kunne nedarves gennem generationer, og at antallet af åndssvage var i vækst. Lovene var derfor tænkt som en beskyttelse af samfundet og af de kommende generationer ud fra sociale, sundhedsmæssige og økonomiske perspektiver. Det blev dog samtidigt påpeget, at sterilisation også var et humant indgreb for den åndssvage, idet det kunne medføre, at vedkommende blev udkrevet af forsorgen (og evt. anstaltsanbringelse) og således kunne få en normal

935 Lov om foranstaltninger i anledning af svangerskab m.v., Lov nr. 177 af 23. juni 1956, § 1. Loven trådte i kraft 1. oktober 1956. Koch, 2000, s. 319-324

936 Lov om foranstaltninger i anledning af svangerskab m.v., Lov nr. 177 af 23. juni 1956, § 1, stk. 2

937 Lov om svangerskabsafbrydelse, Lov nr. 350 af 13. juni 1973, § 1. Det var muligt med abort længere henne i graviditeten, hvis f.eks. ”der er fare for, at barnet på grund af arvelige anlæg eller beskadigelse eller sygdom i fostertilstanden vil få en alvorlig legemlig eller sjælelig lidelse,” jf. § 3. Loven trådte i kraft 1. oktober 1973.

938 Lov om svangerskabsafbrydelse, Lov nr. 350 af 13. juni 1973, § 5

939 Koch, 2000, s. 320

940 Koch, 2000, s. 121, s. 321 ff.

tilværelse.⁹⁴¹ Da forslaget til 1934-loven blev fremlagt i februar måned samme år, brugte den socialdemokratiske folketingspolitiker Vilhelm Rasmussen da også ordet humant om muligheden for, at samfundet i kraft af sterilisationsbestemmelsen kunne "frigøre sig for de åndssvage":

"Når jeg bruger ordet "human" her, vil jeg gerne understrege, at der i dette anliggende ikke alene skal vises humanitet over for den, der er åndssvag, men også over for de åndssvage, som den pågældende kan blive fader eller moder til, og over for det samfund, som lider under åndssvagheden både derved, at de åndssvage vækker sorg hos deres nærmeste, og derved, at samfundet har meget store udgifter i anledning af åndssvagheden."⁹⁴²

Med tiden trængte det eugeniske argument dog mere og mere i baggrunden. Lene Koch vurderer på baggrund af en systematisk gennemgang af den brugte motivation i ansøgninger til Sterilisationsnævnet, at i perioden 1934-1946 indgik eugenisk motivation i under halvdelen af ansøgningerne, i perioden 1946-1962 var det ca. halvdelen, og efter 1962 aftog brugen af eugenisk motivation i ansøgningerne.⁹⁴³ Da det samlede antal sterilisationer i samme periode faldt kraftigt i løbet af 1960'erne, kan man tale om, at eugenikken mistede betydning i perioden. Lene Koch vurderer, at det primært var den social-eugeniske betragtning, som var under afvikling til fordel for et mere moderne medicinsk-eugenisk tilgang, som ikke på samme måde anlagde betragtninger om samfundsnytte og samfundstrusler.

Sterilisationspraksis⁹⁴⁴

I alt blev ca. 13.000 personer steriliseret i perioden 1929-1967, hvoraf lige knapt 6000 blev steriliseret med hjemmel i åndssvage-loven fra 1934. Hovedparten af de steriliserede åndssvage hørte til i gruppen "lettere åndssvage" og primært i alderen 18-30 år.⁹⁴⁵ Fordelingen vidner om, at målgruppen for indgrebet især var de debile (lettere åndssvage) i den seksuelt aktive og fertile alder, og som kunne tænkes at indgå i en seksuel relation med en person af det modsatte køn, hvorimod børn, ældre og dem med den laveste intelligenskvotient ikke blev fundet relevante i denne sammenhæng. Hovedparten af de steriliserede efter 1934-lovens bestemmelser var anbragt på en åndssvageanstalt, men en mindre del var anbragt i

941 Koch, 2000, s. 189.

942 Førstebehandling af Forslag til lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage den 8. marts 1934, *Rigsdags-tidende 1933/1934*, Folketingets forhandlinger sp. 2998 ff.

943 Koch, 2000, s. 131-143.

944 I det følgende vil vi fokusere på, hvornår og med hvilke begrundelser sterilisation af åndssvage blev anvendt i praksis. Eftersom vores undersøgelsesperiode begynder i 1933, har vi stort set kun undersøgt sager, der omhandlede bestemmelserne fra 1934 og (i mindre omfang) 1935.

945 De fordeler sig på 117 steriliseret efter 1929-loven, 5779 efter 1934-loven og 6839 efter 1935-loven. Se tabel 1, 2 og 10 i Koch, 2000, s. 372 ff.

ventetidsforsorgen, kontrolleret familiepleje m.m.⁹⁴⁶ Indgrebet var først og fremmest relevant for dem, der havde udsigt til at blive udskrevet – og det var typisk de lettere åndssvage – hvormed behovet for sterilisation (set med forsorgens øjne) opstod.⁹⁴⁷

Omtrent to tredjedele af de steriliserede åndssvage var kvinder, og ifølge overlæge Wildenskov skyldtes det, at der var større risiko for, at en normal mand var sammen med en åndssvag kvinde, end at en åndssvag mand var sammen med en normal kvinde.⁹⁴⁸ Bag denne tankegang aner man datidens traditionelle køns- og seksualnormer, hvor manden sås som den aktive part i en seksuel relation, mens kvinden var den mere passive part. Ikke dermed sagt, at åndssvageforsorgen generelt opfattede de åndssvage kvinder som seksuelt passive. Både på lokalt såvel som på centralt niveau kan vi se, at særligt de lettere åndssvage kvinder ofte blev beskrevet som promiskuøse og let tilgængelige, og at begrundelsen for både en anbringelse (se kapitel 8) og sterilisation ofte blev koblet sammen med deres seksuelle erfaringer og mangelfulde moral.⁹⁴⁹

Maries historie

En af de kvinder, der blev steriliseret med hjemmel i 1934-loven, var Marie, som lagde krop til indgrebet i 1935 – dvs. året efter det var blevet tilladt at tvangssterilisere åndssvage i Danmark.⁹⁵⁰ Marie var på det tidspunkt 20 år gammel og anbragt på Den Kellerske Åndssvageanstalt i Brejning. I hendes sterilisationssag ses overlægens skriftlige indstilling, som i første omgang skulle godkendes af anstaltens bestyrelse og herefter indsendes til Særforsorgskontoret, der fremsendte indstillingen til godkendelse i Sterilisationsnævnet. I indstillingen kan man læse om Maries familiære baggrund og hendes sociale karakter – med andre ord oplysninger, der umiddelbart kan virke som en neutral beskrivelse af Marie. Men der var ikke tale om tilfældige deskriptive oplysninger: De tjente et bestemt formål, idet de mere eller mindre udgjorde begrundelsen for, *hvorfor* Marie burde steriliseres. Det handlede med andre ord om at få overbevist Sterilisationsnævnet om, at indstillingens konklusion var korrekt. Begrundelserne var en blanding af lægefaglige aspekter og subjektive

946 Ifølge Lene Kochs opgørelse blev 5779 personer steriliseret efter 1934-lovens bestemmelser, heraf boede 3744 på en åndssvageanstalt, 1394 under friere former, mens 570 boede i hjemmet. Koch, 2000, s. 70.

947 Koch, 2000, s. 70.

948 Koch, 2000, s. 81. Koch angiver, at den skæve kønsfordeling ikke har været genstand for en nærmere undersøgelse. Det står derfor ikke helt klart, hvorfor kvinder var overrepræsenterede.

949 Den negative beskrivelse af de åndssvage kvinders seksualitet ses særligt for de såkaldte Sprogøpiger, der netop var blev anbragt på øen for at forhindre dem i at udleve deres seksualitet. Se Kirkebæk, 2004, s. 134 og s. 301 ff.

950 Maries sag er frit tilgængelig på Rigsarkivets hjemmeside, og derfor har vi valgt at anvende den som eksempel uden at anonymisere oplysningerne i sagen. Se <https://kilderne.dk/laeringstilbud/gymnasiepakker/de-uoenskede/>

vurderinger af hendes optræden, som var farvet af den eugeniske tankegang og af samtidens køns- og seksualnormer.

Om Maries biologiske ophav kan man læse, at hendes mors mand ikke var Maries far – hvilket Marie ikke vidste – og at anstalten ikke havde kendskab til, hvem der var hendes biologiske far. Om Maries mor lød det til gengæld, at hun ikke havde fået det bedste skudsmål af sin svigerfamilie. Det fremgår også, at Marie var nummer fire i en børneflokk på i alt otte børn, ”om hvilke der ikke oplyses noget om disposition”. Overlægen kunne således ikke fastslå, om Maries åndssvaghed var nedarvet. Herefter redegjorde han for Maries liv og færden efter konfirmationen og tegnede et billede af hende som ”socialt åndssvag” – også omtalt som moralsk åndssvag, og hvor åndssvagheden altså ikke udsprang af genetisk arv. Hun havde først fået ophold hos en tante, som ifølge overlægen havde tilkendegivet (uvist til hvem), at Marie havde stjålet (”smårapset”) fra sin mor, og at hun skulle holdes under kontrol. Tanten skulle også have fortalt, at Maries far (som altså ikke var hendes rigtige far) var i tvivl om hendes mentale tilstand. Herefter ses der en gennemgang af de forskellige pladser på landet, hvor Marie havde tjent, hvor længe hun havde tjent der, og hvor tilfredse de havde været med hende. Ifølge overlægen havde plads nr. to været utilfreds med hende: ”det sidste år var hun upålidelig, løb ude om natten, en gang borte i tre dage, ville også rapse, hvorfor hun måtte forlade pladsen i utide.” Plads nr. tre havde fortalt, at hun ”løb ude og fik kønssygdom”, mens plads nr. fire havde oplyst, at hun var flink, dygtig og god ved børnene, men også at hun var ”usandfærdig og smårapsede”. Med gengivelsen af pladsernes beskrivelse af Marie fik overlægen sat fokus på hendes moral. Det blev endvidere understøttet i overlægens beskrivelse af de kønssygdomme, som Marie havde lidt af, og hvor mange mænd hun havde smittet, foruden en optælling af, hvor mange mænd hun havde haft samleje med. Derudover kan man læse, at hun som 16-årig fik tiltalefrafald i en sag om tyverier mod at blive inddraget under værgerådet, og at hun i de efterfølgende år flyttede rundt mellem forskellige anbringelsessteder, herunder Vejstrup Pige hjem på Fyn. Det var her, overlægen første gang mødte Marie, idet han undersøgte, om hun var åndssvag. Hun blev testet til en IK på 75 og blev kort efter anbragt på Sprogø.

Indstillingen koncentrerer sig herefter om Maries arbejdsevner og indsats, hvor hun beskrives som sjusket og upålidelig, ”men under strengt tilsyn arbejder hun ret godt.” Desuden var hun ”ret flink til håndarbejde.” Også hendes moralske karakter blev lagt frem. Overlægen beskriver hende på dette område som ”tyvagtig, mistænkt i hvert fald men ikke grebet på fersk gerning, da hun er snu”. Hun beskrives endvidere som opmærksomhedskrævende, slesk og som en ”øjentjener” (indsmigrende). Om hendes seksualmoral lød det, at hun ikke var ”rå” eller ”udfordrende, men formentlig er hun det uden tilsyn”. Hendes arbejdsindsats blev tilsyneladende forbedret, for overlægen fremhæver, at hun i 1934 var flink til sit arbejde med huslige arbejdsopgaver på Sprogø, men også at hun kunne hjælpe i landbruget, hvor

hun kunne malke, køre med heste, tynde roer m.m. Overlægen endte med at konkludere, at Marie var let åndssvag, overfladisk og impulsiv, havde ringe modstandskraft, og at hun ikke holdt sig tilbage fra de tilbud og adspredelser, som hun mødte. Men overlægen fremhævede samtidig, at hun viste fremskridt i sit arbejde, og derfor vurderede han samlet set, at hun kunne overgå til "familiepleje under fornødent tilsyn".

Overlægens konklusion kan umiddelbart virke ambivalent, men hele essensen var at vise, at Marie på den ene side var klar til at komme ud i samfundet, men ikke mere klar end at hun skulle sikres mod graviditet. Overlægen omtalte således udskrivning til familiepleje som et "forsøg", der "bør betinges af forudgående sterilisation". Han begrundede det med, at man ikke kunne forvente, at hun selv i familiepleje kunne stå under fuldstændigt tilsyn, og at hun desuden ikke kunne forsøge sig selv og eventuelle børn og heller ikke opdrage dem på "forsvarlig måde" – det sidste var stort set formuleret, som det stod skrevet i selve lovteksten. Overlægen afsluttede indstillingen med at nævne, at Marie var "indforstået" med indgrebet, og at den beskikkede værge – en læge fra Korsør – havde afgivet sin udtalelse. Indstillingen blev underskrevet den 20. november 1934, og den fulgte herefter den administrative procedure på området, idet den gik via anstaltens bestyrelse til Særforsorgskontoret, som videresendte den til afgørelse i Sterilisationsnævnet. Den 2. januar 1935 gav Sterilisationsnævnet tilladelse til, at indgrebet blev foretaget, og den 28. januar samme år blev Marie steriliseret på Vejle Sygehus. Maries sag illustrerer, hvordan den juridiske bestemmelse om sterilisation af åndssvage blev omsat i praksis. Indstillingen til sterilisation blev i hovedtræk knyttet an til fire begrundelser, som både flugtede med kriterierne i lovteksten – men også gik et skridt videre: Den første begrundelse handlede om vedkommendes diagnose, dvs. at vedkommende var åndssvag, hvormed den pågældende var omfattet af 1934-lovens tvangsbestemmelser. Den anden handlede om familiære dispositioner for åndssvaghed – altså om vedkommende var arveligt belastet. Det var på dette punkt, at man i praksis gik et skridt videre, for i lovteksten var der ikke et eksplicit krav om en eugenisk begrundelse for indgrebet, men sådan blev "hensynet til samfundet" (som det stod i loven) praktiseret. Den tredje begrundelse angik vedkommendes sociale adfærd og moral. Beskrivelsen af den ser ud til at have tjent et dobbelt formål: Den supplerede IK-testen for så vidt, at den kunne understøtte diagnosen som åndssvag, fordi personen kunne beskrives som "socialt åndssvag". Men den viste samtidig også, om vedkommende kunne tage vare på eventuelle børn, herunder opdrage dem, sådan som det stod angivet i lovens bestemmelser. Den fjerde begrundelse handlede om, hvorvidt en sterilisation kunne medføre, at vedkommende helt eller delvist kunne udskrives fra åndssvageforsorgen, som ligeledes var et af lovens kriterier for sterilisation af åndssvage.⁹⁵¹ I det følgende ser vi nærmere på de fire forskellige begrundelser.

951 Ifølge Kochs undersøgelse af sagerne i Sterilisationsnævnet fordelte begrundelserne sig stort set ligeligt mellem det, som Koch omtaler som "eugenisk disposition" og "ikke-eugenisk disposition". Koch, 2000, s. 374.

Diagnosen

Sterilisation efter 1934-lovens bestemmelser forudsatte, at vedkommende havde fået diagnosen åndssvag. Loven angav imidlertid ikke en fast grænse for åndssvaghed, hvilket særligt i de første år af lovens levetid betød, at også personer med en IK over 75 – der ellers (stort set) var den gængse grænse i lægefaglige kredse – blev steriliseret efter denne lov. Hvis de lå over grænsen, kunne indstillingen legitimeres med, at testresultatet var misvisende, idet overlægen vurderede, at den pågældende reelt havde en lavere IK. Diskrepansen mellem testresultatet og overlægens vurdering blev i nogle af sagerne begrundet med, at testpersonerne havde tillært sig de rigtige svar, fordi de tidligere havde taget prøven, hvorved de kunne *huske* svarene, men ikke *forstå* dem.⁹⁵²

Få år efter 1934-lovens vedtagelse blev Særforsorgskontoret og Sterilisationsnævnet dog i stigende grad betænkelige, når sterilisationsindstillingen omhandlede en person, der var blevet testet til en IK over 75 og dermed snarere var at kategorisere som sinke end åndssvag. Kravet blev, at den slags sager skulle afgøres efter 1935-lovens bestemmelser, som Justitsministeriet og Retslægerådet skulle tage sig af – og hvor tvangssterilisation som tidligere nævnt formelt set ikke var en mulighed.⁹⁵³ I en sag fra 1940 afviste Særforsorgskontoret således at videresende sagen til Sterilisationsnævnet til afgørelse efter 1934-loven, fordi den 18-årige kvinde, som sagen drejede sig om, og som var anbragt på Ebberødgård, havde fået målt sin IK til 88. I overlægens indstilling havde han ellers suppleret oplysningerne om hendes IK med, at den var ”noget højere end svarende til det indtryk, man har fået af patienten under hendes ophold her.” Han så hende med andre ord som åndssvag. Han understøttede det ved at sammenligne hende med de andre anbragte på afdelingen:

”På afd., hvor der befinder sig en del i lettere grad åndssvage patienter, afviger hun ikke i sin være- og tænke måde ret meget fra disse. Hun har de samme overfladiske interesser, mangler initiativ, og i hendes fritid er hendes interesser meget primitive, hun læser nogle ugeblade, men tager aldrig på egen hånd fat på noget håndarbejde. I sin omgang med kammeraterne er hun pjanket og pjattet uden noget rigtig indhold.”

952 I en sag fra begyndelsen af 1940'erne argumenterede overlæge Schwalbe-Hansen fra Ebberødgård for, at en kvindes nye (og højere) intelligenskvotient ikke var troværdig. ”Jeg skal tilføje, at flere af prøverne er af en sådan art, at ptt. [patienterne] kan lære besvarelsen udenad, før de undersøges, hvilket jo også i nogen grad forringer prøvens værdi.” Brev fra Schwalbe-Hansen den 10.2.1941: J.nr. 43/65, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 445, RA. Tilsvarende argument ses i en sag fra 1945, hvor overlæge Wad fra Vodskov Åndssvageanstalt skriver til bestyrelsen for den pågældende anstalt, at ”det har hidtil været den almindelige opfattelse, at der ved ofte gentagne prøver, opnås noget for høje resultater.” J.nr. 39/45, 1945, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 622, RA

953 J.nr. 39/36, 1949, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 775, RA. Se også j.nr. 39/251, 1948, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 737, RA

Overlægen fremhævede også, at hun i forbindelse med intelligenstesten ikke havde kunnet nævne 60 navneord på tre minutter, og at hun ikke havde kunnet definere abstrakte begreber. Overlægens konklusion lød, at kvinden var åndssvag og burde steriliseres, hvilket anstaltens bestyrelse bakkede op om. Da sagen blev forelagt Særforsorgskontoret, der agerede som "mellemlid" mellem anstalterne og Sterilisationsnævnet, blev der imidlertid sæt tvivl om hendes diagnose. I et notat fremgår det, at "det synes betænkeligt at betegne en pt. [patient] med IK 88 som værende åndssvag, uanset at den påg. [pågående] har vist en del karakterologiske defekter." Sagen blev derfor sendt tilbage til Ebberødgård, der herefter indstillede hende efter 1935-lovens bestemmelser, og knapt fire måneder efter overlægens oprindelige indstilling godkendte Justitsministeriet sterilisationsbegæringen.⁹⁵⁴

Sterilisation efter 1935-loven begrænsede dog anstalterne, for så vidt at den pågående *skulle* samtykke i indgrebet, og det kunne volde problemer, hvis den åndssvage var modvillig og vedholdende. Det kan man bl.a. se i en sag fra 1945, hvor Åndssvageanstalten i Vodskov ønskede at udskrive en 20-årig kvinde, der havde været indskrevet under åndssvageforsorgen, siden hun var fire år gammel, og som nu var blevet testet til en IK på 77. Anstalten ville dog kun udskrive hende, hvis hun forinden blev steriliseret, men eftersom Sterilisationsnævnet på dette tidspunkt ikke længere ville give tilladelse til sterilisation efter 1934-lovens tvangsbestemmelser, hvis personen havde en IK over 75, var tvangssterilisation ikke en mulighed. Det var dog heller ikke muligt at sterilisere hende efter 1935-lovens bestemmelser om sterilisation, for kvinden ønskede ikke at blive steriliseret. Overlægen tilkendegav i drøftelserne internt i forsorgen, at kvinden ville opfatte sterilisation som et tvangsindgreb: "Man kan naturligvis direkte sige til hende, at det er ganske frivilligt, om hun vil lade sig operere eller ej. I så fald er der ingen tvivl om, at hun siger nej, og skulle hun sige ja, vil hun altid senere kunne hævde, at hun er blevet forvirret og overtalt af overlægens vel-talenhed." Overlægen fandt det med andre ord ikke formålstjenligt at oplyse kvinden om hendes rettigheder. I den slags sager kunne åndssvageanstaltens læger ikke stille meget op, for hvis den anbragte ikke var erklæret åndssvag og vedholdende nægtede at gå frivilligt med til en sterilisation, kunne han/hun ikke steriliseres mod sin vilje.⁹⁵⁵ Dette forhold blev kritiseret af åndssvageforsorgens lægekonsulent Tage Kemp, der var en ivrig fortalere for brugen af sterilisation.⁹⁵⁶ Særforsorgen havde bedt om hans vurdering af sagen, og han konkluderede, at "det vil være uheldigt, om rent formelle betragtninger skulle hindre sterilisationens gennemførelse, og det vil derfor være rimeligt at tage spørgsmålet om sterilisation op til fornyet overvejelse uden at lade sig hæmme af de eventuelle formelle vanskeligheder, der kan være forbundet hermed. Det primære er dog, at patienternes og samfundets interesse

954 J.nr. 42/3, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 442, RA

955 Se f.eks. J.nr. 39/5, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 588, RA

956 Kemp, 1944, 49-63.

bliver varetaget.” Hans udtalelse kan tolkes som et udtryk for, at formalia – dvs. Sterilisationsnævnets praktiske anvendelse af IK-grænsen på 75 – var for rigide, og at 1934-lovens tvangsbestemmelser burde kunne anvendes i de sager, hvor det var i ”samfundets og individets interesse”.⁹⁵⁷ Det sidste handlede ikke om den anbragtes egen vurdering. I stedet var det set ud fra et paternalistisk perspektiv, hvor åndssvageforsorgen bedst kunne vurdere, hvad der var i de pågældende personers interesse.

Både overlægen og lægekonsulenten argumenterede samlet set for, at kvinden skulle forblive indskrevet under åndssvageforsorgen, indtil hun gik med til at lade sig sterilisere. Dette var imidlertid problematisk, fordi hun ikke længere var erklæret for åndssvag og derfor frit kunne forlade forsorgen (se kapitel 8). Anstaltsoverlægen vægrede sig dog imod at lade spørgsmålet om udskrivning være op til hende: ”jeg mener at måtte tilføje, at jeg meget nødt vil spørge hende direkte, om hun ønsker sig udskrevet. Stilles hun over for valget, er det sandsynligt, at hun – der jo er ganske ude af stand til fornuftigt at bedømme sine muligheder og evner – vil mene, at friheden er at foretrække.” Dertil kom, at overlægen ikke mente, at hun ville være utilfreds med at forblive anbragt. Særforsorgskontoret gav til gengæld udtryk for, at kvinden selv skulle tage stilling til, om hun ønskede at forblive indskrevet og ”henstillede” til, at anstalten ikke måtte bringe spørgsmålet om sterilisation på bane over for hende, før hun havde fået tilbuddet om at forlade forsorgen. Særforsorgskontoret ville altså sikre sig, at kvinden ikke opfattede sterilisationen som frivillig tvang. Sagen endte med, at kvinden blev udskrevet efter længere tids pres fra Særforsorgskontoret og uden forudgående sterilisation.⁹⁵⁸

De familiære dispositioner

Den anden begrundelse, der ses i indstillingerne til Sterilisationsnævnet, handler om, hvorvidt der var personer med mentale lidelser i den åndssvages familie. Det stod ikke i lovtæksten fra 1934, at vedkommende skulle være arveligt disponeret for åndssvaghed, for at Sterilisationsnævnet kunne godkende en indstilling. I praksis var det dog et forhold, der blev lagt vægt på i overlægernes indstillinger, hvilket vidner om, at de så sterilisation som et eugenisk værktøj til at forhindre ”dårlige” arveanlæg i at blive videreført. Dertil kom, at det eugeniske argument også var et gyldigt argument i Sterilisationsnævnet, som skulle

957 Lægekonsulentens erklæringer mødte ind imellem modstand internt i forsorgen. Se f.eks. en sag fra 1940, hvor åndssvageanstalten i Ribe afviste at indskrive en kvinde med en IK testet til 79 med den begrundelse, at hun ikke var åndssvag med den IK. Lægekonsulenten anbefalede imidlertid, at hun blev indskrevet og steriliseret. Det førte til kritik fra overlægen i Ribe, som anfægtede lægekonsulentens bedømmelse og hans faglige viden. Arbejds- og Socialministeriet erklærer sig enig med overlægen i den pågældende sag. J.nr. 43/2, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 445, RA

958 J.nr. 39/45, Journalsager (1921-49), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 622, RA. For en anden sag med en kompliceret forhandling, som også endte med udskrivning uden sterilisation se j.nr. 42/56, 1935, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet Særforsorgskontoret*, pk. 273, RA.

godkende indstillingerne. Lene Koch har foretaget en opgørelse af Sterilisationsnævnets sager, og her viser hun, at den eugeniske indikation blev anvendt i 34 pct. af sagerne i 1934, 50 pct. i 1945 og – som det højeste niveau – 60 pct. i 1952. Vi skal frem til 1962, før antallet af sager med begrundelsen eugenisk indikation falder til under 50 pct. af sagerne. I 1967 ses indikationen i 24 pct. af sagerne. Nedgangen handler ifølge Koch om, at eugenikbegrebet med tiden ændrede karakter mod en mere medicinsk forståelse, hvilket betød, at åndssvaghed betragtedes ”i højere grad som en social og pædagogisk problematik.”⁹⁵⁹

De familiære dispositioner ses i indstillingerne for både mænd og kvinder, og problematikken optræder både i de sager, der blev behandlet efter 1934-loven og efter 1935-lovens bestemmelser. I mange af sagerne var det kun den nærmeste familie, der omtales. Det gælder f.eks. en sag fra 1940, hvor det fremgik, at ”Faderen har været indlagt på sindssygehospital. Moderen menes at være åndssvag.”⁹⁶⁰ I en anden sag fra samme år fremgik det, at en kusine til den pågældende kvinde var anbragt på Den Kellerske Åndssvageanstalt.⁹⁶¹ I andre sager henvistes til fjernere slægtsled. Det gælder f.eks. en sag fra 1946: ”Pt.s [patientens] bedstefaders søster menes at have haft to åndssvage børn, der døde i fire-femårs alderen. Pt.s [patientens] moder skal have været svagt begavet, hun døde i barselseng. Faderen normalt begavet.” Derudover fremgik det, at hun havde en yngre søster, der blev beskrevet som åndssvag i lettere grad, og som var inddraget under åndssvageforsorg.⁹⁶²

Som det fremgår af de ovenstående eksempler, kan det ikke altid ses, hvor oplysningerne om familien stammede fra, og formuleringerne viser indimellem, at informationerne nærmest ser ud til at have været rygtebaserede, f.eks. når der som ovenfor står ”menes at være åndssvag” og ”skal have været svagt begavet”. Det var tilsyneladende ikke et krav, at de familiære dispositioner skulle dokumenteres.

Adfærd, moral og seksualitet

Det tredje argument, som også er det, der omfangsmæssigt fylder mest i overlægenes sterilisationsindstillinger, er den åndssvages adfærd og moral. Som vi så i beskrivelsen af Marie ovenfor, kunne overlægerne komme langt omkring i deres karakteristik af de åndssvage – f.eks. i forhold til deres begrænsede arbejdsevner (hvormed de ikke var i stand til at forsørge eventuelle børn) og deres kriminelle tilbøjeligheder (hvormed deres moral var anløben). For kvindernes vedkommende kunne det også handle om hendes evner som mor og husmor. Dette kunne pege bagud i tid, hvis kvinden havde fået børn og dermed havde vist sine (manglende) evner på dette område, men det kunne også pege frem i tid i forhold til, om

959 Koch, 2000, s. 131 ff. Citatet er fra s. 139.

960 J.nr. 42/21, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 442, RA

961 J.nr. 42/35, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 443, RA

962 J.nr. 37/3, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 659, RA

det kunne forventes, at hun kunne leve op til rollen som mor og husmor, hvis hun skulle få (flere) børn. I 1939 fremgik det eksempelvis om en kvinde, som overlægen på Ebberødgård ønskede at få steriliseret, at hun var ”ude af stand til at passe sit hjem betryggende, at hun ikke er i stand til at opdrage sine børn [hun havde i alt født fem], at eventuelle senere børn også kan frygtes arveligt belastede.” Hendes mand opponerede imod, at hun blev steriliseret og begrundede det bl.a. med, at ”hvert eneste af de børn min kone har sat i verden er stærke og kernesunde og ikke moderne videnskabelige problembørn.” Kvinden var ved sagens begyndelse i 1939 ikke anbragt på anstalten, men det endte med, at hun blev tvangsanbragt og herefter steriliseret.⁹⁶³

Derudover var der særligt ét centralt tema, som går igen i mange af sagerne på tværs af de åndssvages køn, nemlig beskrivelsen af deres seksuelle moral med særligt fokus på deres manglende hæmninger. For kvindernes vedkommende kunne det, som vi har set i Maries sag, give sig udslag i, at deres seksuelle erfaringer minutiøst blev refereret, eller at det blev angivet, om de eventuelt havde haft kønssygdomme, og i givet fald hvor mange mænd de havde smittet med dem osv. Marie var således langt fra den eneste, som fik sine seksuelle erfaringer trukket frem i sterilisationsindstillingerne. I en sag fra 1940 skriver lægekonsulent Tage Kemp om en 26-årig kvinde, der var anbragt på åndssvageanstalten i Brejning:

”Straks efter confirmationen har hun vist sig lad, udygtig, sjusket, løgnagtig, upålidelig og usædelig og har kun kunnet være i sine pladser ganske kort tid. Hun begyndte tidligt at færdes sammen med løsagtige kvinder, fik i 20-årsalderen et barn uden for ægteskab samt kønssygdom og i de samme år to betingede domme for tyveri og bedrageri.”

Den kvinde, som Kemp beskrev, havde været anbragt i tre år under åndssvageforsorgen, dels på Sprogø, dels på anstalten i Brejning. Efter ”anstaltsopdragelse og –oplæring” havde hun ifølge lægekonsulenten opnået en række praktiske færdigheder – med andre ord var hun klar til at komme ud i en friere tilværelse – men der var stadig udfordringer med kvinden, som begrundede sterilisationsbegæringen. Hun beskrives således som ”holdningsløs, let påvirkelig, og har stadig vist livlig seksuel interesse.”⁹⁶⁴

Beskrivelsen af kvindernes seksuelle erfaringer kunne også være med henvisning til, at de som helt unge havde været udsat for seksuelle overgreb – og uden at begrebet ”overgreb” blev benyttet, og uden at det står helt klart, om kvindernes oplevelser blev opfattet som

963 J.nr. 43/65, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 445, RA. Der henvises heri også til J.nr. 173/39, 1940.

964 Se Lægekonsulentens brev af 20.3.1940. J.nr. 42/35, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 443, RA

overgreb i overlægernes vurdering.⁹⁶⁵ Det er dog næppe tilfældet, for Birgit Kirkebæks undersøgelse af Sprogøanstalten viser, at de piger, der havde været udsat for incest, kunne gøres moralsk ansvarlige for forbrydelsen.⁹⁶⁶

Beskrivelsen af kvindernes seksuelle erfaringer tjente flere formål. For det første understøttede det diagnosen af dem som åndssvage, ikke mindst i de tilfælde, hvor resultatet af intelligencetesten lå enten over eller lige omkring de 75, som var grænsen mellem åndssvag og sinke. For det andet understøttede beskrivelsen af deres seksuelle erfaringer overlægens indstilling om, at der var behov for, at den pågældende person blev steriliseret. Formålet var med andre ord at vise over for såvel Særforsorgskontoret som Sterilisationsnævnet, at samfundet kunne forvente, at den pågældende ville indgå i seksuelle relationer med deraf følgende risiko for graviditet. Argumentationen byggede bl.a. på en forestilling om, at åndssvage kvinder manglede hæmninger på det seksuelle område, men også at de var lette ofre: ”Man må regne med hun må være et let bytte for uansvarlige personer”, stod der således i en sag fra 1950’erne.⁹⁶⁷ Opfattelsen af kvindernes seksualitet var farvet af samtidens køns- og seksualitetsnormer, hvor en kvinde blev bedømt ud fra, om hun levede op til samtidens moralske standarder for en ”rigtig” kvinde – hvilket i praksis ville sige, at hun skulle kunne passe hjem og børn, holde sig til én mand, som hun allerhelst skulle være gift med, være trofast og ikke falde for erotiske fristelser osv.⁹⁶⁸ Faldt hun uden for normerne, og mentes hun samtidig at være så svagt begavet, at hun kunne karakteriseres som åndssvag, var hun i målgruppen for dem, som lægerne fandt det påkrævet at sterilisere. Sterilisation var således både et eugenisk værktøj og et effektivt disciplineringsredskab over for de åndssvage kvinder, idet alene snakken om operationen signalerede, at de skulle holde sig inden for de snævre seksualitetsgrænser, hvis de ville gøre sig håb om at få lov til at beholde muligheden for reproduktion.

Der var dog ikke helt enighed i samtiden om, hvorvidt en sterilisation af åndssvage eller svagtbegavede kvinder var gavnligt for sædeligheden i samfundet. Retslægerådet, som behandlede sager om sterilisation for bl.a. de ”psykisk abnorme” efter 1935-loven, var bekymret for, om en sterilisation ville medføre, at kvinderne netop ikke holdt sig på ”dydens

965 Se f.eks. j.nr. 42/3, 1940 og j.nr. 42/21, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 442, RA; J.nr. 42/52, 1943, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 552, RA

966 Kirkebæk, 2004, s. 140.

967 Domme, optagelser og udskrivninger: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 29, RA

968 Se f.eks. j.nr. 42/35, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 443, RA. Normerne kunne også bruges mod myndighederne: I en sag fra 1943 truede en åndssvag (men ikke anstaltsanbragt) kvinde med at leve uægteskabeligt sammen med sin kæreste, hvis hun skulle lade sig sterilisere for at få tilladelse til ægteskab. Hun endte med at få tilladelse til at blive gift og uden krav om sterilisation. J.nr. 39/5, 1944, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 588, RA

smalle sti", når først indgrebet var blevet foretaget.⁹⁶⁹ Deres manglende fertilitet kunne ifølge Retslægerådet medføre, at de steriliserede kvinder ikke holdt sig tilbage fra at indgå i seksuelle relationer – uægteskabelige forhold – fordi faren for graviditet var forsvundet. I en diskussion om en sag fra 1955 henviste Retslægerådet til, at den pågældendes attraktive udseende gjorde det endnu mere tænkeligt, at hun ville blive gravid: "Faren for, at åndssvage unge piger udsætter sig for besvangring, er altid stor, idet deres seksuelle hæmninger almindeligvis er mindre end hos normalt begavede. Det er oplyst, at den pågældende ser ganske godt ud og har vist sig 'interessere i drenge' [...] Rådet må herefter mene, at der er nærliggende risiko for, at hun ved udskrivning vil sætte børn i verden." Dertil kom, at det ville være forbundet med en arvelighedsrisiko, og at Rådet heller ikke mente, at hun ville være i stand til at opdrage sine børn.⁹⁷⁰

Sterilisation som vejen til en normal tilværelse

Når en åndssvag person blev indstillet til sterilisation, skyldtes det som hovedregel, at vedkommende enten stod til at blive indskrevet i forsorgen, eller at vedkommende var på vej mod en udskrivning. Når sterilisation kom på bane i forbindelse med indskrivning under forsorgen, handlede det om, at indskrivningen i visse sager kunne undgås på betingelse af, at den åndssvage accepterede at blive steriliseret. Men i de fleste sager blev sterilisation taget op i forbindelse med udskrivning. Her handlede det om, at sterilisation blev sat som en betingelse for, at den anbragte kunne komme ud i en friere tilværelse enten i form af en fuld udskrivning eller som et skridt i den retning i form af anbringelse under kontrolleret familiepleje.⁹⁷¹ Endelig kunne sterilisationsindstillingerne også optræde i forbindelse med, at den åndssvage ønskede at blive gift, idet sterilisation kunne sættes som betingelse for at opnå ægteskabstilladelse. Sterilisationsindgrebet kunne med andre ord gøre sig gældende på flere måder og på forskellige tidspunkter i forbindelse med den åndssvages vej ud mod en friere og mere normaliseret tilværelse.

I udgangspunktet var der som nævnt hjemmel til tvangssterilisation i forbindelse med udskrivning af åndssvageforsorgen, men i praksis rummer langt de fleste af indstillingerne samtykke fra den åndssvage.⁹⁷² Samtykket angives i overlægens indstilling af den pågældende, og i nogle af sagerne ses det suppleret med en skriftlig henvendelse fra den anbragte til overlægen, som f.eks. i denne sag fra 1934⁹⁷³:

969 Koch, 2000, s. 42 ff.

970 Domme, optagelser og udskrivninger: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter*, Bestyrelsen, pk. 29, RA

971 J.nr. 37/32, 1947, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 699, RA

972 Ifølge Koch forelå der i 97 pct. af Sterilisationsnævnets sager samtykke fra den pågældende. Koch, 2000, s. 177.

973 J.nr. 1934/41, 1941, Journalsager, (1934-1968), *Sterilisationsnævnet*, pk. 2, RA

”Hr. Overlæge Wildenskov,

Herved vil jeg gerne have lov at spørge Dem om, jeg ikke må have lov til at skrive under på operationen til næste gang der er nogle der skal skrive under. Jeg ved godt at jeg har forset mig flere gang, men jeg skal vel ikke blive ved at sættes tilbage. Hvis det er sådan at jeg ikke må skrive under, vil jeg gerne hjem til min søster på ferie i stedet for, jeg har jo også 50 kr. nede hos Dem, som jeg har tænkt på og ville bruge til rejsen. Nu håber jeg at De vil svare mig på mit brev.

En venlig hilsen

[navn udeladt]”

Der er imidlertid grund til at problematisere de åndssvages samtykke i forbindelse med sterilisationsindstillingerne, hvilket Kochs undersøgelser også viser.⁹⁷⁴ Vores gennemgang af både sterilisationsager og klagesager på det centrale niveau bekræfter, at sterilisationsindgrebet langt fra altid var et frit og ubundet valg. De åndssvage stod i stedet over for et noget nær umuligt valg: ville de blive på anstalten – uvist i hvor lang tid – eller ville de lade sig sterilisere og dermed komme ud i en friere tilværelse? Samtidig kan vi se, at der fra anstaltens side blev lagt et betydeligt pres på de anbragte og indimellem også på deres pårørende i forhold til at samtykke i sterilisationen. I en sag fra midten af 1940’erne kan vi f.eks. se, at en far nægtede at skrive under på, at sønnen blev steriliseret. Efter tre ”kraftige” opfordringer fra anstaltens side, hvoraf det fremgik, at sønnen ikke ville blive udskrevet, før han blev steriliseret, endte faren med at acceptere indgrebet.⁹⁷⁵ I en sag fra 1946 klagede en mor over, at hendes søn skulle have fjernet sine ”kønskirtler”. I overlægens svar til moren kan man se, at han nedtoner indgrebets betydning. Overlægen forklarede, at det ikke drejede sig om en fjernelse af kønskirtlerne, ”men kun om afbrydelse af sædstrengen (sterilisation). Ved denne lille operation sker der som bekendt ikke andet, end at han ikke bliver i stand til at sætte børn i verden. Han kan derimod som enhver indgå ægteskab. Hans kønsdrift bliver upåvirket.”⁹⁷⁶ I en sag fra 1976 klagede en mand til socialminister Eva Gredal over, at han var blevet steriliseret under sin anbringelse i åndssvageforsorgen i begyndelsen af 1950’erne, og beskriver indgrebet som tvang⁹⁷⁷:

974 Koch, 2000, s. 200 ff.

975 J.nr. A/401, Klientsager for fødte (1921-1930), *Ebberødgård*, pk. 64, RA. For tilsvarende sag se f.eks. j.nr. 43/60, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 445, RA

976 J.nr. 40/31, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 663, RA

977 J.nr. 5114/6, 1976, Journalsager (1976-1981), *Socialministeriet*, pk. 1178, RA

”Når jeg skriver til Dem, er det fordi, jeg synes, at jeg er blevet behandlet forkert af samfundet. Det er selvfølgelig ikke Deres personlige ansvar, men jeg tror alligevel, det er Dem, jeg skal skrive til, hvis jeg skal gøre mig håb om, at der bliver rettet lidt op på det, der er sket.

Jeg var syv-otte år, da man fandt ud af, at jeg ikke var så god til at regne og skrive. Derfor blev jeg sendt på åndssvageanstalten ”Vodskov”. Der gik jeg så blandt alle mulige sinker i ca. 12 år.

Jeg var 19 år, da jeg endelig kom ud derfra. For at komme ud, var det nødvendigt, at jeg måtte skrive under på, at de måtte sterilisere mig. Det synes jeg var afpresning, og jeg mener, at det må være muligt at give mig en erstatning for det. Det var mig også meget imod at være lukket inde på anstalten sammen med sådan nogle sinker, som sidder og bider sig selv i hånden. Jeg fik i hvert fald nerver af det. Og det lider jeg af den dag i dag. Jeg mener bestemt, at man har behandlet mig helt forkert, og at man slet ikke har gjort nok for at hjælpe mig.

Nu har jeg været ude i det fri i ca. 24 år, og jeg er blevet gift, og jeg ville gerne have haft børn, men som De allerede ved, er det gjort umuligt for mig.

Jeg ved ikke så meget om lovparagraffer og sådan noget, men vil De ikke undersøge, om ikke man kan give mig erstatning.”

Det fremgår ikke af sagsakterne, om manden endte med at få erstatning. Brevet vidner dog om, at koblingen mellem sterilisation og udskrivning kunne opleves som et pres. Set fra forsorgens side skulle samtykket medvirke til at ophæve tvangsaspektet, sådan som Koch fremhæver det: ”Det betød, at personalet på anstalterne var nødt til at bruge kræfter på at forklare og overbevise folk om operationens nødvendighed – og måtte blive ved, indtil samtykket blev fremkaldt. Overtalelsen havde naturligvis uomgængeligt karakter af en styrende og ulige samtale på anstaltens præmisser og var alt andet end herredømmefri kommunikation; den havde endvidere til formål at tilsløre det, der også foregik, nemlig at en magtfuld person forsøgte at overtale en afmægtig.”⁹⁷⁸

Der er flere tegn på, at de administrative led – Sterilisationsnævnet, Særforsorgskontoret og anstalterne – var bevidste om, at samtykket ikke var frivilligt. På et møde i Sterilisationsnævnet i februar 1951 medgav Sterilisationsnævnets formand, at ”nævnet ikke lagde så meget vægt på patienternes samtykke, idet man ofte må gå ud fra, at patienterne ikke forstod meget af det hele. For nævnet er det dog en betryggelse at have patientens samtykke, men nævnet er vel klar over, at samtykket kan blive illusorisk, når det tvinges frem gennem fortsat anstaltsophold.” Han henholdt sig dog til, at der var lovhjemmel til ”at gøre den

978 Koch, 2000, s. 191.

åndssvages overførsel til eller forbliven under friere forhold betinget af en sterilisation.”⁹⁷⁹ I et andet tilfælde angives det i et brev fra Særforsorgskontoret til en sagfører i en sag om mulig tvang ved indhentning af samtykke, at dette skulle ses som udtryk for ”en hensyntagen til de patienter, der må forventes at have forståelse af betydningen af indgrebet.” Samtidig fremgik det dog, at ”enhver sterilisationssag bliver (...) uden hensyn til foreliggende samtykkeerklæring fra patienterne undergivet sædvanlig realitetsbehandling i nævnet med henblik på spørgsmålet om, hvorvidt det i overensstemmelse med lovens bestemmelser kan godkendes, at patienterne steriliseres.”⁹⁸⁰

De åndssvages samtykke til sterilisation betød, at både de og deres pårørende kunne have en forventning om, at de efter sterilisationen ville blive udskrevet. Det blev også forventet fra centralt hold, idet et cirkulære fra 1961 angav, at hovedkontoret under Statens Åndssvageforsorg skulle have besked, når den steriliserede blev udskrevet eller anbragt under friere forhold, og at hvis det ikke fandt sted inden for et halvt år efter sterilisationen var blevet foretaget, skulle årsagen hertil meddeles Statens Åndssvageforsorg.⁹⁸¹ I Særforsorgskontorets arkiv ses der i forlængelse heraf en del klager, som netop handlede om, at anstalten ikke havde levet op til sin del af det, man kunne kalde for ”sterilisationskontrakten” – dvs. at vedkommende havde givet sit samtykke under forudsætning af at blive udskrevet fra forsorgen, men altså uden at det var sket. Indgrebet medførte således ikke altid, at den anbragte blev udskrevet umiddelbart efter. I 1934 klagede en anbragt mand over, at sterilisationen ikke som forventet havde været en ”frihedsbillet.”⁹⁸² I 1942 klagede en mor til Særforsorgskontoret over, at hendes datter fortsat var anbragt på Sprogø, efter hun var blevet steriliseret. Moren oplyser i sit brev, at hun havde fået at vide, at datteren ville komme hjem, hvis hun lod sig sterilisere, men at anstalten havde afvist hendes anmodning med den begrundelse, at datteren efter sterilisation fortsat havde indladt sig med mandlige alumnere, og derfor kunne hun ikke komme ud. Sterilisationsindgrebet var således ikke altid nok til at blive udskrevet. I dette tilfælde skulle pigens adfærd – hendes manglende hæmninger på det seksuelle område – også forandre sig, før udskrivningen kunne finde sted. Særforsorgskontoret erklærede sig enig med anstaltens vurdering, og moren fik således afslag på at få sin datter udskrevet.⁹⁸³ I 1943 var det en forlovet til en åndssvag kvinde, der klagede til Særforsorgskontoret: ”Hun er for længst steriliseret, og overlægen

979 Mødereferat Sterilisationsnævnet 17/2 1951: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 78, RA

980 J.nr. B/6/81, 1950, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 36, RA

981 Cirkulæreskrivelse nr. 9 af 15. februar 1961 til samtlige forsorgscentre om forsorgens udøvelse, s. 5.

982 J.nr. 384, 1934, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 251, RA

983 J.nr. 43/81, 1942, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 518, RA, og j.nr. 5114/46, 1969, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2488, RA

lovede, at hun måtte få sin frihed når hun var steriliseret, men holdt ikke ord.”⁹⁸⁴ I 1946 klagede en mand, der var anbragt i kontrolleret familiepleje over, at han ikke var blevet udskrevet endeligt af forsorgen, selvom han tre år forinden var blevet steriliseret:

”[...] hvis anstaltens ledelse virkelig havde i sinde at blive ved med at holde mig lænket, så syntes jeg sandelig ikke, der var nogen mening i at sterilisere mig, dette syntes jeg er ufor-skammet gjort.”

Han blev dog ikke udskrevet, bl.a. med den begrundelse, at han var vådligger, og at hans husbond tog sig meget af det og af ham, foruden at hans egen familie ikke havde god ind-flydelse på ham.⁹⁸⁵

Koblingen mellem sterilisation og udskrivning kunne også få anstalterne til at udskyde ster-ilisationen. I 1945 oplyste overlæge Schwalbe-Hansen i forbindelse med en klage, at ”da det erfaringsmæssigt har vist sig uheldigt at beholde patienter på anstalt efter sterilisationen, når patienterne har fået det indtryk, at de skulle udskrives, så snart operationen var overstået, har vi ment det hensigtsmæssigt at udskyde sterilisationen til et mere gunstigt tidspunkt.”⁹⁸⁶

Værger

I henhold til 1934-lovens bestemmelser skulle en beskikket værge erklære sig bekendt med indgrebets ”beskaffenhed” og følgerne heraf. Værgeren var således den åndssvages repræ-sentant i forbindelse med behandling af sterilisationssagen, og vedkommende blev formelt udpeget af den lokale skifteret, men ofte pegede anstalterne på, hvem der kunne og ville på-tage sig rollen.⁹⁸⁷ Det betød, at anstalterne kunne udpege dem, der var villige til at samtykke i, at indgrebet blev iværksat. Værgerne kunne komme fra den nærmeste familie, en lokal læge m.m.⁹⁸⁸ I en sag fra 1947 beklagede bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter sig over, at det i den pågældende sag havde vist sig svært at få beskikket en egnet værge ”og evt. villig til at sige ja t. [til] ster.en [sterilisationen].” I Særforsorgskontorets notat på sagen fremgår det, at det at være værge var et borgerligt ombud, man kunne udpeges til – man kunne således tvangsbeskikkes som værge. Men det fremgår også, at det ikke hjalp meget

984 J.nr. 43/4, 1943, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 555, RA

985 J.nr. 40/4, 1946, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 663, RA

986 J.nr. 43/18, 1945, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 627, RA

987 Koch, 2000, s. 161

988 I 1961 blev det bestemt, at hvis en af forældrene ikke var udpeget som værge, skulle det dels fremgå af overlægens sterilisationsindstilling, dels skulle der indhentes en erklæring fra forældrene ”om deres stilling til spørgsmålet om sterilisation.” Der var ikke tale om, at forældrene skulle give tilsagn til indgrebet: ”deres eventuelle negative holdning udelukker ikke, at sagen alligevel kan føres igennem”. Til gengæld skulle det fremgå af indstillingen, hvorfor de modsatte sig indgrebet. Forsorgscentrene havde imidlertid ikke pligt til at høre forældrene, men hvis de undlod, skulle det begrundes i indstillingen.

at tvangsbeskikke en værge, "hvis man kan gå ud fra, at nægtelsen af at overtage hvervet vil være identisk med, at de påg. [pågældende] siger nej også til ster.spm.et. [sterilisations-spørgsmålet]." Værgens samtykke var da også en forudsætning for, at Sterilisationsnævnet kunne give tilladelse til indgrebet. Af samme grund vakte det f.eks. bekymring, da en katolsk præst blev udpeget som værge til to åndssvage søstre i 1941, fordi præsten var imod sterilisationsindgrebet – og ikke udelukkende af religiøse årsager. I mange af sagerne fremgår det ikke, om værgen kendte til familien, og der var da heller ikke krav om, at værgen skulle drøfte indgrebet med den åndssvage. I tilfældet med den katolske præst ser det ud til, at præsten kendte familien. Han afviste f.eks. lægekonsulent Tage Kemps udtalelse om familien og hjemmet, fordi han mente, at det var usandt, at familien boede i et lysthus, at faren ikke havde arbejde (Kemp havde oplyst, at faren var arbejdsløs), og fandt, at pigerne var gode piger, der ikke skulle straffes med sterilisation. Østifternes Åndssvageanstalter, som pigerne var anbragt under, forsøgte at få dommeren, der havde beskikket værgen, til at trække beskikkelsen tilbage, hvilket blev nægtet. Sagen endte i Justitsministeriet, og kort efter blev værgen fritaget fra beskikkelsen.⁹⁸⁹

*Reoperation*⁹⁹⁰

I 1943 skrev Socialministeriets lægekonsulent Tage Kemp i en artikel om arvehygiejne, at "erfaringerne herhjemme viser, patienterne og deres pårørende næsten altid ser med forståelse på de arvehygiejniske indgreb eller forholdsregler og ikke modsætter sig dem." Han medgav, at der kunne opstå "gnidninger og konfliktsituationer", men beskrev dem som sjældne. Hans pointe var, at når sager herom vakte opsigt, var det ikke retvisende for, hvor mange patienter der reelt var tilfredse med indgrebet.⁹⁹¹ Kemps konklusion bygger formentlig på de årlige efterundersøgelser af steriliserede efter 1934-loven frem til ca. 1951, og hvor der udover eventuelle følgevirkninger m.m. blev angivet, om den steriliserede var tilfreds med indgrebet. I Lene Kochs undersøgelse fremgår det, at ca. 25 pct. af de adspurgte havde erklæret sig tilfreds, ca. 5 pct. havde erklæret sig utilfreds, ca. 20 pct. "indifferent", og i halvdelen af sagerne havde der intet stået herom.⁹⁹² Den steriliseredes holdning kunne skifte over tid. I en sag fra slutningen af 1930'erne oplyste en steriliseret kvinde et års tid efter indgrebet, at hun ikke var utilfreds og bemærkede hertil, "når man kan komme ud, går man gerne med til det." Året efter fortalte hun: "Jeg er ikke glad for det, og jeg er heller ikke sådan ked af det."⁹⁹³

989 J.nr. 43/25, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsørgskontoret*, pk. 478, RA

990 For nærmere indblik i det kirurgiske indgreb i forbindelse med sterilisation og kastration, afgivet af det af Justitsministeriet den 30. december 1958 nedsatte udvalg, s. 116

991 Kemp, 1943, s. 301.

992 Koch, 2000, s. 268 ff.

993 J.nr. 1937/156, 1937, Journalsager (1934-1968), *Sterilisationsnævnet*, pk. 22, RA

Kemp problematiserede ikke det ulige magtforhold, der var til stede i forbindelse med efterundersøgelserne, herunder at den steriliserede sad over for en anstaltslæge, der måske ovenikøbet havde medvirket i forbindelse med indskrivningen af den pågældende, og som havde mulighed for at indstille vedkommende til genindskrivning. Det kan derfor ikke undre, hvis de steriliserede ikke var kritiske over for indgrebet i forbindelse med efterundersøgelserne.

I vores gennemgang af særligt Særforsorgskontorets arkiv er vi imidlertid stødt på anmodninger fra tidligere anbragte, som havde lagt krop til sterilisationsindgrebet, og som ønskede at blive refertiliseret.⁹⁹⁴ Ifølge Lene Koch bad 54 personer om at blive re-opereret i perioden 1934-1967. De fleste af de sager, vi er stødt på, er fra tiden efter 1950, og de omhandler både mænd og kvinder, der anmodede om at få genskabt deres fertilitet. I de fleste sager begrundes det med, at vedkommende gerne ville have børn. I en sag fra Sølund fremgår det, at kvinden var deprimeret over ikke at kunne få børn, men samtidig fremgik det, at selv hvis operationen ikke kunne genskabe hendes fertilitet, "ville det også være en stor tilfredsstillelse for hende på denne måde at generhverve sin fulde kvindelighed."⁹⁹⁵

Muligheden for at blive refertiliseret stod ikke nævnt i sterilisationslovgivningen.⁹⁹⁶ Frem til 1967 skulle de pågældende søge Socialministeriet om tilladelse til at gennemgå operationen. Problemet var, at mange var blevet steriliseret på en måde, der gjorde det vanskeligt, hvis ikke ligefrem umuligt at genskabe deres fertilitet.⁹⁹⁷ Ikke alle kunne således få imødekommet deres ønske om re-operation af medicinske årsager, men afslag på re-operation kunne også begrundes med, at den oprindelige begrundelse for indgrebet stadig var gældende.⁹⁹⁸ Selvom der formelt set ikke var mange begæring om re-operationer, vakte de alligevel opsigt internt i åndssvageforsorgen. Under et møde mellem Sterilisationsnævnet, overlæger fra åndssvageanstalterne og en kontorchef i Særforsorgskontoret i 1950 gav Sterilisationsnævnet således udtryk for, at begæringerne om re-operation vidnede om, at sterilisationsindgrebet havde alvorlige følger for de pågældende personer:

994 I denne pakke ses der flere sager vedr. ønske om re-operation: pk. 149, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, RA. Se også j.nr B/50/219, 1963, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 151, RA

995 J.nr. B/50/576, 1961, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 157, RA

996 Betænkning om sterilisation og kastration, afgivet af det af Justitsministeriet den 30. december 1958 nedsatte udvalg, s. 38.

997 Se f.eks. J.nr. B/50/101, 1962-1963, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 149, RA samt j.nr. 5114/74, 1969, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2488, RA

998 Koch, 2000, s. 298.

[Nævnet finder] "at sterilisation er et alvorligt indgreb, som man må være meget varsom med at foretage, hvis betingelserne herfor ikke med sikkerhed er til stede. Nævnets synspunkt er dette, at man hellere må sterilisere en patient for lidt end en for meget. Den senere tids andragender om reoperationer har for nævnet understreget betydningen af, at sterilisation kun kan tiltrædes, når sagen ligger fuldt belyst."⁹⁹⁹

999 J.nr. B/6/165, 1950, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 38, RA

Kapitel 15 Fejlanbringelser

I dette kapitel ser vi på fejlanbringelser. Vi har vurderet det som et centralt tema i udredningen, dels fordi en tvangsmæssig anbringelse uden grund må betragtes som et overgreb, og dels fordi der i den eksisterende forskning og debatten om åndssvageforsorgens historie indgår kritik af fejlanbringelser.¹⁰⁰⁰ Vi har også fundet betragtninger om mulige fejlanbringelser i interviews med tidligere ansatte i åndssvageforsorgen (se nedenfor). Kapitellet fokuserer på åndssvageforsorgen, da vi ikke i det gennemgåede kildemateriale har fundet sager om evt. fejlanbringelser fra de øvrige særforsorgsgrene. Det afspejler bl.a., at kriterierne for at blive indskrevet i blinde- eller døveforsorgen var relativt klare.¹⁰⁰¹ Som det fremgår nedenfor, er der dog inden for åndssvageforsorgen eksempler på, at døve eller ordblinde har været fejlplacerede i åndssvageforsorgen. Kapitel 8 om ind- og udskrivning viser, hvordan samtidens ind- og udskrivningskriterier i åndssvageforsorgen omfattede såvel IK-test som vurderinger af farlighed, muligheden for at få børn, selvforsørgelse m.v. Det var samlet set komplekse og rummelige vurderingskriterier. Vi kan f.eks. se, at ofte - især i den tidlige del af den undersøgte periode - indgik seksuel adfærd i den samlede vurdering af en patient. Det er kriterier, som set fra i dag virker både uforståelige og forkerte. Målt med nutidens alen vil en del af anbringelserne i åndssvageforsorgen således fremstå som forkerte - som fejlanbringelser. Da kriterierne for ind- og udskrivning af åndssvageforsorgen som nævnt var ganske brede, giver det ikke mening, at vi vurderer de enkelte anbringelsessager. I stedet ser vi udelukkende se på sager, hvor særforsorgssystemet selv i samtiden anså noget for en fejlanbringelse eller på anden vis problematiserede anbringelsen.

Det omfatter for det første anbringelser, der blev erkendt som værende fejlagtige allerede ved indskrivningstidspunktet. Det vil sige sager, hvor særforsorgen erkendte, at en person var blevet anbragt på baggrund af en forkert vurdering og diagnose (og dermed ikke burde have været anbragt). For det andet omfatter det anbringelser, der over tid blev opfattet som fejlagtige. Det er en mindre klar kategori, som især knytter sig til brugen af IK-test i åndssvageforsorgen. Der findes en lang række tilfælde i det gennemgåede materiale, hvor en anbragt person testede forskelligt over tid, og hvor spørgsmålet om udskrivning derfor blev rejst af enten den anbragte eller åndssvageforsorgen (lokalt eller centralt) – og som i en del tilfælde førte til en udskrivning af åndssvageforsorgen. Udover at den slags sager generelt problematiserede brugen af IK-test som kriterium for anbringelse, blev de sjældent

1000 Se f.eks. Kragh et al., 2015, s. 175-190. Se også Jensen & Kragh, 2018, s. 79-97.

1001 Det betyder ikke, at vi dermed kan udelukke, at der f.eks. er sket anbringelse på en forkert institution eller i en forkert gruppe eller ikke givet den rigtige undervisning eller behandling inden for de øvrige særforsorgsgrene.

karakteriseret som en egentlig fejlanbringelse, så længe IK-testen ved anbringelsen testede under 75.¹⁰⁰² Det viser f.eks. en sag fra 1943, hvor en kvinde anbragt på Ebberødgård anlagde erstatningssag mod Østifternes Åndssvageanstalter for uberettiget inddragelse under åndssvageforsorg og for uberettiget sterilisation.¹⁰⁰³ Det fremgår af kvindens patientsag, at hun i forbindelse med en utugtssag i 1938 blev administrativt anbragt på Ebberødgård, fordi hun under sagen var blevet testet som åndssvag med en IK på 75. Tre år senere tog hun initiativ til at lade sig undersøge af en neurologisk overlæge, som erklærede hende ikke-åndssvag, idet hun havde en IK ”i den øverste del af sinkegruppen”. Kvinden rejste på den baggrund erstatningssagen. I forbindelse med retssagen blev hun IK-testet af overlægen i Brejning, som bekræftede, at kvinden ikke var åndssvag, men havde en IK på 80-85. Retssagen førte til, at kvinden blev udskrevet som ikke-åndssvag, men hun fik derimod ikke medhold i, at der var tale om en fejlanbringelse. Åndssvageforsorgen slap for ansvar for fejlagtig anbringelse med henvisning til testen ved anbringelsen i 1938. Vi har dog fundet enkelte sager, hvor åndssvageforsorgen selv på baggrund af senere IK-test tilbageskuende vurderede, at anbringelsen havde været fejlagtig, eller at manglende udskrivning havde sin årsag i andre forhold end åndssvaghed.

I det følgende vil vi således se på de sager, vi er stødt på, hvor særforsorgssystemet anerkendte en fejlanbringelse eller kraftigt problematiserede den. Afsluttende vil vi diskutere en række sager, som grænser op til fejlanbringelse uden at være det i snæver forstand. Man kan diskutere, om de fundne sager er få eller mange, men man skal samtidig huske på, at der sandsynligvis er et mørketal mht. fejlanbringelser, som ikke blev opdaget, eller som ikke medførte videre undersøgelser på anstalterne.¹⁰⁰⁴ Det kunne være anbringelser, som var begrundet mere i den anbragtes sociale adfærd end i åndssvaghed, eller sager, hvor man ved beslutningen om anbringelsen havde vurderet forkert. De mange sager om udskrivning, som dukker op på alle niveauer i åndssvageforsorgen (lokalt, central og ved domstole og ankemyndigheder) tyder på, at en del anbragte selv oplevede sig som fejlanbragte.

Fejlanbragt ved anbringelsestidspunktet

Vi har fundet enkelte sager, hvor særforsorgssystemet eksplicit erkendte, at der var sket en fejl ved anbringelsen. De er alle fra åndssvageforsorgen og omfatter personer, der pga. af et andet (uopdaget) handicap var blevet fejlanbragt under åndssvageforsorg.

1002 Det kunne f.eks. forklares med senmodning, effekt af opholdet eller bare være uforklarligt. Pointen var, at den anbringelsesmotiverende IK-test så at sige frikendte systemet for fejlagtig anbringelse.

1003 J.nr. U/7349, U-sager (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1925, RA. Et referat af hele højesteretssagen, hvor den endelig afgørelse falder i januar 1945, kan findes i *Ugeskrift for Retsvæsen*, 1945, s. 246-251.

1004 Som Kragh m.fl. 2015 peger på, var det en diskussion om fejlanbringelser i forhold til konkrete enkeltsager. S. 179.

En sag fra 1941 viser, at høreproblemer kunne føre til fejlanbringelse – især hvis anstalten holdt igen med IK-test. Sagen omhandler en mand, der gennem 20 år havde været anbragt i Brejning, og som gerne ville udskrives, efter at en test havde vurderet hans IK til 77,5. Anstalten oplyste i den forbindelse, at de aldrig havde haft mistanke om, at manden ikke hørte hjemme under åndssvageforsorgen. Han havde ikke påkaldt sig opmærksomhed, fordi han var tunghør. På Særforsorgskontoret var man ikke imponerede af denne "ikke smigrende sag for åndssvageforsorgen." Der blev udtalt skarp kritik af, at overlægen i Brejning ikke havde IK-testet manden, ikke mindst når man i Brejning netop lagde så meget vægt på IK-test. Særforsorgskontoret gik videre og mente, at manden slet ikke burde have været indskrevet overhovedet, og når han i testen scorede som "sinke", så kunne det vel skyldes hans 20 år lange ophold på en åndssvageanstalt.¹⁰⁰⁵

I en anden sag fra 1941 udtrykte særforsorgskontoret sin undren og kritik over, at en mand havde været anbragt i et år på Ebberødgård, selvom anstalten vidste, at han ikke var åndssvag. Begrundelsen fra anstalten var, at han ellers ville blive "professionel homoseksuel".¹⁰⁰⁶ I endnu en sag fra samme år klagede aktivisten Nanna Andersen til Socialministeriets Udvalg af 1941 over, at en mand var indlagt på den lukkede afdeling på Rødbygård, selvom han ikke var erklæret åndssvag.¹⁰⁰⁷ Han blev bl.a. holdt på institutionen, fordi han mentes at være homoseksuel. Udvalget udtalte kritik af dette.¹⁰⁰⁸ Svaret fra overlægen på Rødbygård var, "Ja, han skulle i grunden ikke være hernede. Han er ikke åndssvag men psykopat. [...] Personligt ville jeg gerne udskrive ham - det er som sagt ulovligt, at han er her - men bestyrelsen vil ikke gå med hertil."¹⁰⁰⁹

En nordjysk kvinde var som ung blevet anbragt på Vanførehjemmet, fordi hun havde Liddles syndrom, men på hjemmet antog man hende for "imbecil i let grad", og derfor blev hun i 1935 indskrevet under Vødskov Åndssvageanstalts familiepleje. Da kvindens plejemoder blev gammel, skulle der nogle år senere findes et nyt plejested, og derfor skulle hun optages på en åndssvageanstalt. Der var plads på anstalten i Mariager. Kvinden protesterede imidlertid voldsomt, da dette kom på tale i januar 1941: "Hun er meget fornærmet over at skulle betegnes som åndssvag, og erklærer at have attest for ikke at være det, og hun fremviser en udskrivningsseddel fra Vanførehjemmet, hvorpå der står: 'Velbegavet, men stærkt præget

1005 J.nr 43/36, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 478, RA

1006 J.nr. 43/54, 1941, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 479, RA

1007 Udvalget af 1941 var nedsat for at undersøge en række klager over børne- og særforsorgen.

1008 Diverse udvalgsmateriale, (1941-1944), *Socialministeriet, Udvalget af 19.04.1941 angående den mod Børne- og Åndssvageforsorgen offentligt fremførte kritik*, pk. 2, RA

1009 Diverse udvalgsmateriale (1941-1944), *Socialministeriet, Udvalget af 19.04.1941 angående den mod Børne- og Åndssvageforsorgen offentligt fremførte kritik*, pk. 3, RA

af sin svagthed. Mangler initiativ. Læge Christensen, Svenstrup, skal have erklæret, at hun ikke hører til på en åndssvageanstalt, men på vanførehjem”. Hun blev ikke desto mindre i oktober 1941 anbragt på åndssvageanstalten ved Mariager, hvor man straks bemærkede hendes mange ukontrollable bevægelser, men samtidig vurderede, at hun fysisk og verbalt var i stand til at gennemføre en IK-test. Det skete i januar 1942, den første test af kvindens IK, og den viste en IK på 85. ”Kontakten er fortrinlig”, konstaterede overlægen i hendes journal, ”Hun virker næsten som en normal, ud over at armenes tilstand hindrer hende i et par prøver”. I maj 1942 blev hun udskrevet af åndssvageforsorgen og i stedet anbragt på Gjern Hvilehjem.¹⁰¹⁰

En sag fra 1947 vakte en del opmærksomhed i dagspressen. En mand var som barn blevet døv efter alvorlig sygdom, og han var i 1909 blevet erklæret åndssvag – uden at være det. Det blev først opdaget, da manden var 46 år, idet en lærer på Statens Aflæsekursus for døve i Fredericia fandt ud af, at han var velbegavet. Inden da var manden blevet erklæret for ”farlig for den offentlige sikkerhed” for bl.a. personfarlig kriminalitet og anbragt et par år på den statslige sikringsanstalt i Nykøbing Sjælland og efterfølgende på Rødbygård. En IK-test i 1946 ”faldt negativt ud på grund af patientens manglende evne til at omsætte den psykiske virksomhed i skrevne ord.” I 1947 blev han steriliseret. Fejlen var ikke blevet opdaget på åndssvageanstalterne, fordi manden ikke havde haft mulighed for at lære tegnsprog. Særforsorgskontoret udtrykte stærk skepsis ift. Ebberødgårds håndtering af sagen, da man på særforsorgskontoret mente, der ”med rette at kunne rejses tvivl om, hvorvidt den påg.s [pågældendes] inddragelse og ophold under å.f. [åndssvageforsorg] har været begrundet.”¹⁰¹¹

Som en slags efterdønning på ovennævnte sag igangsatte særforsorgen i starten af 1950’erne en undersøgelse af døve i åndssvageforsorgen. Her fandt man, at fire ud af Gl. Bakkehus’ ca. 250 elever var døve men ikke åndssvage, samt at én ud af 176 andre undersøgte kunne udskrives helt af forsorgen.¹⁰¹² I 1961 var problemet tilsyneladende endnu ikke helt løst, og man overvejede i Statens Åndssvageforsorg systematisk at høre-teste åndssvage. Iflg. en af forsorgens læger havde det ”nemlig vist sig, at der hos åndssvage er påvist et meget stort antal hørelidelser med hørenedsættelse, og det er meget muligt er en del af disse patienter ikke virkelig åndssvage, men kun pseudo debile foranlediget ved nedsat høreevne.»¹⁰¹³ Det

1010 J.nr. 379, Klienter, *Vodskov Åndssvageanstalt*, pk. 60, RA

1011 J.nr 39/43, 1947, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 700, RA Overlægen på Ebberødgård forsvarede sig med, at taleinstitutterne var alt for hurtige til at sende de lidt tungere anbragte over til Åndssvageforsorgen.

1012 J.nr. B/7/20 Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 66, RA. Se også ”Aandsvage – der ikke er det”, *Social-Demokraten*, 22.7.1951.

1013 Brev fra dr. Clemmensen til dr. Blegvad 25/10 1961: J.nr. F/0/4, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 257, RA

ville altså sige fejlanbragte døve. Den efterfølgende undersøgelse fandt frem til fire anbragte, der på grund af hørenedsættelse ikke var "virkelig åndssvage".

En sag fra 1947 handler om en treårig pige, som var anbragt under ventetidsforsorg, men som viste sig ikke at være åndssvag. Pigen blev udskrevet, da Rigshospitalets psykiatriske børneafdeling fandt ud af, at pigen var hørestum og havde en IK på 98.¹⁰¹⁴ I en sag fra Brejning havde en otteårig dreng i 1955 problemer med at følge med i skolen. Han fik foretaget en test, der viste en IK på 66, og drengen kom i september 1955 under åndssvageforsorg og blev indskrevet på en eksternatskole i Randers. Her blev han året efter testet til en IK på 71. Men man nåede dog frem til, at testresultatet kunne være udtryk for, at han var ordblind i svær grad. I 1957 blev der derfor foretaget yderligere to tests, der tog højde for ordblindheden, og som viste en IK på 83 og 91-96. Han blev på den baggrund udskrevet af åndssvageforsorgen i juli 1957 og placeret i folkeskolen i det, der i datiden blev kaldt "hjelpeklasse".¹⁰¹⁵

Udover de ovenfor ovennævnte sager, hvor særforborgssystemet erkendte en sandsynlig fejlanbringelse, er der enkelte sager, hvor åndssvageforsorgens læger vurderede, at en person burde være anbragt i psykiatrien fremfor åndssvageforsorgen. Et eksempel fra slutningen af 1960'erne omhandler en pige, som var dømt til anbringelse på Ebberødgård for forskellige kriminelle handlinger (bl.a. for at have bortført to spædbørn). Hun var flere gange stukket af fra anstalten og blev af lægerne vurderet som "voldeligt udadreagerende". I den forbindelse udtalte forsorgschef Bank-Mikkelsen offentligt, at pigen "hører ikke hjemme under Åndssvageforsorgen. Hun er et problembarn, som andre bør tage sig af. Jeg tror, at et statshospital med dygtige psykiatere er det ideelle sted for hende."¹⁰¹⁶ Overlæge Schwalbe-Hansen, Ebberødgård, var i et notat til Socialministeren fra april 1970 på samme linje og vurderede, at pigen ikke var "egnet til ophold på en overfyldt åndssvageinstitution. Opgaven er for vanskelig og for belastende for hendes forældre [...]. Det vil formentligt være vanskeligt for åndssvageforsorgen eventuelt i samarbejde med revalideringen at finde et egnet plejested eller passende beskæftigelse [...]»¹⁰¹⁷ Så vidt vi kan se, forblev pigen dog anbragt på Ebberødgård. Et eksempel på, at sådanne fejlplaceringer kunne få vidtrækkende konsekvenser for øvrige anbragte i åndssvageforsorgen, er en sag fra starten af 1970'erne, hvor en ung dreng anbragt på en institution under åndssvageforsorgen slog et andet anbragt barn ihjel. Det fremgår af sagens akter, at gerningsmanden i flere år havde vandret mellem forskellige

1014 J.nr. 40/100, 1947, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 702, RA

1015 J.nr. 8696, Klientregister, U-sager (1950-1988), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1936, RA. Se også en anden sag med en anbragt med ordblindhed: J.nr. 8705, Klientsager (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1936, RA. Se desuden også interview med IP27, ansat Ribeland 1974-1977.

1016 Avisudklip: J.nr. 5114/58, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2488, RA

1017 Ibid.

skoler og hjem, som alle havde svært ved at håndtere ham.¹⁰¹⁸ Han beskrives i den interne korrespondance mellem Socialministeriet, Socialstyrelsen og de berørte institutioner, som ”indenfor normalområdet”, og i et håndskrevet notat på sagen står, at der nok ”kan sættes spørgsmålstegn ved hans anbringelse i åfs. [åndssvageforsorg].”¹⁰¹⁹

Vurdering som fejlanbragt over tid

Test af IK var et centralt indskrivningskriterium i åndssvageforsorgen. Det fremgik ikke af åndssvagebogen, hvor grænsen for åndssvaghed gik. Typisk blev der anvendt en IK-grænse på 75 (se kapitel 7). Den enkelte person kunne dog over tid teste forskelligt ift. IK. Vi har således fundet en del sager, hvor en anbragt på senere tidspunkter end ved indskrivningen tester højere værdier, og i en række tilfælde også over en IK på 75.¹⁰²⁰ Sådanne forbedringer i IK-test indgår ofte i sager om udskrivning. Det er dog vigtigt at fremhæve, at der iflg. datidens regler udover IK-score også indgik kriterier omkring adfærd, forsorgstrang og farlighed i forbindelse med ind- og udskrivning (se i kapitel 8). Man kunne således ikke slutte fra en IK-test-score på over 75 til, at personen ifølge datidens bestemmelser automatisk skulle udskrives af åndssvageforsorgen. Men vi har fundet enkelte sager, hvor IK-test foretaget efter indskrivningen har fået åndssvageforsorgen til at problematisere selve anbringelsen, samt sager, hvor brugen af IK-test er blevet vurderet som problematisk.

Vi har således fundet tilfælde, hvor IK-test ikke er blevet anvendt i forbindelse med anbringelsen (hvis man f.eks. var blevet anbragt, før IK-test blev systematisk anvendt), eller hvor en enkelt ”lav” test ikke blev fulgt op af løbende testning. Det gælder f.eks. en mand, anbragt i Brejning som 11-årig i 1921, der først fik foretaget IK-målinger i 1942. Testene viste, at han havde en IK på 79 og 75-81 og dermed ikke lå under den grænse på 75, som var den anvendte grænse for kategorien åndssvag. Manden blev dog på Brejning. Senere tests i 1944 viste en IK på 78 og 84-100. Men heller ikke denne gang blev han udskrevet. Den præcise årsag fremgår ikke af sagen, men sandsynligvis har han ikke selv anmodet om at blive udskrevet. Først efter at have indledt en affære med en kvindelig anbragt, som førte til, at han

1018 J.nr. 5114/278, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2495, RA

1019 J.nr. 5114/44, Journalsager (1976-1981), *Socialministeriet*, pk. 1180, RA

1020 Som eksempler på sådanne sager kan henvises til: J.nr. 8787, Klientsager (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1937, RA; J.nr. 43/10, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 445, RA; J.nr. 8679, Klientsager (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1936, RA. Dette kunne opstå i forbindelse med anbringelse ved dom – se f.eks. j.nr. 8766, Klientsager (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1937, RA.; J.nr. 8782, Klientsager (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-1937, RA

blev sendt til Livø, gav manden udtryk for, at han ønskede at blive udskrevet fra Brejning. I oktober 1951 rejste han således fra Livø for at klare sig selv.¹⁰²¹

En sag fra 1947 handler om en pige, som var anbragt i Ribeland og på Sprogø. Pigens IK var i 1942 blevet testet til 66. De Kellerske Åndssvageanstalter afviste derfor hendes onkels anmodninger om at få pigen udskrevet og angav samtidig som begrundelse, at hun var usædelig og flere gange bortgået fra anstalten. Onklens klager fik dog Særforsorgskontoret til at gå ind i sagen, og overlæge Wildenskov i Brejning fik besked på at foretage en ny IK-test. Denne viste en IK på 85, og Wildenskov anbefalede på den baggrund udskrivning, da han nu vurderede, at hun ikke var åndssvag, hvorefter pigen blev udskrevet. Særforsorgskontoret udtrykte kritik af forløbet og ikke mindst af IK-målingen fra 1942, idet det noterede sig "Endvidere er det måske godt, at hun blev undersøgt af en anden læge."¹⁰²²

I en sag fra 1949 klagede en far over, at hans 11-årige søn var blevet indskrevet på et skolehjem under åndssvageforsorgen. I forbindelse med indskrivningen i april 1949 var hans IK testet til 70, men en ny test viste en IK på 86. Chefen for Statens Åndssvageforsorg, Bank-Mikkelsen, noterede i den forbindelse på sagens omslag, at "Det var da godt, faderen rejste sagen, da patienten ikke er åndssvag."¹⁰²³

I langt de fleste sager om IK-test, som over tid bevæger sig til en score på 75, vurderedes disse ikke som fejlanbringelser. I en række tilfælde blev de taget til efterretning og medførte udskrivning. I andre tilfælde afvist udskrivning med henvisning til sociale forhold, adfærd eller den manglende mulighed for selvforsørgelse.

Det sidste gælder f.eks. en mand anbragt i 1930, som, på trods af han viste sig normalt begavet, først blev udskrevet 21 år senere, efter en årelang proces. Østifternes Åndssvageanstalter indrømmede undervejs i sagen, at de havde fejlvurderet hans forsørgelsesevne, hvilket havde ført til en forsinket udskrivelse af særforsorg.¹⁰²⁴ Et andet eksempel er en sag fra 1940, hvor en anbragt på Ebberødgård blev testet til at have en IK på 91, men lægerne på institutionen betegnede ham som "socialt åndssvag" og mente derfor, han skulle forblive under forsorg. Særforsorgskontoret forholdt sig dog ret kritisk over for denne tilgang: "Jeg ville dog mene, at en IK på 91, skønt den findes efter gentagne undersøgelser, må drage diagnosen stærkt i tvivl. Jeg tror ikke at de jyske år [åndssvageanstalter] ville inddrage

1021 J.nr. 342, Klientsager (1865-1990), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-422, RA. For en næsten tilsvarende sag (også fra Brejning) se j.nr. 40/26, 1948, *Journalsager (1921-1949), Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 738, RA

1022 J.nr. 40/98, 1947, *Journalsager (1921-1949), Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 702, RA

1023 J.nr. 40/146, 1948, *Journalsager (1921-1949), Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 740, RA

1024 J.nr. 40/20, 1948, *Journalsager (1921-1949), Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 738, RA

denne pt. [patient] og den omstændighed, at han ikke menes at kunne klare sig selv, berettiger jo ikke det store indgreb som å-forsorg [åndssvage-] med anbringelse på anstalt betyder.”¹⁰²⁵ Det endte derfor med, at han blev udskrevet.

På tilsvarende vis opdagede man også i Brejning i 1949, at en mangeårig anbragt havde en IK på 81-83. Men det var ikke lige til at få ham ud af institution, da anstalten anså det for umuligt for ham at blive selvforsørgende, og forældrene var for gamle til at kunne hjemtage ham. Det førte til en tre år lang diskussion mellem hjemkommune, amt, særforsorgskontor og anstalt om anbringelse, og om hvem der evt. skulle betale for den. Det sluttede, da manden i 1951 pludselig selv bad om at komme derfra og efterfølgende blev udskrevet. Forløbet fik Særforsorgskontoret til at uddele en næse til Brejning for langsommelighed: ”Det er uheldigt, at anstalten først nu, hvor patienten selv har rejst udskrivningssagen, for alvor forsøger at få ham, der ikke er åndssvag, anbragt uden for anstalt ikke mindst, når man tager den voldsomme pladsnød i betragtning”¹⁰²⁶.

Langsommelighed kunne også blive til glemsomhed. Det var tilfældet med en anbragt under Forsorgscenteret i Ribe, som i 1964 gerne ville udskrives. Manden var blevet anbragt som 15-årig og havde været anbragt i godt ti år. Da manden anmodede om udskrivning, viste det sig, at bestyrelsen for forsorgscenteret faktisk havde udskrevet ham to år tidligere, men havde glemt at give ham besked om det. Særforsorgskontorets svar lyder: ”Det er kedeligt, at bestyrelsen [som] tidligere har indberettet pågældende som udskrevet, nu må indrømme, at man ikke ved, hvorfor denne udskrivning ikke har fundet sted. Der er vel næppe anledning til at foretage videre end at meddele patienten, at bestyrelsen har begået en fejl, og at han nu bliver udskrevet endeligt af forsorg.”¹⁰²⁷

Fejlplaceringer som fejlanbringelser

Udover at blive anbragt i en forsorgsgren – åndssvageforsorgen – som man ikke hørte til i, var der også mulighed for, at man kunne blive fejlplaceret inden for åndssvageforsorgen, som var et stort system med mange forskellige institutioner, og inden for de større institutioner også med forskellige specialiserede afdelinger. Ikke mindst de stadige pladsproblemer i åndssvageforsorgen kunne skabe problemer ift. den optimale anbringelsesform. Det var i hvert fald vurderingen hos Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter i 1948: ”Kravene om, at anstalterne skal modtage åndssvage, navnlig børn, er overordentligt stærke og voksende. Forholdene tvinger anstalten til at anbringe patienter, som egentlig burde

1025 J.nr. 43/10, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 445, RA

1026 J.nr. 40/26, 1948, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 738, RA

1027 J.nr. B/6/75, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 36, RA

forblive på anstalten, i kontrolleret familiepleje for at skaffe plads til de allermest trængende, navnlig.”¹⁰²⁸ I 1953 var der fortsat pres på åndssvageforsorgen, især i københavnsområdet. I Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter talte man om voksne, som optog pladser på børneafdelinger, ”fordi der ikke er plads andetsteds”. Og Københavns Kommune skrev til direktøren for særfor sorgen, at den havde flere åndssvage børn på Nørre Hospital, som bare ventede på en plads.¹⁰²⁹

Flere tidligere ansatte peger på lignende forhold. En tidligere ansat i åndssvageforsorgen i 1970’erne taler om, at ”På den afdeling jeg var, var det en mærkelig blanding. Et par stykker var stærkt adfærdsvanskelige [...] og et par stykker havde meget alvorlig epilepsi. Og et par stykker af dem hørte ikke til der. De var bedre. Det var nok fordi, at der havde været nogle problemer med dem fysisk på en eller anden måde, og så havde man tænkt, at nu skulle de samles der.”¹⁰³⁰ En anden tidligere ansat i åndssvageforsorgen sidst i 1970’erne fortæller, at mange af de anbragte kunne hjælpe til. ”De var nok fejlplacerede. De kunne mange ting, men var sat tilbage i forhold til at ville kunne klare sig selv økonomisk.”¹⁰³¹ Der var desuden i 1960’erne en diskussion om, hvorvidt psykotiske børn var rigtigt placeret i åndssvageforsorgen.¹⁰³²

Denne problematik dukker også op i forhold til gruppen af spastikere anbragt i åndssvageforsorgen. Samfundet og Hjemmet for Vanføre havde i 1952 åbnet et skolehjem i Søllerød for spastikere, men der var fortsat også en antal spastikere anbragt på åndssvageforsorgens institutioner. Spørgsmålet var, om de hørte til der? Professor Preben Plum havde fra starten af 1950’erne med sine undersøgelser peget på, at det var problematisk med de ca. 300 spastiske børn, som han mente befandt sig under åndssvageforsorgen.¹⁰³³ ”At være spastiker var næsten per definition lig med at være åndssvag”, som en tidligere anbragt forklarer. ”Havde man tillige et dårligt eller slet intet talesprog, var man helt yt.”¹⁰³⁴ Der var eksempler på, at anbragte spastikere tilsyneladende forbedrede deres intellekt i betydelig grad gennem træning af deres talehandicap. En anbragt spastiker var på den måde gået fra en IK-testscore

1028 J.nr. B/18, Journalsager vedr. administration (1942-1959), Østifternes Åndssvageanstalter Bestyrelsen, pk. 1, RA

1029 Kontrolleret familiepleje: Udtagne journalsager (1925-1959), Østifternes Åndssvageanstalter Bestyrelsen, pk. 16, RA

1030 IP17, ansat flere steder på Fyn bl.a. i Nyborg fra 1968

1031 IP12, ansat Løgumgårde 1976 og frem

1032 Se f.eks. Arnfred, 1970, s. 53-70.

1033 ”Stort antal normale børn på vores åndssvageanstalter”, *Social-Demokraten*, 20.8.1950.

1034 Kragh et.al, 2016, s. 366.

på 52 til en på 90, og en anden havde bevæget sig fra 55 til 80.¹⁰³⁵ I perioden 1950-1952 blev 10 spastikere således udskrevet af Østifternes Åndssvageanstalters kontrollerede familiepleje.¹⁰³⁶ Åndssvageforsorgen forsøgte at få Vanføreforeningen til at tage sig af behandlingen af deres anbragte spastikere med argumentet, at det ville give dem bedre muligheder for træning og oplæring. Men Vanføreforeningen, der havde som formål at oplære til selvforsørgelse, mente ikke, at man kunne forvente, at den tog sig af åndssvage spastikere. Alene på Ebberødgård befandt der sig i de år 91 anbragte spastikere og yderligere 116 i kontrolleret familiepleje.¹⁰³⁷ Løsningen blev i stedet, at der blev indrettet særlige spastikerafdelinger på flere institutioner.¹⁰³⁸ Da en forælder til et spastisk barn i 1958 foreslog, at gruppen blev skilt ud som en egen særforsofgsgren, blev dette klart afvist fra særforsofgskontoret, som mente, at "Anvender man derimod definitionen af åndssvaghed ud fra en helhedsvurdering stillet diagnose af den pågældende person, herunder en vis lavere intelligenskvotient, må de omhandlede patienter betegnes som åndssvage." Der var derfor ingen grund til at skifte spor i anbringelserne: "Der findes på åndssvageanstalterne en del cerebrale paretikere ... En konstatering af, hvorvidt disse patienter er i egentlig forstand åndssvage, er meget vanskelig at foretage på grund af lidelsens indvirkning på patientens evne til at meddele sig og gøre sig forståelig, men patienterne må i hvert fald anses for at være handicappede på en sådan måde, at deres tilstand efter et lægeligt skøn ganske må sidestilles med åndssvaghed."¹⁰³⁹

Vi har også fundet tilfælde, hvor fejlanbragte i åndssvageforsorgen havde svært ved at komme ud og få plads f.eks. i en af de andre forsofgsgrene eller i børneforsofgen, fordi der også der var pladsmangel. En sag fra 1947 omhandler en 17-årig pige indlagt til observation for åndssvaghed i Brejning. Efter tre og en halv måned erklærede anstalten, at pigen ikke var åndssvag, og man anmodede derfor børneværnet om at anbringe pigen et andet sted. Det skete imidlertid ikke. Efter flere måneders fortsat anbringelse i åndssvageforsorgen stak pigen af fra anstalten i Brejning, hvorefter hun blev anbragt på Sprogø i to år. Her fik hun blærebetændelse og kom derfor på Vejle Sygehus. Hun bad om at tale med politimesteren, der gik ind i sagen og skrev til ministeriet. Det endte med, at ministeriet kom med skarp

1035 Brev fra Aksel Olsen til P. Stockholm, 22.2.1951: J. nr. 160, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 25, RA samt Wad, 1951.

1036 Referat af møde mellem åndssvage lægerne 7.6.1951: J. nr. 160, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 25, RA.

1037 Brev fra Aksel Olsen til P. Stockholm (Samfundet og Hjemmet for Vanføre), 7.8.1952: J. nr. 160, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 25, RA

1038 J.nr. B/9/14, 1958, Journalsager, (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsofgskontoret*, pk. 73, RA
Se J.nr. 161, Notat fra Ebberødgård til Statens Åndssvageforsofg 4.1.1961, Journalsager, (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 25, RA; Brev fra Schwalbe-Hansen til Statens Åndssvageforsofg 8.12.1965: J.nr. 161, Journalsager, (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 25, RA

1039 J.nr. B/9/14, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsofgskontoret*, pk. 73, RA

kritik af børneforsorgen, overinspektøren for børneforsorgen og af overlægen i Brejning.¹⁰⁴⁰ I 1948 ville en far gerne have sin datter udskrevet fra Brejning. Pigen, der blev beskrevet som åndssvag i lettere grad og lammet i arme og ben, havde været på anstalt i 19 år. Anstalten var klar over, at pigen ikke hørte til på den afdeling, hun var på, men havde ikke et bedre sted, da der var pladmangel. Faderen kritiserede i sit brev bl.a., at de piger, der hjalp med at passe datteren, var ringere mentalt udrustet end hende. Faderen ville derfor gerne have datteren udskrevet til et pleje- eller hvilehjem tættere på familiens eget hjem. Den praktiske udfordring var, hvem der skulle betale for anbringelsen. Det løstes ved, at hjemkommunen tildelte hende invalidepension, som kunne bruges til at betale for ophold på et lokalt plejehjem.¹⁰⁴¹

Åndssvageforsorgen var selv opmærksomme på problemet mht. fejlplacering. I et brev til lægerne på Andersvænge i 1959 anmodede forældrene til en dreng indskrevet på en ekster-natskole om hjælp. IK-test viste, at drengen var normalt begavet, men med svær ordblindhed. Forældrene anmodede om, at han blev flyttet til Statens Institut for Talelidende, men de havde ikke råd til selv at betale. På Andersvænge erkendte man problemet, men man havde måneder senere ikke fået ham "afsat". I et notat til sagen blev det nævnt, at man ikke altid kunne sende sådanne elever tilbage til folkeskolen, fordi især de små skoler ikke havde specialklasser. Der nævnes i sagen syv sådanne sager alene i Viborg-området.¹⁰⁴² En sag fra 1969 handler om anbringelsen af en "debil" pige. Statens Åndssvageforsorg havde foreslået at anbringe hende på Lillemosegård, men iflg. overlægen var hun fagligt "bedre" end de anbragte der. I diskussionen nåede man frem til, at hun burde blive anbragt på Gl. Bakkehus, men institutionen var lige lukket, og der ville gå et par år, før en ny skole var klar.¹⁰⁴³

Endelig kan man argumentere for, at en ikke-anbringelse også kan ses som en slags fejlplacering. Der var i særfor sorgen og ikke mindst i åndssvageforsorgen i den undersøgte periode ventelister i forhold til anbringelse. Vi har i det gennemgåede materiale flere eksempler på forældre, som mere eller mindre desperat anmoder om hjælp i form af en anbringelse af deres barn.¹⁰⁴⁴ I 1955 kunne man således i aviserne læse historien om, hvordan en, ifølge aviserne, "dybt åndssvag" dreng, stod lænket i en kostald, mens hans forældre ventede på,

1040 J.nr. B/6/146, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 37, RA. Wildenskov takker i et efterfølgende brev ironisk for den tildelte "næse".

1041 J.nr. 40/56, 1948, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 738, RA

1042 Læg 1959, *Overlægemødekorespondance (1941-1979)*, *Andersvænge Lægekantoret*, pk. 2, RA

1043 Brev fra Forsorgscenter København (Børneafdeling) til bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg 27/10 1969: J.nr. F/0/46-F/0/55/A/1, 1961, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 267, RA

1044 Se f.eks. J.nr. B/6/621, 1952, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 46, RA eller J.nr. B/6/831, 1954, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 48, RA

at der blev plads til ham på anstalten i Brejning.¹⁰⁴⁵ Ifølge aviserne var drengens forældre gået med til at fortælle historien, dokumenteret med billeder, i håbet om, at andre børn og forældre ikke kom i samme situation.

1045 J.nr. K/59, Journalsager A-Ø (1897-1979), *Den Kellerske Anstalt, Brejning*, pk. 1990-140, RA

Kapitel 16 Tilsyn med særforsorgens udøvelse

Formålet med dette kapitel er at undersøge tilsynet med forsorgens udøvelse. Hvilke regler var der for tilsynet, og især hvordan fandt det sted i praksis? Spørgsmålet om tilsyn indgår som en del af den stillede opgave for undersøgelsen. Vores gennemgang af materialet viser, at der kun i begrænset omfang var et effektivt tilsyn med særforsorgens institutioner – og med de anbringelsessteder der lå under den enkelte hovedinstitution. Det betyder dog ikke, at der slet ingen kontrol var – og kontrollen kunne i nogle tilfælde have en effekt.

Der var i hele den undersøgte periode forskellige former for kontrol med de enkelte institutioner under særforsorgen, hvorvidt de fulgte gældende regelsæt samt i forhold til rammerne for anbringelsen. Tilsynet kunne være organiseret internt, f.eks. ved at en overordnet administrativ instans kontrollerede institutioner under den (se kapitel 6) eller eksternt i form af et tilsyn foretaget af personer uden for særforsorgssystemet. I kapitlet gennemgås organiseringen af tilsynet på tværs af særforsorgsgrenene og dets udvikling over tid.

Det tilsyn, som blev ført af Folketingets ombudsmand og Folketingets § 71-udvalg, behandles separat i kapitel 17. Desuden fandtes forskellige andre former for tilsyn, som ikke behandles i denne undersøgelse. For det første var der gennem hele perioden kontrol af økonomi og regnskab, som ikke bare foregik internt i særforsorgen, men også involverede kontrol fra Rigsrevisionen og Finansministeriets Revisionskontor.¹⁰⁴⁶ For det andet var der til anbringelsesstederne tilknyttet en læge, som skulle tilse institutionen og behandle anbragte ved opståede skader m.v., og desuden skulle den lokale embedslæge tilse institutioner i sit område. Vi har ikke undersøgt denne form for tilsyn. Som det fremgår af kapitel 6 om særforsorgssystemet var der lægepersonale på en række af særforsorgens institutioner, og enkelte steder i det gennemgåede materiale antydes, at et sådant lægetilsyn ikke fungerede alle steder – eller blev oplevet som unødvendigt. ”Jeg går ud fra at vore institutioner råder over al ønskelig lægelig bistand”, hedder det i et håndskrevet notat på et dokument i særforsorgskontoret i 1960’erne.¹⁰⁴⁷ I et internt notat i særforsorgskontoret fra august 1962 er vurderingen, ”at embedslægen i mange tilfælde ikke kan overkomme at tilse sfs. [særforsorgs-]institutionerne, selvom han ifølge loven har pligt dertil”.¹⁰⁴⁸ Det blev videre om den

1046 Vi kan af de gennemgåede sagsakter se, at Finansministeriets Revisionskontor i flere tilfælde havde et kritisk øje på udgifter til åndssvageforsorgen og energisk kiggede efter besparelsesmuligheder. Det kunne handle om lommepenge til de anbragte, sammenligning af udgifter pr. anbragt på institutionerne, om anbragte i åndssvageforsorgen skulle have adgang til invalidepension, eller at enkelte anbragte på institution over tid fik en personlig opsparing.

1047 J.nr. P/404, 1966, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 339, RA

1048 J.nr. P/343, 1962, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 337, RA

lokale tilsynsførende læge fremhævet, at denne "ikke nødvendigvis fører det almindelige tilsyn med institutionen, idet han som regel kun bliver tilkaldt til de enkelte patienter."¹⁰⁴⁹ For det tredje fandtes der gennem det meste af den undersøgte periode et tilsyn med kost og ernæring på de store institutioner foretaget af Statens Vitaminlaboratorium og senere Statens Levnedsmiddelinstitut. Vi er i det gennemgåede materiale stødt på en række rapporter fra disse tilsyn i 1960'erne, som grundigt gennemgår kostplaners ernæringsværdi, madhygiejne m.v., men som også berører f.eks. den sociale situation omkring måltiderne.¹⁰⁵⁰ Rapporten for Rødbygård fra 1963 foreslår eksempelvis at mindske brødmængden om morgenen for kvinderne, at veksle mellem forskellige ostesorter, at begrænse servering af grød om aftenen m.v. (se desuden kapitel 9). For det fjerde var der forskellige former for pædagogisk tilsyn ifm. med undervisning, bl.a. ift. skolerne for blinde og døve børn, hvilket omfattede kontrol med timeplaner, karakterer osv.

Regler og organisering af tilsyn i særforsorgen

I den tidlige særforsorgslovgivning var tilsyn primært internt. Afsnittet i *Lov om offentlig forsorg fra 1933* om særforsorgen indeholdt ikke bestemmelser om tilsyn udover økonomisk revision.¹⁰⁵¹ I de følgende år blev særforsorgssystemet gradvist udviklet. Særforsorgen bestod af en skønsom blanding af statslige og ikke-statslige institutioner. Hvor statsinstitutioner uden videre kunne reguleres inden for det eksisterende administrative system under Socialministeriet, var det mere kompliceret med de ikke-statslige institutioner, som alle spillede en helt central rolle i udførelsen af særforsorg. Det var motivet bag en tilsynslov og etableringen af en ny stilling som direktør for særforsorgen i 1935, som skulle forestå tilsyn af institutioner, som modtog midler fra staten.¹⁰⁵² Debatten om loven i Rigsdagen viste, at der var en vis skepsis over for statens intervention i og regulering af ikke-statslige institutioner.¹⁰⁵³ *Lov om tilsyn m.v. vedrørende de under Socialministeriet hørende særforsorgsanstalter* fra 1935 bekræfter dog, at Socialministeriet havde ret til at føre tilsyn med såvel statslige institutioner som med ikke-statslige institutioner med driftsoverenskomst med staten. Ikke bare på det økonomiske område men også ift. emner som personalets uddannelse, pladsbehov, ernæring, sikring af nogenlunde ensartede forhold samt hvilke foranstaltninger "af

1049 J.nr. B/32, 1946, Sager vedr. administration og personale (1942-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 1, RA

1050 J.nr. H/0/33, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 298 og pk. 299, RA

1051 Lov om offentlig forsorg, lov nr. 181 af 20. maj 1933

1052 Lov om Tilsyn m.v. vedrørende de under Socialministeriet hørende Særforsorgsinstitutioner, lov nr. 104 af 30. marts 1935

1053 Se sammenfatning i *Rigsdagsårbogen* 1934-35, s. 200-203.

racehygiejnisk karakter, der må forbedres og træffes til gavn for forsorgen.”¹⁰⁵⁴ Loven skel-nede mellem åndssvageforsorgen, hvor der kun kunne foretages aftalte besøg, og de øvrige særforsorgsgrene (døve, blinde, epileptikere, talelidende m.v.), hvor særforsorgen kunne foretage uanmeldte besøg.

Vi har ikke fundet eksempler på, at særforsorgskontoret har ført et systematisk tilsyn med de enkelte institutioner (se dog nedenfor om åndssvageforsorgens tilsynsråd fra 1961). Det ser ud til at være foregået mere ad hoc med udgangspunkt i de sager, som dukkede op, samt via løbende kommunikation mellem institutionernes bestyrelser, de enkelte forsorgsinstitutioners administration og særforsorgen. Denne mere uformelle tilgang bekræftes også i et notat fra 1968 fra Særforsorgskontoret til Socialministeriet:

”For særforsorgen (bortset fra åndssvageforsorgen) gælder det, at de store institutioner er statsinstitutioner, men der findes en række selvejende institutioner. For alle disse hjem gælder det, at de ledes af bestyrelser, der beskikkes af soc.min [Socialministeriet] ... skal rette sig efter de forholdsregler, der måtte blive fastsat af direktoratet, ligesom de er undergivet det tilsyn, der vil gribe ind overfor indgreb imod beboerne, der efter tilsynsmyndighedernes opfattelse er urimelige. Tilsynet med disse hjem sker ud fra den forudsætning, at institutionerne har en vis frihed med hensyn til tingenes udvikling, og at man altså nødigt giver påbud på forhånd, men kun griber ind, når man finder udviklingen uheldig i det enkelte hjem.”¹⁰⁵⁵ Tilsynet med særforsorgens institutioner overgik i 1970 til Socialstyrelsen,¹⁰⁵⁶ og med Bistandslovens ikrafttræden fra 1976 overgik tilsynet med institutionerne til amtsrådet og amtskommunernes socialcentre (se kapitel 6).¹⁰⁵⁷

Udover den ovenfor beskrevne form for generelt tilsyn udøvet af Socialministeriet fandtes forskellige typer af, hvad man kan betegne som tilsyn og kontrol af de enkelte forsorgsgrene. Allerede i 1926 var der med loven om døve børns undervisning etableret et nationalt ”Forældre-råd” med en forældrerepræsentant fra hver af institutionerne. Rådets medlemmer havde bl.a. ret til at foretage tilsynsbesøg, idet:

”Ethvert af nævnets medlemmer har ret til i påkommende tilfælde at aflægge besøg på de forskellige anstalter og under ledsagelse af vedkommende anstalts forstander eller en af denne dertil bemyndiget i de plejehjem, hvor børnene er anbragt under anstaltsopholdet. Bemærkninger eller forslag, som et sådant besøg måtte give anledning til, kan af nævnet

1054 Lov om tilsyn m.v. vedrørende de under Socialministeriet hørende særforsorgsanstalter, lov nr. 104 af 30. marts 1935, almindelige bemærkninger, s. 4-5.

1055 J.nr. 50/12, 1968, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2339, RA

1056 Lov om styrelsen af sociale og visse sundhedsmæssige anliggender, lov nr. 227 af 27. maj 1970, § 20

1057 Cirkulære om bistandslovens bestemmelser om særforsorgsinstitutioner m.v., Socialministeriet, af 30. marts 1976

indsendes til Socialministeriet, for så vidt de foreliggende spørgsmål ikke løses ved forhandling med vedkommende forstander.”¹⁰⁵⁸

Med vedtagelsen af *Loven om foranstaltninger vedrørende døve og tunghøre* i 1950 blev der endvidere oprettet et Døvenævn og et Tunghørenævn, og forældrerepræsentationen blev styrket, mens opgaven for de to nævn blev at rådgive ministeriet og ”følge udviklingen indenfor lovens område og fremsætte forslag om sådanne foranstaltninger, som udviklingen måtte gøre påkrævede”.¹⁰⁵⁹ De to nævn havde også hjemmel til at foretage anmeldte besøg på kostskolerne.

Det er formuleringer, som går igen i *Lov om foranstaltninger vedrørende blinde og stærkt svagsynede* fra 1956, hvor der blev etableret et nationalt Blindenævn med repræsentanter fra Dansk Blindesamfund, forældre til blinde børn, ansatte på blindeinstitutterne samt statslige embedsmænd.¹⁰⁶⁰

Det er dog uklart, hvorvidt – og i hvilket omfang – sådanne tilsyn fra de ovennævnte forældreråd og nævn har fundet sted, idet vi ikke i arkivalierne har fundet spor efter dem. I en oversigt fra Socialstyrelsens chefkollegium, udarbejdet i 1974, konstateres det, at de nyetablerede nævn hverken på blinde- eller døveområdet førte til etableringen af nogen tilsynsvirksomhed.¹⁰⁶¹

Kolonien Filadelfia, der behandlede epileptikere, fik i 1961 implementeret et eksternt tilsynsråd med tilhørende vedtægter.¹⁰⁶² Der var her tale om et fagligt orienteret tilsynsråd, der skulle bygge bro mellem Socialministeriet og Filadelfia. Formanden var udpeget af socialministeren, to medlemmer med særlig lægefaglig ekspertise blev udpeget af Sundhedsstyrelsen, og de to sidste medlemmer skulle henholdsvis være en ”socialpraktiker” (udpeget af Købstadsforeningens Sociale Udvalg) og en ”pædagogisk kompetent” (udpeget af Undervisningsministeriet). Rådet skulle holde mindst fire årlige møder og føre protokol

1058 Lov om døve børns undervisning, lov nr. 56 af 31. marts 1926, § 10

1059 Lov om foranstaltninger vedrørende døve og tunghøre, lov nr. 21 af 27. januar 1950

1060 Lov nr. 117 af 11. maj 1956 ”Lov om foranstaltninger vedrørende blinde og stærkt svagsynede”

1061 Redegørelse over Socialstyrelsens tilsyns- og vejledningsvirksomhed, Mødeindkaldelser og referater 19.03.1974-30.04.1974: Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1972-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 18, RA. På de mindre hjem var det således bestyrelserne for hjemmene, der fungerede som en slag tilsyn. Jf. førnævnte redegørelse var der kun en af disse institutioner (Hjemmet på Mariendalsvej), som havde etableret et tilsynsråd.

1062 Vedtægter for Tilsynsrådet for Kolonien Filadelfias forsorg for epileptikere og sindslidende 1961: J.nr. 5202/1, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2512, RA

over sit arbejde.¹⁰⁶³ I praksis bestod tilsynsrådet af ganske prominente og indflydelsesrige personer. I 1966 var medlemmerne henholdsvis borgmester (og tidligere MF'er), socialdirektør, overlæge, professor, skoleinspektør og kontorchef.¹⁰⁶⁴ Udvalgets rapporter for årene 1962-1963 samt 1966-1968 viser, at det førte kontrol med og rejste kritik af den kontrollerede familiepleje, besigtigede koloniens plejehjem, arbejdede med koloniens modernisering og behandlede enkelte klagesager. Tilsynsrådet kom med bemærkninger til forholdene på de enkelte anbringelsessteder (primært bygningsmæssige og sanitære forhold). Tilsynsrådet mente f.eks., især med hensyn til anbragte i den kontrollerede familiepleje, at "patienterne burde følge med i den velstandsstigning, andre borgere havde fået del i"¹⁰⁶⁵, og den nye lov om invalidepension, som anbragte havde mulighed for at søge, betød, at der skete store opsparinger af midler, som i højere grad skulle anvendes til at forbedre især de materielle forhold for de anbragte. Tilsynsrådet for Kolonien Filadelfia blev nedlagt i 1974, da Socialministeren fik adgang til at udpege to medlemmer af bestyrelsen. Der har ikke været noget særligt tilsyn med Samfundet og Hjemmet for Vanføres institutioner ifølge en rapport fra 1974 fra Socialstyrelsen om tilsyn med særforsogets institutioner.¹⁰⁶⁶ Det tætteste, man kommer på et tilsyn, er, at Socialministeriet udpegede to medlemmer til Samfundet og Hjemmet for Vanføres bestyrelse. Den havde ansvaret for institutionerne drevet af Samfundet og Hjemmet for Vanføre. Desuden var der enkelte andre institutioner for vanføre, hvoraf ingen af disse ser ud til at have haft direkte tilsynsbestemmelser.

Der fandtes ikke særlige tilsynsregler for Det Statslige Institut for Talelidende.¹⁰⁶⁷

Åndssvageforsorgen omfattede flere institutioner og anbragte end de øvrige særforsogsområder. I *Vedtægterne for åndssvageforsorgens institutioner* fra 1939 blev det overladt til direktøren for særforsoget at føre tilsyn med sine institutioner "i henhold til den instruks,

1063 Tilsynsrådet for Filadelfias rapporter findes i arkivserien Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsogskontoret*, samt i Vedtægter for Tilsynsrådet for Kolonien Filadelfias forsoget for epileptikere og sindslidende 1961: j.nr. 5202/1, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2512, RA (Alle er stemplet "FORTROLIGT").

1064 Beretning om virksomheden i perioden 1. november 1966-1. april 1968: J.nr. 5202/1, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2512, RA

1065 Beretning om virksomheden i perioden 1. november 1966-1. april 1968: J.nr. 5202/1, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2512, RA

1066 Redegørelse over Socialstyrelsens tilsyns- og vejledningsvirksomhed, Mødeindkaldelser og referater 19.03.1974-30.04.1974: Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1972-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 18, RA. Vi kan dog ikke udelukke, at enkelte institutioner på eget initiativ havde etableret en form for tilsynsråd.

1067 J.nr. 330/18, 1974, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 660, RA

der udfærdiges for hans tilsynsvirksomhed”¹⁰⁶⁸ Vi har dog, som nævnt, ikke fundet en sådan instruks om direktørens tilsyn eller spor af et formaliseret tilsyn med de enkelte institutioner. I forlængelse af den nye åndssvage lov fra 1959 blev der taget initiativ til oprettelse af et eksternt tilsyn for hvert af de nyoprettede forsorgscentre (Se kapitel 6). I lovens § 3, stk. 2-4 hed det således¹⁰⁶⁹:

”Stk. 2. Ved hvert forsorgscenter oprettes et tilsynsråd, der har til opgave at føre tilsyn med forsorgens udøvelse og at samvirke med de lokale ledere om administrationen af de i området beliggende institutioner til opnåelse af forsorgens formål. Der kan tillægges tilsynsrådets medlemmer et honorar, der bevilges på de årlige finanslove.

Stk. 3. Til tilsynsrådets møder tilkaldes som regel forsorgscentrets lokale ledere.

Stk. 4. De nærmere regler om oprettelse af forsorgscentre og om oprettelse af lokale tilsynsråd fastsættes af socialministeren.”

Tilsynsrådene havde ikke formelle magtbeføjelser, men de skulle bl.a. være rådgivende i spørgsmål om ansættelse af ledende personale, om ændringer i ”forsorgens udøvelse”, institutionens organisation samt i forbindelse med ”større byggearbejder”. Tilsynsrådet skulle orienteres om klagesager og kunne også selv modtage klager.

Etableringen af tilsynsrådene skal ses som en del af den gennemgribende reorganisering af åndssvageforsorgen, hvor man bevægede sig fra et system med to store aktører (Østifternes Åndssvageanstalter og De Kellerske Anstalter) til et mere centraliseret system baseret på 11 forsorgscentre, der hørte under Statens Åndssvageforsorgs bestyrelse. Ifølge loven fra 1959 skulle der for hvert af de 11 forsorgscentre etableres et tilsynsråd, der skulle føre tilsyn med ”forsorgens udøvelse” i et tæt samarbejde med centrets ledelse.¹⁰⁷⁰ Rådet skulle bestå af fem medlemmer. Forældreorganisationer udpegede ét medlem, de kommunale organisationer tre, mens formanden, som var det sidste medlem, blev udpeget af Socialministeren. Alle rådets medlemmer var således eksterne i forhold til både institutioner og særfor sorgen som helhed.

Tilsynsrådene og deres opgaver blev ændret i en lovrevision for åndssvageforsorgen fra 1970, som del af den store socialreform og dertil hørende administrative reform.¹⁰⁷¹ I loven blev det bestemt, at hvert forsorgscenter skulle have et ”lokalt vejledende råd”, der skulle

1068 Vedtægt for Ledelsen af de danske Åndssvageanstalter af 27. juni 1939: J.nr. 37/15, 1939, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 409, RA

1069 Lov om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede, Lov nr. 192 af 5. juni 1959

1070 Foreløbige retningslinjer for tilsynsrådernes arbejde – Bilag. Vedtægt for ledelsen af statens forsorg for åndssvage og særlig svagtbegavede, 1963: J.nr. F/0/18, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 260, RA

1071 Lov om ændring af lov om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede. (Vedrørende forsorgens administration m. v.), Lov nr. 228 af 27. maj 1970

følge udviklingen og komme med indspil til den lokale forsorgs udvikling. Tilsynsopgaven blev dermed nedtonet til fordel for "vejledning" og dialog. Det lokale vejledende råd skulle have to repræsentanter for forældreforeninger, to for personalet og tre udpeget af amtet. Rådets sammensætning blev ændret til fordel for forældre og medarbejdere. Forsorgscentrene var fra 1970 under tilsyn af Socialstyrelsen, som dog ser ud til at have accepteret en høj grad af lokal autonomi. I den ovennævnte redegørelse til Socialstyrelsens chefkollegium i 1974 lyder det, at "styrelsen i videst muligt omfang må søge at undgå instrukser og regulativer af en sådan art, og i et sådant omfang, at det vil virke begrænsende på lokalt initiativ og dæmpende på de enkelte centerlederes ansvar."¹⁰⁷²

I det følgende afsnit ser vi nærmere på etableringen af tilsynsråd i åndssvageforsorgen og deres praksis i perioden 1960-1970.

Tilsynsrådene under Statens Åndssvageforsorg 1960-1970

Efter 1959-loven fulgte en større intern diskussion i åndssvageforsorgen om tilsynsrådernes opgaver. Diskussionen afspejlede, at det gik lidt trægt med at få etableret disse tilsynsråd og ikke mindst med at få sat rammerne for deres arbejde (se nedenfor om tilsynsrådernes arbejde). 1959-loven og oprettelsen af forsorgscentre med en ny firedelt ledelsesform betød, at hvor det tidligere var overlægen, som var den formelle leder af anstalterne, skulle opgaven nu deles med andre i den nye organisatoriske struktur. Det var ikke let at få til at virke i praksis (se kapitel 6), og overlægerne frygtede, at tilsynsrådene kunne føre til yderligere indskrænkning af deres indflydelse. I et brev fra august 1959 til forsorgschefen for Åndssvageforsorgen, Bank-Mikkelsen, mente overlæge Gunnar Wad fra Vodskov, at den nye instans skulle ledes af en handlekraftig formand, som "ved hvad en sag er."¹⁰⁷³ Man fornemmer en vis frygt for, at tilsynsrådene skulle tiltage sig en for aktiv rolle på for mange områder.

I første omgang var det op til de lokale tilsynsråd selv at definere deres opgaver, men i et udkast til retningslinjer for tilsynsrådene fra marts 1963 udstak Særforsorgskontoret en opgavebeskrivelse: mindst to årlige møder, en årlig beretning til institutionens bestyrelse, månedlige møder mellem centerledelse og tilsynsrådets formand m.v.¹⁰⁷⁴ Tilsynsrådene skulle desuden høres i forbindelse med klagesager. Rådets formand skulle være med i det lokale planlægningsudvalg og byggeudvalg, og formanden skulle orienteres om budgetforslag,

1072 Redegørelse over Socialstyrelsens tilsyns- og vejledningsvirksomhed, Mødeindkaldelser og referater 19.03.1974-30.04.1974: Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1972-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 18, RA

1073 Brev fra Wad til Bank-Mikkelsen 19. august 1959: Overlægemødekorespondance (1941-1979), *Andersvænge, Lægekantoret*, pk. 2, RA

1074 Foreløbige retningslinjer for tilsynsrådernes arbejde – Bilag. Vedtægt for ledelsen af statens forsorg for åndssvage og særlig svagtbegavede, 1963: J.nr. F/0/18, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 260, RA

regnskab m.v. Desuden havde medlemmerne ret til "når som helst" at besøge de anbragte, hvad enten de var anbragt på institutionen eller udenfor. Idealet var, at besøg blev koordineret med forsorgscentret, og at en repræsentant derfra deltog, men i tilfælde af klager kunne tilsynsrådets formand beslutte at holde forsorgscentret udenfor.

Der er dog kun i begrænset omfang bevaret materiale fra tilsynenes løbende arbejde (udover deres årlige beretninger, se nedenfor). Det kan skyldes manglende skriftlig dokumentation af deres arbejde og en varierende arkiveringspraksis. Det er f.eks. usikkert, om alle tilsynsråd arbejdede med protokoller for deres arbejde. I juni 1967 lød det fra bestyrelsen for Åndssvageforsorgen, at "Bestyrelsen vil ikke blande sig i ... og heller ikke i spørgsmålet om regler for protokol eller mødereferater".¹⁰⁷⁵

Tilsynet omfattede formelt både centralinstitutioner og underskoven af værksteder, skoler, kolonier, private plejehjem m.v. og refererede til Statens Åndssvageforsorg (og dennes bestyrelse). At tilsynet var tænkt som den centrale myndigheds kontrol fremgår af, at det var Statens Åndssvageforsorg, som udpegede formanden. I et brev fra Statens Åndssvageforsorg til en tilsynsrådsformand afvises et forslag om at dele referater fra årlige møder mellem tilsynsråd og Statens Åndssvageforsorg med forsorgscentrenes ledelse, da det ville bryde den nødvendige fortrolighed mellem tilsynsråd og forsorgskontoret.¹⁰⁷⁶ Det tyder på, at Statens Åndssvageforsorg ønskede tilsynet som deres repræsentanter ude lokalt. Det ser dog kun ud til at være lykkedes i meget begrænset omfang. På et møde med tilsynsrådernes medlemmer på Ebberødgård i juni 1968 lød det fra forsorgschef og formand for Bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg, Bank-Mikkelsen:

"Bestyrelsen finder, at tilsynsrådene har væsentlige opgaver inden for forsorgen, men det er også, som om man mærker for lidt til tilsynsrådernes virksomhed. Det var nok ønskeligt, om man viste lidt mere initiativ med henblik særlig på den daglige behandling af patienterne, måske i forbindelse med uanmeldte småbesøg samlet eller enkeltvis. Det er jo ikke meningen, at tilsynsrådene blot skal holde møde med centerledelserne. Vi får relativt få henvendelser fra tilsynsrådene."¹⁰⁷⁷

Året efter, i notat fra Særforsorgskontoret, lød vurderingen, at man ikke rigtig vidste, hvor meget tilsynsrådene lavede, men iflg. Bank-Mikkelsens personlige erfaring med indsatsen var "den måske nok ... noget mindre end ønskelig og forventet", hvilket efter hans vurdering skyldtes det store kommunale islæt i tilsynsrådene (se nedenfor om tilsynsrådernes

1075 J.nr. 128, 1968, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 21, RA

1076 Brev fra Statens Åndssvageforsorg til formændene for tilsynsrådene 16. december 1961: J.nr. F/0/34, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

1077 J.nr. 128, 1968, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 21, RA

sammensætning).¹⁰⁷⁸ Dette bekræftes i det gennemgåede materiale, hvor tilsynsrådene ser ud til at spille en meget begrænset rolle i sagsbehandlingen inden for særforborgssystemet. Vi kan dog se, at tilsynsrådene over tid kom i gang med deres arbejde. Mens det interne daglige arbejde i de 11 tilsynsråd under åndssvageforsorgen ikke har efterladt sig papirspor¹⁰⁷⁹, giver de årlige beretninger fra de enkelte tilsynsråd indsendt til Statens Åndssvageforsorg et vist indblik i tilsynsrådernes arbejde. Der findes for perioden 1961-1968 en tæt på komplet samling årlige beretninger, og i enkelte tilfælde tillige enkeltstående referater fra lokale tilsynsmøder. Årsberetningerne er typisk ret kortfattede - mellem en og fire sider.¹⁰⁸⁰ På baggrund af beretningerne er det muligt at se lidt nærmere på tilsynsrådene og deres arbejde. På listen over medlemmer af tilsynsrådene findes en del repræsentanter for det politiske system (sognerådsformænd, borgmestre eller folketingsmedlemmer) samt offentlige embedsmænd (som f.eks. amtmænd, kommunaldirektører, socialinspektører, skoleinspektører og lærere). Hertil kommer, at en del af de øvrige medlemmer (betegnet som bl.a. gårdejere, købmænd og betjente) også meget vel kan have været lokale politikere. Selvom åndssvageforsorgen ikke var i kommunalt regi, betød det, at det indtil 1970 i høj grad var offentlige repræsentanter, som kontrollerede en offentlig institution. Medlemmerne var fagligt set lægfolk, og tilsynsarbejdet var sandsynligvis én opgave blandt mange andre. Det virker, som om det primært var den af direktoratet udpegede formand, der drev det lokale tilsynsråds aktiviteter. Det vil sige, at tilsynet var meget personafhængigt – og i tilfælde af formandskifte kunne arbejdet nærmest gå helt i stå.

Udover en kort indledende - og famlende - fase kan vi på baggrund af årsberetningerne se, at der blev udført løbende tilsyn, og at der (med få undtagelser) blev indsendt beretninger årligt. I de første årsberetninger klagede flere tilsyn over at famle i blinde. I Forsorgscenter Vestsjællands beretning for 1961-62 lyder det: "I det hele taget kan man ikke sige tilsynsrådet er helt tilfreds med arbejdsvilkårene. Vi synes, vi får for lidt at vide om, hvad der sker og skal ske på Andersvænge, vi læser for ofte om ting og begivenheder i aviserne, som vi synes vi burde have fået at vide på anden måde."¹⁰⁸¹ Klager af denne type går igen i adskillige beretninger og henviser både til manglende instruks fra centralt hold og til et uklart forhold mellem tilsyn og det lokale forsorgscenters ledelse. De nye tilsyn skulle finde plads og funktion i den nye struktur for åndssvageforsorgen, og da tilsynets medlemmer generelt

1078 Læg: Samråd med ministeren angående finanslovsforslag: Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2371, RA

1079 Der nævnes i et par tilfælde i årsrapporterne en protokol for tilsynsrådet, men det er trods omfattende søgning ikke lykkedes at lokalisere sådanne protokoller.

1080 Se J.nr. F/0/34, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

1081 Beretning for forsorgscenter VII 1961-1962: J.nr. F/0/34, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

havde begrænset kendskab til åndssvageforsorg, blev de i høj grad skolet af centrene selv. Der blev dog efterhånden etableret en form for praksis, hvor tilsynsrådet blev orienteret om større aktuelle klagesager på institutionerne og fik mulighed for at kommentere disse. F.eks. henstillede forsorgschefen i 1961, at sager af ”en vis betydning” skulle høres hos det pågældende tilsyn, inden forsorgscentret sendte det videre til bestyrelsen. I en diskussion i bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg i juni 1967 blev det pointeret, at ”tilsynsrådene orienteres om bestyrelsens afgørelse i klagesager”, idet det dog samtidig blev slået fast, at det var bestyrelsen, som havde myndigheden til at agere i sagerne.¹⁰⁸²

Ifølge årsberetningerne holdt tilsynsrådene typisk tre til fem årlige møder. Nogle af dem blev afholdt på institutionerne kombineret med rundvisning og eventuelt fælles møde med centerledelsen. Formanden havde en mere aktiv rolle end de øvrige medlemmer, denne deltog jævnlige i ledelsesmøder eller andre møder på forsorgscentre og foretog på egen hånd en række institutionsbesøg m.v. Der findes kun enkeltstående referater fra tilsynsrådernes interne møder, men sammenholdt med årsrapporterne var dagsordenen domineret af temaer som institutionens økonomi, byggesager, personaleforhold og pladsproblemer. Rapporterne indeholder meget få klagepunkter udover en tilbageværende generel kritik af sektorens generelle underfinansiering og pladsproblemer rettet mod Statens Åndssvageforsorg og det politiske system. Der blev dog i enkelte tilfælde rejst kritik af de interne konflikter på forsorgscentre (typisk mellem personalegrupper og ledelsesstrenge). I sjældne tilfælde tog tilsynene også selv forhold op til kritik. Således omtales i beretningen for tilsynsrådet for Forsorgscenter Århus-Randers i 1966-67, hvordan et uanmeldt besøg på et værksted gav anledning til påtale, og at sagen derefter blev bragt i orden.¹⁰⁸³ På Forsorgscenter Lolland-Falster foretog tilsynsrådet i starten af 1960'erne en undersøgelse på områdets skoler og konstaterede, at centret havde svigtet i forhold til at informere om eksternt skolerne.¹⁰⁸⁴ Der er også enkelte sager, hvor tilsynsrådet kritiserede afgørelsen i sager om brug af vold, som på Forsorgscenter Nordsjælland i 1963-64, hvor der blev udtrykt utilfredshed med, at en ansat, der havde slået en anbragt, blev forflyttet til et andet center fremfor at blive fyret.¹⁰⁸⁵ Men overordnet set udtrykker rapporterne støtte til arbejdet ude på institutionerne snarere end en kritisk kontrol af deres arbejde. Flere af beretningerne konstaterer således,

1082 J.nr. 128, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 21, RA

1083 Beretning tilsynsrådet for forsorgscenter XI 1966-1967: J.nr. F/0/34, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

1084 Beretning tilsynsrådet for forsorgscenter VI 1961-1962: J.nr. F/0/34, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

1085 Beretning tilsynsrådet for forsorgscenter II 1963-1964: j.nr. F/0/34, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

at der "har ikke for tilsynsrådet foreligget henvendelser, og man tager det som udtryk for almindelig tilfredshed med centrets arbejde."

Det ser ud, som om der var stor forskel på, hvor proaktive tilsynsrådene var.¹⁰⁸⁶ Langt de fleste valgte en passiv strategi, hvor besøg på centre og dertilhørende institutioner var aftalt på forhånd med centerledelsen. Besøgene kunne derfor få mere karakter af rundvisning end af et tilsyn. Det var undtagelsen, at tilsynsrådene valgte en mere offensiv strategi med uanmeldte besøg. Rapporterne fortæller heller ikke meget om tilsynsrådernes direkte kontakt med de anbragte i åndssvageforsorgen. I årsrapporten fra Forsorgscenter Sydøstsjælland for 1963-64 konstateres, at "[k]ontakten mellem tilsynsråd og patienter er ikke stor, nærmest tilfældig."¹⁰⁸⁷ I rapporten fra samme center for 1966-67 nævnes, at formanden har modtaget ti henvendelser fra patienter og pårørende "men ingen direkte klager".¹⁰⁸⁸ I enkelte andre rapporter nævnes enkelte klager, primært fra forældre. Det gælder f.eks. fra formanden for tilsynsrådet for Forsorgscenter Vestsjælland, som er forældrevalgt. Der er dog ifølge årsrapporten mest tale om misforståelser, som formanden fik glattet ud.¹⁰⁸⁹

Tilsynsrådene omfattede formelt også det ganske store antal anbragte uden for centrenes egne institutioner (den kontrollerede familiepleje). Det virker dog, som om det ikke alle steder har fungeret i praksis. Vi kan se, at på Forsorgscenter Lolland-Falster fik tilsynsrådet allerede i 1961 lister med patienter i kontrolleret familiepleje udleveret.¹⁰⁹⁰ Fra flere forsorgscentre var der dog frygt for, at besøg fra lægfolk kunne medvirke til at stigmatisere de anbragte uden for de egentlige institutioner. Der var således flere tilsynsråd, som klagede over, at de ikke kunne få udleveret lister over anbragte uden for hovedinstitutionerne. Tilsynsrådet for Forsorgscenter Midtjylland mener i rapporten for 1968-69, at "[v]i er helt afskåret fra det allervæsentligste i vort tillidsarbejde at kunne kontrollere, om der finder misbrug sted."¹⁰⁹¹

1086 Nielsen, 1967, s. 25-26

1087 Beretning for tilsynsrådet for forsorgscenter IX 1963-1964: J.nr. F/0/34/I, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

1088 Beretning for tilsynsrådet for forsorgscenter IX 1966-1967: J.nr. F/0/34/I, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

1089 Mødereferat 15.10.1965, j.nr. F/VII/O2, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 291, RA.

1090 Beretning for tilsynsrådet for forsorgscenter VI 1961-1962: J.nr. F/0/34/I, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

1091 Beretning for tilsynsrådet for forsorgscenter X 1968-1969: J.nr. F/0/34/I, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

Statens Åndssvageforsorg var ikke ubetinget tilfreds med tilsynsrådernes arbejde. Der ser ud til at have været en oplevelse af, at tilsynsrådene i højere grad end ønsket havde allieret sig med forsorgscentre og dermed ikke var blevet den ønskede eksterne kontrolinstans. Man kan i årsberetningerne se, at tilsynene eksplicit støtter op om institutionernes strukturelle udfordringer med stram økonomi, pladsmangel og dårlige fysiske rammer – og kun meget sjældent rejser kritik af forsorgscenteret selv. Som det lød i årsberetningen for tilsynet for Forsorgscenter Sønderjylland for 1966-67, hvor overlægen på årets enlige møde (pga. formandsskifte) efter at have beværtet med frokost ”kvitterede ved at udtale sin glæde over, at tilsynsrådet altid havde bakket centerledelsen op”.¹⁰⁹² Et andet eksempel også fra Forsorgscenter Sønderjylland er, hvor tilsynsrådets årsrapport for 1968-69 omtaler en sag fra Løgumgårde, hvor en ansat er anklaget for at slå børnene: ”Den prekære sag fik sin afslutning ved, at [navn udeladt] søgte sin afsked, der i øvrigt alligevel var nært forestående på grund af alder. Ved et personalemøde på afdelingen udtalte tilsynsrådets formand anerkendende takkeord til [navn udeladt] for mange års dygtigt, uselvisk og opofrende arbejde i åndssvageforsorgens tjeneste.”¹⁰⁹³

Tilsynsrådet ser således ud til at være blevet en del af systemet. Og samtidig var der måske heller ikke et ønske om at gøde jorden alt for meget for klager. På et nationalt møde for tilsynsrådernes formænd i 1966 udtalte den socialdemokratiske folketingsmand Kristian Albertsen således:

”Der er en god vækst og udvikling i forsorgsarbejdet. Der er hos bevillingsmyndighederne og i befolkningen en god forståelse for, at der må ske noget indenfor åndssvageforsorgen. Jeg er bare bange for, at den nuværende uro kan slå noget i stykker. Dette vil jeg gerne sige til tilsynsrådsmedlemmerne, så de kan være med til at glatte ud, således at befolkningens tillid til forsorgen kan bevares. Meget af den rejste kritik har været usaglig og helt urimelig.”¹⁰⁹⁴

Det var et dilemma for Statens Åndssvageforsorg. Den så gerne, at tilsynet styrkede kontrollen med, hvad der foregik på institutionerne, men det skulle helst ikke udvikle sig til en storm mod særforsorgen i almenhed. Det kan også være forklaringen på, at forsorgschef Bank-Mikkelsen på samme møde undveg en diskussion om styrket forældrerepræsentation i tilsynsrådene i forhold til de magtfulde formænd. Bank-Mikkelsen slog fast, at formanden var formand, og at bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg ikke ville blande sig

1092 Beretning for tilsynsrådet for forsorgscenter IV 1966-1967: J.nr. F/0/34/I, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

1093 Beretning for tilsynsrådet for forsorgscenter IV 1968-1969: J.nr. F/0/34/I, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

1094 Referat af møde mellem bestyrelsen og medlemmer af tilsynsrådene fredag den 9. juni 1967: J.nr. F/0/34/I, 1967, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

i formandens arbejde. Af samme grund havde bestyrelsen for Statens Åndssvageforsorg året før, på et møde i juni 1965, afvist et forslag om, at tilsynsrådernes rapporter skulle være offentlige.¹⁰⁹⁵

For at styrke tilsynsrådernes rolle over for forsorgscentrenes ledelse blev det i august 1967 besluttet at udsende pjecen *Hæmmet udvikling*, som udover en generel introduktion til åndssvageforsorgen også indeholdt navne og adresser på tilsynets lokale medlemmer. Håbet var, at øget synlighed omkring tilsynsrådene i højere grad kunne skabe rollen som kontaktpunkt for kritik fra anbragte, forældre eller andre. Tilsynsrådene blev i 1970 erstattet med lokale vejledende råd for de enkelte forsorgscentre. Rådernes formelle funktion ændrede dermed karakter.¹⁰⁹⁶

Tilsyn med anbragte i kontrolleret familiepleje m.v.

Hovedinstitutionerne i særforsorgen var store institutioner med et net af mindre enheder tilknyttet (se kapitel 6) samt en stor del af deres klientel anbragt i kontrolleret familiepleje.¹⁰⁹⁷ Der var tale om ret forskellige anbringelsessteder, som inkluderede f.eks. et ægtepar, der havde et mindre antal anbragte på en gård, små private institutioner, plejefamilier og plejeanbringelse i egen familie. Fælles for disse ret forskellige anbringelsesformer var, at de var godkendt af og havde en aftale med hovedinstitutionen (om betaling, arbejde, de fysiske rammer m.v.), samt at de var underlagt hovedinstitutionens tilsyn. Det var især åndssvageforsorgen, som anvendte anbringelser uden for institutionerne. Men det fandtes også i mindre målestok inden for de øvrige særforsorgsgrene. Der var f.eks. en række børn på døveskolerne, som boede privat hos familier uden for skoletiden. Forstanderen for døvstummeinstitutionerne mente i 1940, at der "er for øjeblikket ikke noget regelmæssigt tilsyn, kun lejlighedsvis og når der er noget i vejen. Med det stigende antal anbringelser bliver det mere og mere nødvendigt at spørgsmålet ordnes".¹⁰⁹⁸ Vi har ikke fundet materiale vedrørende tilsyn med denne type plejesteder for andre forsorgsgrene end åndssvageforsorgen (samt i et vist omfang i årsberetningerne fra Kolonien Filadelfias tilsynsråd – se ovenfor).

1095 Ad forsorgschefens marginalpåtegning side 2 på koncept af 1/5 1965: J.nr. F/0/34/I, 1965, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 265, RA

1096 Redegørelse over Socialstyrelsens tilsyns- og vejledningsvirksomhed, Mødeindkaldelser og referater 19.03.1974-30.04.1974: Chefkollegiet (1972-1990), *Socialstyrelsen*, pk.nr. 18, RA. Her vurderes, at de lokale vejledende råd var aktive både i form af dialog og besøg på institutionerne. Vi har gennemgået enkelte arkivmaterialer for enkelte af de vejledende råd.

1097 Andelen af anbragte i kontrolleret familiepleje svinger gennem perioden, men samlet set var ca. 1/3 anbragt i kontrolleret familiepleje.

1098 J.nr. 13/1, 1940, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 437, RA

Inden for åndssvageforsorgen var denne type anbringelse (kontrolleret familiepleje) udbredt og omfattede op imod halvdelen af alle anbringelser. Det var især de mest ressourcestærke anbragte inden for åndssvageforsorgen, der var anbragt i kontrolleret familiepleje, og en sådan anbringelse indgik ofte som led (en slags prøveanbringelse) i en eventuel udskrivningsproces (se kapitel 8).¹⁰⁹⁹ Indtil 1960 var den kontrollerede familiepleje organiseret forskelligt i Øst- og Vestdanmark (se kapitel 6 systemet). I Vestdanmark havde de jyske anstalter etableret et decentralt system, hvor tilsynet med anbringelser i kontrolleret familiepleje indgik i den normale anstaltsdrift underlagt den enkelte institutions overlæge og omfattede både psykiatrisk tilsyn (af en læge) samt ”regelmæssige sociale tilsyn”.¹¹⁰⁰ I Østdanmark, under Østifternes Åndssvageanstalter, var der et mere centraliseret tilsynssystem med et særligt kontor for den kontrollerede familiepleje placeret på institutionen Gl. Bakkehus.¹¹⁰¹ Den centraliserede løsning – der i nogen grad afspejlede den særlige situation i København – var tilsyneladende ikke uden udfordringer. Overlæge P.A. Schwalbe-Hansen fra Ebberødgård vurderede i 1940 tilsynet som ringe.¹¹⁰² I forlængelse af en klagesag om dårlige forhold i en kontrolleret familiepleje fra 1939 udbad særforborgskontoret sig en redegørelse fra Østifternes Åndssvageanstalter om tilsynet med den kontrollerede familiepleje.¹¹⁰³ Det varede dog to år, før der kom svar tilbage – hvilket man internt i særforborgskontoret tog som udtryk for, at Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter godt var klar over, at tilsynet ikke fungerede.¹¹⁰⁴ I beretningen fra Østifternes Åndssvageanstalter 1942-1946 vurderes, at det på grund af især ”trafikvanskelighederne” (mangel på transportmidler) havde været ”ugørligt at holde den ønskede kontakt vedlige med patienterne og deres anbringelsessted.”¹¹⁰⁵

1099 Wad, 1944, s. 64-77.

1100 J.nr. 101/6, 1939, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 418, RA; J.nr. 43/3, 1939, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 412, RA. Tilsynsbesøgene kan bl.a. følges i patientjournalerne.

1101 Afskrift: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 90, RA; Østifternes Aandssvageanstalt, *Beretning for aarene 1942-1946*, Udgivet af Anstaltens Bestyrelse, s. 73.

1102 J.nr. 14, 1956, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 1, RA

1103 J.nr. 43/3, 1939, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 412, RA

1104 J.nr. 43/3, 1939, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 412, RA samt J.nr. 35/8, 1939, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 441, RA; Side 8, 19. marts 1957: Forhandlingsprotokol for bestyrelsen (1936-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter*, pk. 1-3, RA. Se også diskussionen i Det af Socialministeriet nedsatte udvalg af 19. april 1941 vedr. Børne- og Åndssvageforsorgens anbringelsesforhold jf. Mødereferat 30. april 1941: J.nr. 101/6, 1939, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 418, RA. Her taler flere af medlemmer om ”Problemet om den manglende kontrol med familieplejehjem”.

1105 Østifternes Åndssvageanstalter bestyrelsen, *Beretning for årene 1. april 1942 til 31. marts 1946*, København 1946, s. 70.

Anbringelserne i kontrolleret familiepleje var underlagt samme regler som anstaltsanbringelserne for så vidt angår behandlingen af de anbragte. Det gælder f.eks. forbuddet mod fysisk straf (se kapitel 10). Vi har desuden fundet et enkelt eksempel på en "Vejledning for koloniplejehjem" for Østifternes Åndssvageanstalter (udateret, sandsynligvis fra slut 1940'erne eller starten af 1950'erne).¹¹⁰⁶ Vejledningen er forholdsvis overordnet og slår fast, at der skal være klare aftaler (om arbejde, fritid, kost, fritid og evt. undervisning samt lommepenge). Anbringelsesstedet anbefales at føre en kostbog (i tilfælde af klager over kosten) samt en regnskabsbog over f.eks. lommepenge eller andre indtægter, som man opbevarer for den anbragte. De anbragtes korrespondance bør i almindelighed ikke kontrolleres – og "Enhver legemlig straf af patienterne er på det strengeste forbudt". De eneste disciplinære sanktioner, der nævnes, er "kortere sengeleje indtil 4 dage" eller "fratagelse af goder". Vejledningen omfatter ikke noget om tilsyn. Også det af Arbejds- og Socialministeren i 1941 nedsatte udvalg vedrørende kritik af børne- og åndssvageforsorgen (se kapitel 5) var opmærksomme på det manglende tilsyn med den kontrollerede familiepleje.¹¹⁰⁷ Udvalget afsluttede arbejdet med at afgive en betænkning, hvori det om tilsyn konkluderede: "Tilsynet med ... de i familiepleje anbragte åndssvage har ikke været tilstrækkeligt effektivt." Derfor blev indførelsen af et effektivt lokalt tilsyn med personer anbragt under børne – og åndssvageforsorgen foreslået og betonet som den mest betydningsfulde og påkrævede foranstaltning.¹¹⁰⁸

Fra 1960 blev anbringelser uden for hovedinstitutionerne underlagt forsorgscentre (og var i perioden 1960-1970 underlagt deres eksterne tilsynsråd (se ovenfor)). Der er flere kilder til tilsynet med den kontrollerede familiepleje. Man kan over tid følge tilsynet med familieplejen i patientsagerne. De gennemgåede patientsager viser, at der løbende blev besøgt plejesteder. Journalerne omfatter dog ikke en omfattende rapportering, men der blev typisk tilføjet en note i patientsagen om, at det gik godt, at vedkommende var tilfreds eller måske krævede nogle småting ændret eller gerne ville have en anden plads m.v. Det kan ses som en meget praktisk kontrol. Vi har endvidere fundet enkelte mere udførlige rapporter fra kontrol og tilsyn med familieplejen og med mindre private anbringelsessteder (samt forskelligt andet materiale desangående) i det gennemgåede arkivmateriale. Vi har ikke kunnet lokalisere samlinger af egentlige tilsynsrapporter. De sager, som dukker op, er typisk mere problematiske sager.¹¹⁰⁹ Meget af korrespondancen mellem hovedinstituti-

1106 Vejledning for koloniplejehjem: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 15, RA

1107 Se Referat fra 1. møde 30. april 1941: j.nr. 101/6, 1939, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 418, RA

1108 Ministeriernes Pressesekretariat 18. december 1941: j.nr. 21/41, Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 99, RA

1109 Se f.eks. J.nr. B/50/533, 1958, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 156, RA

onerne og de mindre anbringelsessteder eller familieplejen handlede om økonomiske og kontraktmæssige forhold. Det inkluderer alt fra betalingen for anbringelsen til spørgsmål om de anbragtes lommepege, private opsparinger, refusion af særlige udgifter m.v. Det fundne materiale tyder på, at sådanne tilsyn især omhandlede de fysiske rammer (særligt soverum og adgang til toilet), hygiejne (renlighed og adgang til bad), mulighed for beskæftigelse (f.eks. værksteder eller arbejdsopgaver), kost, honorering af de anbragte (lommepege og ”dusører”), beklædning og de sociale rammer (mulighed for fritidsbeskæftigelse m.v.).¹¹¹⁰

Hvis man med forbehold for materialets karakter skal tegne nogle mønstre i tilsynet med den kontrollerede familiepleje, tyder det på, at: Der for første var en lavere forventning ifm. anbringelser i kontrolleret familiepleje. I materialet erkendes i flere tilfælde, at man på små private institutioner ofte har måttet acceptere problematiske fysiske rammer.¹¹¹¹ I en korrespondance mellem to overlæger fra Østifternes Åndssvageanstalter i 1956 om et konkret privat anbringelsessted konstateres om en anbragt, at ”Hans undertøj var forfærdelig snavset, vel at mærke ikke akut snavs, men udpræget langtids skidt. ... Personalet anfører, at man tidligere har iagttaget, at det kunne knibe med renholdelse af patienterne ... De må nok igen have en opsang deroppe.”¹¹¹² Pragmatismen omfattede også i nogen grad behandlingen af de anbragte. I forbindelse med vold og overgreb fastholdt man, så vidt vi kan se, samme regler som på hovedinstitutionerne. Men der var en forståelse for, at de private aktører med meget få undtagelser ikke havde en faglig viden i omgangen med de anbragte. Det gælder f.eks. en patient fra Vodskov, som var anbragt i kontrolleret familiepleje, men hvor der i slutningen af 1940’erne kom klager og et efterfølgende besøg af familieplejeinspektøren. Plejestedet udtalte, at de kun beholdt patienten i familiepleje, fordi de frygtede at komme til at stå uden pige på gården, og at patienten selv var rejst fra pladsen til anstalten et par dage før tilsynsbesøget. I denne sag bemærkede Socialministeriets embedsmænd, at der var ”ingen tvivl om, at pt [patienten] sikkert ikke bliver behandlet ”sart” i plejestedet, men hun er jo også vanskelig”. Ministeriet vurderede imidlertid, at det var anstalten, som havde begået en fejl ved at anbringe en pige i familiepleje, fordi hun ikke ”burde være anbragt under frie forhold som sket”.¹¹¹³ Plejestedets kvalitet blev ikke omtalt.

1110 Se f.eks. Klientsager: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen*, pk. 71 og 72, RA. I Østifternes Åndssvageanstalter bestyrelsen, Beretning for årene 1. april 1942 til 31. marts 1946, København 1946. s. 6, omtales en koloni under Ebberødgård, der blev lukket pga. at forholdene ikke var ”fuldt tilfredsstillende.”

1111 I et debatindlæg i *Evnsvages Vel*, 20(3), 1971, fremhæver overlæge Gunnar Wad (fra Vodskov), at man godt vidste, at lønnen nogle gange var for ringe, og at det var ringe værelser m.v. Men målet var at få åndssvage til ”at være med i livet”, og han (og andre med ham) derfor tog ansvar for at lade problemerne fare.

1112 J.nr. 14, Journalsager (1951-1979), *Ebberødgård*, pk. 1, RA

1113 J.nr. 40/17, 1948, Journalsager (1921-1949), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 738, RA

Ifølge overlæge Gunnar Wad var denne pragmatiske tilgang til de private plejesteder ikke nødvendigvis et stort problem. Han argumenterede i 1959 med afsæt i sine erfaringer fra anstalten ved Vodskov netop for en høj grad af pragmatisme med henvisning til de anbragtes bedste.¹¹¹⁴ I hans vurdering var det bedre at lukke øjnene for, at lønnen måske var lidt lav, eller at boligforholdene ikke helt levede op tidens standard, hvis den anbragte var tilfreds med anbringelsen og blev behandlet med omsorg og tålmodighed. Mere tilsyn kunne ligefrem forværre den anbragtes situation: "Dette kontrasterer på en højst kuriøs måde med de ofte samme kritikeres krav om mere frihed for vore patienter. Mange af vore familieplejepatienter er henrykte for besøg fra anstalten, men der findes et ikke helt lille antal, der meget bestemt vil have sig for mange besøg frabedt. I ganske enkelte plejesteder kommer vi slet ikke, men fører 'tilsynet' ad løndomsfulde veje. Der kræves takt og finfølelse. ... Tror nogen i øvrigt, at vore plejesteder ville finde sig deri?"¹¹¹⁵

Wad vurderede – optimistisk – at "[s]ammenfattende tør det siges, at intet menneske tør udelukke, at en åndssvag i et plejested kan risikere at blive udsat for uheldig behandling og misbrug – i en kortere tid. Et længere varende misbrug tør derimod næsten altid siges at være udelukket."¹¹¹⁶

Der var dog også i nogle tilfælde tegn på, at tilsynet kunne blive nedprioriteret og/eller kan betegnes som reaktivt. I 1944 behandlede Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter en konflikt om etableringen af et private plejested, hvor plejefaderen i sin sagsfremlæggelse beskrev en ordveksling i forbindelse med indgåelse af aftalen med forstanderen fra hovedinstitutionen:

"Ja", siger forstanderen, 'Nu er det hele i orden' og henvendt til overlægen, siger han: 'De vil nok tage tilsynet den første tid, da jeg ikke får tid til at tage herved så tit.' 'Det skal jeg nok', siger overlægen. Til mig siger overlægen: 'Er der noget de vil os, kan de jo hurtigt cykle op og tale med os.'¹¹¹⁷

I det gennemgåede materiale kan vi se, at der løbende dukker sager op i medierne om anbringelser i kontrolleret familiepleje. I starten af 1950'erne kom der f.eks. en sag i aviserne – drevet af den fremtrædende forsorgskritiker Nanna Andersen og DSU's tidsskrift *Fri Ungdom* – med anklager om, at en kvinde anbragt i familiepleje på en gård blev mishandlet og arbejdsmæssigt misbrugt med en 17-timers arbejdsdag, lav løn og elendige indkvarteringsforhold. Kvinden havde været anbragt på stedet i mere end 20 år. Medieopmærksomheden resulterede i, at den kontrollerede familiepleje under Østifternes Åndssvageanstalter

1114 Wad, 1959, 25-37. Se også Thisted-Jensen, 1951, s. 17-18; Wad, 1971, s. 14-16.

1115 Wad, 1959, s. 32.

1116 Wad, 1959, s. 33.

1117 Klientsager: Udtagne journalsager (1925-1959), *Østifternes Åndssvageanstalter; Bestyrelsen*, pk. 71, RA Jf. ovenfor havde man i 1939 på samme måde bedt om en redegørelse.

fik pigen fjernet og erkendte, at det burde være sket før. Sagen giver et indblik i en praktisk udfordring ift. at føre tilsyn med de mange anbringelser i kontrolleret familiepleje. Den ansvarlige tilsynsførende erkendte sit svigt, men betonedede, at tilsynsarbejdet var voldsomt besværliggjort af det store antal opgaver. Sagen blev behandlet af Østifternes Åndssvageanstalters bestyrelse, som også erkendte problemet. Forsorgschef Bank-Mikkelsen mente i den forbindelse, at: "Der kunne være grund til, inden ministeren orienteres om sagen at udbede sig noget fyldigere om, hvor stor arbejdsbyrden for medarbejderne under k. f. [kontrolleret familiepleje] er samt om, i hvilket omfang man må afstå fra at udøve tilsyn pga. manglende personale."¹¹¹⁸

Et andet eksempel fra 1957 viser også, at særforborgssystemet kunne reagere meget langsomt på kritiske tilsynsrapporter.¹¹¹⁹ I november 1954 havde den tilsynsførende for familieplejen på Sjælland om en konkret anbringelse udtalt, at "hun ikke følte sig tryk ved denne anbringelse og ikke fortsat turde tage ansvaret for den." Formanden for Bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter "noterede sagen for ved lejlighed at aflægge et besøg". Det trak dog noget ud, og først efter at ovennævnte Nanna Andersen blandede sig i sagen, fik bestyrelsesformanden lejlighed til at aflægge et besøg i juli 1955. Han fandt forholdene for dårlige, og kvinden blev flyttet senere samme måned. Bestyrelsesformanden påtog sig ansvaret for den alt for sene reaktion, men påpegede i samme åndedrag, at han og hele systemet var under voldsomt pres med pladsmangel, for mange sager og for få ressourcer til at ivaretage tilsynet.¹¹²⁰

Det er svært på baggrund af notaterne i patientjournaler og de øvrige gennemgåede materialer at tegne et klart billede af tilsynet med patienter i kontrolleret familiepleje. Der fandt tilsynsbesøg sted, og der blev - om end ikke altid lige hurtigt - reageret på klager, men der var også huller i systemet. På et bestyrelsesmøde i Statens Åndssvageforsorg i oktober 1959 - lige før oprettelsen af forsorgscentre - tales åbent om, at "institutionsledelserne har mistet interessen for de små enheder", og at der "findes forfærdende eksempler på manglende tilsyn."¹¹²¹

1118 Notat 10. september 1956: J.nr. B/7/113, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 70, RA

1119 Brev fra J. Sauerbrey [best.fmd. Østifternes Åndssvageanstalter] til Socialministeriets Særforborgskontor 25. august 1956: J.nr. B/7/163, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforborgskontoret*, pk. 70, RA

1120 Se også Østifternes Aandssvageanstalt, *Beretning for aarene fra 1942-1946*, udgivet af anstaltens bestyrelse, s. 70-71.

1121 Referat af bestyrelsesmøde nr. 1 13/10 1959: J.nr. F/0/1, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 257, RA

En anden sag, der ramte medierne, er fra 1970-1971, omhandlede en mand anbragt under meget dårlige forhold. Ifølge beskrivelsen i en af aviserne havde "Tilsynet godkendt et værelse i et frugtkølerum med et loft af pap og tagplader".¹¹²² Sagen fik socialdemokraten Kjeld Olesen til i januar 1971 at stille spørgsmål til socialminister Nathalie Lind om, hvordan hun ville sikre, at anbragte i familiepleje levede under betryggende forhold. I sit svar erkendte ministeren svigtet i den konkrete sag og informerede om, at Socialstyrelsen nu havde iværksat et arbejde for at få overblik over standarden på de eksisterende anbringelsessteder samt "udarbejde fælles regler for fremmedanbringelser".¹¹²³ Halvanden uge efter, at sagen havde været oppe i Folketinget, kunne man læse, at Socialstyrelsens direktør H.C. Seierup havde indkaldt forsorgscentre til et møde om, hvilke krav der skulle stilles til forholdene for familieanbragte åndssvage.¹¹²⁴ En måned senere havde Det Centrale Vejledende Råd ved Åndssvageforsorgen via en arbejdsgruppe udsendt, hvad der, så vidt vi kan se, er det første egentlige regelsæt for brug af fremmedfamiliepleje (dvs. det omfattede ikke den del af den kontrollerede familiepleje, som var hos egen familie).¹¹²⁵ Regelsættet fastsatte dog ikke en egentlig standard (udover at der skulle "tilstræbes gode og ugenerte vaske- og bademuligheder") men betonedede, at der skulle "indgås en klar aftale om de forpligtelser og rettigheder, der påhviler parterne" herunder, at hvis den anbragte ydede arbejde, skulle "ydelse og modydelse (skal) stå i rimeligt forhold", og der skulle være aftalt ferie, arbejdstid m.v., klare aftaler hvis værten skulle yde bistand ift. den anbragtes personlige hygiejne og beklædning samt aftale om regnskab for alle økonomiske forhold.

Da retningslinjerne kom, var denne anbringelsesform dog under afvikling. Antallet af anbringelser i den kontrollerede familiepleje (især fremmedplejen) faldt hurtigt fra sidst i 1960'erne, og på forsorgscentre var indstillingen, at denne plejeform helt skulle afskaffes eller i hvert fald være undtagelsen, der kunne anvendes i helt særlige situationer. I 1975 kom et cirkulære fra Socialministeriet, som betonedede, at det var "særforsorgsinstitutionen" (hvor pågældende var anbragt eller indskrevet), der havde ansvaret for at undersøge, godkende og lave en aftale med det pågældende plejested.¹¹²⁶ Undersøgelsen skulle ikke blot omhandle

1122 Oplysninger om aviserne og artiklerne heri er udeladt af hensyn til at sikre anonymiteten for de involverede. Sagen førte – efter klager, politianmeldelse mod Statens Åndssvageforsorg, flugt, en retssag mod anbringelsesstedet m.v. – til, at manden blev udskrevet af åndssvageforsorgen. J.nr. 125, 1971, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2491, RA

1123 *Folketingstidende 1970-1971*, Folketingets Forhandlinger, sp. 2832-2835. Se også Skrivelse til alle forsorgscentre af 23. februar 1971: J.nr. 125, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2491, RA

1124 *Sjællands Tidende*, 22. januar 1971

1125 Retningslinjer for anvendelse af fremmedpleje: J.nr. 125, Journalsager (1968-1976), *Socialministeriet*, pk. 2491, RA

1126 Cirkulære om dag- og døgnpleje m.v. efter bistanndsloven, Socialministeriets cirkulære nr. 178 af 30. september 1975

de fysiske rammer, men vurdere, om personerne, som boede der, var egnede til at modtage personer i pleje. Ift. tilsyn påhvilede det "særforsorgsinstitutionen" at føre tilsyn med hjemmene. Dvs. tilse, at forholdene "til enhver tid er forsvarlige", samt at de opfyldte de krav om pleje m.v., som fulgte med den anbragtes handicap.

Kapitel 17 Folketingets ombudsmand og § 71-tilsynet

I forbindelse med grundlovsrevisionen i 1953 blev der oprettet to nye – delvis overlappende - instanser i tilknytning til Folketinget, som skulle være med til at kontrollere forvaltningen og dens relation til borgerne: Folketingets ombudsmand og §71-udvalget. I dette kapitel ser vi på de to udvalgs funktioner ift. særfor sorgen. Især Folketingets ombudsmand var i den sidste del af den undersøgte periode (med en række inspektionsbesøg på åndssvageforsorgens anstalter) med til både at beskrive og ændre forholdene på anstalterne (ikke mindst ift. brugen af tvang) inden for denne del af særfor sorgen. §71-udvalget synes i højere grad at have været fokuseret på enkelte personers forhold, og kun i ret begrænset omfang på anbragte inden for særfor sorgen. Man kan således se dette kapitel som et supplement til kapitel 16 om tilsyn, og som et bidrag til diskussionen om brugen af fysisk magtanvendelse (se kapitel 10, 11 og 13).

Folketingets ombudsmand

Som en del af grundlovsrevisionen i 1953 blev det besluttet at oprette en ombudsmandsinstitution.¹¹²⁷ Ombudsmanden, der blev valgt af Folketinget, skulle varetage borgernes retssikkerhed i forhold til den offentlige forvaltning.¹¹²⁸ Han havde mulighed for enten på eget initiativ eller grundet en klage fra en borger at rejse sager, når han skønnede, at det var nødvendigt at undersøge, om forvaltningens håndtering stemte overens med de formelle bestemmelser. Ombudsmanden bestemte således selv, hvilke sager han ønskede at undersøge nærmere. Ombudsmanden startede sin virksomhed i foråret 1955.

Ifølge ombudsmandsloven fra 1954 (§ 1), skulle ombudsmanden have ”indseende med statens civile og militære forvaltning.”¹¹²⁹ Dommernes embedsførelse faldt uden for ombudsmandens virksomhed, som ellers omfattede (§§ 4 og 5): ”ministre, statens tjenestemænd og alle andre personer, som virker i statens tjeneste ... har indseende med, om de i § 4 nævnte

1127 For en historisk oversigt se Østergaard-Nielsen, 1999. Bogen gennemgår Ombudsmandens virke, men berører ikke anbragte i særfor sorgen. Det samme gælder bogen *50 år – 50 sager*, udgivet af Folketingets Ombudsmand 2008. En statistisk oversigt i Lerhard, 1972, s. 7-8 viser, at i perioden blev langt de fleste (et enkelt år 88 pct.) af henvendelserne afvist, og ud af de mellem 149 og 406 årlige sager førte kun en ret lille del til kritik.

1128 Ombudsmanden skulle have en juridisk uddannelse, og vedkommende måtte ikke være medlem af Folketinget. Juraprofessor Stephan Hurwitz (1901-1981) blev Danmarks første ombudsmand, og han bestred embedet frem til 1971, hvor han blev afløst af Lars Nordskov Nielsen (1924-2000), der ligeledes var juraprofessor, og som var ombudsmand frem til 1981.

1129 Lov nr. 203 af 11. juni 1954. Se også bekendtgørelse nr. 48 af 9. februar 1962 ”Bekendtgørelse af instruks for folketingets ombudsmand”.

personer gør sig skyldig i fejl eller forsømmelse under udøvelsen af deres tjeneste”.¹¹³⁰ Klager over de i § 4 nævnte personer kunne indgives til Ombudsmanden (dog senest et år efter forholdet), og ombudsmanden kunne også optage sager til undersøgelse af egen drift ifølge § 6. Det sidste betød, at ombudsmandsinstitutionen kunne tage initiativ til undersøgelser f.eks. efter omtale i medierne. Det var ombudsmanden, som vurderede, om en fremsendt klage skulle tages op til behandling, eller om den skulle afvises eller henvises til eksisterende klageinstanser. Sagerne skulle dog være færdigbehandlede i forvaltningen (herunder også i den pågældende ankeinstans), før han kunne foretage en undersøgelse.¹¹³¹ Ombudsmanden var forpligtet til at rette henvendelse til den påklagede. Drejede det sig om en tjenestemand, kunne denne kræve sagen behandlet gennem tjenestemandssystemet. Omvendt var den påklagede person eller institution forpligtet til at besvare Ombudsmandens henvendelser. Ombudsmanden havde ikke beføjelse til at omgøre beslutninger, men han kunne fremsætte kritik over for den pågældende myndighed og opfordre den til at genoptage en sag. Hertil hørte, at ombudsmanden kunne pålægge en statslig styrelse at rejse disciplinærsag mod en tjenestemand, der var ansat i staten, og tilsvarende krav kunne han fremføre over for de kommunale myndigheder i forhold til kommunalt ansatte tjenestemænd.¹¹³²

Det er ikke helt klart, hvor meget særforsorgen har fyldt i ombudsmandens arbejde.¹¹³³ Ombudsmandens arbejde er overordnet beskrevet i institutionens årsberetninger for hele perioden 1955-1980. Heri kan vi se oplysninger om i alt 37 sager vedrørende åndssvageforsorgen, som ombudsmanden har behandlet, ligesom det fremgår, at han har været på inspektion i samlet set 10 af åndssvageforsorgens institutioner. Inspektionerne, der omtales i årsberetningerne, fandt alle (bortset fra en enkelt inspektion på Rødbygård i 1961) sted i 1970'erne. Der optræder ikke sager vedr. de øvrige særforsorgsgrene i ombudsmandens beretninger. Årsberetningerne omhandler dog ikke alle sager, som ombudsmanden var involveret i, men kun et udvalg af disse (f.eks. hans rapporter fra inspektionsbesøg på åndssvageforsorgens institutioner 1975-1980). Årsberetningerne giver således kun et minimumstal for de gange, han engagerede sig i sager om åndssvageforsorgen eller valgte at besøge de pågældende institutioner. I nogle tilfælde kan vi ikke eller kun i meget begrænset omfang se, hvad sagerne omhandlede (f.eks. undersøgelse af forhold, personalesager, køb af

1130 Folketingstidende 1953, Tillæg C sp.721-724.

1131 Jf. Bekendtgørelse nr. 48 af 9.2.1962, § 4, stk. 2. Se også bilag 12 i Betænkning om offentlighed i forvaltningen afgivet af den ved Statsministeriets skrivelse af 25. februar 1956 nedsatte kommission, Betænkning nr. 325 1963.

1132 Jf. Bekendtgørelse nr. 48 af 9.2.1962, § 9, stk. 3.

1133 Busck, 1995 s. 27. Det fremgår her i, at “cases related to social matters” i de første årtier fyldte en del.

bygninger m.v.), og tilsvarende kan vi kun i enkelte tilfælde se sagens udfald (f.eks. ”kritik”, ”henstilling”, ”ej anledning til kritik”).¹¹³⁴

Vi har med hjælp fra Ombudsmandens kontor eftersøgt enkeltsager/klager vedr. særfor-
sorgen – både de, der blev behandlet, og de, der blev afvist, men grundet datidens arkive-
ringspraksis, herunder mangel på relevante søgemidler i Ombudsmandsinstitutionen, har
denne søgning ikke givet resultat (se kapitel 3 om det anvendte materiale).¹¹³⁵ Vi har dog
fået adgang til det materiale, som optræder med journalnumre i årsberetningerne (og som
således har været søgbare). Der er i disse enkelte tilfælde tale om et samlet materiale vedr.
behandlingen af den konkrete sag. Derudover dukker ombudsmanden op som aktør i kil-
dematerialet fra åndssvageforsorgen (såvel som i særfor- og Socialministeriet), dels
med løbende forespørgsler og opfølgninger på sager. Det gælder f.eks. de tilfælde, hvor Om-
budsmanden henviser en klage over ikke at kunne blive udskrevet fra åndssvageforsorgen
til Folketingets § 71-udvalg (se kapitel 8).¹¹³⁶

I det følgende gennemgås enkelte af de større sager, som Ombudsmanden var involveret i.¹¹³⁷

I 1959 gik Ombudsmanden for første gang ind i en større sag vedrørende forholdene på
en hel institution under åndssvageforsorgen, nemlig skolehjemmet Gl. Bakkehus under
Østifternes Åndssvageanstalter. Anledningen var en række artikler i dagbladet *Information*
om brug af lussinger på skolehjemmet.¹¹³⁸ Ombudsmanden igangsatte en undersøgelse i
forlængelse af den undersøgelse, landsdommer Helge Jacobi tidligere havde foretaget for
særfor- og Socialministeriet (se kapitel 11 om denne sag). Hvor dommerundersøgelsen fokuserede på, om
de ansatte på Gl. Bakkehus havde overtrådt regler mod brug af fysisk straf, var Ombuds-
mandens undersøgelse bredere anlagt og indeholdt blandt andet vurderinger af de ansattes
evner til at have med børn at gøre, af det lægelige tilsyn og af en konflikt mellem plejepen-
sonale, pædagogisk personale og læger. Ombudsmandens rapport indskærpede over for
åndssvageforsorgen, at brug af korporlig afstraffelse var strengt forbudt. Ombudsmandens

1134 Gennemgang af *Folketingets ombudsmands beretning* for alle årene mellem 1955 og 1980.

1135 Maillkorrespondance med Ombudsmandsinstitutionen i perioden 03.03.2020-22.07.2020.

1136 J.nr. B/510, Klientsager for fødte 1921-1930 (1921-1930), *Ebberødgård*, pk. 20, Rigsarkivet; J.nr.1/66, Jour-
nalsager (1959-1973), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. C12, RA

1137 Udover de større sager nedenfor kan vi se, at han var involveret i enkelte personalesager i åndssvageforsor-
gen i 1950'erne og 1960'erne, sager om åndssvageforsorgens økonomiske forhold m.v., samt et antal ikke
nærmere definerede sager vedr. enkelte af åndssvageforsorgens institutioner. Se også en sag, hvor ombuds-
manden støtter en gruppe af anbragte på Ribelund i deres klager over en meget lav lommepengensats – se
j.nr. 3401/2/(V), Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 708, RA

1138 J.nr. 540/58, Folketingets Ombudsmands arkiv. Se også en lignende sag også fra Gl. Bakkehus i 1950'erne,
hvor Ombudsmanden også støtter institutionens håndtering af sagen. Se J.nr. H/0/49, Journalsager (1959-
1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 303, RA

konklusion lød dog, at der var tale om lussinger og ikke om en "prygleaffære". Hermed lå han på linje med den forudgående dommerundersøgelse. Men ombudsmanden fortsatte sin vurdering med: "Kort sagt: på GIB [Gl. Bakkehus] slår alle, hvorimod på Erg [Ebberødgård] kun plejer E og kun én gang."¹¹³⁹ Årsagen til problemerne på Gl. Bakkehus blev vurderet til at være vanskelige arbejdsforhold, utidssvarende bygninger samt overbelægning. Det blev desuden fastslået, at både bestyrelsen for Østifternes Åndssvageanstalter, Socialstyrelsen og Socialministeriet havde været bekendt med forholdene på Gl. Bakkehus, men ikke havde gjort tilstrækkeligt for at rette op herpå.¹¹⁴⁰ Ombudsmanden gik dermed et skridt længere end dommerundersøgelsen, idet han rettede kritik mod de overordnede forvaltningsniveauer, som burde have ført tilsyn med og reageret på situationen på Gl. Bakkehus.

I sidste del af 1970'erne foretog Ombudsmanden flere inspektionsrejser til en række institutioner under åndssvageforsorgen. Det første besøg på Ebberødgård beskrives i rapporten som "første led i en besøgsrække vedrørende åndssvageforsorgens institutioner."¹¹⁴¹ Det kan betegnes som en mere proaktiv strategi, hvor ombudsmanden over en årrække systematisk søgte at forbedre forholdene især på de store anstalter. I 1975 besøgte han Ebberødgård, Vodskov og Brejning. I 1976 var det Hald Ege og Rødbygård, han inspicerede. I 1978 igen Ebberødgård og i 1979 besøgte han Ribe og Løgumgårde samt Lillemosegård i Nordsjælland. Ved besøgene på anstalterne var der afsat tid til, at de anbragte og familiemedlemmer, der ønskede at tale med ombudsmanden eller en af hans medarbejdere, kunne komme til det.¹¹⁴² I rapportererne henvises der dog primært til samtaler med anstaltens ledelse og personale.

Hver af disse inspektionsrejser blev afsluttet med en rapport, som oftest indbefattede både kritik, henstillinger, anmodninger om nærmere udredning samt anbefalinger. Ombudsmanden kunne således ikke pålægge forsorgen at iværksætte konkrete forandringer.

Rapporterne fra institutionsbesøgene havde et nogenlunde ens format og startede med en gennemgang af de fysiske rammer (bygningernes stand, indretning m.v.). Da besøgene gik til de store gamle anstalter ("centralinstitutioner"), var der ofte stor forskel mellem afdelingerne på den enkelte institution, men alle steder var der afdelinger, hvor standarden langt fra var tilfredsstillende iflg. ombudsmanden. I samtlige rapporter optræder der således kritik af store upersonlige sovesale, manglende rum til fritidsbeskæftigelse og toiletter uden

1139 J.nr. 540/58, Folketingets Ombudsmands arkiv, s. VIII 4. Henvisningen til Ebberødgård angår en sag om en plejer ved Ebberødgård, som blev afskediget uden pension for at have slået en patient. J.nr. B/1/367, 1958, Journalsager (1949-1968) *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 16, RA

1140 J.nr. B/1/367, 1958, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriet, Særforsorgskontoret*, pk. 16, RA

1141 Folketingets ombudsmands beretning for året 1975, s. 56-59.

1142 Folketingets ombudsmands beretning for året 1975 s. 347.

døre og afskærmning, som "forekommer ganske overordentlig anstødelig". Værst stod det nok til på Ebberødgård (som ombudsmanden besøgte flere gange), hvor f.eks. "friluftsa-realer fremtræder i vidt omfang som forholdsvis nøgne "løbegårde"", og "levevilkårene for klienterne ikke kan anses for forsvarlige".¹¹⁴³ Men også de sønderjyske anstalter Ribelund og Løgumgårde fik ret kritiske vurderinger. I Løgumgårde påpegede ombudsmanden f.eks., at fordi der manglede et skyllekar på en afdelings badeværelse, måtte sengetøj fra urenlige an-bragte skylles op i badekarret.¹¹⁴⁴ De dårlige rammer medvirkede til at forringe forholdene for de anbragte. Ikke bare medførte de - hvilket går igen i alle rapportererne - et "påtvunget fællesskab" og ikke "noget nævneværdigt individuelt privatliv". De betød også, at pleje- og omsorgsarbejdet fungerede dårligere end nødvendigt og med en forøget brug af restrikti-oner over for de anbragte i form af tidlig sengetid, aflåste afdelinger og brug af fikserings-midler.

Ombudsmandens rapporter omhandlede også mere specifikke temaer. Det gjaldt for det første adgangen til uddannelses- og fritidsaktiviteter, hvor ombudsmanden generelt fandt, at anstalterne ikke levede op til tidens krav. Værst så det ud i Brejning og på Ebberødgård i 1975, hvor "aktivitetsniveauet med henvisning til undervisning og beskæftigelse fortsat ligger væsentligt under det niveau, som tilsiges af både humane og behandlingsmæssige hensyn, - som var en forudsat målsætning i forbindelse med gennemførelsen af loven af 1959 om forsorgen for åndssvage".¹¹⁴⁵ På inspektionerne i de følgende år fandt han generelt situationen forbedret, om end der stadig var restgrupper, som ikke blev undervist, eller som kun i meget begrænset omfang blev aktiveret. Da han besøgte Ebberødgård igen i 1978, kritiserede han, at på enkelte afdelinger var der anbragte, som kun kom ud i frisk luft en halv time ugentligt.¹¹⁴⁶ For det andet havde ombudsmanden sidst i 1970'erne stærk fokus på brug af tvang i åndssvageforsorgen i form af fiksering og placering på lukkede afdelin-ger (se kapitel 13). Dette var således et dominerende tema både i inspektionsbesøgene og i dialogen med Socialstyrelsen, hvor han flere gange udbad sig nærmere oplysninger om f.eks. tvangsfiksering og pressede på for et mere præcist regelsæt for brugen af tvang og lukkede afdelinger.¹¹⁴⁷ Inspektionsrapporterne viser, at brugen af tvangsforanstaltninger var ret forskellig på institutionerne, hvad der delvist reflekterede forskelle i klientel og i fysiske rammer, men ombudsmanden pegede imidlertid på, at praksis også afspejlede, hvorvidt

1143 Folketingets ombudsmands beretning for året 1975, s. 572.

1144 Folketingets ombudsmands beretning for året 1979, s. 231.

1145 Folketingets ombudsmands beretning for året 1975, s. 351 og 572.

1146 Folketingets ombudsmands beretning for året 1978, s. 327.

1147 Se f.eks. Folketingets ombudsmands beretning for året 1975, s. 345-351, s. 575, s. 594-595, s. 634-635; for året 1976, s. 40-41; for året 1977, s. 52-55; for året 1978, s. 327-334; beretning for året 1979, s. 232-235, s. 252-254.

institutionernes personale var indstillede på at gøre en indsats for at imødekomme Socialstyrelsens arbejde med at nedbringe antallet af pladser på lukkede afdelinger og minimere brugen af fiksering– samt Socialstyrelsens og Socialministeriets vilje til at præcisere reglerne for brug af tvang. For det tredje kommenterede ombudsmanden i en række tilfælde personalebemanding m.v., men han var dog her generelt forsigtig med at drage klare konklusioner og komme med anbefalinger til normeringer.

Rapporterne indeholdt en række ret konkrete forslag til forbedring af bygningsmassen (f.eks. toiletforholdene), lukning af de dårligste afdelinger og om nedbringelse af antallet af anbragte. Det fremgår af rapporterne, at institutionerne ofte bakkede op om kritikken, og at kritikken først og fremmest var rettet mod centralt hold. Korrespondancen med Socialministeriet og Socialstyrelsen i forlængelse af inspektionerne viser, at der generelt hurtigt blev reageret på ombudsmandens specifikke kritik af de fysiske rammer på de enkelte institutioner.¹¹⁴⁸ Et konkret eksempel er Ebberødgård, der blev besøgt både i 1975 og 1978.¹¹⁴⁹ I 1978 var en del af kritikken fra 1975 blevet udbedret, f.eks. var flere store sovesale blevet opdelt i mindre enheder, havde fået nye møbler, udsmykning, og desuden havde hver beboer et eget skab til opbevaring af private ejendele.¹¹⁵⁰

Med hensyn til de øvrige fokuspunkter - uddannelse og aktivering samt brugen af tvang – var der i højere grad tale om et kontinuerligt pres både på anstalterne og på ministerielt niveau. Ombudsmandens rapporter løftede kritikken op på et formelt og meget synligt niveau. Når han i hver af disse inspektionsrapporter påpegede, ”at der bydes grupper af klienterne boligvilkår, der afviger væsentligt fra den standard, der blev anbefalet i betænkning nr. 204/58 om åndssvageforsorgen, som lå til grund for loven af 1959 om forsorgen for åndssvage og for den standard, der har fundet udtryk i FN-deklarationen af 1971 om mentalt retarderede personers rettigheder, pkt. 5”, så fik det opmærksomhed i offentligheden og internt i særforborgssystemet. Det samme gjorde de meget konkrete kritikpunkter, som fremgik af rapporterne. Ombudsmandens kritik blev ikke mindst samlet op af forskellige interessegrupper, og det lagde et pres på centralinstitutionernes ledelser, på Socialstyrelsen og på Socialministeriet.¹¹⁵¹ Et pres, som ikke nødvendigvis var uvelkomment. I 1975 var man i Socialstyrelsens chefkollegium fuldstændig enig i ombudsmandens indtryk efter et inspektionsbesøg i Brejning, og chefkollegiet var desuden af den holdning, at ”hans

1148 Dette fremgår af rapporterne, hvor ministeriets svar ofte er sammenfattet – og mere detaljeret fra den ofte ganske omfattende korrespondance i forlængelse af et inspektionsbesøg.

1149 Folketingets ombudsmands beretning for året 1978, s. 336-337. Se også Kasbæk, 1979, s. 4-8.

1150 Folketingets ombudsmands beretning for året 1978, s. 323.

1151 Folketingets ombudsmands beretning for året 1975, s. 348, 573, 632; for året 1976, s. 400.

skrivelse må ses som en hjælp for styrelsen i bestræbelserne for at forbedre institutionerne".¹¹⁵² Samme holdning kom til udtryk i 1976 efter et inspektionsbesøg på anstalten i Vodskov, hvor chefkollegiet tog den efterfølgende rapport fra Ombudsmanden til efterretning og erklærede sig enig i konklusionerne.¹¹⁵³ Det fremgår af ombudsmandens rapporter (og af korrespondancen knyttet til dem), at der op gennem 1970'erne blev oprustet ift. uddannelse og aktivering inden for åndssvageforsorgen. Mht. tvangsforanstaltninger blev de gældende regler for tvang og målet om at mindske brugen af tvang indskærpet for anstaltsledelserne.¹¹⁵⁴ Og i 1979 fulgte en ny bekendtgørelse fra Socialministeriet om brugen af tvang på institutioner for voksne med vidtgående fysisk og psykisk handicap, som præciserede og strammede regler for brug af fiksering m.v. (se kapitel 13).¹¹⁵⁵ Det er selvfølgelig svært at præcisere betydningen af Ombudsmandens arbejde med disse områder. Det var temaer, som generelt var oppe i tiden både i og uden for åndssvageforsorgen (f.eks. spørgsmål om skolegang, aktivering, lukkede afdelinger og brug af tvang).

Folketingets § 71-tilsyn

I 1953 blev der i medfør af grundlovsændringen nedsat et særligt folketingsudvalg med den opgave at føre tilsyn med administrativt frihedsberøvede personer, det såkaldte § 71-tilsyn (tilsynet eksisterer fortsat).¹¹⁵⁶ Udvalgets formål var at føre tilsyn med forholdene for dem, der var administrativt anbragt (dvs. frihedsberøvede uden at det var besluttet af en dømmende myndighed).¹¹⁵⁷ Udvalget skulle ikke forholde sig til, om en anbringelse havde været nødvendig, ligesom det heller ikke kunne træffe afgørelser i de enkelte sager. I stedet var det udvalgets opgave at føre tilsyn med, om de anbragte blev behandlet forsvarligt og efter forskrifterne. Hvis det ikke var tilfældet, kunne udvalget henstille til, at forholdene blev ændret. Udvalget beskæftiger sig således delvis med de samme opgaver som ombudsmanden (se ovenstående i dette kapitel). Det betyder både formelt og i praksis, at § 71-tilsynet kan overdrage sager til ombudsmanden (men ikke omvendt).¹¹⁵⁸

1152 Mødereferat af 28.10.1975: Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1970-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 31, RA

1153 Mødereferat af 16.3.1976: Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1970-1990), *Socialstyrelsen*, pk. 34, RA

1154 Folketingets ombudsmands beretning for året 1977, s. 55.

1155 Bekendtgørelse nr. 568 af 21/12/1979 om magtanvendelse m.v. i institutioner for voksne med vidtgående fysisk eller psykisk handicap.

1156 Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1953, § 71, stk. 7. Se også *§71-tilsynet i 50 år*, Folketinget 2003.

1157 Personer anbragt i forbindelse med en domstolsafgørelse faldt til gengæld uden for udvalgets tilsynsområde.

1158 Jf. §15 i Lov nr. 203 af 11. juni 1954 "Lov om folketingets ombudsmand". Se også diskussionen i Gammeltoft-Hansen, 2003, s. 41-64.

§ 71-tilsynet har gennem tiden primært beskæftiget sig med frihedsberøvelse inden for psykiatrien, magtanvendelse i institutioner for voksne med vidtgående fysiske og psykiske handicap, magtanvendelse i døgninstitutioner for børn og unge, tvangsanbringelser af børn uden for hjemmet samt senildementes forhold.¹¹⁵⁹ Særforsorgen er kun i meget begrænset omfang indgået i udvalgets arbejde. De vigtigste redskaber for tilsynet har været behandling af konkrete henvendelser og tilsynsbesøg. I forhold til vores undersøgelse er det således administrativ frihedsberøvelse inden for åndssvageforsorgen, som er relevant ift. § 71-udvalget.

Vi har i forbindelse med undersøgelsen gennemset materiale fra udvalgets arkiv, der er bevaret i Folketingets Bibliotek.¹¹⁶⁰ Materialet tyder på, at udvalget – i hvert fald i vores undersøgelsesperiode – kun i meget begrænset omfang har behandlet sager vedr. åndssvageforsorgen. Det har primært orienteret sig mod brugen af tvang inden for psykiatrien. Dette bekræftes også af det øvrige materiale gennemgået ifm. undersøgelsen. Fra og med 1971 kan § 71-udvalgets årsberetning ses i *Folketingstidendes* Tillæg B. Årsberetningerne giver dog kun et begrænset indblik i udvalgets konkrete arbejde og tilsynsbesøg. Det udleverede og gennemgåede materiale fra Folketingets Bibliotek tyder på, at § 71-udvalgets tilsyn kun i begrænset omfang omfattede åndssvageforsorgens institutioner.

I arkivalierne fra Rødbygård kan vi dog se, at tilsynet i 1967 var på et besøg af tre timers varighed: Først frokost og samtale med centerledelsen, dernæst besigtigelse af sikringsafdelingen m.v. og til sidst afsluttende samtaler med centerledelsen.¹¹⁶¹ Man kan desuden i udvalgets årsberetninger se, at der i folketingsåret 1972-73 blev aflagt besøg på forsorgscentret Andersvænge, hvor udvalget fandt det beklageligt, at kriminelle åndssvage var indlagt på samme afdeling som ikke-kriminelle åndssvage, og at der var en stor spredning i de anbragtes IK.¹¹⁶² I september 1973 var § 71-tilsynet på endnu et besøg på Rødbygård.¹¹⁶³ Udvalget kommenterede her på institutionens lokalemæssige udfordringer. I 1978 var udvalget på tilsyn på Ebberødgård, hvor det sammen med repræsentanter for ledelsen, personalet og forældre drøftede institutionens problemer. Desuden besøgte tilsynet tre afdelinger på institutionen.¹¹⁶⁴

1159 *§71-tilsynet i 50 år*, Folketinget 2003, 35-39. Vedr. begrebet frihedsberøvelse, som fortolkes bredt, så det også omfatter anbringelse på en åben afdeling, hvor man kan bringes tilbage med tvang, se s. 23-30.

1160 Materialet er fundet frem af Folketingets Bibliotek, og især for de første årtier er der tale om et begrænset materiale fra udvalgets sagsbehandling.

1161 J.nr. 60839, Oversigt over 60-sager fra sekretariatet (1960-1969), *Forsorgsinstitutionen Rødbygård*, pk. 22, RA

1162 Folketingstidende 1972-73 Tillæg B, sp.2983-2986

1163 J.nr. 70303, 1973, Sagskontorets 70-sager (1970-1979), *Forsorgsinstitutionen Rødbygård*, pk. 33, RA

1164 Folketingstidende 1977-78, Tillæg B, sp.1797-1800

I 1979 var § 71-tilsynet i Brejning for at besigtige forsorgscentret der. Dette tilsynsbesøg havde særligt fokus på nedlæggelsen af en såkaldt lukket afdeling (afdeling F) og deraf følgende flytning af seks beboere på afdelingen. Lukningen af afdelingen var en del af Socialministeriets modernisering af Brejning. Socialministeriet (og socialminister Eva Gredal) havde besluttet at nedlægge den konkrete afdeling, fordi den var i meget dårlig stand. Men beboerne ønskede ikke at blive flyttet. Socialministeriet beskrev selv sagen således: ”Da udflytningen af klienterne fra afd. F herefter skulle finde sted i 1979, rejste der sig meget kraftige protester fra de pårørendes side, dels med begrundelse i det uheldige i at sprede en gruppe klienter, der havde levet sammen i mange år, dels fordi enkelte fik dårligere værelser end hidtil (f.eks. dobbeltværelse i stedet for enkeltværelse).”¹¹⁶⁵ Sagen var af pårørende blevet forelagt Folketingets Socialudvalg flere gange, ligesom der var klaget til Ombudsmanden og til §71-tilsynet, der tog på tilsyn på anstalten i Brejning for at høre mere om sagen. Socialleder ved forsorgscenteret for Sydøstjylland, Hans Otto Wildenskov, forklarede i den forbindelse, at han selv også var betænkelig ved flytningen, da man ikke ”bør gennemtvinge en flytning på klientens eller andre klienters bekostning.” På trods af klager og tilsyn endte det dog med, at klienterne blev flyttet (og skilt fra hinanden), da den nedslidte bygning lukkede i juni 1980.

§ 71-tilsynets besøg var anmeldte forud for ankomsten. I det gennemsete arkivmateriale på Folketingets Bibliotek findes ikke beretninger eller rapporter om de enkelte besøg. Vi har således begrænset viden om, hvordan det har været praktiseret. Vi har dog fundet et enkelt program for et besøg på Rødbygård i 1973. Udvalget havde på forhånd bedt institutionen om, at de anbragte blev gjort bekendt med muligheden for at fremføre klager ved personlig samtale med tilsynet, og der optræder 19 navngivne personer – alle anbragte - som ønskede at tale med udvalget.¹¹⁶⁶ Vi har ikke fundet referater af disse samtaler.

§ 71-tilsynet modtog også løbende klager eller henvendelser¹¹⁶⁷, heraf en mindre del fra anbragte i åndssvageforsorgen eller deres pårørende. Når udvalget behandlede en sag, havde det – på samme måde som i ombudsmandsinstitutionen – mulighed for at indkalde supplerende oplysninger hos de relevante myndigheder og personer.¹¹⁶⁸ Vores gennemgang af det udleverede materiale viser, at en del af sagerne blev henvist til Ombudsmandsinstitutionen eller andre instanser.

1165 J.nr. 5109/45, 1978, Journalsager (1976-1981) *Socialministeriet*, pk. 1142, RA

1166 J.nr. 70303, 1973, Sagskontorets 70-sager (1970 - 1979), *Forsorgsinstitutionen Rødbygård*, pk. 33, RA

1167 Dette nævnes i udvalgets årsberetninger (flere forskellige år) og ses i arkivmaterialet, f.eks. J.nr. 1/66, 1966, Journalsager (1959-1973), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. C12, RA

1168 J.nr. 1/66, Journalsager (1959-1973), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. C12, RA

Kapitel 18 Oplevet særforsorg

Formålet med dette kapitel er at se på de subjektive erindringer og på de følelser, som de tidligere anbragte forbinder med deres anbringelsestid. Det er en tematik som nævnes eksplicit i opgavebeskrivelsen. Som nævnt i kapitel 4 om den eksisterende forskning har beretninger fra de mennesker, som på krop og sjæl har oplevet særforsorgens institutionsliv, generelt ikke fået meget plads i historieskrivningen. Dermed kan de mennesker, som har levet dele af eller måske hele deres liv på særforsorgens institutioner, komme til at fremstå tavse og passive.¹¹⁶⁹ De optræder sjældent som stemmer i de politiske processer eller i særforsorgens administration.

I den forbindelse er der blevet indsamlet en række interviews med tidligere anbragte – og ansatte og pårørende – fra undersøgelsesperioden og på tværs af særforsorgens grene (se kapitel 3). Kapitlets forudsætning er således, at en række informanter aktivt har ønsket at dele deres personlige historie med offentligheden og dermed bidrage til viden om og forståelse for, hvordan særforsorgen har været erfaret på individniveau.¹¹⁷⁰

De anbragtes oplevelser af anbringelsens konsekvenser behandles i det efterfølgende kapitel. Dette kapitel er bygget op omkring følgende overordnede tematikker, som har stået centralt i beretningerne om at være anbragt:

- institutionsmiljøet
- kontakten til familien
- sociale relationer inden for forsorgen
- fravær af privatliv og overskridelser af intimsfærer
- manglende autonomi
- følelsen af mindreværd

På hver sin måde belyser de den oplevede forsorg fra særforsorgens øjenvidner. Men på tværs af de seks temaer, de mange år, de forskellige forsorgsgrene og på tværs af de mennesker, som vi har talt med, går en særlig type af erindring med mange nuancer igen: en erindring, der knytter sig til, hvordan de anbragte i større eller mindre grad - også mange årtier efter

1169 Jensen, 2019, s. 19.

1170 I enkelte tilfælde har vi desuden inddraget trykte erindringstekster fra tidligere anbragte, som sætter anbringelsen ind i deres konkrete livshistorie. F.eks. Bjarne Jensen: *Min opvækst på Den Kellerske Institution i Bregning*, 2016. Bjørn Christiansen: *En redningskrans af bly. En sand historie om min fars fejlplacering før og nu*, 2015. Solborg Ruth Christensen: *Solborgs bog*, 1987. Hanne Klitgaard Larsen: *Spark døren op og træk livet ind. En livsfortælling*, 2020 samt en række udgivelser i Handicaphistorisk Tidsskrift, f.eks. *Udviklingshæmmede*, nr. 21. og *At bo på institution – historisk perspektivet gennem øjenvidneskildringer*, nr. 39.

anbringelsen - husker følelsen af at være klientgjort frem for at blive betragtet som et menneske med en særlig personlighed.

Krydsfeltet mellem skriftlige og mundtlige kilder

Oplevelsen af særforborgens udøvelse vil i det følgende blive beskrevet ved hjælp af interviews. Muligheden for at høre de tidligere anbragtes stemmer i forhold til oplevelsen af at være anbragt udgør et vigtigt og særskilt kildemateriale. De samtidige skriftlige kilder, som er hovedgrundlaget for de forudgående kapitler, er ofte produceret af særforborgens ansatte eller, når det gælder den offentlige debat, af journalister, som ikke selv var anbragt. Selvom de tidligere anbragtes stemmer naturligvis ikke er fuldstændigt fraværende i det skriftlige kildemateriale (eller i de forudgående kapitler), er disse "stemmer", når de optræder, ofte på forskellige måder bundet til den formelle kontekst, til særforborgssystemet. I arkiverne er dokumenter, der indeholder de anbragtes ord eller synspunkter, ofte udarbejdet af ansatte på institutionerne, der således agerede som "budbringere" eller fortolkere af de anbragtes oplevelser. Det betyder, at vi oftest kun får kendskab til de dele af de anbragtes beretninger, som de ansatte har valgt at nedfælde og ikke den anbragtes beretning i sin helhed. Selv i de klagebreve, der er udarbejdet af de anbragte på egen hånd og indsendt til f.eks. det centrale niveau, optræder systemet ofte som en slags skyggeaktør, der påvirker både rammerne for en klage, men også dens indhold (f.eks. hvad der opleves legitimt at klage over).

Selvom det til tider kan være muligt at komme forholdsvis tæt på forskellige oplevelser fra de anbragtes liv i de skriftlige kilder (som i en række af de beskrevne sager i de foregående kapitler), fortæller arkivmaterialet sjældent meget om de *følelser*, der har været forbundet med det at være anbragt. Hvordan oplevede de anbragte f.eks. det at bo på en anstalt, og hvordan oplevede de deres muligheder for indflydelse på eget liv? For at få et indblik i den oplevede forborg og de følelser, der kunne være forbundet med den, har vi inddraget vidnesbyrd fra tidligere anbragte, pårørende og ansatte.

De indsamlede vidnesbyrd er tilbageblik og derfor bundne af deres nutidige kontekst. Erindringer er generelt påvirket af den tid, de er formet i, og nutidens normer og værdier fungerer som prisme for den måde, vi ser vores egen fortid på og bedømmer den. Selvom de tidligere anbragtes (og ansatte og pårørendes) beretninger ikke er samtidige med anbringelsen, er de den bedste kilde, vi har til at opnå viden om oplevelsen af at have været under særforborg. Man skal dog have kildematerialets mulige begrænsninger for øje, da der eksisterer et stort antal anbragte, som af forskellige årsager ikke har kunnet eller har ønsket at sætte ord på deres oplevelser.¹¹⁷¹

1171 Årsager hertil kan være et omsigribende handicap, og/eller at minder om f.eks. overgreb fra anbringelsen kan være fortrængt. For mere viden herom i Kirkebæk 2008. Se også bidragene i *Handicaphistorisk Tidsskrift*, nr. 39, 2018 [temanummer om "At bo på institution – historisk perspektiveret gennem øjenviden-skildringer]

IP43, anbragt fra 1946-1978 under åndssvageforsorgen, beskriver her, hvor svært det kan være:

”Jeg tør ikke fortælle noget. Jeg tør ikke komme frem med noget, så bliver jeg så angst, og det er nok det, jeg bliver så skidt tilpas af. Jeg tør ikke komme frem med noget. Jeg tør godt til dig [...] Jeg vil hellere ud med det, ellers så bliver jeg bare skidt tilpas, hvis jeg holder det inde. Jeg vil gerne komme frem med det.”

IP32, anbragt fra 1944-1958 under åndssvageforsorgen, fortæller i interviewet for første gang som 83-årig om traumatiske begivenheder tilbage i hendes ungdom: ”Det har jeg faktisk aldrig sagt til nogen. I og med at jeg hørte under hjemmet, så skulle man jo være forsigtig.”¹¹⁷²

De anbragte, som har fortalt om deres anbringelse, repræsenterer således ikke den samlede gruppe af anbragte under særfor sorgen. Der var store forskelle mellem de forskellige grupper i særfor sorgen, mellem institutioner og afdelinger, og mellem de enkelte individer. Men der er dog også gennemgående temaer og mønstre i beretningerne, og som derfor virker til at have karakter af noget mere generelt.

De tidligere anbragtes vidnesbyrd er i det følgende suppleret med vidnesbyrd fra pårørende til tidligere anbragte og ansatte i særfor sorgen. Størstedelen af vidnesbyrdene fra de tidligere anbragte omhandler perioden i 1950'erne og 1960'erne, mens det for de tidligere ansatte gælder, at det er perioden 1960'erne og 1970'erne, som er bedst repræsenteret. Det er klart, at ansatte ofte vil have en anden oplevelse end de anbragte. For de ansatte har institutionslivet primært været et arbejde, for de anbragte har det været et livsvilkår. Men som det fremgår, kan disse interviews være med til at tegne et mere samlet billede af den oplevede særfor sorg.

Institutionsmiljø

Oplevelserne af for sorg og normalitet for de anbragte bærer præg af stor kompleksitet, når man medtager de fem årtier, der undersøges, de forskellige for sorgsgrene og handicap samt det store antal institutionstyper, medarbejdere og anbragte.

Retten til et eget liv for anbragte under åndssvageforsorgen, på så normale vilkår som muligt, blev formuleret med normaliseringspolitikken. Her kom der øget bevågenhed på voksne anbragtes principielle ret til et liv på så normale vilkår som muligt. Mens hensigten med for sorgens udøvelse for særfor sorgens blinde, døve og vanføre helt fra periodens begyndelse var oplæring og uddannelse med selvforsørgelse i det almindelige samfund som målsætning (se kapitel 6).

1172 IP32, anbragt, åndssvageforsorgen 1944-1958

I 1950'erne betonedede Forældreforeningen LEV som led i drøftelserne af normalisering, at institutionerne burde have et mere hjemligt præg uden f.eks. brug af anstaltsbetegnelser, og at der var brug for en forbedret kontakt til og adgang for pårørende.¹¹⁷³ Det var dog ikke let i praksis, som beskrevet i kapitel 9. Et årti senere, i 1969, blev der nedsat et "omsorgsudvalg" efter drøftelser mellem forsorgschefen og personaleforbundet. Udvalget bestod af repræsentanter fra bl.a. Socialstyrelsen, personaleforbundet og de store centralinstitutioner, og udvalgets opgave var at "indsamle, vurdere, systematisere og endelig udbrede den viden – praktisk og teoretisk – der i dag er om det omsorgsmæssige arbejde."¹¹⁷⁴ Hvilket de gjorde i en række rapporter, der skulle udbrede denne viden. Som en målsætning for forsorgens udførelse var, "at skabe et klientcentreret miljø, hvor den åndssvage kan udvikle sig harmonisk, psykisk og fysisk, og hvori han stimuleres i at udvikle sine egne ressourcer optimalt."¹¹⁷⁵ Et "klientcentreret miljø" stod i modsætning til den samfundscentrerede forsorg, hvor samfundets interesser blev tilgodeset, og til den personalecentrerede forsorg, hvor det var personalets interesser, der blev tilgodeset frem for "klienternes."¹¹⁷⁶ Var det f.eks. hensynet til samfundet, personalet eller klienterne, der vægtede tungest, når personalets arbejdstid eller klienternes sengetider blev bestemt?

IP34, anbragt som ung under åndssvageforsorgen i Brejning 1958-1975, fortæller om personalet: "De var strenge en gang imellem. Andre gange var de sådan lidt irriterede. Men de har aldrig nogen sinde, nej, kun en gang imellem sagde de; Goddag [navn], har du det godt?" IP42¹¹⁷⁷, anbragt på Ebberødgård i samme periode, fortæller: "Vi skulle i seng klokken syv, for vi skulle tidligt op. Allerede klokken fire var der nogle, der kom i seng, men jeg kom i seng klokken syv. Der var også nogle, der var i sengen hele dagen, så lå man bare der og snakkede og kiggede på hinanden, og så klokken 11 så kom nattevagten og så efter, om der var noget."

IP18¹¹⁷⁸, ansat på Ribelund fra slutningen af 1960'erne, fortæller: "Ro, renlighed og regelmæssighed herskede. Det skal jeg hilse at sige da. Engang tog stuelederen mig i at tale med de anbragte. Så sagde hun 'Det havde jeg godt nok ikke troet om dig.'"

1173 Betænkningen om åndssvageforsorgen nr. 204 af 30. april 1954, publiceret 1958. Bilag 2. Se desuden i Socialministeriets cirkulære af 8. december 1959 om forsorgen for åndssvage og andre særligt svagtbegavede om følgende formulering (Stk. IV, A): "Åndssvageforsorgen må søge at skabe en tilværelse for den åndssvage så nær på det normale som muligt, hvad enten denne tilværelse helt eller delvis må blive på en institution eller ude i samfundet."

1174 Jf. Omsorgsudvalgets rapport om det omsorgsmæssige arbejde omkring spisesituationen, 1972, stk. 1.3.

1175 Omsorgsudvalgets rapport om det omsorgsmæssige arbejde omkring spisesituationen, 1972, stk. 3.3.

1176 Omsorgsudvalgets rapport om det omsorgsmæssige arbejde omkring spisesituationen, 1972, stk. 3.1.

1177 Anbragt, åndssvageforsorgen 1957-1967

1178 Ansat, åndssvageforsorgen 1968 og frem

IP16¹¹⁷⁹, ansat i slutningen af perioden på Løgumgårde under åndssvageforsorgen: ”De blev lagt i seng mellem 17-18, fordi dagpersonalet skulle gå hjem kl. 18, og så kom der to aftenvagter. Jeg synes godt nok, at det var svært sådan en sommeraften at skulle lægge nogle friske unger i seng. Men de skulle ligge derinde kl. 18, for der skulle du hjem.”

Det fremgår af ovenstående, at en del husker forsorgen som et personale- eller samfundscenreret miljø snarere end et klientcentreret miljø. Det var en tematik, som i periodens sidste del også blev fremhævet af særforsorgssystemet selv. Det i 1970'erne arbejdende Omsorgsudvalg under åndssvageforsorgen betonedede således, at udfordringerne med at skabe et klientcentreret miljø bl.a. var grundet manglende vidensdeling og isolerede institutionskulturer: ”Under sit arbejde har udvalget fået bestyrket det indtryk, at man på institutionerne ofte ved meget lidt om, hvad der foregår på naboinstitutionen, ja selv på naboafdelingen. Kommunikation forekommer ofte slet ikke – hver institution/afdeling lever sin egen tilværelse.”¹¹⁸⁰ Der blev også peget på nogle medarbejders problematiske indstilling til den anbragte: ”Den menneskelige kvalitet, medarbejderne giver deres arbejde, skal udspringe af en accept af den åndssvage som et ligeværdigt medmenneske. Det er en forudsætning for, at omsorgsarbejdet kan lykkes. Dette syn på klienterne har ikke været almindeligt, og man kan ikke forvente, at alle medarbejdere i dag gennem deres opdragelse og opvækst er påvirket af denne indstilling.”¹¹⁸¹

Kontakten til den nære familie

Forholdet til familien (eller måske snarere adskillelsen fra familien) fremstår som et centralt tema i mange tidligere anbragtes fortællinger på tværs af perioden og forsorgsgrenene, og adskillelsen fra og den nogle gange sparsomme kontakt til familien fremhæves af mange som smertefuld. ”Da vi ikke kunne udskyde afskeden længere, løb jeg skrigende efter lillebilen [taxaen] med min mor i håb om at kunne indhente hende. Min mor fortalte senere, at hun græd, men var nødt til at bede chaufføren køre så hurtigt som muligt,” fortæller en informant fra blindeforsorgen.¹¹⁸² En informant fra døveforsorgen fortæller om det øjeblik i 1945, hvor det pludselig gik op for ham, at forældrene var i færd med at overdrage ham til Det Kongelige Døvstummeinstitut i København: ”Jeg kan huske, at jeg begyndte at skrike. Jeg kan huske, at min far holdt om mig og satte mig op på sit knæ og holdt meget voldsomt fast i mig med armen. Så gik min mor væk, og så blev jeg nærmest slæbt hen ad jorden og kom op i bygningen på første sal, hvor jeg fik at vide, at jeg skulle blive. Så sad jeg bare der og græd og græd.”¹¹⁸³

1179 Ansat, åndssvageforsorgen 1972 og frem

1180 Omsorgsudvalgets rapport om det omsorgsmæssige arbejde omkring spisesituationen, 1972, stk. 1.3.

1181 Omsorgsudvalgets rapport om det omsorgsmæssige arbejde omkring klientboligen og personaleindsatsen, 1974, stk. 3.4.5.

1182 IP74, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1943-1951

1183 IP61, anbragt, døveforsorgen 1945-48

Flere vidnesbyrd indeholder erindringer om sårbare familiære relationer, der stadig rummer stærke følelser og svære minder, når de tidligere anbragte og deres pårørende skal sætte ord på dem. Det ses inden for alle særforsovgsgrenene og handler om oplevelsen af at blive efterladt eller være glemt på institutionen af sine forældre - og for de pårørendes vedkommende om oplevelsen af at svigte og ikke at kunne fastholde relationen til det anbragte barn. IP34, der i 1958 blev anbragt i Brejning på sin 3-års fødselsdag, fortæller: "[Lægerne] sagde, at de [forældrene] kunne aflevere mig her, og så glemme alt om det, og så tage hjem og dyrke en ny."¹¹⁸⁴

En sådan besked kunne også ramme forældrene til de anbragte børn hårdt. En informant beskriver f.eks., hvordan hun som en 18-årig mor i midten af 1950'erne tog til åndssvageanstalten Ribelund med sin jævnaldrende mand og deres seks måneder gamle søn til en undersøgelse efter anbefaling fra deres egen læge:

"Vi kommer ned til en overlæge. Da vi var færdige med undersøgelsen, tog han min mand med ud. Da han [lægen] kommer ud til mig, så siger han: 'Det er jo en nitte. Prøv igen. Og hvis det er det samme, så lad være.' Og det blev jeg så stjernegal over, fordi jeg synes ikke, at det var noget at byde et ungt menneske. Så det har jeg aldrig tilgivet ham. Man kan ikke kalde et barn for en nitte. Jeg følte, at det var så nedværdigende, at vi kom og afleverede en 'nitte', og det har jeg aldrig tilgivet ham."¹¹⁸⁵ Sønnen blev anbragt.

Tilværelsen som anbragt i enten i kortere eller længere tid påvirkede relationerne til de anbragtes familier. Nogle informanter fortæller, at de havde regelmæssig kontakt med familien, der enten kom på anmeldte besøg på institutionerne, eller informanterne kom på planlagte ferier i hjemmet. Men mange var anbragt langt væk fra hjemmet, og den fysiske, og med tiden ofte også psykologiske, afstand kunne blive så udfordrende, at de familiære relationer kom under pres eller helt svandt bort.

En pårørende til en anbragt på Ribelund i slutningen af 1950'erne fortæller: "Da min bror var lidt mindre, jamen der har han måske været otte år. Der kan jeg huske, at der var jeg med nede og besøge ham på institutionen. Men vi kom jo aldrig ind. Der var sådan noget med, at vi sad i et venteværelse, og så blev han vasket og kom i det pæne tøj, og så kom han ud, og så havde vi måske to timer, vi måtte være sammen med ham, og så skulle vi aflevere ham igen. Vi kom aldrig op at se, hvor han boede. De [forældrene] stillede ingen spørgsmålstegn ved, at man ikke måtte komme ind. Man var jo meget autoritetstro."¹¹⁸⁶

Samme informant kom senere som ung voksen i midten af 1970'erne selv til at arbejde på Ribelund og fik i den forbindelse en fornemmelse af, at broren ikke blev behandlet godt.

1184 IP34, anbragt, åndssvageforsorgen, Brejning 1958-1974

1185 IP28, pårørende, åndssvageforsorgen, Ribelund og Brejning, 1952 og frem

1186 IP27, ansat og pårørende, åndssvageforsorgen, Ribelund, 1974-1977

Informanten fortalte dog aldrig sine forældre om det: "Det holdt jeg fuldstændig for mig selv. Jeg ville slet ikke have noget ud af at fortælle min mor og far, at han blev spulet med koldt vand, fordi de kunne jo ikke tage ham med hjem, og de kunne jo ikke råbe dem op derinde."¹¹⁸⁷ En informant fra blindeforsorgen, der i skolealderen var anbragt på Refsnæs, husker, hvordan han som barn forsøgte at fastholde følelsen af stadig at høre til hos sin familie: "Det kunne jo godt ske, at vi fik pakker hjemmefra. Det fik jeg sommetider, men ikke ret tit, men det kunne ske. Og det slik, vi så fik, blev så sat hen i et skab, og så fik vi noget af det om eftermiddagen, så vi ikke selv rådede over det. Det var sådan set fint nok, men papiret om pakken, det beholdt jeg i hvert fald. Og hvorfor nu det? Fordi det havde været hjemme. Det kom hjemmefra, og det var bevis for at høre til."¹¹⁸⁸

Kommunikationen mellem den anbragte og pårørende kunne være kontrolleret (se kapitel 9): "Hver uge fik jeg pakke og brev hjemmefra, men pakken og brevet blev åbnet. Der var censur på. Når vi børn skrev et brev, fik vi besked på, at det skulle læses af plejemor (...) Jeg ved ikke, om mine forældre vidste, at der var censur på posten. Telefonsamtaler var der ikke noget, der hed. Jeg kan kun huske, at jeg har talt i telefon en gang til min fødselsdag, og det skønt mine forældre havde telefon i deres forretning."¹¹⁸⁹

Sociale relationer inden for forsorgen

For nogle anbragte i særforsorgen kunne samværet med de andre anbragte på institutionerne udvikle sig til venskaber og sociale relationer. De sociale relationer kunne f.eks. etableres gennem en fælles barndom og ungdom på skoler og institutter inden for blinde-, døve- og vanføreforsorgen, og de kunne opbygges gennem lange ophold inden for åndssvageforsorgens store anstalter. "Vi bakkede hinanden op. Vi sladrede ikke om hinanden, det gjorde man ikke", fortæller en informant fra åndssvageforsorgen om det oplevede fællesskab.¹¹⁹⁰ Det gjaldt dog ikke, at alle oplevede fællesskab og inklusion. IP66, anbragt under vanføreforsorgen 1959-1965, fortæller om sine første dage som barn på Geelsgård:

"Så troede jeg, at jeg sku' til snart at lege med de andre, der fik jeg et chok. De var sure de andre, de var uglade, de var skeptiske, de andre børn. Jeg var den yngste, og jeg kom ind på en fire-sengsstue, og jeg fik et chok, for jeg troede, at der var liv og glade dage der, og de var søde ved hinanden. Dér fik jeg et chok. Ensomhed, ked af det-hed, ingen trøstede, ingen

1187 Ibid.

1188 IP81, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs, 1951 og frem

1189 IP67, anbragt, vanføreforsorgen, Geelsgård 1956 og frem

1190 IP31, anbragt, åndssvageforsorgen, Vodskov 1953-1965

gjorde noget, ikke noget fra de voksne. De kunne kun skælde ud, og de andre børn drillede, nej det var ikke rart.”¹¹⁹¹

En anden informant fra blindeforsorgen fortæller, at selvom han havde venner på Refsnæs, så lærte han ikke at udvikle for nære relationer til dem: ”Det, man lærer som institutionsbarn, det er jo, at folk forsvinder. Det være sig voksne eller børn. Pludselig er de der ikke mere, og du ser dem ikke igen. Derfor lærer man sig jo ikke at udvikle for nære forhold til nogen, og sådan har jeg det nok stadigvæk.”¹¹⁹²

Flere tidligere anbragte på tværs af forsorgsgrenene sætter desuden også ord på, hvordan de i deres barndom, ungdom og voksenliv både mødte plejepersonale, der viste omsorg, og med hvem de havde trygge og nære relationer, og hvordan de mødte det modsatte.

En informant fra vanføreforsorgen fortæller om en ansat: ”Hun var så sød ved børn, kærlig, engageret og spurgte. Det var sådan nye tider, tænkte vi, jahhhh. Hun blev [dog] frosset ud. Hun var for tæt på børnene, man skal ikke komme for tæt på statens børn.”¹¹⁹³

Samme informant fortæller videre:

”Der var nogle plejere den gang, hvor det var tydeligt, at der ikke rigtigt var status i at have med handicappede at gøre, når det handlede om det plejemæssige. (...) Fysserne [fysioterapeuterne] og lægerne, de havde magt, dér var prestige. Men dem der passede os, det var sgu nogle skæve eksistenser nogle da dem. Jeg kan huske en gammel kone, hun gik og pimpede sprit (...) Altså de var sgu ringe. De trængte selv til hjælp. Man havde følelsen af besvær, følelsen af ikke at have værdi, følelsen af opbevaring.”¹¹⁹⁴

En anden informant, der i den samme periode blev anbragt under åndssvageforsorgen og snart flyttede afdeling, fortæller:

”Man måtte heller ikke vise følelser, som nu den første nat, jeg [informanten var ca. fire år] var på afdelingen. Jeg var ked af det og græd mig i søvn. Det var nok, fordi jeg savnede den afdeling, jeg havde boet på. Men jeg fik at vide af nattevagten, at jeg skulle holde op med at flæbe.”¹¹⁹⁵

Fraværet af privatliv og overskridelse af intimsfæren

Et andet gennemgående temaer i den oplevede forsorg er fratagelse eller fraværet af privatliv. Institutionslivet, der for mange var præget af en nøje struktureret hverdag i store institutioner indrettet med fælles spiserum, sovesale, arbejds- eller undervisningslokaler

1191 IP66, anbragt, vanføreforsorgen, Geelsgård 1959-1969

1192 IP72, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1950-1954

1193 IP66, anbragt, vanføreforsorgen, Geelsgård, 1959-1965

1194 Ibid.

1195 IP34, anbragt, åndssvageforsorgen, Brejning, 1958-1974

og bade- og toiletfaciliteter delt med et stort antal andre anbragte, betød manglende eller stærkt begrænsede muligheder for privatliv.

Ikke at have sit eget rum

Gennem den undersøgte periode forandredes de fysiske rammer på institutionerne og de individuelle forventninger til privatliv både på institutionerne og i samfundet mere generelt. Det er dog et gennemgående træk i informanternes beretninger, der primært omhandler perioden fra 1950'erne og frem, at de betoner en kombination af en manglende intimsfære med følelsen af at være konstant overvåget. En informant, der var anbragt under åndssvageforsorgen fra 1966, beskriver det således: "Vi havde ikke rigtig nogen dør. Jeg er glad for, det ikke er gamle dage mere (...) gudskelov, det er jeg glad for."¹¹⁹⁶

En anden anbragt fortæller om livet i 1950'erne og 1960'erne i Brejning: "Fik man ikke lært andet derude, så fik man da i det mindste lært at gå sidelæns, fordi sengene stod så tæt. Senere blev det til ottemandsstuer, så seks og til sidst tremandsstuer. Det endte også med, at vi fik hver vores natbord – nærmest en kommode med plads til lidt private ting – bøger, breve og hvad man ellers havde."¹¹⁹⁷

Det manglende privatliv og mulighed for at være alene kunne også gøre sig gældende i andre dele af særfor sorgen. En informant fra blindeforsorgen i 1950'erne fortæller:

"Man kunne ikke trække sig tilbage. Der var kun toilettet. Og så var der endda nogle steder, hvor de lå ved siden af hinanden, så der var man heller ikke engang rigtigt alene."¹¹⁹⁸

Samme informant beskriver følelsen af ikke at have et trygt sted at kunne give udtryk for sine følelser: "Man havde heller ikke et sted at være ked af det. Hvis man var rigtig langt nede og ikke kunne andet end give sig til at græde, så skulle man i hvert fald sørge for, der ikke var nogen, der så det."¹¹⁹⁹

Mulighederne for at være sig selv var få, og vidnesbyrd på tværs af særfor sorgsgrenene giver eksempler på de anbragtes alternative veje til at skabe rum til privatliv – hvis det var muligt.

En anbragt med fysisk handicap på Geelsgård i første del af 1960'erne fortæller:

"Der var et bestemt skab, jeg elskede at kravle ud af kørestolen og sætte mig derind og lukke og lege med mine legesager. Der var der ingen, der vidste, hvor jeg var (...) og når jeg ligesom ikke kunne tage mere, så gik jeg ind i det skab der og legede med mine dukker og legede selv."¹²⁰⁰

1196 IP39, anbragt, åndssvageforsorgen, Andersvænge, 1966 og frem

1197 Herlev, 1997, s. 39.

1198 IP75, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs, 1950 og frem

1199 Ibid.

1200 IP66, anbragt, åndssvageforsorgen, Geelsgård 1959-1965

To informanter anbragt på Refsnæs i 1950'erne fortæller: "Vi havde ikke noget privatliv nogen steder. På Østskolen der havde vi en stol. Og på legestuen havde vi et skab. Det var, hvad vi havde."¹²⁰¹ En anden informant fra Fredericiaskolen fortæller om sin tid der i 1960'erne: "Vi havde et lille skab, aflåst (...) Vi havde ikke nøglen til dem. Vi skulle gå hen til plejemor, hvis vi skulle have noget. Vi havde ikke nøgler."¹²⁰²

Toilet og bad

Fraværet af privatliv omfattede også forholdene på toiletterne og ved badning. "I begyndelsen kunne man ikke låse toiletterne (...) At være alene, det var sådan set ikke en mulighed."¹²⁰³ "Jeg kan ikke mindes, at der var lås, man måtte sige: 'Optaget på det lyse'. Det var jo der, hvor der var et vindue og: 'Optaget på det mørke'. Ellers kom der jo nogen brasende ind."¹²⁰⁴

En tidligere ansat på åndssvageforsorgens institution Løgumgårde fortæller, at der var faste toilettider med den begrundelse i samtiden, at mange anbragte åndssvage ikke havde noget sprog:

"Så det var sådan fast toilettid, det var ikke noget med, at man gik på toilet, når man skulle". Badningen var en gang om ugen, og "så var det ellers på samleband (...) en stod og trak tøjet af dem, og en brusede dem, og en tørrede dem, og en så deres negle efter og al sådan noget, og en fik hjulpet dem i tøjet. Sådan gik det på samleband hele tiden."¹²⁰⁵

En tidligere ansat fra både Løgumgårde og Brejning fortæller:

"En gang om ugen blev alle stillet på række, og vi gik over i maskinhuset, det var der badehuset var, og så kom alle 30 ellers i bad. Det foregik sådan, at man som personale fik et stort hvidt forklæde på, lige som man havde på slagterier, og lange gummistøvler, og så var der to der skrubbete dem på ryggen og sørgede for, at de blev ekstra rengjort omkring deres kønsdele, og så gik det ellers videre. Så fik de rent tøj på, som var lagt frem i kasser, for de havde jo ikke deres eget tøj, det var jo institutionens tøj det hele. Som meget ung mand var det en meget dehumaniserende oplevelse. Det var nedværdigende at skulle de her ting. Men desværre gik der ikke så lang tid, før det ikke gik mig på mere. Og det har jeg tænkt meget over siden. Den forråelse, der hurtigt kommer over en, og hvor man så tænker, at det bare er dagligdag."¹²⁰⁶

1201 IP81, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs i 1951 og frem

1202 IP60, anbragt, døveforsorgen, Fredericiaskolen 1959-1967

1203 IP72, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1950-1954

1204 IP75, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1950 og frem

1205 IP11, ansat, åndssvageforsorgen, Løgumgårde 1963 og frem

1206 IP9, ansat, åndssvageforsorgen, Løgumgårde og Brejning 1969 og frem

En tidligere anbragt fra Andersvænge beskriver badesituationerne således:

”Det var koldt bad, vi fik dengang (...) koldt brusebad. De var rigtig ondskabsfulde. Vi sad på en bænk og blev brusket over med koldt vand.”¹²⁰⁷ En anden tidligere fra Vodskov fremhæver i sit interview, at noget af det værste var, når de alle sammen skulle i bad om fredagen, og personalet stillede sig op og gjorde klar til at varetage hver deres funktion:

”Det var nærmest som på samleband. Den ene vasker hår, så blev man vasket over hele kroppen, og så ind under bruseren, der fik man lov til at stå to-tre minutter, så var det ud igen, man blev tørret, og så fik man klippet negle. Det havde jeg det meget svært ved. Og det var ydmygende, at jeg helt op til 14-års alderen skulle stå og være nøgen over for kvindfolk, der skulle vaske dig både det ene og det andet sted. Du har da også følelser, og du har da også stolthed. Jeg synes f.eks., at jeg blev vasket for meget i skridtet. Det synes jeg. Undskyld jeg siger det.”¹²⁰⁸

Manglende autonomi

Friheden og retten til at have og udøve indflydelse på eget liv og individualitet handler også om, hvad man kan kalde retten til at forme og præge sit eget liv – det gælder f.eks. i forhold til udseende (f.eks. påklædning eller frisure), at vælge og blive støttet i egen selvstændighed (f.eks. ift. undervisning og arbejde), til at kunne udfolde sin egen seksualitet og ift. spisesituationer.

Mange informanter beskriver deres anbringelser som præget af manglende autonomi.

”Jeg kom til Pedersborg Dreng hjem for børn med epilepsi. Det var kæft, trit og retning. De startede med at ødelægge ens selvstændighed der,” fortæller en informant om anbringelsen i 1950’erne.¹²⁰⁹ En anden informant også anbragt pga. epilepsi fortæller om den første dag, og om ikke at blive informeret: ”Så fik man et rum, man skulle være i, og så skulle man ud at spise sammen med de andre. Nogle sad og smed med maden, og jeg tænkte, hvad laver jeg egentlig her. Der var jo ingen, der fortalte en nogen ting.”¹²¹⁰

Flere vidnesbyrd fra anbragte, pårørende og ansatte beskriver på forskellig vis oplevelsen af manglende autonomi både konkret og følelsesmæssigt. Fra en tidligere ansat i åndssvageforsorgen lyder den pessimistiske vurdering, at det med ”at have indflydelse på sit eget liv, det eksisterede jo ikke den gang.”¹²¹¹

1207 IP39, anbragt, åndssvageforsorgen, Andersvænge 1963 og frem

1208 IP31, anbragt, åndssvageforsorgen, Vodskov 1953-1965

1209 IP62, anbragt, epileptikerforsorgen, Pedersborg, 1954-1958

1210 IP37, anbragt, forskellige forsorgsgrene 1953-1968

1211 IP8, ansat, åndssvageforsorgen, Brejning 1963 og frem

Påklædning og udseende

I de anbragtes beretninger handler fraværet af autonomi ofte om helt konkrete ting. F.eks. kan vi se, at retten til at have og vælge sit eget tøj – eller mangel på samme – har haft stor betydning for oplevelsen af at være anbragt. Flere tidligere ansatte og anbragte fortæller, at de anbragte ikke altid måtte benytte det tøj, de fik med hjemmefra.

At fremstå som en individuel person, der var ligestillet med den ”normale” befolkning, handlede altså også om påklædning – at føle sig som et ”almindeligt” menneske og ikke som en anbragt, sådan som det fælles tøj kunne signalere. Institutionstøjet var da heller ikke altid behageligt. En informant anbragt under åndssvageforsorgen fortæller om patientkjo-lerne, som alle de anbragte kvinder havde på om dagen:

”Den gik helt ned til skoene. Sådan var det. Man kunne dårligt gå (...) men når min mor kom og besøgte mig, så fik jeg mit eget tøj på, men de andre dage måtte man ikke have eget tøj på.”¹²¹² Samme informant fortæller videre, at det kun var om dagen, at hun havde tøj på. Om natten sov hun nøgen, hvilket hun oplevede som ydmygende. Især når hun havde menstruation.

En anden informant, anbragt på Brejning fra 1956, fortæller: ”Det var noget værre gammelt laset tøj, vi gik i dengang (...) Vi gik i drejlsbukser, bare man gik, så peb de, og lange strømper med elastik i, nej det var sparetider (...) og vi havde sko fra noget, der hedder Koda Cykelfabrik, du ved på siderne var der stof, og bunden var lavet af cykeldæk.”¹²¹³

Vidnesbyrd fra åndssvageforsorgen fortæller om, hvordan det blev oplevet, når man ikke havde retten til selv at vælge tøjet:

”Man blev vækket af morgenholdet klokken syv. Så stod vi ud af sengen og tog tøj på. Tøjet lå for enden af sengen på en taburet. Det var institutionens tøj, man havde på. For når man kom som ny til Asylgården, blev ens tøj afleveret og lagt på depot, og så fik man udleveret institutionens tøj. Det var et gråt sæt, der bestod af skjorte og bukser med elastik, der sluttede om benene. Der stod DKA (De Kellerske Anstalter) på tøjet. Vi gik i det samme tøj alle sammen, så vi var nemme at kende, hvis der var nogen, der stak af.”¹²¹⁴

1212 IP42, anbragt, åndssvageforsorgen, Ebberødgård 1949-1959

1213 IP55, anbragt, åndssvageforsorgen, Brejning 1956-1980. Bemærkning: I Omsorgsudvalgets rapport fra 1973 fremhæves det i anbefalingerne, at ”Påklædningen betyder meget for mennesker. Med påklædning fremhæver mennesket det billede af sig selv, som det ønsker, at andre skal have af det. (...) Hvilken stil tøjet skal have, kan ikke nøje præciseres, med noget kan siges om, hvordan det ikke må se ud. Det må ikke have faconer eller snit, som ikke mere er gængse, og det må ikke af økonomiske hensyn købes ind i så store mængder, at ensartetheden forøger institutionspræget.” Omsorgsudvalgets rapport om det omsorgsmæssige arbejde i af- og påklædningsituationen (1973), stk. 3.4.1 og stk. 3.5.

1214 IP34, anbragt åndssvageforsorgen, Brejning 1958-1974. En tidligere ansat fra De Kellerske Anstalter skriver desuden: ”Det med uniformen var nok især for, at andre kunne kende forskel på beboerne og personalet”, som en tidligere plejer udtrykker det, ”for ellers kunne det tit være svært at se, hvem der var hvem, da mange af beboerne dengang var meget mobile og ofte optrådte ret selvstændige. De skulle jo nok slet ikke have været anbragt i Brejning.” Bertelsen, 2008, s. 20.

En anden informant fra åndssvageforsorgen husker institutionstøjet, der var nummereret. Når der var besøg, fik de nyt tøj på: "Det var der ikke meget ved. Jeg ville hellere have haft mit eget tøj, men det måtte vi ikke. Det låste de sgu da inde, når min far og mor kom, fik vi først nyt udleveret. Det skulle vi så aflevere igen [efter besøget]."¹²¹⁵

En informant anbragt under blindeforsorgen fra sit syvende til sit femtende år fortæller, at moren fik besked på at sy et nummer i tøjet før ankomsten til skolen. "Det har fulgt mig hele tiden det nummer. I alle otte år jeg har været der, har jeg altid haft nr. 12. Når der var breve eller pakker til os, så var det ikke noget med navnene, så var det sgu numre." Informanten fortæller videre, at dette nummer også blev brugt på stoflømmetørklæder, når de skulle til øjenlæge eller tandlæge. "Så det der nr. 12. Det er sådan et magisk nummer. (Intervieweren spørger om det er godt eller skidt magisk). Det er mest skidt. Det er det."¹²¹⁶

En informant fra vanføreforsorgen erindrer sin ankomst som syvårig til Geelsgård således: "Jeg bed følelserne i mig og tog [ved afskeden] ansvaret for både min far og mor og udbrød: 'Farvel mor og far, nu siger jeg og dukke Sonja farvel.' (...) Næste dag blev jeg klædt i noget andet tøj og forvandlede mig til et af Samfundet og Hjemmet for Vanføres institutionsbørn med uredt hår. Kun min dukke Sonja havde bevaret pynten. 'Vi har altså ikke tid til at sætte hestehale på dig. Når barberen kommer, bliver du klippet korthåret,' præciserede en assistent på afdelingen."¹²¹⁷

Undervisning og arbejde

Flere informanter har i interviewene berettet om følelsen af manglende indflydelse på eksempelvis, hvor de skulle arbejde, eller hvad de kunne oplæres i.

En informant fra døveforsorgen fortæller, at han gerne ville have været landmand i 1960'erne. Dette fik han dog ikke lov til. Han skulle være murer, bestemte forstanderen, som havde det sidste ord, når det kom til praktikpladser.

"Vi havde [ellers] en god erhvervskonsulent. Han kunne forklare, hvad arbejdsemnerne var. Hvad man kunne bruge sine hænder til. Han underviste også på skolen. Han snakkede med os, og han sagde 'hvad er du dygtig til?' (...) Jeg ville være landmand, det måtte jeg bare ikke (...) Det var forstanderen, der bestemte (...) Jeg fik bestemt, at jeg skulle være murer."¹²¹⁸

1215 IP33, anbragt, åndssvageforsorgen, Ribelund 1960 og frem

1216 IP76, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1963-1971

1217 IP66, anbragt, vanføreforsorgen, Geelsgård 1959-1965. En tidligere ansat fra åndssvageforsorgen i 1950'erne fortæller desuden: "På pigeafdelingerne var det altid en bestemt – som regel en mandlig – plejer, der klippede pigerne. De havde alle samme frisure." Bertelsen (2008), s. 23.

1218 IP60, anbragt, døveforsorgen, Nyborgskolen m.m. 1953-1967

En anden informant fra åndssvageforsorgen, der i 1970'erne arbejdede på et beskyttet værksted, fra han var 18, til han var 20 år, fortæller, at han her søgte om at få et fire-ugers kursus i forskalling af huse.

”Det fik han (lederen) sgu hurtigt sat en stopper for. Jeg var jo ikke myndig, det var jeg først, da jeg var 21, så det benyttede han sig af. Så han havde taget kontakt til dem nede i Ribe [der tilbød kurset]. Og igen med den begrundelse, at jeg ville få et nederlag. Det mente han, hvis at jeg kom derud, ville jeg ikke kunne klare det. Og hvor vidste han dog det fra? (...) Jeg kunne ikke gøre ret meget, fordi når jeg ikke var myndig, så var der jo andre, der kunne bestemme over mig.”

Intervieweren spørger her, hvordan han havde det med det, og informanten svarer:

”Det var ikke ret sjovt. Jeg synes også, at der var nogle muligheder, der blev taget fra mig, fordi jeg fik jo nogle tilbud [om arbejde], blandt andet fra en der byggede både (...) Men det fik han også ødelagt. Han viste mig endda selv det brev, de havde skrevet til ham.”¹²¹⁹

Kærester og seksualliv

For særligt de unge anbragte på tværs af forsgsgrene og især frem til 1960'erne beskrives det, som et utvetydigt regelsæt, at man ikke måtte have kærester, og at pigerne og drengene ikke måtte være sammen uden opsyn. Men mange fortæller dog også om, hvordan de på trods fandt veje til kæresteri i det skjulte.

”Vi måtte ikke have kærester på Nyborgskolen, men vi gjorde det alligevel, så havde vi det i smug”, fortæller en tidligere anbragt under døveforsorgen i 1940'erne.¹²²⁰ En anden informant, fra samme sted, men anbragt årtiet efter, fortæller, at de hørende par ofte gik på [Nyborg]volden og lavede kæresteting. Men at hvis de døve havde en, de gerne ville kysse, så skulle det ske i det skjulte. For de måtte ikke være sammen med piger.¹²²¹

En informant fra åndssvageforsorgen fortæller, at når pigerne og drengene nåede 15-16-års alderen på Vodskov, så havde de et system, hvor de blinkede med lyset fra afdeling til afdeling efter sengetid kl. 19.30: ”Hvis vi blinkede én gang, og de blinkede tre gange, så skulle vi mødes nede i sanglokalet. Og her kærestede vi så.”¹²²²

En informant fra vanføreforsorgen fortæller, at når pigerne begyndte at menstruere, skulle de være på deres værelse fra kl. 20, og de måtte ikke være sammen med drengene eller være på de andre afdelinger. Det var uskrevne regler, men de anbragte vidste, at der blev holdt øje

1219 IP38, anbragt, åndssvageforsorgen, Østbo m.m. 1973-1979

1220 IP59, anbragt, døveforsorgen, 1936-1944

1221 IP61, anbragt, døveforsorgen, Nyborgskolen 1945-1948

1222 IP31, anbragt, åndssvageforsorgen, Vodskov 1953-1965

med dem, og at hvis de blev opdaget, skulle de i seng, eller f.eks. at en fritidsaktivitet, som den anbragte var glad for, kunne blive frataget dem efterfølgende som sanktion.¹²²³

Andre tidligere anbragte fra åndssvageforsorgen beretter om hårde sanktioner og nedværdigende behandling, hvis der blot var sået en mistanke om en interesse i det modsatte køn. En kvindelig informant fortæller om sin tid på et indremissionsk drevet fredshjem i 1960'erne:

"Mig og en dame vi sad en dag på en bænk og kunne kigge ned på vejen. Så kom der en lastbil. Han kørte ind på en parkeringsplads ikke så langt derfra. Han vinkede til os, og vi vinkede igen. Ved du, hvad vi fik for det? Otte dage i sengen! Og man måtte ikke engang gå på toiletet, nej, der kom en toiletspand ind. Så kom der morgenmad, middagsmad, aftensmad. Eftermiddagskaffe og aftenkaffe, det så vi ikke."¹²²⁴

På institutionsniveau blev de anbragtes seksualliv reguleret. En mandlig tidligere ansat fra Brejning har fortalt: "Hvis jeg på vej hjem fra en vagt f.eks. så en kvindelig og mandlig beboer stå og snakke sammen, var jeg faktisk forpligtet til at indberette det, og så kunne de to let risikere en eller anden form for straf – en dag i sengen eller enestue."¹²²⁵

Seksualmoralen var dog under forandring gennem den undersøgte periode, og det kunne også spores inden for særfor sorgen i 1960'erne og 1970'erne.

Onani blev betragtet som problematisk, og tidligere ansatte og anbragte inden for åndssvageforsorgen beretter om sanktioner mod dette helt op til periodens slutning. En informant, der var anbragt på Ribelund i 1960'erne, svarer f.eks. sådan her på spørgsmålet om, hvorvidt man havde ret til privatliv i forhold til at masturbere: "Nej, det måtte vi ikke." Intervieweren spørger herefter, hvad der skete, hvis det blev opdaget, og informanten svarer: "Så fik vi skæld ud. Så fik vi stuearrest i fire-fem dage. Så måtte vi ikke komme ud."¹²²⁶

En informant, der var ansat samme sted i årene 1974-1977, fortæller om, hvordan hun selv oplevede krydspresset i selv at have et mere tidssvarende syn på de anbragtes seksualitet, mens de ansatte fra ledelsen havde fået en instruks om at forhindre onani:

"Hvis vi kom ind, og vi så det, så skulle de simpelthen bare have at vide: 'Nu skal I op og i bad, og det skulle bare være nu,' og det skulle de ikke have lov til, fordi det var noget svineri. Det ville de [ledelsen] simpelthen bare ikke have. Og så kom de jo så op, og hvis det var sådan, at det var for voldsomt, så kunne vi bare give dem noget koldt vand (...) Der var en bruser, så kunne man bare give dem noget koldt vand. Så sagde jeg, det vil jeg simpelthen ikke."¹²²⁷

1223 IP66, anbragt, vanføreforsorgen, Geelsgård 1959-1965

1224 IP48, anbragt, åndssvageforsorgen, Sølund m.fl. 1963 og frem

1225 Kragh et al., 2015, s. 137.

1226 IP33, anbragt, åndssvageforsorgen, Ribelund 1960 og frem

1227 IP27, ansat, åndssvageforsorgen, Ribelund 1974-1977

Spisning

Ubehagelige oplevelser omkring kost og spisesituationen går også igen i flere beretninger fra flere forsorgsgrene frem til 1960'erne. En tidligere anbragt i Brejning i 1950'erne husker, at "der var også en pige på min afdeling, som klagede over maden. Hun kaldte den for hundede. Overlæge Wildenskov gav hende ret, men hun blev alligevel straffet og kom i 'cellen'".¹²²⁸

En anden anbragt fra åndssvageforsorgen i 1950'erne fortæller om maden: "Det var noget hundede. Man kunne risikere at finde hæfteplaster i gullaschen og ølkapsler i øllebrøden. Vi blev tvunget til at spise op". Spisningen foregik desuden i fuldstændig ro. "Det var en stilleleg. Hvis der ikke var ro, eller hvis der var nogen der legede med bestikket, risikerede man, at hjælpepigerne kom og samlede tallerkenerne sammen. Når man så fik en tallerken igen, var det tilfældigt, hvilken tallerken, man fik. Man kunne få noget mad, som en af de andre havde siddet og rodet rundt i".¹²²⁹

En tidligere ansat fra åndssvageforsorgen fortæller fra undersøgelsens sidste årti på Vodskov: "På asylafdelingen fik de dårligste deres smørrebrød blødt op i te, og så blev det hele blendet. Det var bestemt, at kosten handlede om det sundhedsfaglige og ikke omsorgen".¹²³⁰

Den dårlige kost og det, at maden blev anrettet af personalet, mens de anbragte havde pligt til at spise op, kendetegner også erindringerne fra særforsorgens andre grene. En anbragt på døvstummeinstituttet i København fra slutningen af 1940'erne husker, at nægtede man, så kom køkkenchefen til stede.

"Hvis jeg ikke havde spist op eller ikke kunne lide det, så kom hun hen, kiggede ned på os og pegede ned på tallerkenen. Så holdt hun mit hoved, og så fik man skovlet maden ind [informanten viser med hænderne, hvordan hun med hurtige og voldsomme bevægelser skovlede maden ind i munden]. Det var meget voldsomt, hun holdt fast om nakken, og så sørgede hun for, at munden var spilet op. Hvis vi begyndte at græde, fik vi en over nakken, for vi måtte ikke græde. Det var ikke kun mig, det var også de andre, det gik ud over, hvis de ikke havde spist op".¹²³¹

På tilsvarende vis kunne spisesituationer på blindeinstituttet Refsnæs være præget af lyden af børn, der græd og kastede op: "[Nogle børn] blev tvangsfodret. Jeg havde prøvet det før på børnehjemmet, så jeg var hærdet på det tidspunkt og spiste det, der var. Men det var altså ikke sjovt at sidde og se på, at ens kammerater kastede op ved siden af en. Det skete

1228 Herlev, 1997, s. 47.

1229 Jensen, 2016, s. 22 og s. 29.

1230 IP23, ansat, åndssvageforsorgen, Vodskov 1970 og frem

1231 IP61, anbragt, åndssvageforsorgen, Nyborgskolen 1945-1956

hver morgen. [Assistenterne sagde:] 'Så skal du have det her ned, og har du forstået det, du spiser den mad! Ja, det kom jo op igen, så måtte de jo spise også det, de havde kastet op. Og det der blev til rest fra middagen og maden, det måtte de spise i løbet af dagen. Man skulle lære at spise. Og det var selvfølgelig hjemveen, der gjorde det. Jeg overværede, at de hylede og skreg: 'Jeg kan ikke spise det her''. Samme informant forklarer videre, at "de [ansatte] var ikke så gode til at forklare: 'Det her er grønkålssuppe, det her er oksekødssuppe, og det her er så melboller'", fortæller en anbragt. "Hvis der var noget, jeg fik i munden, og konsistensen var forkert, så blev jeg bange for det og hylede og skreg. Og så var det bare ned med det, og 'så holder du op med det skrigeri'"¹²³²

En anden informant fra blindeforsorgen fortæller om, hvordan det foregik, når børnene blev sat til at spise det, som de tidligere på dagen havde levnet: "Så blev man kaldt ind i spisestuen alene, og så sad man der og skulle spise det, mens der var et personale, der stod og holdt øje. Det er jo ikke rart sådan noget." Han fortæller videre om selve spisesituationerne: "Man bliver jo også påvirket, når der sidder en ved siden af en, som kaster op, fordi han ikke kan lide havregrød eller øllebrød."¹²³³ En anbragt fra vanføreforsorgen fortæller, at "Hvis nogen kastede op, så var det bare ind med det igen ... Det var så uværdigt, som noget kan være."¹²³⁴

Følelsen af mindreværd

I de fleste af de tidligere anbragtes vidnesbyrd fylder forskellige følelser tilknyttet oplevelsen af at være mindre værd og føle sig udenfor. Både når der berettes om de følelser, som huskes fra tiden under selve anbringelsen, men også når der fortælles om de følelser, som der stadig bæres på (se kapitel 19). I dette indgår flere temaer.

Ikke at turde følelser

En informant, der som barn og ung var anbragt under blindeforsorgen, fortæller, at morgenvækningen og morgenmaden gennem årevis var frygtet for især dem, der led af hjemve: "Vi blev vækket hårdt og brutalt af sådan nogle gammeljomfruelige assistenter. Så skulle vi så ned og have morgenmad, og det var et helvede, fordi der var mange, der havde hjemve. Og det var noget pjat, at man havde hjemve, man skulle være stor, man skulle ikke græde. Vi måtte ikke vise følelser."¹²³⁵

1232 IP75, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs m.fl. 1950 og frem

1233 IP76, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1963-1971

1234 IP69, anbragt, vanføreforsorgen, Hald Ege m.fl. 1955-1973

1235 IP75, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1950 og frem

En anden informant fortæller, hvordan han husker følelsen af ikke at kunne hjælpe medanbragte børn med fysiske handicap, når disse børn fik tæsk i forbindelse med idræt:

"I gymnastiktimerne skulle vi børn løbe rundt, og jeg kan huske, at der var en eller to elever, der var stærkt handicappede spastikere, som så også skulle forsøge at løbe. Så fik de tæsk på ryggen, ligesom de faldt til jorden. Jeg kom forbi, og jeg så det ske, og jeg ville jo gerne hjælpe, men vi skulle gå forbi uden at måtte hjælpe dem."¹²³⁶

En informant fra åndssvageforsorgen husker særligt frygten for en bestemt medarbejder:

"Der var én, der arbejdede hos de store, der kunne finde på at give lussinger, en plejer. Han kunne godt finde på at slå, og det var ikke kun på den ene side af hovedet, nej det var på begge sider af hovedet, og så med begge hænder og så ... løftede han en op, og man blev smidt ned på gulvet. Han arbejdede på afdelingen i mange år, og jeg var utryg ved ham. Hvis forstanderinden havde set det, så havde det været farvel og tobak til ham. Men vi turde ikke sige det."¹²³⁷ IP81, der var anbragt under blindeforsorgen i 1950'erne, reflekterer over, hvad frygten gjorde: "Man kunne nok godt gøre modstand, men det hjalp jo ikke, og det vidste vi godt. Så de fleste var jo føjelige, og sagde: 'Nå men så gør vi det så. Vi må jo have det overstået. Vi skal væk'. Jeg holdt mig bare væk fra ballade og fra assistenterne. Sørgede for at gemme mig selv."¹²³⁸ En anden informant fra blindeforsorgen fortæller om strategien for at undgå straffene, der følte som overgreb: "Jeg lærte at blive usynlig. Og det lykkedes jo på en måde. Men man kan sige, at prisen var for høj, for jeg fik ondt i maven af alle de psykiske ting."¹²³⁹

Objektivisering og stigmatisering

Følelsen af objektivisering og stigmatisering kommer til udtryk i flere tilfælde i de tidligere anbragtes beretninger. Ofte er følelserne koblet til oplevelser af ikke at være en del af normalsamfundet eller at blive udstillet som anderledes. "De har åbenbart troet, vi var nogen, der smittede," udtaler en informant fra åndssvageforsorgen om, hvordan han tænker, at befolkningen i nærheden af institutionen betragtede dem, der boede på anstalten.¹²⁴⁰

En informant fra åndssvageforsorgen fortæller om, hvordan det følte, når de gik ture i byen: "Nogle skulle gå i række og holde hinanden i hånden. Nøj, hvor folk gloede. Det følte nedværdigende. Vi måtte heller ikke snakke med nogen, når vi var ude at gå tur. Så fik vi sgu en skideballe. Så skulle vi have snore om armene. Det var ligesom at have håndjern på. Folk de gloede på os."¹²⁴¹

1236 IP61, anbragt, døveforsorgen, Nyborgskolen 1945-1956

1237 IP52, anbragt, åndssvageforsorgen, Ribelund 1964-1976

1238 IP81, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1951 og frem

1239 IP76, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1963-1971

1240 IP52, anbragt, åndssvageforsorgen, Ribelund, 1964-1976

1241 IP33, anbragt, åndssvageforsorgen, Ribelund fra ca. 1960 og frem

En anden informant fra åndssvageforsorgen, der var anbragt i kontrolleret familiepleje mange steder, beretter om at blive hentet af politiet og flyttet til et nyt sted: ”Jeg protesterede jo. Der var ingen, der kunne hente mig uden, at politiet skulle komme. De vidste jo godt, at jeg ikke ville tage med [frivilligt], så politiet kom for, at jeg skulle komme med. Så blev jeg sat i en politibil med tremmer. Det var vel ikke nødvendigt.”¹²⁴²

Selvom den fysiske afstand mellem institutionen og lokalsamfundet var lille, kunne den sociale afstand være stor. Som en tidligere anbragt beskriver det:

”Det var først, da vi skulle gå til præst, da vi skulle konfirmeres, at vi mødte dem [andre børn og unge fra lokalområdet]. Der mødte vi dem nede i konfirmationssalen hos præsten. Og jeg kan huske, at det var en meget mærkelig oplevelse. Jeg anede ikke, hvordan man skulle opføre sig sammen med dem. De seende var nogle fremmede nogle. Det var meget mærkeligt. Det var sådan, jeg ved ikke helt, hvad jeg skal sammenligne det med. Folk fra en fremmet planet ... er det vel nærmest. De vidste jo heller ikke, hvordan man skulle gøre overfor en blind, vel?”¹²⁴³

En tidligere anbragt fra åndssvageforsorgen fortæller, at det at blive afleveret på Brejning som ganske lille af sine forældre har sat sig spor: ”Det, jeg blev udsat for den dag, var at føle mig som et kasseret stykke affald, der bare skulle smides ud. Jeg var en ting, der var fejl i, så mine forældre afleverede mig på Asylgården på Afdeling F1.”¹²⁴⁴

”Jeg kan huske, at når der var internationale ortopædiske kongresser, så skulle de mest handicappede børn op og gå på et bord, hvor de blev gloet på af ortopæder. Jeg følte mig udstillet, og en gang skreg jeg så meget, at jeg blevet båret ud og fik en skideballe.”¹²⁴⁵ Sådan fortæller en informant fra vanføreforsorgen om episoder, som efterlod hende med følelse af at være tingsliggjort som et barn med handicap.

En informant fra døveforsorgen fortæller om sin anbringelse fra hans femte til ottende år, at nummeringen gennemsyrede hverdagen på Det Kongelige Døvstumme Institut. Han husker: ”Jeg var nr. 6, og når jeg gik hen til håndvasken, skulle jeg gå hen til vask nr. 6, havde jeg lært, og så havde jeg sådan et mærke under mine sko, hvor der stod nr. 6, og i mit tøj blev der syet et mærke i mit tøj, hvor der stod nr. 6. Så jeg var bare altid nr. 6 (...) Ved bordet sad børnene nummereret fra nr. 1 til nr. 8 og så videre, og så var der så et nr., der hed nr. 6, og så blev jeg ført derhen til, og så fik jeg at vide, at der skal du sidde ved plads nr. 6. Men det var først efter en uge, at jeg opdagede systemet og blev klar over, at det her var tegnet for et 6-tal på tegnsprog.”¹²⁴⁶

1242 IP32, anbragt, åndssvageforsorgen, Brejning m.fl. 1944-1958

1243 IP76, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1963-1971

1244 IP34, anbragt, åndssvageforsorgen, Brejning 1958-1974

1245 IP66, anbragt, vanføreforsorgen, Geelsgård 1959-1965

1246 IP61, anbragt, Det Kongelige Døvstumme Institut 1945-1948 og på Nyborgskolen 1948-1956

Personalet og de anbragte indbyrdes brugte nummereringen i stedet for at bruge de anbragtes navne, hvilket betød, at informanten under anbringelsen fik den opfattelse, at han faktisk hed "nr. 6", hvilket gav problemer, når han var sammen med sin familie. En dag, hvor der var besøg af moren og lillesøsteren, husker informanten, at moren råbte hans navn meget højt (informanten har en lille hørerest), hvorefter informanten vendte sig om imod hende og sagde:

"Jeg hedder ikke [navn udeladt], jeg hedder nr. 6. Jeg troede simpelthen, at jeg havde fået navnet nr. 6, og det fortalte min søster så mine forældre, at inde i børnehaven der eller på institutionen, der hed jeg ikke [navn udeladt], der hed jeg nr. 6. Og det blev min mor forvirret over at høre, så hun stod og sagde til både mig og min søster, "du hedder [navn udeladt], du hedder [navn udeladt]. Jeg kan huske, at jeg begyndte at græde. Fordi jeg tænkte, jeg hedder jo ikke [navn udeladt]. Jeg var nr. 6."

Informanten identificerede sig således som nr. 6, helt indtil vedkommende flyttede til Nyborgskolen, hvor børnene ved ankomsten skulle sige deres navne. "Jeg sagde, at jeg hed nummer seks, fordi det hed jeg jo. Så fik jeg at vide, at det hed jeg ikke. Du skal sige på dansk: Jeg hedder [navn udeladt]. Jeg var vant til altid at have heddet nr. 6 og den ved siden af mig nr. 5. Sådan havde det været i de foregående år".

I både interviews og i arkivmaterialet er vi stødt på vidnesbyrd fra kvinder, der som anbragte unge under åndssvageforsorgen blev steriliserede, og i deres efterfølgende liv har følt sig stigmatiseret af andre pga. anbringelsen og indgrebet. For nogle har indgrebet også medført følelsen af skam.

En tidligere anbragt kvinde fortæller i et interview om sin beslutning om at fortælle sin kommende mand om sin fortid, som hun ellers havde holdt skjult:

"Han spurgte, om jeg ville rejse med ham. Men jeg havde jo ikke fortalt ham om min situation – at jeg stadig hørte ind under åndssvageforsorgen. Og jeg skulle være forsigtig. Man skulle jo være på sin plads, og jeg havde faktisk selv søgt det arbejde, for jeg ville jo ikke have, at der var nogen, der vidste det [at hun var under forsorg]. Min mand sagde til mig, at det ikke betød noget for ham. Men mange mange gange fik han stukket i snuden af sin egen familie: 'tænk med hende får du ingen børn'. Det fik han at høre hele tiden. Men han sagde bare til dem, at jeg havde fortalt det hele til ham. Og så ville han ikke høre mere. 'Jeg har godkendt [navn udeladt], som hun er'. Inden vi giftede os, sagde jeg til ham, nu sætter vi os ned, og så fortalte jeg ham det hele. For han vidste ingenting om det her. Det var helt fremmed for ham."¹²⁴⁷

1247 IP32, anbragt, åndssvageforsorgen, Brejning, 1944-1958

Kapitel 19 Overvejelser om anbringelsen og den oplevede særforsorgs konsekvenser

I dette kapitel ser vi på, hvad der i undersøgelsens opdrag er beskrevet som ”oplevelser, traumer og sekundære traumer og deraf konsekvenser for de berørte børn, unge og voksne, herunder gennem interviews med nulevende personer”, der har været anbragt i perioden. I de forudgående kapitler har vi undersøgt en række aspekter af anbringelser inden for særforsorgen og herunder fundet eksempler på brug af vold, seksuelle overgreb, tvangsforanstaltninger i forbindelse med anbringelsen m.v. og anbragtes reaktioner og oplevelser af dem baseret på både arkivmateriale og interviews. Traumatiske oplevelser under en anbringelse kan have konsekvenser for den enkelte anbragte både på langt og kort sigt.¹²⁴⁸ En systematisk undersøgelse af, hvad anbringelsen og deraf følgende oplevelser og traumer (f.eks. ifm. oplevelsen af svigt eller overgreb) har betydet for de enkelte anbragte, har ikke været mulig inden for rammerne af denne undersøgelse.¹²⁴⁹ Kapitlet bygger derfor først og fremmest på tidligere anbragtes egne vurderinger af anbringelsens konsekvenser.¹²⁵⁰

Der er en række udfordringer i forhold til diskussionen om konsekvenser af anbringelser i særforsorgen: For det første kan vi ikke skelne mellem konsekvenser af anbringelsen i sig selv og betydningen af eventuelle specifikke overgreb. Denne skelnen kan - set fra særforsorgssystemets perspektiv - have været relevant, men set fra de anbragtes perspektiv må det formodes at være to sider af samme sag. For det andet har vi et ret begrænset kildemateriale til oplevelserne og deres konsekvenser udover de foretagne interviews og andre eksisterende vidnesbyrd. Vi har patientjournaler, som følger enkelte anbragte gennem forsorgssystemet med henblik på behandling og anbringelsens form i dele af det gennemgåede, som i nogle tilfælde indbefatter den anbragtes perspektiv og reaktioner. For det tredje har hver enkelt anbragt deres egen historie, og generalisering bør ske med forsigtighed og respekt for den individuelle historie. Det giver også en mere overordnet udfordring for så vidt, at vi kan se, at der f.eks. i forhold til de mange sager fra åndssvageforsorgen er en stærk overvægt

1248 For en diskussion af dette se Jensen, 2019. Se også Kragh og Jensen, 2020.

1249 Der kan f.eks. peges på Kragh, 2022, som tager afsæt i en enkeltpersons (Erling Frederiksen) historie som årelang anbragt i åndssvageforsorgen – og inkluderer også livshistorier efter anbringelsen. Der kan også peges på undersøgelser af tidligere anbragte i børneforsorgen, som viser potentialet i at inddrage livshistorier: Jensen, 2019 og Rasmussen, 2021. Disse undersøgelser viser også, hvor ressourcekrævende denne type studier er.

1250 Som det fremgår af kapitel 3 om det anvendte kildemateriale, stammer nogle af de her anvendte interviews fra indsamling i forbindelse med projektet ”Anbragt i historien” ved Danmarks Forsorgsmuseum. Enkelte interviews indgår således som korte personskitccher i Kragh et al., 2015.

af de mest ressourcestærke anbragte i det gennemgåede materiale, mens de svageste (f.eks. mennesker uden sprog og med meget store plejebenhov) ikke optræder i samme grad. Endelig er der klare forskelle mellem særforsorgsgrenene. Med etableringen af særforsorgen i 1933 blev forskellige grupper med handicap samlet i én administrativ ramme uden for den almene forsorgslovgivning. Som det fremgår af de forudgående kapitler, bestod særforsorgen dog både i forhold til lovgivning, institutioner og forsorgens praksis af ret autonome forsorgsgrene for henholdsvis åndssvage, vanføre, blinde og svagtseende, døve og hørehæmmede, epileptikere og talelidende – og der var store forskelle mellem anbringelsesformer og forsorgens udøvelse. De forudgående kapitler viser, at en række af de undersøgte temaer – som sterilisation og kastration samt fejlanbringelser og tvangsforanstaltninger i form af fiksering og isolation – næsten udelukkende knytter sig til anbringelser i åndssvageforsorgen. Også når vi ser på de temaer, som inkluderer alle forsorgsgrene såsom anstaltskultur, ind- og udskrivning, tilsyn samt overgreb i form af vold og seksuelle overgreb – fylder åndssvageforsorgen meget. Det skyldes ikke kun, at åndssvageforsorgen omfattede langt flere mennesker, men også at anbringelserne inden for denne forsorg generelt var mere indgribende. Der var i åndssvageforsorgen tale om tidsubegrænsede anbringelser og ofte om langt mere indgribende anbringelser bl.a. båret af datidens eugeniske tanker, som ikke genfindes i de øvrige særforsorgsgrene. Også med hensyn til f.eks. adgang til træning, uddannelse og skolegang er der en skillelinje, hvor dette indtil 1950'erne langt hen ad vejen var fraværende i åndssvageforsorgen, mens netop skole og uddannelse var i fokus for anbringelser af f.eks. blinde og døve.

Kapitlet er inddelt således, at vi først kort redegør for de ganske få eksisterende efterundersøgelser af tidligere anbragte for dernæst at fokusere på de anbragtes og deres pårørendes egne beskrivelser af konsekvenser af svigt og overgreb under anbringelsen. Afsluttende trækker vi enkelte perspektiver frem fra det gennemgåede materiale, som understøtter de oplevede anbringelser.

Efterundersøgelser

Der findes kun i meget begrænset omfang efterundersøgelser af, hvordan det er gået med anbragte i særforsorgen efter udskrivningen, og de fokuserer mest på åndssvageforsorgen.¹²⁵¹ Socialministeriet fik i starten af 1950'erne foretaget en efterundersøgelse af 145 elever udskrevet fra blindeforsorgen 1939-1948.¹²⁵² Den viste, at de undersøgte blinde på mange må-

1251 Udover de her nævnte studier findes et par mindre undersøgelser: Gunnar Wad, "Internatbørns senere skæbne, *Nordisk Tidsskrift for Åndssvageforsorg*, 1957, s.94 samt H.O. Wildenskov, "Internatelevs senere skæbne, *Nordisk Tidsskrift for Åndssvageforsorg*, 1957, s. 45-59.

1252 "Efterundersøgelse af elever udskrevet af blindeforsorgen", *Socialt Tidsskrift*, Afd. A, nr. 11-12, 1955, s. 342-390. Undersøgelsen var foretaget af Socialministeriets statsvidenskabelige konsulent.

der levede et "normalt" liv med ægteskab, familie, egen bolig – dog med den undtagelse, at det kun var en ret lille gruppe, som kunne klare sig med for arbejdsindkomst. Langt de fleste levede af en blanding af arbejdsindkomst og sociale ydelser. Birthe Elisabeth Friis udførte i starten af 1960'erne en mindre undersøgelse, hvor hun fulgte tidligere elever fra åndssvageforsorgens skolehjem Gl. Bakkehus udskrevet i perioden 1937-46. Undersøgelsen omfattede 304 tidligere elever, hvoraf 43 pct. var blevet endeligt udskrevet af åndssvageforsorgen, mens de øvrige var i kontrolleret familiepleje (37 pct.) eller på anstalt (20 pct.). Undersøgelsen omhandlede bl.a. arbejdsliv, familieliv, boligforhold og kriminalitet. Den viste overordnet, at langt de fleste (ca. 75 pct.) af de endeligt udskrevne tidligere elever fra Gl. Bakkehus klarede sig uden hjælp. Som et decideret skolehjem, specifikt målrettet de undervisningsbare i åndssvagegruppen, er Gl. Bakkehus dog ikke repræsentativ for åndssvageforsorgen.¹²⁵³

Med afsæt i interesse fra Socialstyrelsen, Statens Åndssvageforsorg og forældreforeningen LEV tog Socialforskningsinstituttet i midten af 1960'erne initiativ til en undersøgelse af "Intelligenshæmmedes og udskrevne psykiatriske patienters sociale forhold".¹²⁵⁴ Det havde form af en undersøgelse af den "faktiske sociale situation" for ca. 1.000 "åndssvage", som på udskrivningstidspunktet (1966) blev vurderet "i stand til at føre en mere eller mindre selvstændig tilværelse". Undersøgelsen omfattede således ikke dem, der var døgnanbragt på institutioner – altså de svageste grupper under åndssvageforsorgen. Undersøgelsen var bredt anlagt og omfattede arbejdsevne, arbejdsforhold, indkomst, familieforhold og sociale kontakter, boligforhold og kontakten til behandlingssystemet seks år efter udskrivningen. Det blev f.eks. vurderet, at to ud af tre nærmest havde fuld arbejdsevne ("med sporadisk optrædende symptomer"), en fjerdedel havde nedsat arbejdsevne, mens restgruppen var uden erhvervsevne.¹²⁵⁵ I forbindelse med undersøgelsen blev der også spurgt om, hvorvidt et "intellektuelt handicappet individ i almindelighed havde nogen gavn og nytte af at komme under forsorg".¹²⁵⁶ Knap halvdelen af de adspurgte svarede, at det var tilfældet, mens en ud af tre svarede, at det ikke var tilfældet. Vi har ikke fundet tilsvarende efterundersøgelser for de øvrige særforsorgsgrene med gyldighed for undersøgelsesperioden.¹²⁵⁷

1253 Birthe E. Friis, *Gammel Bakkehus-elever gennem en årrække*, Duplikeret rapport fra Statens Åndssvageforsorg 1962,

1254 Eszter Körmendi, *Psykisk handicappede. Intelligenshæmmedes og udskrevne psykiatriske patienters sociale forhold*, Socialforskningsinstituttet, publikation 67, København 1975. En del af resultaterne blev publiceret allerede i P-H Kühl & Eszter Körmendi, *Intelligenshæmmedes social situation*, Socialforskningsinstituttets Meddelelser 3, København 1973.

1255 Körmendi, 1975, s. 23.

1256 Körmendi, 1975, s. 170-71.

1257 Det omfattende studie af fysisk handicappede (som inkluderer vanføre, blinde og døve) af Bent Rold Andersen m.fl., *Fysisk handicappede i Danmark, bd. 1-6*, Socialforskningsinstituttet 1964, behandler fysisk handicappedes livsforløb på en række aspekter, men det er ikke muligt at isolere de grupper, som undersøges i vores undersøgelse (anbragte med fysisk handicap i særforsorgen).

Tidligere anbragtes vurdering af konsekvenser

I interviews med tidligere anbragte og pårørende er der i forbindelse med denne undersøgelse blevet spurgt ind til, hvorvidt informanterne i dag oplever, at deres anbringelse har haft konsekvenser for deres senere liv og i så fald hvordan. De fleste finder, at anbringelsen har haft konsekvenser. Dette afsnit skal læses i sammenhæng med kapitel 18 om den oplevede særforborg, og i det følgende fokuserer vi specifikt på, hvilke temaer de tidligere anbragte trækker frem i deres vurdering af anbringelsens konsekvenser.

Rodløshed og fortrængning

Flere informanter finder, at det at flytte (eller blive flyttet) fra sin egen familie og eventuelt under anbringelsen at blive flyttet mellem afdelinger eller institutioner har været medvirkende årsag til, at de har svært at føle sig hjemme noget sted. IP63¹²⁵⁸, som blev anbragt som 12-årig i 1949 grundet epilepsi, fortæller: ”Jeg føler ikke, at jeg har boet nogen steder. Jeg føler ikke rigtigt, at jeg har rod nogen steder. Jeg følte mig ikke hjemme nogen steder.” Derudover peger flere informanter fra især åndssvageforsorgen på, at nogle af de svære erindringer fra anbringelsen har været eller stadig bliver fortrængt. De har således svært ved at forlige sig med deres egen livshistorie. IP50, som var anbragt under åndssvageforsorgen fra 1969-1973, fortæller, at anbringelsen på Ebberødgård er det værste, han har oplevet. Han ville ønske, han aldrig havde været der. ”Det er en tid, jeg gerne vil glemme”.¹²⁵⁹

Institutionspræget adfærd

Flere tidligere anbragte har oplevet, at livet efter anbringelsen, dvs. uden for en institution, har været svært at navigere i, da deres adfærd har været stærkt præget af institutionslivet. Det gælder f.eks. følelsen af at være under overvågning og kontrol, men også mere praktisk fornemmelsen af at mangle de kundskaber, der skal til for at håndtere en hverdag væk fra institutionen. IP34¹²⁶⁰, som blev anbragt under åndssvageforsorgen i 1958, ser tilbage på oplevelsen af at flytte væk fra Brejning og institutionslivet: ”Det var helt anderledes. Noget man skulle vænne sig til. Der skulle man pludselig en masse ting. Det var sådan noget som at kunne komme op om morgenen og smøre madpakker, og man skulle selv sørge for hygiejnen også. Ligeså at komme på arbejde. Vi skulle selv lære at vaske tøj og gøre rent på værelserne.” IP74¹²⁶¹, anbragt under blindeforsorgen i 1943, fortæller også om at forlade institutionslivet: ”Det var en underlig fornemmelse. Der var meget, jeg ikke kunne finde ud af. Jeg synes virkelig, det var svært at finde ud af at bo for sig selv.” Tiden under forborg var

1258 Anbragt, epileptikerforsorgen, Filadelfia 1949-1988.

1259 IP44 (åndssvageforsorgen 1938-1984), IP45 (åndssvageforsorgen 1947-1981), IP47 (åndssvageforsorgen 1955 og frem) samt IP58 (åndssvageforsorgen 1961 og frem) fortæller også om rodløshed og fortrængning.

1260 Anbragt åndssvageforsorgen 1958-1974.

1261 Anbragt, blindeforsorgen 1943 og frem.

for mange præget af en oplevelse af udpræget kontrol og overvågning. Det har for nogle medført, at de også efter anbringelsen frygter fortsat kontrol og overvågning og har udviklet skepsis over for repræsentanter for det offentlige system. IP37¹²⁶², der var anbragt under åndssvageforsorgen som ung, fortæller: "De skal ikke rende og snage i, hvad jeg foretager mig. Jeg vil ikke overvåges."¹²⁶³ IP66, der var anbragt under vanføreforsorgen fra 1959-1965, deler oplevelsen af, at hun "ikke kan klare mennesker, eller at der er nogen, der skal bestemme over mig. Jeg er allergisk mod det."

Mindreværdsfølelser

En institutionaliseret barndom og ungdom bliver af flere informanter fremhævet som årsag til, at deres liv efter anbringelsen er præget af manglende selvværd og store udfordringer med at sige fra. IP72, anbragt under blindeforsorgen i perioden 1950-1960, siger: "Man bliver forsynet med en masse mindreværdskomplekser. Vi fik at vide, at dét kan I jo ikke ude i samfundet (...) og nu skal I ikke tro, at I er noget, vel. Det var holdningen. Formodentligt brugte de det for at beskytte os mod at få for store forventninger til det liv, vi ville komme til at leve. For mit vedkommende resulterede det så i et enormt mindreværdskompleks. Bare fordi jeg var blind." IP76, anbragt under blindeforsorgen fra 1963-1971, supplerer: "Jeg har svært ved at sige fra over for personer, som jeg på en eller anden måde betragter som en autoritet. Hvis sådan én siger til mig, at jeg skal et eller andet, så kan jeg ikke finde på at sige: 'Det vil jeg ikke'. Så jeg prøver så vidt muligt at lade være med at komme i sådanne situationer. Jeg holder mig tilbage i stedet for, for så kan det være, at de ikke opdager mig."¹²⁶⁴

Udfordringer med nære relationer og følelser

Særforsorgens institutionsliv har for flere af de tidligere anbragte betydet store udfordringer med at indgå i og bevare nære relationer og med at have et følelsesliv. IP72, som var anbragt under blindeforsorgen i årene 1950-1960, fortæller: "Det, man lærer som institutionsbarn, det er jo, at folk forsvinder. Det være sig voksne eller børn. Pludselig er de der ikke mere, og du ser dem ikke igen. Derfor lærer man sig jo ikke at udvikle for nære forhold til nogen, og sådan har jeg det nok stadigvæk. Så den der institutionsadfærd med at betragte mennesker, som nogle der forsvinder for dig. Det gør, at man har meget svært ved for alvor at knytte sig til nogen. Sådan tror jeg, at jeg har det stadigvæk." IP75, der blev anbragt under

1262 Anbragt, åndssvageforsorgen 1957-1968.

1263 IP38 (åndssvageforsorgen 1973-1979), IP50 (åndssvageforsorgen 1969-1973), IP54 (åndssvageforsorgen 1949-1968) og IP57 (åndssvageforsorgen 1952 og frem) fortæller også om konsekvenserne af en institutionspræget adfærd efter anbringelsen sammen med IP75 (blindeforsorgen 1950 og frem), IP79 (blindeforsorgen 1947 og frem), IP78 (blindeforsorgen 1949 og frem) samt IP81 (blindeforsorgen 1951 og frem).

1264 Udover IP72 og IP76 fortæller IP75 (blindeforsorgen 1950 og frem), IP49 (åndssvageforsorgen 1953 og frem), IP58 (åndssvageforsorgen 1961 og frem) og IP61 (døveforsorgen 1945-1948) om konsekvenserne af følelserne knyttet til mindreværd.

blindeforsorgen fra 1950-1968, fremhæver tilsvarende reaktioner: "Det har præget mig følelsesmæssigt. At jeg har sværere ved de meget dybere kontakter. Jeg er ikke så meget til nye kontakter. Og det der med at vise følelser over for nye mennesker, jeg er lidt bange for at miste det igen. [...] Nej, jeg skal passe på. Man skal lære at beskytte sig selv." IP74, anbragt i blindeforsorgen fra 1943 og frem, vurderer om konsekvenserne for sit liv: "Jeg må sige, at i dag, som 84-årig, må jeg erkende, at jeg har et noget særligt forhold til følelser. Jeg er lidt bange for følelser og har været det altid. Jeg har selvfølgelig gjort, hvad jeg kunne for at prøve på at beherske det og selvfølgelig prøvet på at undgå, at det gik ud over min familie."¹²⁶⁵

Udfordringer med fysisk nærhed

Udfordringer ved fysisk nærhed med andre mennesker eller ved at opretholde et naturligt forhold til egen seksualitet bliver af flere informanter fremhævet som en oplevet konsekvens fra anbringelsen. IP75¹²⁶⁶, som blev anbragt under blindeforsorgen, fortæller: "På et tidspunkt var jeg meget bange for knus og kram og sådan noget, det var jeg altså virkelig gennem mange år. Jeg er blevet lidt bedre til det, men der er selvfølgelig nogle år stadigvæk, men det må man jo prøve at få det bedste ud af at leve med, fordi det forsvinder aldrig rigtigt." IP38, som var anbragt under åndssvageforsorgen fra 1969 til 1979, fortæller om tiden efter anbringelsen: "Det der med at være åben og turde nogle ting har jeg nok haft lidt svært ved. Bl.a. på grund af at jeg kun har været sammen med drenge i lang tid. Det gør jo et eller andet." IP73, anbragt inden for blindeforsorgen i perioden 1974-1978, blev under sin anbringelse udsat for flere seksuelle overgreb af bl.a. andre elever. I den forbindelse fortæller hun om de videre følger: "Det med grænser har været rigtig svært for mig som voksen, og jeg har gået i terapi."¹²⁶⁷

Dødsangst og selvmordstanker

Enkelte tidligere anbragte beretter om tilstedeværelsen af selvmord og selvmordstanker, og tidligere anbragte fra vanføreforsorgen fortæller om at leve med en angst for døden. IP68, anbragt under vanføreforsorgen fra 1954-1965, fortæller: "Jeg gik altid med den der uro, fordi jeg er blevet opereret, hvor man faktisk ikke vidste, om det gik godt eller skidt. Og den der angst, som man også tidligt bliver klar over, der var nogen af dem, der blev opereret, de kom aldrig tilbage. De døde simpelthen. Den har jeg skullet leve med altid, også nu. Derfor har jeg sagt, jeg bliver aldrig indlagt mere." Temaet selvmord bliver også

1265 Desuden fortæller IP73 (blindeforsorgen 1974-1978) samt følgende anbragt under åndssvageforsorgen: IP39 (1949 og frem), IP38 (1973-1979) samt IP50 (1969-1973) om udfordringer med nære relationer og følelsesliv.

1266 Anbragt 1950 og frem.

1267 Desuden fortæller IP75 (1950 og frem), IP76 (1963-1971) og IP73 (1974-1978), alle fra blindeforsorgen, om udfordringer med fysisk nærhed og seksualitet.

bragt op på forskellig vis. IP68¹²⁶⁸ vurderer i sit interview, at der ”er mange, der er døde [af dem hun var anbragt sammen med] også grundet selvmord. Om de så har drukket sig ihjel eller hvordan.” IP60, anbragt under døveforsorgen fra 1953 til 1967, fortæller om sine egne selvmordstanker, efter at han havde forladt forsorgen og stod på egne ben og oplevede en dyb splittelse mellem de døves og de hørendes verden: ”Det var i 1969-1970. Jeg kan huske, at jeg gik tur med hunden. Jeg havde sagt til mine forældre, at jeg ikke passede i de hørendes verden. For at overbevise mine forældre og få min vilje, så ville jeg drukne [mig] i åen. Men hunden kunne mærke det og trak i mig. Ellers ville jeg ikke have levet i dag.”¹²⁶⁹

Stigmatisering og fremmedgørelse

Flere af de tidligere anbragte på tværs af forsorgsgrenene fremhæver betydningen af at føle sig stigmatiseret og fremmedgjort i sit voksenliv. IP68, anbragt under vanføreforsorgen 1954-1964, fortæller, at: ”9,9 ud af 10, og det er gamle venskaber vi taler om, har aldrig vidst, at jeg har gået på Geelsgård.” Hun mødes jævnligt i sociale sammenhænge med en, der har været ansat på Geelsgård, og når hun hører vedkommende tale om stedet, prøver hun bare at holde fast i sig selv på en eller anden måde: ”Så bliver jeg ked af, at jeg ikke bare kan sige det”. IP36, anbragt under åndssvageforsorgen 1960 og frem, fortæller: ”Ingen i mit arbejdsliv ved, at det er del af min fortid. Heller ikke mine børn. Min kone ved det, og det er det. Ingen andre skal vide det.” IP76, som var anbragt under blindeforsorgen 1963-1971, fortæller om tiden efter Refsnæs: ”Jeg kunne tydeligt mærke det, da jeg skulle gå i en almindelig skole. Altså hvor stor forskel der var. Jeg havde f.eks. aldrig haft en seende kæreste, og jeg tror faktisk, at det er en af grundene til, at jeg aldrig har lært det der med at være sammen med seende mennesker.” IP83, anbragt under blindeforsorgen 1959-1963, supplerer: ”Jeg var fremmed for mig selv, fra jeg var 10 år gammel i 1961 [og] til 2009”.¹²⁷⁰ IP61, der var anbragt under døveforsorgen 1945-1948, fortæller, at han i mange år har været bitter over ikke at kunne skrive ordentligt dansk, og at der på Nyborgskolen blev fokuseret så meget på tale: ”Min store drøm var at blive god til at skrive dansk. Det med at tale har aldrig rigtigt interesseret mig, men jeg ville rigtigt gerne blive god til at skrive dansk. Selv hvis jeg til sidst blev rigtigt god til at tale dansk, hvem skulle jeg så tale med i givet fald? I hele mit liv har jeg været i døveverdenen og været sammen med døve, så hvad ville formålet være med det ... hvem skulle jeg tale med?”

1268 Anbragt, vanføreforsorgen 1954-1965

1269 Også IP73 (anbragt blindeforsorgen 1974-1978) fortæller om tanker om selvmord og dødsangst.

1270 Følgende anbragte beretter om konsekvenserne forbundet til stigmatisering og fremmedgørelse: IP76 (blindeforsorgen 1963-1971), IP83 (blindeforsorgen 1959-1963), IP60 (døveforsorgen 1953-1967), IP68 (vanføreforsorgen 1954-1965), IP36 (åndssvageforsorgen 1960 og frem), IP32 (åndssvageforsorgen 1944-1958) samt IP61 (døveforsorgen 1945-1948).

Betydning for egne børn

Enkelte informanter berører også det forhold, at anbringelsestiden for dem har ført til, at de har fravalgt at blive forældre, eller hvis de har fået børn, er deres opdragelse af børnene blevet influeret af deres oplevelser fra anbringelsen. IP75, der var anbragt under blindeforsorgen fra 1950 og frem, siger: ”Jeg lovede mig selv som 13-årig, at jeg ikke ville have børn, fordi jeg ikke syntes, jeg havde noget at tilbyde dem. De skulle ikke opleve det liv, jeg havde.” IP37¹²⁷¹, der som ung efter en barndom på Filadelfia og under børneforsorgen i en kort periode var under åndssvageforsorgen, fortæller, at det også har været svært for hans egen søn at vokse op med en far, der har været anbragt. ”Det har været svært at være barn i vores hjem. Mest fordi vi ikke har haft nære sociale relationer med andre mennesker. Han kan f.eks. ikke undgå at bemærke, at vi ikke har tillid til andre mennesker. Det har han det derfor også selv svært ved i dag. Og det viser jo, at han er lige så påvirket af det, som vi er.”¹²⁷² De tidligere anbragte, som er blevet interviewet, finder således en række negative konsekvenser af anbringelsen i særfor sorgen, når de ser på deres nutidige liv. Det er imidlertid svært at generalisere de oplevelser og følelser, som den enkelte tidligere anbragte har.¹²⁷³ Flere af de temaer, som trækkes frem af de tidligere anbragte, kan vi genkende i dele af det gennemgåede arkivmateriale. Det ser vi kort på i det følgende afsnit.

Refleksioner om konsekvenser af anbringelser i særfor sorgen med udgangspunkt i det gennemgåede materiale

I det følgende supplerer vi med enkelte refleksioner om, hvordan de tidligere anbragtes oplevelser (se ovenfor) finder genklang i det gennemgåede materiale. Der er således tale om enkelte udvalgte og illustrative eksempler fra det materiale, som analyseres grundigt i de forudgående kapitler. Vi skal i denne forbindelse gøre opmærksom på, at det gennemgåede materiale vedrører selve anbringelserne og kun i begrænset omfang indeholder oplysninger om livet efter udskrivning.

Oplevelser af uretfærdighed og manglende anerkendelse

Vi ved fra undersøgelser af tidligere anbragte inden for børnefor sorgen, at oplevelsen af ikke at være blevet hørt og af manglende anerkendelse af negative oplevelser i forbindelse med anbringelsen kan være stærk, og den kan have konsekvenser for tidligere anbragtes livsforløb og livskvalitet.¹²⁷⁴ Der er ikke grund til at formode, at dette er anderledes for anbragte

1271 Anbragt, særfor sorgen og børnefor sorgen 1957-1968.

1272 Følgende informanter beretter om fravalget og påvirkningen af egne børn: IP75 (blindeforsorgen 1950 og frem) og IP37 (åndssvagefor sorgen 1957-1968).

1273 Vi formoder, at der ifm. rekrutteringen til interviews, som har baseret sig på frivillige henvendelser, er en bias, så det overvejende er de mest ressourcestærke tidligere anbragte, som er stået frem for at fortælle deres historie. Se nærmere i kapitel 3 om interviewdeltagere.

1274 Jensen, 2016.

i særfor sorgen (uanset om de var anbragte i en periode eller gennem hele livet). Vi har i arkivmaterialet fundet eksempler på, at anbragte eller tidligere anbragte under åndssvageforsorg søger anerkendelse og erstatning for deres oplevelser som anbragte. Der er f.eks. flere retssager, hvor tidligere anbragte lægger sag an mod enten anstalter eller Socialministeriet for fejlanbringelse, overgreb, dårlig behandling under indlæggelse eller for manglende skolegang. Et eksempel på et stærkt ønske om anerkendelse og oprejsning er en mand født i 1896, som blev anbragt på Gl. Bakkehus Skolehjem som niårig.¹²⁷⁵ Efter tre år blev han overflyttet til Ebberødgård, da skolen ikke mente, at han kunne lære noget. I over 50 år boede manden på en række institutioner (Ebberødgård, Rødbygård, plejecentralen Østergård og Andersvænge), og hans anmodninger om at komme ud i kontrolleret familiepleje eller blive helt udskrevet blev afslået, da institutionerne fandt, at han havde tendens til vagabondering m.v. Først som 58-årig blev han prøvedudskrevet til Hjemmet for døve mænd i Nyborg, ikke fordi han var døv, men fordi hjemmet lå i nærheden af mandens familie – og fordi han havde boet på døvehjemmet i flere sommerferier. Efter to år på døvehjemmet blev han endeligt udskrevet af åndssvageforsorgen i 1956. I en kort periode derefter havde han lønnet arbejde, men det meste af tiden modtog han bistand fra det offentlige for at klare tilværelsen. Allerede året efter sin endelige udskrivning lagde han sag an mod Østifternes Åndssvageanstalter med påstand om erstatning for ukorrekt anbringelse, idet han selv mente, at betingelserne for inddragelse og fastholdelse under forsorg ikke havde været opfyldt. Østre Landsret frikendte Østifternes Åndssvageanstalter for alle anklager i 1958.

Manden fortsatte dog sin kamp og søgte adskillige gange Justitsministeriet om oprejsning og bevilling til at anke dommen samt om fri proces under anken. Disse ansøgninger blev alle afslået. Han fortsatte med at kontakte Justitsministeriet, Socialministeriet og Socialstyrelsen for at få erstatning for det, han mente, var en uretmæssig anbringelse. Det sidste brev, vi har fundet fra ham, er fra 1979, hvor han som 83-årig skriver til Justitsministeriet: "Jeg er den mand, der under tvang har været anbragt under forsorg i 50 år. Jeg har siden jeg kom ud (for ca.20 år siden) forgæves søgt at få min sag taget op – fordi jeg mener at have krav på erstatning. ... men uden resultat. ... Bistandskontoret vil ikke hjælpe mig, de siger det er min egen skyld, at jeg ikke har penge og at jeg bruger alle mine penge til at ringe for – men jeg er meget ensom og kan kun komme i forbindelse med omverden pr. telefon. Jeg håber De kan gøre noget for mig, således jeg endnu kan få lidt glæde af livet. Med venlig hilsen [navn udeladt]".

1275 J.nr. 5119/87, Journalsager (1976-1981), *Socialministeriet*, pk. 1189, RA. De følgende citater stammer fra denne sag. Der findes flere sådanne sager, og flere blev ført ved domstolene. For en interessant case, hvor Statens Åndssvageforsorg forsøger på uformel vis at hjælpe en tidligere anbragt med et kontant tilskud, fordi man har mistanke om, at der er tale om en mulig fejlanbringelse, se j.nr. B/6260, Journalsager (1949-1968), *Socialministeriets Særfor sorskontor*, pk. 39, RA

Brevet blev videresendt fra Justitsministeriet til Socialministeriet, som dog afviste at gå ind i sagen.

Social isolation

Anbringelsen – både i åndssvageforsorgen og i de andre særforsorgsgrene – betød ofte, at den anbragte blev placeret langt væk fra familie, og at adgang til besøg m.v. alt efter institutionen og den konkrete anbringelse kunne være reguleret. En mindre undersøgelse fra 1972 viser, at ud af 466 institutionsanbragte børn i åndssvageforsorgen var der 28 (6,2 pct.), som slet ingen forældrekontakt havde.¹²⁷⁶ Undersøgelsen siger dog ikke noget om frekvensen af kontakt, eller hvordan den har været oplevet af de pågældende. En særlig udsat gruppe var de svageste af de anbragte i åndssvageforsorgen. I rapporten om Ebberødgård fra 1978 fra Folketingets ombudsmand (se også kapitel 17) bemærker han således, at de ”rokkende klienter bør have et tilbud bl.a. om menneskelig kontakt”.¹²⁷⁷ En sådan isolering fra omverdenen kunne fortsætte også efter anbringelsen (som påpeget ovenfor af de tidligere anbragte). Den allerede nævnte undersøgelse fra Socialforskningsinstituttet i 1960’erne omtaler de psykisk handicappede fra åndssvageforsorgen, som boede uden for institutionerne, som ”overordentligt kontaktløse” i sammenligning med resten af befolkningen.¹²⁷⁸ Kun 20 pct. var medlem af en forening, mod 66 pct. af befolkningen som helhed, og deres deltagelse var generelt meget lav i forhold til f.eks. de fysisk handicappedes. I alt 25 pct. – især de enlige og ugifte – følte sig ensomme og isolerede.¹²⁷⁹

I arkivmaterialet er der enkelte sager om mennesker, der efter et langt liv inden for særforsorgens beskyttende mure har haft vanskeligt ved at klare sig efter en udskrivelse. Et markant eksempel er en kvinde, der efter næsten 35 år på Ebberødgård og adskillige forsøg på kontrolleret familiepleje fik sin egen lejlighed. Hun var fortsat under forsorgens tilsyn, hvilket betød, at den sociale vejleder fra Ebberødgård kom på besøg. I forbindelse med et af disse besøg noteres det, at ”[l]ejligheden ser ud, som om [navn udeladt] for nylig er flyttet ind. Der står papkasser og kufferter i alle rum, - en del af hendes bagage er endnu ikke pakket ud”.¹²⁸⁰ Da hun to år senere igen får besøg, lyder det: ”Lejligheden ser ud, som den dag, da [navn udeladt] flyttede ind. Hendes kufferter og papkasser står rundt omkring langs væggene uåbnede”. For andre betød udfordringerne ved at håndtere virkeligheden uden for institutionen, at de over en årrække bevægede sig ind og ud af institutionsanbringelse.

1276 Hansen & Sønderkov-Rasmussen, 1972, s. 214.

1277 J.nr. 352/620101/9, Journalsager (1972-1982), *Socialstyrelsen*, pk. 834, RA

1278 Körmendi, 1975, s. 24-25.

1279 Körmendi, 1975, s. 25-30.

1280 J.nr. B/767, Sagsakter: A-Z (1930-1980), *Ebberødgård*, pk. 44, RA

Stigmatisering

Vi har også i det gennemgåede materiale fundet eksempler på, at en anbringelse i åndssvageforsorgen opleves og beskrives som stigmatiserende. En mandlig anbragt på Rødbygård klagede i 1970 til Socialstyrelsen over, at personalet ledsagede ham iført anstaltens uniformer: "Det er ikke morsomt at komme ind på en ventosal på et sygehus eller andre steder, hvor der er flere mennesker, når man ledsages af personale, der er iført den nævnte uniform".¹²⁸¹ Der er eksempler på, at anbragte i kontrolleret familiepleje, eller som på anden måde var anbragt uden for de store institutioner, frabad sig tilsynsbesøg, fordi de blev oplevet som stigmatiserende.¹²⁸² Stigmatiseringen var erkendt internt i åndssvageforsorgen, og stemplet "åndssvag" kunne afholde nogle fra at søge hjælp. Det kom f.eks. frem i en intern diskussion om reorganisering af forsorgen i 1970, hvor det blev bemærket, at den "diskriminerende" registrering under Statens Åndssvageforsorg i sig selv stod i vejen for arbejdet med normaliseringspolitikken og forsorgens arbejde.¹²⁸³ Og på samme måde blev eksternatskolerne først for alvor populære, da forældre kunne få deres børn optaget, uden at de skulle indtages under forsorg.

Konsekvenser for familieliv

Som det fremgår ovenfor, peger flere tidligere anbragte på, at særforsorgsanbringelsen har påvirket deres familieliv m.v. Som det fremgår af kapitel 14, kunne udskrivning af åndssvageforsorgen indbefatte krav om sterilisation eller tilladelse til ægteskab. Det betød, at de ikke havde mulighed for at få børn. Vi har ikke i det gennemgåede materiale fundet oplysninger om de anbragtes liv efter evt. udskrivning, men Socialforskningsinstituttets ovennævnte undersøgelse, publiceret i 1975, viste, at kun 33 pct. af de undersøgte fra åndssvageforsorgen levede i parforhold og 10 pct. som familie med børn mod 60 pct. i befolkningen som helhed.¹²⁸⁴ Det var overvejende de bedst fungerende og flere kvinder end mænd.

1281 J.nr. 5114/65, Journalsager (1968-76), *Socialstyrelsen*, pk. 2488, RA

1282 Se f.eks. Spørgeskema vedr. klienter i familiepleje (1905-1979), *Ribelund*, pk. 971, RA, eller Journalsager (1959-1973), *Åndssvageforsorgens Centralnævn*, pk. C2, RA

1283 Nedsættelse af arbejdsgruppe i forbindelse med formulering af den sociale sektors arbejdsområde og målsætning, Notat af 27. januar 1970: J.nr. F/0/85/I, Journalsager (1959-1975), *Statens Åndssvageforsorg*, pk. 274, RA

1284 Körmendi 1975, s. 23-25.

Kapitel 20 Konklusion og perspektiver

”Man kan lære meget ved at se på, hvordan [et samfund] behandler de svagest stillede af dets borgere, og jeg føler mig overbevist om, at man fra alle sider i dette land har det ønske, at denne forsorgsgren skal være i orden, så langt menneskelig vilje når.”¹²⁸⁵

Socialminister Julius Bomholt 1958

I de foregående 19 kapitler har vi undersøgt en række centrale aspekter vedrørende anbringelser i særforsorgens institutioner 1933-1980. Jf. kapitel 5 og 6 omfattede særforsorgen den offentlige forsorg for blinde, døve, epileptikere, talelidende, vanføre og åndssvage. Undersøgelsens opdrag (bilag A) har været at undersøge, om der var børn, unge og voksne, der under anbringelse i særforsorgen i denne periode kan have været udsat for overgreb og svigt. Det korte svar på det spørgsmål er, at vores undersøgelse viser, at der i den undersøgte periode skete svigt og overgreb mod anbragte i særforsorgen.

Vores opdrag lægger dog op til en bredere undersøgelse end det simple ja eller nej. For at besvare spørgsmålet om mulige overgreb og svigt har vi undersøgt det i forhold til en række konkrete problematikker: vold, seksuelle overgreb, fejlanbringelser, sterilisationspolitik, tvang i forsorgsudøvelsen, ind- og udskrivning samt hverdagslivet som anbragt. Derudover har vi undersøgt statens tilsynsforpligtelse samt oplevelser og konsekvenser i relation til anbringelsen set fra de anbragtes perspektiv. Vi har i undersøgelsen anlagt en empirisk beskrivende tilgang snarere end en normativt vurderende tilgang.

I dette konklusionskapitel opsummerer vi de helt overordnede linjer af undersøgelsens resultater samlet i tre temaer: 1) svigt og overgreb, 2) mulige konsekvenser ved anbringelsen og 3) statens tilsyn. Afsluttende overvejer vi mulige forklaringsmønstre. Kapitlet lægger dog ud med en karakteristik af særforsorgen og de forskellige grupper, som var omfattet af den. For en sammenfatning af de enkelte kapitler henvises til kapitel 2.

Særforsorgen – Om udskillelsen af en særlig gruppe borgere 1933-1980

Undersøgelsen behandler seks meget forskellige grupper af anbragte: blinde, døve, epileptikere, talelidende, vanføre og åndssvage. Det er grupper med forskellige handicaps og af forskellig størrelse. Mens der løbende var anbragt op mod 20.000 i åndssvageforsorgen, var antallet af anbragte i de øvrige særforsorgsgrene langt mindre (se kapitel 6).¹²⁸⁶ En gennem-

¹²⁸⁵ *Folketingstidende* 1958/59, Folketingets Forhandlinger, sp. 646-647.

¹²⁸⁶ Der findes kun oplysninger om antal anbragte pr. år. Da de fleste var anbragt i flere år, er det ikke muligt at sige, hvor mange enkeltindivider, der har været anbragt under særforsorg i undersøgelsesperioden.

gående pointe i undersøgelsen er, at særfor sorgen som en administrativ enhed omfattede grupper underlagt forskellig lovgivning og praksis. Det gælder både i forhold til procedurer i forbindelse med ind- og udskrivning af særfor sorgen, i forhold til formålet med institutionsanbringelse og i forhold til forsorgens udøvelse.

I forhold til indskrivning i særfor sorgen var det i perioden pligtigt for skoler, læger m.v. at indberette døve, blinde, talelidende og åndssvage. For de tre første særfor sorgsgrene var det primært målrettet børn og unge i den skolepligtige alder, der som udgangspunkt skulle anbringes uden for hjemmet på en dertil oprettet institution. For døve og blinde omfattede anbringelsen hele skoletiden (op til ti år), mens der for talelidende var tale om kortere anbringelser (fra et par måneder og til et par år).

Det forholdt sig anderledes med den store gruppe af åndssvage. Her kunne både børn og voksne indskrives og anbringes – om nødvendigt med tvang – og anbringelsen var tidsubegrænset. Det betød ikke, at alle åndssvage var anbragt for livstid. Mange blev udskrevet efter kortere eller længere anbringelser, men det var ledelsen af den lokale institution, der vurderede, om der skulle ske fortsat anbringelse eller udskrivning. Samtidig var kriterierne for både anbringelse og udskrivning uklare med en høj grad af individuelt skøn på den enkelte institution. Skønnet var baseret på en samlet vurdering, som dels omfattede IK-test (typisk med IK75 som øvre grænse), dels en vurdering af evnen til selvforsørgelse og farlighed i forhold til sig selv og i forhold til samfundet. Dertil kom også vurderingen af den pågældendes moral som pejlemærke for, om vedkommende kunne begå sig i samfundet, eller om vedkommende ville komme til at ligge samfundet til last ikke bare økonomisk, men også i forhold til f.eks. sædelighed. De uklare regler for gruppen af åndssvage betød, at den enkelte anbragtes retssikkerhed - herunder muligheden for at gøre indsigelse mod anbringelsen – var udfordret, og dertil kom, at det var svært at føre tilsyn med anbringelsernes berettigelse. Det gav sig bl.a. udtryk i protester og retssager om konkrete anbringelsers legitimitet, og det er også inden for åndssvagefor sorgen, at vi har fundet eksempler på fejlanbringelser, som i samtiden var erkendt af særfor sorgssystemet.

For epileptikere og vanføre var reglerne for ind- og udskrivning meget generelle og relaterede sig mere til en vurdering af den enkeltes behov for behandling eller forsorg. Det betød, at for disse to grupper var anbringelserne også af meget forskellig varighed.

En anden væsentlig forskel inden for særfor sorgen var, at for åndssvage – og i nogen grad også for epileptikere – var anbringelsen præget af datidens eugeniske tænkning og lovgivning. Det betød, at de to grupper blev betragtet som arveligt belastede, og især de åndssvage blev set som en potentiel trussel mod befolkningens kvalitet og mod den offentlige økonomi, for så vidt at de sociale udgifter til forsorg og anbringelse ville øges. Parallelt med etableringen af særfor sorgen blev der gennemført en lovgivning målrettet en begrænsning

af de åndssvages reproduktion om nødvendigt ved tvang. Det fik stor indflydelse på de anbragte åndssvages og epileptikeres situation.

Svigt og overgreb i forbindelse med anbringelsen og forsorgsudøvelsen

Vi har i det gennemgåede materiale fundet flere sager vedr. svigt og overgreb fra åndssvageforsorgen end fra de øvrige særforsorgsgrene. At der var langt flere problematiske sager i åndssvageforsorgen, afspejler, at forsorgen for gruppen af åndssvage omfattede langt flere anbringelser, og at det var mere langvarige anbringelser. Hertil kom, at anbringelser i åndssvageforsorgen ofte var mere indgribende både i forhold til selve forsorgsudøvelsen og i forhold til reglerne for ind- og udskrivning.

Vi har i vores undersøgelse fokuseret på følgende tematikker: brug af vold, seksuelle overgreb, erkendte fejlanbringelser, sterilisationspolitikens praksis, brug af tvang i forsorgsudøvelsen samt hverdagslivet for de anbragte. De anbragtes oplevelse af svigt i forbindelse med anbringelsen og anbringelsens konsekvenser diskuteres i det følgende afsnit. Vi har i det gennemgåede materiale og i de indsamlede beretninger fundet en række eksempler på overgreb og svigt.

Vold: Det var ikke tilladt at anvende vold mod de anbragte. Vi viser imidlertid, at der i en del tilfælde fandt voldelige overgreb sted over for de anbragte på særforsorgens institutioner på tværs af forsorgsgrenene. Det omfatter såvel ansattes brug af vold såvel som vold mellem anbragte. Det gjorde sig særligt gældende i åndssvageforsorgen. Her er der flere forhold, der peger på, at vold var en konstant problematik i hele undersøgelsesperioden: det gælder de gentagne præciseringer af forbuddet over tid, problematisering af fænomenet på det centrale niveau især fra 1960'erne og frem, de konkrete sager om vold, som vi har identificeret i arkivmaterialet foruden de tidligere anbragtes og ansattes beskrivelser af vold (se kapitel 11).

Seksuelle overgreb: Vi viser, at der i enkelte tilfælde fandt seksuelle overgreb sted i form af samleje eller uønsket seksuel berøring, og at de seksuelle overgreb blev begået enten af ansatte mod anbragte eller af anbragte mod anbragte. Vi har fundet eksempler på tværs af særforsorgens grene (se kapitel 12).

Brug af tvang i anbringelsen: Vi viser, at anbringelserne i åndssvageforsorgen omfattede udstrakt brug af tvangsforanstaltninger i form af fiksering, isolering og medicinering i forbindelse med forsorgsudøvelsen, og vi kan se, at det i nogle tilfælde havde karakter af sanktion, hvilket ikke var tilladt i henhold til de gældende regler, mens det i andre tilfælde blev begrundet som en konsekvens af åndssvageforsorgens dårlige pladsforhold og overfyldte afdelinger (se kapitel 13).

Eugenisk motiverede indgreb: Sterilisationspolitikken var en del af åndssvageforsorgens praksis, ikke mindst i forbindelse med spørgsmål om udskrivning eller indgåelse af ægteskab. Så længe den åndssvage var anbragt på anstalt, var "faren" for, at hun eller han ville reproducere sig begrænset. Men uden for anstalterne var der ingen kontrol, og da lægerne ofte anså især de såkaldte "lettere åndssvage" kvinder som seksuelt udadvendte (i samtiden anvendte lægerne bl.a. begrebet "hyper-seksuelle"), blev adgangen til normalsamfundet i den eugeniske optik en markant trussel. I mange tilfælde blev krav om sterilisation da også stillet som en forudsætning for en udskrivning eller en anbringelse uden for de store institutioner. Muligheden for tvangssterilisation omfattede også gruppen af epileptikere, når der var tale om arvelig epilepsi, men ikke de øvrige grupper under særfor sorgen. Den eugeniske optik satte hensynet til samfundet over hensynet til individet i hvert fald frem til 1960'erne.

Fejlanbringelser: Vi har inden for åndssvagefor sorgen fundet eksempler på, at særfor sorgen selv har erkendt, at der i en række tilfælde havde fundet fejlanbringelser sted. Der er flere årsager til fejlanbringelserne: ikke-opdagede handicaps (f.eks. døvhed, der blev forvekslet med åndssvaghed), usikkerhed om brugen af IK-test, og at anbringelseskriterierne for gruppen af åndssvage først og fremmest var baseret på et samlet skøn.

Hverdagen og oplevelsen af svigt i forbindelse med en anbringelse i særfor sorgen
Hverdagslivet for en anbragt har været afhængig af, hvornår man var anbragt samt på hvilken institution og med hvilken fysisk eller psykisk funktionsnedsættelse. Men tager man det store vue over institutionslivet, var det generelt præget af manglende frihed, fravær af privatliv, kategorisering og hierarki. Hertil kom, at de fysiske rammer ofte var udfordrede: overfyldte afdelinger og sovesale, meget ringe toilet- og badeforhold og utidssvarende bygninger m.v. var en konsekvens af et voksende antal anbragte, uden at den økonomiske ramme fulgte med. Disse problemer var, ikke mindst for åndssvagefor sorgens vedkommende, erkendt i såvel den offentlige debat som blandt de bevilgende myndigheder gennem hele perioden.

Svigt af de anbragte kunne også handle om uddannelse og oplæring. Særfor sorgen omfattede også investeringer i at gøre den anbragte klar til et eventuelt liv uden for institutionerne. Hvor for sorgen for blinde og døve var eksplicit rettet mod børnenes skolegang, uddannelse og mulighed for selvforsørgelse, forholdt det sig anderledes for de øvrige særfor sorgsgrene. For gruppen af vanføre kom der gradvis fokus på undervisning. For epileptikere og talelidende var der mest tale om tidsbegrænsede ophold, der dog kunne have en negativ indvirkning på eventuel skolegang, fordi de kun i begrænset omfang modtog almindelig undervisning. For gruppen af åndssvage var der længe stort set ikke tale om uddannelse eller oplæring. For den gruppe, der blev vurderet som "dybt åndssvage" (nogle gange kaldet

”asylister”), var der primært tale om pleje og opbevaring. Først i løbet af 1960’erne kom der gradvist større fokus på denne udsatte og ofte tavse og usynlige gruppe anbragte med et øget fokus på aktivering og træning af kommunikative evner m.v. Den gruppe af åndssvage, der lå nærmere ”normalområdet”, blev i de første årtier primært sat til praktisk arbejde på anstalterne eller i forbindelse med en anbringelse uden for anstalten, f.eks. i form af kontrolleret familiepleje. Først fra 1950’erne blev der for alvor satset på uddannelse og beskæftigelse inden for åndssvageforsorgen, og fra 1970’erne kan vi se, at det omfattede samtlige grupper af anbragte.

Mørketal

Vi har kun kunnet identificere sager med overgreb og svigt, hvis de fremgår af det skriftlige kildemateriale eller af de indsamlede interviews. Det rejser naturligvis spørgsmålet om, hvad der ikke fremgår af kildematerialet, og hvad alle de mange, vi ikke har talt med, ville kunne berette om. Vi formoder, at der med hensyn til vold, seksuelle overgreb og andre former for tvang og overgreb eksisterer et mørketal. Vi kan i sagens natur ikke vide, hvor stort mørketallet er, men vi kan forestille os forskellige grunde til, at eventuelle sager ikke kom frem. For det første har de ansattes incitament til at indberette et regelbrud været begrænset, da det i værste fald kunne medføre ansættelsesmæssige sanktioner for den medarbejder, der havde overtrådt reglerne. For det andet formoder vi, at den anbragte heller ikke altid har indberettet et overgreb. Det kan f.eks. skyldes begrænsede kommunikative evner. Vi har således fundet ret få sager, som involverer de svageste af de anbragte i åndssvageforsorgen. Det kan også skyldes en oplevelse af ikke at være blevet hørt, hvis man fortalte om sine oplevelser. En tidligere anbragt fortæller således om, at klager over seksuelle overgreb blev slået hen med, at sådan noget ikke skete på den pågældende institution.¹²⁸⁷ Det gennemgåede kildemateriale fortæller en tydelig historie om, at vidneudsagn fra en anbragt i behandlingen af sager om overgreb ofte blev sat til side for den ansattes version af det indtrufne. I nogle tilfælde med henvisning til den anbragtes moralske habitus. Dertil kommer, at de anbragte befandt sig i et hierarki og i en på mange måder autoritær kultur, som kan have gjort det vanskeligt at klage over forholdene. Endelig er det vores vurdering, at langt fra alle opdagede sager er blevet journaliseret og derfor ikke optræder i det gennemgåede materiale. Det kan bl.a. skyldes, at der på en bestemt afdeling var opstået en kultur, som accepterede brug af vold, en vis solidaritet mellem de ansatte – eller mellem de ansatte og institutionens ledelse – og institutionslederens interesse i at løse problemerne internt.

Mulige konsekvenser ved anbringelsen belyst af tidligere anbragte

Vi viser – på baggrund af de indsamlede interviews – at mange af de tidligere anbragte oplevede problematiske aspekter ved anbringelsen. Det spænder fra oplevelsen af egentlige

1287 IP73, anbragt, blindeforsorgen, Refsnæs 1974-1978

overgreb i form af vold og seksuelle overgreb til en mere generel oplevelse af svigt, krænkel- se, manglende anerkendelse som individ m.v. Den oplevede forsorg er beskrevet nærmere i kapitel 18 og kan sammenfattes i citatet: ”Vi er mærkede af det. Det er noget, der skete i barndommen, men det [de svære følelser og minder] kommer frem, når vi taler om det.”¹²⁸⁸

En stor del af de tidligere anbragte, som har berettet deres historie for os, vurderer således, at anbringelsen i særforsorgen har haft negative konsekvenser for deres liv både under og efter anbringelsen i form af rodløshed, mindreværdsfølelse, problemer med at indgå i socia- le og familiemæssige relationer, stigmatisering, angst – og for anbragte, der var blevet steri- liserede, en manglende mulighed for at få børn. Det peger på, at institutionsanbringelser er et stort indgreb i det enkelte menneskes liv og kan have store konsekvenser. De anbragtes oplevelser understøttes af de beskrivelser, som optræder i interviews med pårørende og tidligere ansatte (se kapitel 18 og 19).

Statens tilsyn

Vi viser, at der kun i begrænset omfang har være tale om et systematisk tilsyn med anbrin- gelserne. I 1935 blev det bestemt, at særforsorgsdirektøren havde ansvar for tilsyn med sine institutioner, men så vidt vi kan se, var der tale om et passivt tilsyn, hvor man fra centralt hold primært reagerede på sager indberettet fra institutionerne eller på eksterne klager og sager, som dukkede op i medierne. Først i 1961 blev der iværksat et eksternt tilsyn for de lo- kale forsorgscentre i åndssvageforsorgen og for Kolonien Filadelfia (epileptikerforsorgen).¹²⁸⁹ Det ser imidlertid også ud til at have haft begrænset betydning, og tilsynet blev efterhånden i højere grad rådgivende end kontrollerende. Vi viser også, at centralinstitutionernes tilsyn med anbringelserne uden for institutionerne (især den kontrollerede familiepleje) i nogen grad fandt sted, men ofte blev betegnet som mangelfuldt og problematisk. Med oprettelsen af Folketingets ombudsmandsinstitution og § 71-tilsynet i forlængelse af grundlovsændrin- gen i 1953 blev der således etableret yderligere kontrolmekanismer. § 71-tilsynet ser ikke ud til at have haft væsentlig betydning inden for særforsorgens virke, hvorimod vi kan se, at Ombudsmandens inspektionsrejser til de store anstalter inden for åndssvageforsorgen i sidste del af 1970'erne havde en vis effekt.

Mulige forklaringsmønstre

Undersøgelsen har, jf. det givne kommissorium, fokuseret på hændelser i forbindelse med anbringelse og mindre på de mulige årsagsforklaringer. Vi kan dog på baggrund af det gen- nemgåede materiale pege på en række mulige forklaringsmønstre, i forhold til hvorfor der på en lang række områder foregik svigt og overgreb mod de anbragte.

1288 IP66, anbragt, vanføreforsorgen 1959-1965

1289 Vi har ikke fundet lignende eksterne tilsyn for de øvrige særforsorgsgrene.

For det første blev der af særfor sorgen selv – især inden for åndssvagefor sorgen – peget på manglende ressourcer. Der opstod ret hurtigt store pladsproblemer i åndssvagefor sorgen, som gennem det meste af perioden var plaget af både overfyldte afdelinger og personale-mangel (især mangel på uddannet personale). Det blev også løbende erkendt af det politiske system. Vi har ikke analyseret sektorens økonomiske rammer i perioden 1933-1980, men det gennemgåede materiale tyder på, at f.eks. pladsproblemerne var en medvirkende årsag til en øget brug af tvang.

For det andet virker der ikke til at have været et effektivt kontrolsystem i forhold til institutionernes for sorgsudøvelse. Tilsynet ser derfor heller ikke i praksis ud til at have været effektivt, og hertil kommer, at der indtil 1960'erne var en ret begrænset regulering af forholdene for de anbragte på institutionerne. Det betyder ikke, at der slet ikke blev reageret på brud på regler eller overgreb – som vi viser, blev disse i en række tilfælde sanktioneret internt eller anmeldt til politiet. Vi kan dog samtidig se, at det ikke altid var tilfældet, og det fremgår endvidere, at der var en generel skepsis over for troværdigheden fra anbragte i forbindelse med klager eller som vidner.

For det tredje kan man pege på den eugeniske tænknings betydning for synet på mennesker med funktionsnedsættelser – og især for gruppen af åndssvage. Den retorik, som fulgte med i form af ”degenererede individer”, ”undermålere” og ”abnorme” m.v., kan have påvirket den måde, de blev behandlet på i forbindelse med anbringelsen. Sprog kan skabe handlinger og kan have skabt en forståelse af de berørte handicapgrupper som mindreværdige borgere, der igen kan have medvirket til en grad af forråelse i behandlingen af dem.

For det fjerde er det sandsynligt, at institutionskulturen har spillet en rolle. Det kan afspejle institutionsledelsens tilgang til brug af tvang eller vold. Det fremgår af flere af de forudgående kapitler, der også viser eksempler på, hvad der på enkelte afdelinger ligner udviklingen af en voldsaccepterende kultur. Det betyder også, at der har været store forskelle mellem særfor-sorgsgrenene, mellem de enkelte institutioner og mellem afdelingerne på samme institution.

For det femte har medierne spillet en dobbelt rolle. På den ene side var de (nogle gange i alliance med forældreforeninger) ofte med til at afsløre kritiske forhold i særfor sorgen. På den anden side fik risikoen for dårlig presse også i nogle tilfælde særfor sorgen til at holde lav profil i forhold til kritiske sager og måske gøre forsøg på at løse dem internt for at undgå mediernes kritiske blik.

Det er dog også klart, at særfor sorgen og dens institutioner ændrede sig gennem den undersøgte periode (se f.eks. kapitel 5 og 9) med øget fokus på de anbragtes forhold og

retssikkerhed. Det er mest tydeligt i forhold til gruppen af åndssvage, hvor anbringelsen afveg fra de øvrige særforsorgsgrene. Det afspejlede på mange måder den generelle udvikling i samfundet, der var præget af en voldsom ekspansion af velfærdsstaten fra slutningen af 1950'erne og op gennem 1960'erne. Det betød, at sammenligningsgrundlaget for særforsorgens såkaldte "normaliseringspolitik" var i stadig bevægelse, hvilket også påvirkede særforsorgen. Det handlede både om kvaliteten af den tilbudte forsyning, men også om øget fokus på individet og individets rettigheder. Som vi viser i undersøgelsen, var der dog tale om en langsom forandringsproces, hvor der helt frem til 1980 fortsat eksisterede lommer af det gamle særforsorgssystem.

Afrunding

Som det fremgår ovenfor, og af de forudgående kapitler, kan der løftes adskillige kritiske aspekter frem i forbindelse med anbringelser i særforsorgen mellem 1933 og 1980. Der er sager, som blev anset som problematiske i samtiden (både i forhold til regler og etik), og der er yderligere sager, som set fra nutidens normer er problematiske. Vi argumenterer også for, at der sandsynligvis er et mørketal af sager, som ikke optræder i det gennemgåede materiale.

Bilag A Kommissorium

Sag.nr.
2019 - 3976

Doknr.
170522

Dato
22-11-2019

Kommissorium - historisk udredning vedrørende børn, unge og voksne, der som følge af en anbringelse i sær- og åndssvageforsorgens institutioner kan have været udsat for svigt og overgreb

Indledning

Kommissoriet beskriver rammen for den historiske udredning vedrørende børn, unge og voksne, der som følge af en anbringelse i sær- og åndssvageforsorgens institutioner kan have været udsat for svigt og overgreb.

Formål og indhold

Udredningen har til formål at undersøge, om der er børn, unge og voksne, der kan have været udsat for svigt og overgreb, mens de havde ophold i sær- og åndssvageforsorgens institutioner under statens varetægt i perioden 1933-1980.

Den historiske udredning skal søge at beskrive følgende:

- Den historiske kontekst for etablering og udvikling af sær- og åndssvageforsorgen.
- Drift af institutioner, visitation til institutionerne og tilsyn med institutionerne.
- De generelle forhold på de institutioner, som var omfattet af sær- og åndssvageforsorgen i perioden 1933-1980 med særligt fokus på tidsperioden 1950-1980, herunder livsforholdene på institutionerne.
- De berørte målgrupper, som havde ophold i sær- og åndssvageforsorgens institutioner.
- De lovgivningsmæssige rammer for sær- og åndssvageforsorgen, herunder en beskrivelse af de fysiske indgreb, som blev udøvet over for målgruppen inden for rammerne af datidens lovgivning herunder som behandling, og oplevelser og konsekvenser for de berørte målgrupper.

Den historiske udredning skal desuden afdække:

- Udførelsen af statens tilsynsforpligtelse i relation til sær- og åndssvageforsorgens institutioner.
- Evt. svigt og overgreb, som f.eks. fysiske/sexuelle overgreb, psykisk vold, alvorlige mangler ved den lægelige, praktiske eller følelsesmæssig omsorg, som kan

have været blevet påført børn, unge og voksne som konsekvens af datidens lovgivning samt datidens moral, etik og normer på et af sær- og åndssvageforsorgens institutioner.

- Oplevelser, traumer, sekundære traumer og deraf konsekvenser for de berørte børn, unge og voksne, herunder gennem interviews med nulevende personer. I den forbindelse inddrages også perspektivet fra de mennesker, der var ansat på institutionerne.

Eventuelle andre relevante vinkler, der måtte opstå undervejs i arbejdet, og som ønskes inddraget og beskrevet, afklares med Social- og Indenrigsministeriet.

Organisering af den historiske udredning

Den historiske udredning forestås af Danmarks Forsorgsmuseum inden for en tidsperiode på 1-1½ år. Der lægges vægt på, at fagpersonerne, der skal varetage opgaven, har indgående kendskab til sær- og åndssvageforsorgens historie.

Den historiske udredning skal bygge på fagpersonernes generelle viden, relevante historiske kilder samt interviews med nulevende personer, som var involveret i eller berørt af de forhold, som var omfattet af sær- og åndssvageforsorgens institutioner.

Det står fagpersonerne frit for at rådføre sig med relevante institutioner, organisationer m.v. i forbindelse med udarbejdelsen af den historiske udredning.

Iværksættelse af den historiske udredning

Social- og Indenrigsministeren udpeger Danmarks Forsorgsmuseum til at forestå udredningen, der ligeledes indgår kontrakt med museet. Danmarks Forsorgsmuseum forpligtes herunder til at forelægge udredningens foreløbige resultater halvårligt for Social- og Indenrigsministeriet.

Det tilstræbes, at den historiske udredning senest afleveres til regeringen den 1. august 2021 med henblik på efterfølgende offentliggørelse.

Bilag B Sprogø og Livø – danske ø-anstalter for uønskede

Af Birgit Kirkebæk

Mine bøger om de danske ø-anstalter Livø (1911-1961) og Sprogø (1923-1961) har de ledende ansatte i Statens Åndssvageforsorg som den væsentligste kilde. Dels fordi det var deres "tale", der kom til udtryk i korrespondancesager, artikler, journalnotater, breve til pårørende, myndigheder og kolleger m.v., dels fordi deres beskrivelse af fænomenet "åndssvaghed" fik betydning for periodens socialpolitiske tiltag og dermed for en lang række menneskers konkrete liv. Åndssvagelægernes medicinske og biologiske forståelse indgik med en synergieffekt i politiske, psykiatriske, juridiske, sociale, psykologiske og pædagogiske tekster, der handlede om den gruppe, der arvemæssigt og adfærdsmæssigt skilte sig ud fra resten af befolkningen. Jeg har tidligere analyseret opdelingen mellem "normale" og "åndssvage" og mellem "farlige" og "u-farlige" åndssvage i perioden 1911-1961 for at finde frem til, hvad datidens nærmest totale opslutning til et bestemt "valg" af videnskabelig sandhed kom til at betyde politisk, fagligt og menneskeligt. Jeg har villet se på virkningen af åndssvagelægernes forståelse og formidling. Jeg har også eftersøgt de anbragtes egen tale, som den fremkom i bortcensurerede breve, udsagn citeret i journaler og artikler og i enkelte interviews. I det følgende sammenfatter jeg resultaterne af mine studier af åndssvageforsorgens idémæssige baggrund og dens danske praksis med særligt henblik på de to ø-anstalter på Livø og Sprogø. Åndssvagelæggen Chr. Kellers interesse for ø-anstalterne er en specifik, men også tilfældig tildragelse af stor betydning for en periodes fortælling om de "moralsk åndssvage".

Baggrund

Det var Chr. Keller (1858-1934), der i starten af det 20. århundrede "opfandt" Livø og Sprogø som ø-anstalter for "moralsk åndssvage" mænd og "letfærdige og løstgængende" kvinder, men det kunne lige så vel have været en anden, der havde fået den idé. Den vigtigste mulighedsbetingelse for ø-anstaltens opkomst - og overlægens position - var, at datidens forskellige teorier om arv fik et sandhedsstempel og gav lovning på en effektiv og rationel politisk løsning på de sociale problemer, som politikerne baksede med. I opdelingen af arveligt defekte degenererede åndssvage og mere "almindelige" åndssvage samt i specificeringen af, hvad de "moralsk åndssvage" ville komme til at betyde for det danske samfund, lå der en forkastelse af de åndssvages almene menneskelige værdi. Alt, hvad de anbragte på Livø og Sprogø sagde og gjorde - eller havde gjort - blev gjort til genstand for "videnskabelige" analyser, der dels var rettet mod at bekræfte nødvendigheden af samfundsmæssig indgriben over for de udpeget defekte, dels var fokuseret på at beskrive "sygdommens" karakteristika, så de "defekte" kunne findes og isoleres.

Teorierne bag ”moralsk sindssygdом” nationalt og internationalt

Den tilstand eller lidelse, som de anbragte på Livø og Sprogø mentes at lide af, hed oprindeligt ”moralsk sindssygdом”. Den engelske sindssygelæge Prichard havde allerede i 1842 beskrevet ”moralsk sindssygdом” som en egentlig sindssygdом.¹²⁹⁰ Den opfattelse blev senere forladt til fordel for en opfattelse af, at der snarere var tale om en defektiltilstand, som optrådte i tilknytning til diagnosen åndssvaghed. Lidelsen blev kaldt ”moralsk imbecillitet” eller ”moralsk åndssvaghed”, fordi datidens fagkundskab mente, at der altid var svag begavelse knyttet til diagnosen. Indehavere af denne diagnose blev i Danmark også kaldt antisociale. Det, der karakteriserede tilstanden, var, at al ydre påvirkning i form af opdragelse og behandling var omsonst.

Den danske teolog og forstander Johan Keller skrev i 1870 om ”idioter”, der havde adfærd og udseende som dyr, og han forklarede det ud fra tidens teorier med, at idiotens fosterudvikling var stoppet i utide. Teorien, som dette udsagn byggede på, var den såkaldte *rekapitulationsteori*, som den tyske læge og zoolog Ernst Haeckel havde fremsat i 1866. Teorien gik ud på, at individets udvikling i fostertilstanden gennemløb hele slægtens udviklingshistorie. Hvis fosterudviklingen gik i stå for tidligt, kunne individet fødes med dyriske træk og instinkter: ”Standses Udviklingen paa et tidligt Stadium hos Fosteret, bliver den aandelige Tilstand lig det Dyrs, hvis Hjernedannelse svarer til det Stadium i den menneskelige Hjerneudvikling, hvor denne er standset, og Dyrets characteristiske Præg og Instinkter ville træde frem hos dette Dyr i Menneskeskikkelse”¹²⁹¹. Også Darwins evolutionsteori havde betydning i den sammenhæng. Den rejste spørgsmålet om, hvor i udviklingskæden et menneske blev menneske.¹²⁹² Derfor kunne der ifølge teorierne fødes mennesker, som var på et mere primitivt udviklingstrin end resten af befolkningen. Mennesker af denne type ville blive til fare for civilisationen, hvis man af misforstået humanitet undlod at gribe ind. Den italienske sindssygelæge Lombroso udviklede i 1870’erne sin teori om ”forbrydermennesket”. Den gik ud på, at der kunne ske tilbageslag i arv (atavisme), og at det ville betyde, at der kunne forekomme ”uciviliserede mennesker” midt i en befolkning af civiliserede.¹²⁹³ Den fremtrædende tyske psykiater Krafft-Ebing beskrev i sin store lærebog om psykiatri fra 1883 tilstanden ”moralsk sindssygdом” både i dens medfødte og erhvervede former. I forhold til den medfødte lidelse skulle en eller flere af følgende karakteristika være til stede: Ophavet skulle være sindssygt, drikfældigt eller epileptisk. Der skulle forekomme både psykiske og fysiske degenerationstegn samt funktionelle degenerationstegn særligt i forhold til kønslivet. Krafft-Ebing fandt, at kønslivet var det vigtigste organiske grundlag for udviklingen af den moralske sans. Det skulle undersøges, om der var epilepsi, motoriske problemer

1290 Kirkebæk, 1993, s. 62 – jf. Prichard, 1842.

1291 Keller, 1870, s.185-186.

1292 Kirkebæk, 1993, s.55-88.

1293 Lombroso, 1887.

eller andre sygelige forhold hos patienten. Hvis der var tale om en erhvervet skade, skulle denne kunne påvises. Diagnostisk var det i forhold til den medfødte lidelse vigtigt at kunne eftervise intellektuel svækkelse, sygelige følelsesudsving, usandfærdighed og perversion af den naturlige drift.¹²⁹⁴

Også en anden af tidens store, tyske psykiatriske foregangsmænd, Emil Kraepelin, beskrev den moralske sindssygdom. Han mente, at det drejede sig om en forstyrrelse på det følelsesmæssige område, og at det handlede om en mangel på eller svækkelse af de følelser, som kunne modvirke hensynsløs tilfredsstillelse af egoistiske tilbøjeligheder. På det sædelige område viste der sig hos sådanne personer fra den tidligste barndom mangel på medfølelse – for eksempel ved grusomt dyrplageri, mishandling af legekammerater, ondsksfulde drillerier og i utilgængelighed over for enhver opdragelsesmæssig indflydelse. Herudover ville der udvikle sig en vedvarende tilstand af utilsløret egoisme og en manglende kærlighed til og æresfølelse over for forældre og søskende. "Alle opdragelsesforsøg forbliver frugtesløse, fordi netop de mest værdifulde hjælpemidler til dette, kærlighed og æresfølelse, her ikke finder noget tilknytningspunkt", skrev Kraepelin i 1899.¹²⁹⁵

Årsagsmæssigt spillede "det arvelige spørgsmål" en central rolle i den tids teoretiske univers, hvad angår diagnosen "moralisk sindssygdom" respektive "moralisk åndssvaghed". I 1899 blev den franske psykolog Th. Ribots bog udgivet på dansk. Den hedder *Sjælsævnernes Arvelighed*. Ribot var professor i psykologi ved College de France, og hans bog blev udgivet med et forord af den fremtrædende danske filosof Harald Høffding. Ribot gennemgik i bogens kapitler arveligheden af instinkterne, af sansevnerne, af hukommelsen, af vanerne, af åndsevnerne, af følelserne og lidenskaberne, af folkeslagenes karaktertræk og af sygelighed i sjælsævnernes, og han præsenterede arvelighedens love, som de blev opfattet på den tid, og arvelighedens sjælelige, moralske og samfundsmæssige følger. "Det er nok for os ved enkelte klare og sikre Kendsgerninger at vise, at Arveligheden udstrækker sig til alle Dele og Livsytringer i Legemet, til dets ydre og indre Sættelse, til dets Sygdomme, dets særlige Karaktermærker og til dets erhvervede Tillemper" ¹²⁹⁶, skriver han. Han pointerer, at "For den, der vil overbevise sig om Arvelighedens store Betydning i enhver Form af Forfald, gives intet mere tiltrækkende Studium end det om de degenererede. Man kan her følge dens Ødelæggelsesarbejde Skridt for Skridt gennem 3-4 Slægtled indtil Idiotisme, Vanvid eller fuldstændigt Ophør af Slægten." ¹²⁹⁷ Ribot henviste her til en anden samtidig teoretiker:

1294 Krafft-Ebing, 1883, bind 2, s.122.

1295 Kraepelin, 1899, s. 583, min oversættelse.

1296 Ribot, 1899, s.1.

1297 Ribot 1899, s. 109.

Den franske sindssygelæge B.A. Morel, som i 1857 formulerede en degenerationsteori, der blev meget kendt i Danmark, fordi den danske sindssygelæge Fr. Lange skrev disputats om teorien i 1883. Morels teori gik ud på, at defekter på arvematerialet udviklede sig progressivt over fire generationer og ville medføre de ramte slægters uddøen.

Disse teorier fra 1800-tallets slutning kom til at spille en rolle op gennem første del af 1900-tallet. Det var det fundament, eugenik eller racehygiejne hvilede på, og det blev understøttet af en teori, den engelske matematiker og genetiker Francis Galton fremsatte i 1883 og 1905. Hans eugeniske teori angik muligheden for raceforbedring gennem samfundsmæssige tiltag. Negativ eugenik var fravalg, og positiv eugenik var tilvalg af værdifulde racelementer.

Progressionstanke og politisk eftertanke i Danmark

En ting var den menneskelig progression – eller mangel på samme – noget andet var, om samfundet på samme måde som mennesket gennemløb en evolutionær udvikling. Det spørgsmål besvarede progressionsteorien med et ”ja”. Progressionsteorien opstod i 1870’erne og gik ud på, at samfundslivet havde samme evolutionære udvikling som arterne i Darwins evolutionsteori.¹²⁹⁸ Mange blev bange for, at samfundet bevægede sig mod sin undergang, fordi de civiliserede samfund arbejdede i modstrid med naturens love og holdt liv i svage. Alle disse teorier gav anledning til politisk eftertanke:

I K.K. Steinckes banebrydende bog *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* fra 1920 er der kapitler om ”Det sociale Minimums politik” og ”Raceforbedring (Racehygiejne, Eugenik) racehygiejne”.¹²⁹⁹ Steincke gennemgår i kapitlerne argumenter for og imod, at der skal indføres ægteskabsforbud til visse grupper af befolkningen, og om sterilisering bør overvejes. Han skriver, at der er stor usikkerhed om disse spørgsmål, men at der ikke er tvivl om, at den sociale lovgivning begår en fejl ved *ikke* at medtænke arvelighedsmomentet. Steincke inddrager en række teorier om eugenik og skriver som en form for konklusion: ”Hvis et menneskeligt Væsen, der er belastet med arvelige Anlæg, nu eengang er født, skal han have Ret til at leve og glæde sig ved Tilværelsen, saa vidt han kan og Hensynet til hans Medmenneskers Velfærd tillader det, men én Ret skal ham miste, én Mulighed skal berøves ham, nemlig at overføre sine Mangler til Efterkommerne og paa den Maade at forevige og Mangedoble Ulykken”.¹³⁰⁰

1298 Bury, 1955, jf. Kirkebæk, 1993, s.72.

1299 Steincke, 1920, s. 228-236 og s. 237 – 266.

1300 Steincke, 1920, s. 237.

Selvom Steincke gav udtryk for en vis usikkerhed, var han ikke i tvivl om, hvor de dårlige arvebærere skulle findes, nemlig hos "de aandelige eller legemlige Invalider, de syge og Forbryderne". Steincke nedsatte en kommission i 1924, der skulle se på spørgsmålet om racehygiejniske lovgivninger. Arbejdet resulterede i sterilisationsloven af 1929, som var Europas første. I kommissionen sad bl.a. Christian Keller fra De Kellerske Aandssvageanstalter. Han var en af de praktikere, der skulle føre de racehygiejniske tanker ud i livet. En anden praktiker var den fremtrædende psykiater August Wimmer. Han skrev i 1909 i bogen *Degenererede Børn* et afsnit, der hed "Moralsk udartning (Moralsk Imbecillitet – "Den fødte Forbryder"). Wimmer mente, at "moralsk udartning" var et almindeligt træk ved åndssvaghed, som man havde "Lov til at udsondre og beskrive for sig, naar man blot stadig husker, at det alene drejer sig om en Variant af Aandssvaghedens formrige Gruppe ("moralsk Imbecillitet")."¹³⁰¹

Den eugeniske lovgivning

Med den danske ægteskabslov af 1922 fik åndssvage forbud mod at gifte sig uden en særlig tilladelse fra myndighederne. Dette forbud blev også opretholdt i senere revisioner af ægteskabsloven. Først i 1989 blev forbuddet ophævet. De danske sterilisationslovgivninger af 1929 og 1934 gav mulighed for sterilisation af åndssvage, mens kastration af åndssvage blev foretaget efter sterilisations- og kastrationsloven af 1935. At blive steriliseret åbnede en lille mulighed for at kunne blive gift. Loven af 1929 havde fokus på det arvelige grundlag for beslutningen om sterilisation, mens åndssvage-loven af 1934 gik mere bredt ud. Der blev her ikke skelnet mellem erhvervet og arvelig åndssvaghed, ligesom sociale forhold blev medtænkt. Efterhånden fik sociale forhold tiltagende betydning for opfattelsen af, hvilke åndssvage der var "farlige" i samfundsmæssig forstand.¹³⁰² Det skyldtes også det enkle faktum, at "moralsk åndssvaghed" var en klinisk diagnose, der alene hvilede på beskrivelse af adfærdstræk, men som ikke var baseret på konkrete medicinske fund.

At der med åndssvage-loven af 1934 var tale om en progressiv bevægelse med hensyn til at indfange de åndssvage, ses af, at der i forsorgsloven af 1933 var indsat en paragraf om indberetningspligt. Det vil sige, at alle i offentlige embeder (sociale udvalg, lærere, læger, ledere af private og offentlige skoler) havde pligt til at indberette, hvis de fandt et barn, ung eller voksen med påfaldende udseende eller adfærd, så denne kunne blive undersøgt på den nærmeste åndssvageanstalt. Der var allerede i forsorgsloven indføjet en række bestemmelser, som gjorde det muligt at bryde frivillighedsprincippet og benytte tvangsbestemmelser ved at umyndiggøre den pågældende. Efter åndssvage-loven af 1934 var det både lovligt og muligt at "foretage Tvangsinddragelse og Tilbageholdelse under Aandssvageforsorg ad

1301 Wimmer, 1909, s. 130-141.

1302 Kirkebæk, 1993.

administrativ Vej”.¹³⁰³ Det blev med denne lov muligt at indlægge mennesker på åndssvageanstalt mod deres - eller deres pårørendes - vilje. Det, der satte gang i kommunernes indberetningerne, var, at staten betalte, hvis et menneske blev anbragt på åndssvageanstalt. At det satte gang i antallet af anbringelser, er uden enhver tvivl. Der blev oprettet en række ventetidshjem, fordi de i forvejen overfyldte anstalter havde svært ved at rumme de nytilkomne. Med forsorsloven af 1933 blev åndssvageforsorgen ”En egentlig Statsforsorg”.¹³⁰⁴

Åndssvagebogen af 1934 blev skabt i et samarbejde mellem Socialministeriet og overlæge Wildenskov fra De Kellerske Aandssvageanstalter, der udformede det meste af lovteksten. Loven var specielt rettet mod de lettere åndssvage, som kunne tænkes at sætte børn i verden, og formålet var sterilisation. Et af tre følgende ulempekriterier skulle være opfyldt, for at loven kunne træde i funktion. Det var, at den pågældende skulle være:

- til betydelig ulempe for samfundet
- ude af stand til at ernære sig selv, ægtefælle og børn
- med risiko for at sætte børn i verden
- Da loven blev indført, vakte den ikke særlig opmærksomhed. Den blev gennemført i enighed de politiske partier imellem og uden nogen særlig offentlig reaktion.

De ledende praktikere

Det diskursive landskab fra 1800-tallets slutning og 1900-tallets begyndelse forklarer, på hvilken teoretisk baggrund overlæge Chr. Keller fra de Kellerske Aandssvageanstalter argumenterede for oprettelse af en ø-anstalt for åndssvage forbrydere. Dette skete i perioden fra 1898 og frem til 1911, hvor den første ø-anstalts oprettelse blev en realitet.¹³⁰⁵ Senere - i 1918 - indledte Chr. Keller sit andet offentlige og politiske felttog for at få oprettet en ø-anstalt for kvinder.¹³⁰⁶ Konstruktionen af ”den moralsk åndssvage kvinde” indtog en særlig position, som lettede ham vejen: Hun var ifølge flere teorier den ”farligste” både i arvemæssig og social forstand. I arvelig forstand, fordi det var forventet, at de fødte børn ville blive ”ringere” end den moder, der havde båret dem. Socialt, fordi den moralsk åndssvage kvinde var den, der ”ansvarsløst” smittede mændene med kønssygdomme – og den, der ”ansvarsløst” fødte uægte børn, som fattigvæsenet ville komme til at hænge på økonomisk. Chr. Kellers kamp for at få oprettet en ø-anstalt for kvinder skal ses ind i denne sammenhæng. Keller ønskede med sine ø-anstalter at opbygge en praksis, som kunne leve op til de anbefalinger

1303 Danmarks sociale Lovgivning 1891-1941, s. 165.

1304 Ibid., s. 172.

1305 Kirkebæk, 1997.

1306 Kirkebæk, 2004.

og anvisninger, der implicit lå i de beskrevne teorier. Det drejede sig om at forebygge kriminelle handlinger og yderligere spredning af tilstanden ”moralsk åndssvaghed” gennem de berørtes reproduktion, hvilket krævede omhyggelig diagnosticering og udvikling af egnede behandlingsmetoder. Da det lå i diagnosen ”moralsk åndssvaghed”, at egentlig behandling ikke var mulig, måtte disciplin og kontrol træde i stedet for mere pædagogiske tiltag. Dårlig arv kan ikke behandles med pædagogiske midler, var det budskab, der dengang lå i en rendyrket biologisk tilgang til den menneskelige adfærd. Derfor blev de metoder, man brugte, også universelle, forstået på den måde, at de blev praktiseret løsrivet fra enhver forståelse af den enkelte anbragtes erfaringsbaggrund, historie og præferencer.

De ”moralsk åndssvage” kvinder

I 1918 indledte Chr. Keller sit offentlige og politiske felttog for at få oprettet en ø-anstalt for kvinder i lighed med den, han allerede i 1911 havde oprettet for mænd på Livø. 1. Verdenskrig var netop afsluttet, revolutionen i Rusland indledt, og på hjemmefronten var et spirende kvindeoprør i gang. Tiden var på mange måder turbulent. Generelt blev civilisationen anset for at være i fare, ikke alene på grund af de mange unge mænd, som var blevet slået ihjel på de europæiske slagmarker og de proletariske ideer og udfordringer, men også på grund af eugenikkens teorier og det, der blev opfattet som kvindernes vigende kønsmoral i efterkrigstidens turbulens. Inde i denne problemkreds indtog konstruktionen af den moralsk åndssvage kvinde en særlig position: Hun blev defineret som mere åndssvag på moralen end på intellektet. Og hendes adfærd blev først og fremmest defineret som for omkostningstung for samfundet. Økonomiske forudsigelser spillede en stor rolle. Chr. Kellers kamp for at få oprettet en ø-anstalt for kvinder skal ses ind i denne problematik. Han ønskede en ø for de kvinder, der efter hans faglige vurdering led af manglende moral som en personlig essens.¹³⁰⁷ Det lykkedes for ham at etablere en kvindeanstalt på øen Sprogø i 1923. Der var mange, der på forskellig vis argumenterede for, at Chr. Kellers ide om en ø-anstalt for ”løsagtige” kvinder ikke bare var en god ide, men ligefrem et samfundsmæssigt nødvendigt tiltag. De, der ikke kunne rummes adfærdsmæssigt og økonomisk, måtte fjernes fra samfundet – ikke mindst på grund af faren for reproduktion. Forskellige instansers interesser og ønsker mødtes. Det var:

- ”kommunernes ønske om at slippe af med personer, som lå fattigvæsenet til byrde, som kunne forventes ikke at klare sig selv fremover, og som stod i fare for at føde uægte børn, som kommunen ville komme til at hænge på
- medicinens advarsler i forhold til prostitutionens sundhedstruende virkninger gennem spredning af kønssygdomme, og Sundhedsstyrelsens ønske om hygiejniske indgreb

1307 Koch, 1996 og 2000. Kirkebæk, 1993, 1997, 2001, 2004 og 2007. Rønn, 1996.

- psykiatriens faglige behov for at vinde hævde på at være dem, der kunne klassificere og diagnosticere kvinder, som blev anset for arveligt og moralsk mindreværdige
- *åndssvageoverlægerne* behov for, som de egentlig vidende på feltet i praksis, at løse en socialhygiejnisk opgave i forhold til samfundet og være politisk handlingsanvisende
- retsvæsenets problem med, hvor mennesker, der blev vurderet som uegnet til egentlig straf, skulle placeres
- opdragelseshjemmenes og redningshjemmenes problem med at slippe af med piger, de havde svært ved at holde styr på, og som de mente ville smitte de øvrige piger moralsk
- overlæge Chr. Kellers personlige ambition om at få oprettet en ø-anstalt for kvinder i lighed med den, der tidligere var oprettet for mænd og hans interesse i at skaffe kvinder til indsættelse på anstalten
- politikernes behov for at højne den arbejdsmæssige og kønslige moral hos kvinder i den danske befolkning som helhed
- Dansk Kvindesamfunds interesse i at lægge afstand til "letfærdige og løvsagtige" medsøstre, som ikke holdt et traditionelt kvindeideal i hævd¹³⁰⁸

Generelt var de praktiserende læger fokuseret på at finde de degenererede, antisociale og udisciplinerede individer, som ikke var sindssyge, men primitive og driftsstyrede. Både et socialt og et eugenisk ønske om at begrænse antallet af "underlødige" var styrende. Socialt afvigende og uheldige arvelige egenskaber var i fokus.

Positionerne

Et stort arkivmateriale både om Livø-anstalten og om Kvindeanstalten på Sprogø viser, hvordan professionens selvfremsættelse i arkivets skrevne tekster spiller sammen med tidens racehygiejniske forestillinger, politiske forebyggelsesstrategier og egne professionelle ambitioner. Overlægerne var de aktive udøvere af det, der var politisk bestemt. Overlæge Christian Keller (1858-1934) var den, der argumenterede for og bevirkede, at Danmark fik oprettet to ø-anstalter for henholdsvis mænd og kvinder. Han var også aktiv i kommissionen vedrørende de degenerativt bestemte, som K.K. Steincke nedsatte i 1924, og som resulterede i sterilisationsloven af 1929. Hans efterfølger, overlæge Hans Otto Wildenskov (1892-1959), arbejdede videre i samme spor. Han argumenterede for, at intelligensprøver var et "objektivt" redskab til at skille åndssvage ud fra normalbefolkningen, og han fremstillede sine egne intelligensprøver efter forlæg af Binet-Simon. De blev kaldt Brejning I, II og III. Wildenskov mente, at grænsen mellem åndssvaghed og ikke åndssvaghed burde sættes ved IK 75. Det argumenterede han for i artikler, foredrag og i sin korrespondance. Han havde i hele sin arbejdsperiode en omfattende produktion af artikler og foredrag vedrørende eugenikkens nødvendighed.

1308 Kirkebæk, 2003, s. 89.

Overlægerne fik en position som dem, der fagligt set vidste mest om åndssvage. Da de først havde opnået denne position, legitimerede den i sig selv alle faglige beslutninger på godt og ondt. De arbejdede til stadighed på en udbygning af anstalterne og med nye og mere specificerede klassifikationer af de indsatte. Jo større den enkelte anstalt blev, jo flere "specialer" inden for åndssvaghedens område, der kunne opvises, jo lettere blev det at argumentere for yderligere udbygning. Det blev legitimt, at anstaltens omfang voksede, og at pladsantallet på ø-anstalterne blev forøget. Overlægerne kæmpede til stadighed med andre instanser om beslutningsmagten over behandlingen af de "moralsk afvigende". Det gjaldt, ifølge sterilisationsloven af 1929, Retslægeråd og Sundhedsstyrelse. Ifølge åndssvage-loven af 1934 gjaldt det Sterilisationsnævnet, og med åndssvage- og kastrationsloven af 1935 gjaldt det Justitsministeriet og Retslægerådet. Overlægerne skulle desuden løbende forhandle med diverse sogneråd. Når et menneske skulle steriliseres eller kastreres, skulle overlægen ansøge de nævnte instanser om at måtte få indgrebet foretaget. Her var der ikke i alle tilfælde enighed. Det faldt overlægerne for brystet, da de mente, at det var dem, der havde den faglige kompetence. Hvor kampen mellem overlægerne og de nævnte instanser handlede om faglige uenigheder i forhold til ansøgninger om tilladelse til sterilisation, kastration eller for dømt vedkommende kontrolleret familiepleje, handlede diskussionerne med sognerådene mere om økonomi set i forhold til forbliven på anstalt, udskrivelse til kontrolleret familiepleje eller ægteskab. I det hele taget er det tydeligt, at det, der startede med at være en diskussion om arv, endte med at blive en praksis, der blev legitimeret ud fra den sociale ulempe, de åndssvage forårsagede. Arv blev for sognerådene mere et baggrundstapet for deres sociale beslutninger.

I 1934 blev overlæge Wildenskovs bog *Investigations into the causes of mental deficiency* udgivet både på et dansk og et engelsk forlag. Wildenskov fremhævede, at hans undersøgelse baserede sig på fire års studier, og at han håbede, at undersøgelsen kunne være et lille bidrag til afklaring af, hvad årsagerne til mentale afvigelser kunne være. Selv om Wildenskov skrev, at hans forskning kun var et lille bidrag til afklaring, så prægede hans forforståelse naturligvis hans forskning. Og den virkede, set med nutidens øjne, noget bastant og sikker. Det var opfattelsen af, at der var en tiltagende vækst af abnorme ikke alene i det danske samfund, men også i andre samfund, vi kunne sammenligne os med. Samfundsinteressen i at undgå og uskadeliggøre asociale og antisociale bærere af mental sygdom står i forgrund for hans forskningsinteresse. Han var med andre ord ikke i tvivl om, at han i sin "befolkning" på Den Kellerske Anstalt i Brejning og på ø-anstalterne Sprogø og Livø havde en ophobning af disse uønskede samfundselementer placeret. Ifølge Wildenskov samlede den videnskabelige og samfundsmæssige interesse sig om det store antal af mentalt afvigende, som var en del af de "horder af prostitution, fattigdom, vagabondering og kriminalitet", der fandtes.¹³⁰⁹ De redskaber, Wildenskov anvendte, når han skulle bedømme en indsendt eller

1309 Wildenskov, 1934, s. 1.

nylig anbragt person, var slægtsundersøgelser, intelligensprøver og kliniske undersøgelser. Han var specielt interesseret i at undersøge forholdet mellem arvelig og erhvervet åndssvaghed, og han endte med at konkludere, at selv hvor erhvervede hjerneskader kunne påvises, ville arven spille en væsentlig rolle. Han måtte hurtigt indse, skrev han, at han ikke kunne opnå tilstrækkeligt valide resultater, hvis han ikke inddrog slægtshistorien, og han kom med nogle eksempler på det.

Konstruktion af ”Sprogø-pigen”

Et eksempel på inddragelsen af slægtsundersøgelsens betydning handler om en pige, hvis moder led af syfilis. Undersøgelse af pigen gav som resultat, at hun også var inficeret med syfilis. Ved at spørge sig for hos moderens tidligere lærer og præst viste det sig, at moderen var mentalt retarderet allerede i skoletiden, mens barnets fader blev bedømt til at være sinke. ”Så begge forældre var oligofrene, hvilket vil betyde, at forventet 91 % af afkommet vil blive oligofrene”, skrev Wildenskov.¹³¹⁰ Konklusionen var, at barnet nok var præget af en erhvervet lidelse, nemlig syfilis, men at det centrale var, at hun allerede fra start var præget af svær arvelig belastning. På baggrund af sine fund mente Wildenskov, at det var nødvendigt at undersøge både den erhvervede lidelse og slægtshistorien, og at de to tilgange burde kombineres, da det ofte viste sig, at der var en ophobning af meningitis, encephalitis etc. i mentalt retarderede familier. Spørgsmålet var ifølge Wildenskov, om en ufavorabel arv allerede havde gødet jordbunden for den skadelige effekt af en erhvervet lidelse.¹³¹¹ At dette kunne skyldes fattigdom og sociale forhold, var ikke medtænkt.

Wildenskov beskæftigede sig ikke alene med de personer, der blev indbragt og anbragt på Den Kellerske Åndssvageanstalt, men han gik også bredere ud. Han ønskede at få lov at undersøge børn på landets børnehjem, da han var overbevist om, at der disse steder gemte sig mange åndssvage børn og unge, som burde overføres til åndssvageforsorgen. Det var børneforsorgens ledere ikke umiddelbart enige i. De følte sig usikre på, om de intelligensprøver, Wildenskov benyttede, var så objektive redskaber, som han hævdede, de var.¹³¹²

Konstruktionen af ”Sprogø-pigen” som letfærdig og løstagtig blev også en konstruktion af en uønsket kvindetype – en konstruktion, som blev tillagt objektiv medicinsk betydning. Det øgede åndssvageoverlægerens samfundsmæssige betydning som specialister i åndssvaghed. Oprettelsen af Kvindeanstalten på Sprogø blev både medicinsk og politisk en påmindelse til kvinder om, hvilke former for opførelse der var henholdsvis acceptabel eller uacceptabel i det danske samfund.

1310 Wildenskov, 1934, s. 20.

1311 Ibid., s. 23.

1312 Wildenskov, 1936, s. 95 - 104.

De uciviliserede træk

De uciviliserede træk, der knyttede sig til de "defekte", var vagabondering, seksuelle afvigelser og løssluppenhed, tyveri, alkoholisme og manglende evne til at klare sig selv. Den danske psykiater Knud Pontoppidan beskæftiger sig i sine skrifter med degeneration som en uoprettelig tilstand. "Se vi endelig på den saakaldte psychomotoriske Side af Sjælelivet, Viljes- og Driftslivet, saa gør den degenerative Constitutionsanormali sig ogsaa her gældende [...] Naar Defekten træder særligt frem som Mangel paa dybere moralsk Hold, er disse Mennesker tilbøjelige til at give efter for usædelige Motiver, og vi have da det aller sørgeligste Resultat af Arveligheden, hvor Sygdom avler Forbrydelse og Fædrenes Synder hjem søges paa Børnene i mange Led".¹³¹³ "Den fra Moderen nedarvede Disposition er den farligste", skrev Pontoppidan¹³¹⁴, hvilket synes at have været et almindeligt synspunkt, da langt flere kvinder end mænd blev steriliseret.¹³¹⁵

I bogen *Danmarks sociale Lovgivning 1891-1941* fremhæves det, hvorfor det var så vigtigt, at åndssvageforsorgen nu var blevet en egentlig statsforsorg, som kunne tage hånd om uønskede grupper af befolkningen: "En stor Del af de Aandssvage kan ikke indordne sig under Samfundets almindelige Krav til Enkeltindividet; de bliver arbejdssky, vagabonderende, vidtløftige og ansvarsløse i seksuel Henseende og gradvist ganske blottet for Samfundssind, tænker kun paa at udnytte Samfundets Fordele uden Genydelse, eller de bliver direkte antisociale og kriminelle; saaledes har ca. 10 Pct. af de paa Anstalterne anbragte gjort sig skyldige i Kriminalitet. Tilbøjeligheden til Tilbagefald er stor, hvis de ikke inddrages under varigere Forsorg".¹³¹⁶ Denne beskrivelse svarer til, hvad der blev formidlet af åndssvageanstalternes overlæger – både i tidsskrifter, til myndigheder og til det politiske system. "Fjenden" var udpeget. Nu gjaldt det om at indfange ham eller hende, og det skulle forsorgsloven af 1933 og åndssvagebogen af 1934 garantere. Det blev fremhævet, at "Danmark (var) forsynet med en Række store og velindrettede moderne Aandssvageanstalter".¹³¹⁷ Det var nu ikke de direkte berørte og deres pårørendes mening. Ej heller den kulturradikale offentligheds mening. Få år efter udgivelsen i 1941 kom der offentlig kritik af forholdene på de danske åndssvageanstalter.¹³¹⁸

1313 Pontoppidan, 1891, s. 61.

1314 Ibid., s.55.

1315 Koch, 2000.

1316 *Danmarks sociale Lovgivning 1891-1941*, s. 172-173.

1317 Ibid., s. 176.

1318 Kirkebæk, 2001.

Tidsubestemt anbringelse

Mændene på Livø var indsat både af retlige og disciplinære grunde. To tredjedele var dømt til anstalt eller forsorg, en tredjedel var ikke dømt. Det var det almindelige, at mændene var på Livø tre år for hver forseelse, uanset hvad de havde gjort. Det mest almindelige var tyveri og bedrageri. Logikken i praksis var, at mændene ikke blev dømt for den konkrete forbrydelse, men at de blev taget hånd om på grund af deres diagnose. Indehavere af diagnosen "moralsk åndssvaghed" ville ifølge teorien handle antisocialt efter pludselige indskydelser og instinkter. Logikken var, at det, der i dag gav sig udslag i cykeltyveri, kunne i morgen udarte til mord og brandstiftelse. I behandlingsdommen lå et forebyggende moment. Den sociale ulempe i samfundet blev på denne måde indkredset og personliggjort. Ved at indfange og uskadeliggøre de "moralsk åndssvage" var utopien, at samfundet som helhed ville beskærme sig mod arvelige defekter og de dertil hørende moralske udskjelser. Ved at analysere ordvalget i journalerne og på de stamkort, som var indlagt i 13 journaler fra Livø, tilfældigt udvalgt for perioden 1911-1926, får vi de ord, der diagnostisk betegnede tilstanden "moralsk åndssvaghed" eller "antisocialitet". Ordene er ordnet af mig efter emne, det ser således ud for de 13 personers vedkommende:

Rå, sparker, slår, ødelægger, forulemper, ond, dyrplager
Uartig, hidsig, næsvis, vanskelig, drilagtig, uforskammet, ulydig, vild
Doven, arbejdsvægende, sløv
Fej, smårapsende, tyvagtig, upålidelig, uimodtagelig
Uterlig, usædelig, seksuelle perversiteter
Bortgang, flugt, vagabonderen, skulken
Moralsk defekt, moralsk imbecillitet, åndelig undermåler, svagt begavet.¹³¹⁹

Da disse ord indgik i den teoretiske beskrivelse af den antisociale og moralsk åndssvage tilstand, var det også denne diagnose, fagkundskaben tænkte i, når de stødte på mennesker, som afveg fra tidens almindelige moralkodeks. Var der mistanke om, at en tiltalt var svagt begavet og led af moralsk åndssvaghed, blev vedkommende indlagt til observation. Bekræftedes diagnosen, blev han ikke dømt efter de almindelige paragraffer, men fik som utilregnelig en behandlingsdom – det vil sige en tidsubestemt administrativ dom, som enten kunne være at blive dømt til forsorg eller til anstalt. At blive dømt til anstalt var en strengere straf end at blive dømt til forsorg. Som dømt til forsorg kunne man godt være i et kontrolleret arbejdsforhold uden for anstalten, mens man som dømt til anstalt skulle være indsat på en bestemt anstalt.

1319 Arkivfond: Den Kellerske Aandssvageanstalt. Journal Nr.: 995, 998, 1000, 1132, U1, U42, U1023, U1250, U1271, U2857, U4563, U4671, U5375, RA

Kvinderne på Sprogø var som mændene indsat både af retlige og disciplinære grunde, men nok så meget af kønslige. Forestillingen var, at kvinderne var utugtige og havde en uhæmmet seksualitet, der førte dem på afveje. I Sprogø-anstaltens eksistensperiode fra 1923 til 1961 har der i alt været indsat omkring 500 kvinder på øen, oftest mellem 44 og 50 kvinder ad gangen. Genindlæggelser var der mange af - dels af disciplinære årsager - dels af sociale og arbejdsmæssige. Det almindelige var, at kvinderne var otte år på Sprogø, før de blev prøvet ude i kontrolleret familiepleje. Diagnostiske kodeord i forhold til kvinderne var letfærdighed, løstagtighed og hyperseksualitet, men også vagabondering, tyvagtighed og arbejdsudygtighed kunne indgå som diagnostiske pejlemærker. Udviste kvinden en adfærd, som helt eller delvist inkluderede de omtalte begreber, kunne man næsten være sikker på, at hun var en af *dem*: de moralsk åndssvage, som var mere åndssvage på moralen end på intellektet. Det var kombinationen af formodet arvelig defekt, afvigende adfærd og problemet med at klare sig i plads, som førte til kvindernes indlæggelse på Sprogø. Et af de væsentligste argumenter for indlæggelse var af økonomisk art: Kvinden havde født et eller flere børn, som fattigvæsenet måtte tage sig af, eller kvinden var så løstagtig, at en graviditet kunne forventes. Kvindens børn forventedes at blive endnu "ringere" end hun selv, samtidig med, at det var forventet, at hun producerede afkom i rigelig mængde. Journalernes fortællinger handler mere om disse forventninger og om den specifikke diagnoses forud fastslåede diagnosebillede end om den enkelte kvinde.¹³²⁰

Brugen af tvangssterilisation og kastration

Det primære formål med at indsætte mennesker på ø-anstalterne Livø og Sprogø var at hindre, at de fik børn. Det betød, at sterilisation blev det vitale omdrejningspunkt for overlægernes praksis. Det gjaldt også til en vis grad kastration, hvis den pågældende mand havde begået seksuelle overgreb, var homoseksuel eller havde andre former for "generende seksualitet" som "overdreven onani" eller ekshibitionisme. Selvom der også foregik sterilisation af mennesker, der var anbragt på moderanstalterne, så var den overvejende interesse rettet mod dem, der var anbragt på ø-anstalterne, da de mentes at udgøre den mest akutte eugeniske og/eller sociale fare for samfundet. Ifølge Lene Koch blev der ifølge loven af 1929 steriliseret 117 personer i perioden 1930-1935, heraf 67 på eugenisk indikation og 50 på ikke-eugenisk, det vil sige andre årsager, der som regel var bundet til sociale forhold. De Jyske Anstalter steriliserede i den periode 60 personer.

I forhold til 1934-loven blev 5779 mennesker steriliseret i perioden 1934-1968. Af dem var 3970 kvinder. 1165 sterilisationer blev udført i regi af De Kellerske Anstalter. I forhold til 1935-loven blev 6839 mennesker steriliseret i perioden 1935-1968, 5917 var kvinder.¹³²¹ Det

1320 Kirkebæk, 2004.

1321 Koch, 2000, s. 371 – 384.

register til sterilisationssager, der er beliggende i arkivet efter Livø¹³²², omfatter i alt 1467 numre, men nogle personer er opført uden nummer, og der er også tomme numre. Tidsperioden er 10. april 1930 til 11. oktober 1972. Optælling på navne giver 89 kastrerede og 285 steriliserede mænd og 1084 steriliserede kvinder.¹³²³

Som det ses, steg antallet af steriliserede voldsomt efter sterilisationslovene i 1934 og 1935. Det er iøjnefaldende, at især kvinder blev steriliseret. Det, de pågældende fik stillet i udsigt som "tak" for sterilisation og kastration, var udskrivning. At så mange blev steriliseret efter et mere eller mindre påtvunget bejaende tilsagn, siger noget om, hvor belastende det var - og er - at leve med en tidsubestemt straf.

Talen om sterilisationens og kastrationens nødvendighed

Især korrespondancen mellem overlæge Wildenskov og de skiftende inspektører på Livø giver et billede af, hvordan overlægen/overlægerne opfattede deres opgave i forhold til samfundet. Den tidsubestemte straf blev eksempelvis både af overlæge og inspektør på Livø anset for en nødvendighed, hvis de skulle gøre sig håb om at styre de indsatte. Der lå en disciplineringsmulighed i at have magt over både sterilisation og udskrivning. Selv om sterilisation var lokkemidlet, blev ingen sat "fri" efter operation. De fleste kom i kontrolleret familiepleje under fortsat tilsyn og kontrol af anstalten og med mange genindlæggelser til følge, hvis der var overtrædelser af de givne normer for tilpasset opførsel. Samtidig blev der i tale og skrift argumenteret for et overordnet hensyn til samfundet.

I forhold til kvinderne på Sprogø var det "aktiv seksualitet", børn født uden for ægteskab og tilpasningsvanskeligheder i forhold til arbejde, der førte til anbringelse. Om den først ankomne kvinde på Sprogø i 1923 skriver overlæge Wildenskov i et tilbageblik i 1938: "Anbringes af Sogneraadet i en Plads, men Husbond har Samleje med hende en Snes Gange. Senere indlader hun sig med andre og føder et Barn. Anbringes på Riis Plejehjem til Indl. paa Sprogø. – I.Q. 1923 = 52,5. Under Feriebesøg Samleje med tidligere Barnefader (1926). Steriliseres juni 1930. – Familiepleje 9-7-30. Juli 1931 gaar Tur med Broderen [...], men denne udnytter hende som seksuelt Aktiv overfor Kammeraterne. Flyttes derfor 1-9-1931 til fjernere Plejested. Her er man træt af hende April 1934, hvorfor til ny Pleje. Hun er opsat paa at blive gift, har prøvet Forlovelse, men Manden var ganske uegnet. Har siden været i samme Pleje".

Den omtalte pleje var kontrolleret familiepleje, hvor de anbragte skulle arbejde uden løn mod forplejning. Samtidig skulle den pågældende familie kontrollere den anbragtes adfærd

1322 Arkivfond SOC 50: Den Kellerske Aandssvageanstalt, Løbenummer 1986/444, RA

1323 Kirkebæk, 1997, s. 145.

og rapportere til anstalten. Hvorvidt manden var "uegnet", afgjorde sognet. Havde en mand været under fattigforsorg i en periode, var han pr. definition uegnet. De eventuelle ægtefæller blev både vurderet økonomisk og i forhold til arvelig belastning – det vil i lægmandsbedømmelse sige social belastning. Overlægen fulgte som regel sognets vurdering. Som det ses af citatet, blev skylden for samleje med den tidligere husbond tillagt kvinden. Dette er helt generelt, når det drejer sig om beskrivelse af kvinderne på Sprogø. Kvinderne blev på grund af deres diagnose opfattet som den udfordrende og opfordrende part. De blev i journaler og korrespondance tillagt skylden for både incest, overgreb og seksuelt overførte sygdomme.

Heller ikke mændenes seksualitet gik hus forbi, da angsten gik på underlødigt afkom. I 1931 skrev Wildenskov eksempelvis til inspektøren på Livø: "P... Dobbeltøl agter at indtræde i Ægtestanden, hannem siges at følge ... [anden mands navn], idet de i de sidste Mdr. har delt godt og ondt. Typen generer mig stærkt som uegnet til Fremavl ... [tredje mands navn] søger jeg at blokere Sædkanalerne paa, desværre lyder sidste Rapport fra Edderup paa, at Kæresten ikke er sluppet helt uforandret fra den hyppige Delen Seng med ham. Vi maa på dette Punkt optræde mere effektivt i Fremtiden, om Landet skal klare Krisen."¹³²⁴

"P.R. er velegnet til Udgangsforsøg, men desværre tilhører han en saa ualmindelig belastet Familie, at jeg ikke mener, det vil være lovligt at lade ham gaa ud uden Sterilisation, hvilket jeg flere Gange har talt med ham om. Tiderne opmuntrer ikke det danske Samfund til ny Produktion af smaa R...ere", skrev Wildenskov i 1940.

Citaterne illustrerer magtforholdet. Det, der *personligt* generede overlæge Wildenskov, var også det, der blev handlet på. Ingen retshandlinger pågik. Det gjorde der heller ikke, hvad angår kastrationer. I 1939 skrev overlæge Wildenskov eksempelvis om en mand: (...) har været uterlig mod Børn, er i Dag gaaet i den store Celle og faar der Valget mellem Kastration eller Livø". Selv om der som omtalt i forhold til sterilisation og kastration skulle ansøges om tilladelse i forhold til Retslægeråd og Sundhedsstyrelse (Sterilisationsloven af 1929) Sterilisationsnævnet (Åndssvagebogen af 1934) og Justitsministerium og Retslægeråd (Sterilisations- og kastrationsloven af 1935), så fulgte disse instanser i vidt omfang overlægens indstillinger. Det var for en stor del overlægen, der bestemte forholdet mellem tidsubestemt straf og operation og mellem overtrædelse og sanktion, selv om han i nogle tilfælde skulle argumentere med de ovennævnte instanser for at få gennemført den påtænkte operation. Med hensyn til udskrivning til kontrolleret familiepleje skulle Justitsministeriet og Retslægerådet spørges, hvis det gjaldt retligt indlagte åndssvage. Overlægens råd og ønske ser stort set ud til at være blevet fulgt.

1324 Kirkebæk, 1997, s. 73.

Omkring årsskiftet 1949-50 oplevede overlæge Wildenskov, at det blev vanskeligere at få sterilisationssager igennem, og han blev også selv mere tilbageholdende i forhold til grænsetilfældene. Ikke fordi han ændrede standpunkt, men fordi der begyndte at blive rejst kritik af sterilisationspraksis.¹³²⁵ Der er ikke brud i tekst eller opfattelse, når man ser på journalnotater og korrespondancesager fra ø-anstaltens oprettelse og til deres nedlæggelse.

Årsager til anbringelse

Både mændene på Livø og kvinderne på Sprogø blev opfattet som syge og uhelbredelige i kraft af deres diagnose. De blev kontrolleret og behandlet i forhold til denne opfattelse. Begreberne ”syg” og ”fange” skifter hele tiden figur og grund. Når de anbragte opførte sig efter forskrifterne, blev de behandlet som syge. Når de forbrød sig mod de givne regler, blev de beskrevet og behandlet som fanger. Begge køn blev beskrevet med de samme stereotyper årene igennem, men det var forskellige karakteristika, der blev beskrevet i forhold til den kvindelige og den mandlige form for moralsk åndssvaghed.

Kvindernes karakteristika var ifølge journalnotater, artikler og korrespondancesager: usædelighed/ ukontrollabel seksualitet/hyperseksualitet, letfærdighed, karakterologisk brist, let åndssvaghed, arbejdsmæssig ubrugelighed og adfærdsmanifestationer som ”øjentjeneri”, løgne og hysteri.

I 1938 udarbejdede overlæge Wildenskov en statistik over Sprogøs forgangne 15 år. Den omhandlede 160 kvinder. Deres forsyndelser opgjorde han således¹³²⁶:

- tyveri: 40
- falsk anmeldelse for voldtægt: 2
- overtrædelse af politihold: 8
- påført andre venerisk smitte: 7
- blodskam (incest): 9
- uterlig mod drenge: 1
- barnedrab: 3
- brandstiftelse: 5
- betleri: 4
- drabsforsøg og overfald: 2

Åbenbart havde ikke alle de anbragte kvinder ”syndet”, men da diagnosen indebar, at man aldrig kunne vide, hvad kvinderne ville finde på, så var en forebyggende indsættelse på Sprogø en hyppigt anvendt praksis.

¹³²⁵ Kirkebæk, 1997, s. 165.

¹³²⁶ Kirkebæk, 2004, s. 140.

Mændenes karakteristika var, at de var karakterløse, uheldbrede, antisociale forbryder-typer, der drak og vagabonderede og herunder begik vold, tyveri, ildspåsættelse og seksuelle overgreb. Af en opgørelse for perioden april 1911 til august 1920 fremgår det, at der havde været 147 anbragte på Livø. Af dem var 82 indsat på grundlag af en retskendelse, men de øvrige var indsat af disciplinære grunde. Begrundelser for indsættelse var følgende¹³²⁷:

- vagabondering: 49
- lejlighedstyveri: 47
- sædelighedsforbrydelser: 22
- brandstiftelse: 19
- indbrudstyveri: 3

Resten kan have været overført fra moderanstalten som straf for flugtforsøg eller ”ustyrlighed”, hvilket var en almindelig brugt fremgangsmåde.

Hvordan blev de indsatte behandlet på øerne, og hvordan havde de det?

Hvordan de indsatte og anbragte havde det, forekommer kun implicit, da de ikke blev spurgt. De blev ikke set som unikke individer, men blot som del af en gruppe diagnosticerede afvigere, hvis handlinger var en del af deres ”sygdomsbillede”. At den tidsubestemte straf var svær at leve med, ses dels af de mange flugtforsøg fra Livø, dels af oprør og ”hysteri” på Sprogø. Ideen med indsættelse på de to ø-anstalter var, at samfundet skulle skærmes ved, at der i forhold til ”moralsk åndssvage” blev handlet før, forbrydelsen blev begået. Mange blev indsat på det grundlag, altså før de retligt var blevet tiltalt for noget.

Kvindernes hidsighedsanfald, lunefuldhed, næsvished, uro og tværhed blev behandlet med beroligende sengeleje. Hysteri blev behandlet med bespænding, isolation og evt. beroligende indsprøjtninger.¹³²⁸ De strafformer, der ellers blev anvendt på Sprogø, var at blive fratrukket i arbejdsdusør, at miste hele ugelønnen, at blive låst inde i et værelse et eller flere døgn, at blive lagt i seng kortere eller længere tid, at blive frataget måltider, at blive indsat i celle et, to, tre, fire eller i særlige tilfælde flere døgn, at blive lagt i bælte, remme og muffetrøje, at få inddraget søndagen som kollektiv straf. For et eksempel beskrives det i en indberetning fra 1954: ”... [navn udeladt] meget doven, ufredelig og løgnagtig. Skabte hele søndagen konfliktsituationer; var urolig hen på aftenen; vagten mistede kontrollen med pigerne; hun blev talt til rette, fik scopolamin c. tetrapon 1 ml., blev lagt i celle i nat, taget i arbejde til morgen. Ikke faldet til ro endnu”. Overlæge Wildenskov havde allerede to år tidligere skrevet til forstanderinden og fortalt, at der var en advarsel mod at bruge scopolamin-morfin, men det

1327 Kirkebæk, 1997, s. 40.

1328 Kirkebæk, 2004, s. 303.

havde åbenbart ikke ændret praksis.¹³²⁹ Der var ingen regler for, hvor længe kvinder kunne ligge fastspændt eller sidde i isolation, og der var tilsyneladende heller ikke tilsyn med medicinforbrug. Til opsyn om natten og til at lægge modvillige kvinder i seng og bespænde dem, blev de ansatte mænd på fyret brugt. Det må have været ydmygende og skræmmende for kvinder, der lå i en forsvarsløs position.

Mændene blev straffet for arbejdsvægring, forsøg på oprør og først og fremmest for flugt og flugtforsøg. På Livø var der mulighed for at blive indsat i celle som straf. Der var ikke grænser for, hvor længe man kunne sidde isoleret i celle. En hyppig anvendt straf var, at overlægen forlængede perioden for tidsubestemt indsættelse, eller at mændene blev frataget deres tøj og låst inde på værelserne i perioder, hvor Limfjorden var islagt. Alligevel lykkedes det for nogle at flygte over isen, nogle druknede under forsøget. Med hensyn til flugt og flugtforsøg er der en opgørelse for perioden 1911-1920: Det lykkedes elleve at flygte pr. båd, tre på en selvlavet tømmerflåde, seks flygtede over isen, en druknede under flugtforsøg. Der var desuden legio af mislykkede flugtforsøg.¹³³⁰

Med hensyn til arbejde og fortæring var der forskel på de to anstalter. Hvor mændene klagede over dårlig kost og for små rationer, skulle kvinderne på Sprogø - som en del af deres kommende arbejde i kontrolleret familiepleje - lære at lave god mad. Mændene skulle fortrinsvis yde hårdt fysisk arbejde i landbruget og med anlægsarbejder, mens kvinderne skulle lære at gøre rent, vaske, sy og væve tøj og passe husdyr.

Mulighed for udskrivning

Da der var tale om en deterministisk opfattelse af de anbragte, og da diagnosen ifølge den gængse opfattelse viste, hvem de pågældende *var*, ikke hvad de kunne *blive*, så var det også farligt at slippe de indsatte løs uden kontrol. For de fleste anbragte blev kontrollen livslang, selvom lokkemidlet i forhold til sterilisation var, at dette kunne sætte personen "fri". Den tidsubestemte straf blev betragtet som human, fordi man ikke burde straffe syge. Men de anbragte ville langt hellere modtage en almindelig straf, så de vidste, hvornår de igen blev løsladt. Baggrunden var den deterministiske retsopfattelse, der slog igennem i Retsplejeloven af 1916, Sikringsloven af 1925 og Borgerlig Straffelov af 1930. Den betød, at der blev lovgivet mod bestemte (uhelbredelige) grupper af befolkningen, som det ses i sterilisations- og kastrationslovene. Det var love, der skulle sikre samfundets sociale selvforsvar og virke afskrækkende og uskadeliggørende, men som også skulle skelne mellem, hvem der var egnet til almindelig straf, og hvem der ikke var det.¹³³¹ Muligheden for at blive udskrevet til en

1329 Kirkebæk, 2004, s. 231.

1330 Kirkebæk, 1997, s. 45.

1331 Kirkebæk, 1997, s. 100-102 og s. 115.

helt fri og ukontrolleret tilværelse fra de to ø-anstalter var næsten ikke eksisterende. Med grundloven af 1953 kom der ganske vist en mulighed for at få sit tvungne ophold på åndssvageanstalt retligt bedømt, men mange har ikke haft viden og overskud til at føre en sådan sag igennem. "Overlægen var suveræn med hensyn til at vurdere, hvornår behandlingen på øen havde båret tilstrækkelig frugt til, at udskrivning kunne komme på tale."¹³³² Det ville sige udskrivning til kontrolleret familiepleje.

Fulgte man datidens regler – eller blev disse brudt?

Med hensyn til sterilisations- og kastrationslove fulgte man på anstalterne tidens regler, således som overlæge Christian Keller havde været med til at udforme dem i kommissionen af 1924 (Sterilisationsloven af 1929), og som overlæge Wildenskov for en stor del selv havde skabt dem gennem sit bidrag til Åndssvagebogen af 1934. Overlægerne var aktive agenter i tiden. Men de handlede også egenrådigt. Således kritiserede overlæge Wildenskov offentligt, at han syntes, det tog for lang tid at få anmodninger om sterilisation igennem, og han kunne også godt finde på at placere et retligt indlagt menneske i kontrolleret familiepleje, før retsmyndighederne havde godkendt det. I det hele taget var overlæge Wildenskov i konflikt med Retslægerådet, og han saboterede helt frem til 1953 rådets ønske om, at de steriliserede skulle efterundersøges. Ifølge overlæge Wildenskov var der ingen grund til at efterundersøge effekten af indgrebet, da han *vidste*, at sterilisation videnskabeligt set var til gavn for både de pågældende og samfundet.¹³³³

At staten med politikerne fastholdt de givne regler, længe efter at de eugeniske teorier var opgivet, og vidensniveauet havde ændret sig, tyder på, at det politisk set ikke hastede med at få lavet tingene om. Åndssvagebogen blev først ændret i 1959, Sterilisationsloven blev først ændret i 1967 og Ægteskabsloven i 1989 efter pres udefra - fra pårørende, meningsdannere og embedsmænd. Det betød, at mennesker med udviklingshandicap - også efter ø-anstaltens nedlæggelse i 1961 - blev fastholdt i et fornedrende, udslidt og fremmedstyret anstaltsmiljø, der ikke levede plads til individuelle behov, behandling, undervisning og kommunikations- og relationsopbygning. Først i 1980 fik alle børn med udviklingshandicap ret og pligt til undervisning.

Det skjulte og usagte

I min forskning om åndssvageforsorgens historie¹³³⁴ er diagnosebilleders afhængighed af tid og afhængighed af forskellige tiders øjeblikkelige diskurs blevet markant accentueret. Selv

1332 Ibid., s. 117.

1333 Ibid., s. 133.

1334 Kirkebæk 1993, 1997, 2001, 2004, og 2007.

den mest videnskabelige videnskabelighed har indbyggede problemer, som består i, at vi tolker de videnskabelige resultater ind i en aktuel samfundsmæssig social og politisk sammenhæng. Jeg har i min forskning specielt fokuseret på teoriernes praksisside og på praktikernes ageren og egenproduktion inden for deres tids sandheds univers, der igen hænger sammen med det, der er forventet og krævet politisk. Diagnosebilleder med tilhørende teorier kommer og forgår. Hver diagnostisk teori har sin praksis og sine diagnosebilleder, som igen giver plads for sine specialister, hvis samfundsmæssige, sociale og faglige opgave det er at behandle og hjælpe dem, der har diagnosen. Her er det vigtigt at erindre - og stå ved - at denne historie ikke har været uden ofre.

Litteratur

- Bury, J.B. (1955) *The Idea of Progress. An Inquiry into its growth and origin*. Dover Publications, New York 1955.
- Danmarks sociale Lovgivning 1891 – 1941*. Udgivet af Socialt Tidsskrift.
- Keller, Johan (1870): Om Forholdet mellem Sjæl og Legeme hos Idioten. I: *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*. Kjøbenhavn, s. 168 -190.
- Kirkebæk, Birgit (1993): *Da de åndssvage blev farlige*. Forlaget SocPol, Holte 1993.
- Kirkebæk, Birgit (1997): *Defekt og deporteret. Livø-Anstalten 1911-1961*. Forlaget SocPol, Holte.
- Kirkebæk, Birgit (1997) a: Ø-anstalten Livø. Kriminalasyl for åndssvage mænd 1911-1961. I: *Diskurs, diagnose og konstruktion. Danmarks Lærerhøjskole 1997*, s. 187-215.
- Kirkebæk, Birgit (2001): *Normaliseringens periode*. Forlaget SocPol, Holte.
- Kirkebæk, Birgit (2003): Konstruktionen af "Sprogø-Pigen". I: *Social Kritik nr. 87*, s. 88-96.
- Kirkebæk, Birgit (2004): *Letsindig og løsagtig. Kvindeanstalten Sprogø 1923-1961*. Forlaget SocPol, Holte.
- Kirkebæk, Birgit (2007): *Uduelig og ubrugelig. Åndssvageasylet Karens Minde 1880-1987*. Forlaget SocPol, Holte.
- Koch, Lene (2000): *Tvangssterilisation i Danmark 1929-67*. Gyldendal, København.
- Kraepelin, Emil (1899): *Psychiatrie. Ein Lehrbuch für Studierende und Aerzte*. Verlag von Johann Ambrosius Barth, Leipzig.
- Krafft-Ebing, R.v. (1883): *Lehrbuch der Psychiatrie auf Klinischer Grundlage für Praktische Ärzte und Studierende.*, Band I und II, Stuttgart, Verlag Von Ferdinand Enke.
- Lange, Fr. (1883): *Om Arvelighedens Indflydelse i Sindssygdomme*. Gyldendalske Boghandels Forlag, København.
- Lombroso, Cesare (1887): *Der Verbrecher in Anthropologischer, Arztlicher und Juristischer Beziehung*. I und II Band. Verlag vom J.F. Richter, Hamburg.
- Prichard, I.C. (1842): *Om Sindssygdomme og andre sygelige Sjælestilstande*. Oversat af H. Selmer. C.A. Reitzels Forlag, København.
- Pontoppidan, Knud: *Fire Psychiatriske Foredrag*. Th. Lind. Kjøbenhavn 1891.

- Pontoppidan, Knud: *Retspsykiatriske Erklæringer*. København. Th. Linds Efterfølgers forlag. Hans Frandsen 1901.
- Ribot, Th. (1899): *Sjælsævnernes Arvelighed*. Gyldendalske Boghandels Forlag, København.
- Rønn, Edith Mandrup: *De fattige i ånden. Essays om kultur, normalitet og ufornuft*. Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet 1996.
- Steincke, K.K. (1920): *Fremtidens Forsørgelsesvæsen*. København. Trykt hos J.H. Schultz.
- Wildenskov, H.O. (1934): *Investigations into the causes of mental deficiency*. Levin og Munksgaard, København og Humphrey Milford, London.
- Wildenskov, H.O. (1936): Er Intelligensmaalingen paalidelig? I: *Børnesagens Tidende*. 31. Aargang, nr. 6, s. 95 – 104.
- Wimmer, August (1909): *Degenererede Børn*. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København.

Bilag C Benyttede arkivalier

Arkivalier fra Rigsarkivet

Andersvænge

Emneordnede sager (1936-2009), 43 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 6, 8, 10, 11, 13, 14, 18, 20, 21, 23, 31, 32, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 46,
53, 54, 56, 58, 59, 60, 64, 67, 68, 78-85, 88, 90, 91, 92, 99, 100, 101, 102, 103, 104

Journalsager (1980-1990), 1 pk.:

Pk. 1

Klientsager, hjælpeforanstaltninger (1940-1990), 10 pk.:

Pk. 35, 70, 105, 135, 170, 205, 240, 275, 310, 345

Klientsager: døde beboere (1940-1990), 16 pk.:

Pk. 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 110, 120, 130, 140, 150, 160

Personalesager (1962-1988), 4 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4

Personalesager, chefer (1962-1988), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Sager vedr. retslige undersøgelser (1941-1959), 7 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7

Andersvænge, Lægekantoret

Dagligdagen vedr. afdelingsstruktur m.m. (1952-1981), 1 pk.:

Pk. 1

Dagligdagen vedr. ferierejser m.m. (1951-1978), 1 pk.:

Pk. 1

Dagligdagen vedr. gaver til patienterne m.m. (1954-1979), 1 pk.:

Pk. 1

Dagligdagen vedr. konfirmation m.m. (1941-1978), 1 pk.:

Pk. 1

Dagligdagen vedr. musikterapi m.m. (1940-1978), 1 pk.:

Pk. 1

Diverse korrespondance vedr. dagligdagen (1954-1979), 1 pk.:

Pk. 1

Diverse lægers korrespondance (1950-1974), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Fikseringer (1948-1979), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Interne meldinger (1961-1966), 4 pk.:
Pk. 1, 2, 3, 4

Korrespondance fra sundhedsstyrelsen m.m. (1932-1979), 1 pk.:
Pk. 1

Korrespondance fra Østifternes Åndssvageantalts bestyrelse m.v. (1943-1965), 1 pk.:
Pk. 1

Korrespondance fra åndssvagenævnet (1930-1954), 1 pk.:
Pk. 1

Korrespondance vedr. det centralt vejledende råd m.m. (1961-1979), 1 pk.:
Pk. 1

Korrespondance vedr. det lokalt vejledende råd m.m. (1965-1979), 1 pk.:
Pk. 1

Korrespondance vedr. forældreforeningen m.m. (1948-1962), 1 pk.:
Pk. 1

Korrespondance vedr. inspektørkollegiet m.m. (1968-1979), 1 pk.:
Pk. 1

Korrespondance vedr. Korsevad, Livø, Sprogø m.m. (1949-1977), 1 pk.:
Pk. 1

Korrespondance vedr. statens åndssvageforsorgs kontaktudvalg m.m. (1962-1979), 1 pk.:
Pk. 1

Korrespondance vedr. udslusning m.m. (1936-1977), 1 pk.:
Pk. 1

Korrespondance vedr. venteforsorg (1941-1979), 1 pk.:
Pk. 1

Lobotomi, sterialisering og kastration m.m. (1941-1978), 1 pk.:
Pk. 1

Love, cirkulærer m.m. (1933-1979), 3 pk.:
Pk. 1, 2, 3

Natrapportbog (1965-1966), 1 pk.:
Pk. 1

Overlægemødekorespondance (1941-1979), 5 pk.:
Pk. 1, 2, 3, 4, 5

Overlægens korespondance (1941-1965), 1 pk.:
Pk. 1

Personalesager vedr. funktionærer (1940-1979), 10 pk.:
Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10

Personalesager vedr. læger og kandidater (1941-1980), 4 pk.:
Pk. 1, 2, 3, 4

Spastikere og epileptikere (1940-1963), 1 pk.:

Pk. 1

Vigtige meddelelser (1939-1979), 1 pk.:

Pk. 1

Årsberetninger fra åndssvageforsorgen m.m. (1938-1966), 1 pk.:

Pk. 1

Andersvænge, Undervisningslederen/Inspektøren

Centerledermøder (1959-1978), 1 pk.:

Pk. 1

Cirkulærer, love m.m. (1965-1980), 7 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7

Det lokale vejledende råds korrespondance (1968-1979), 3 pk.:

Pk. 1, 2, 3

Det lokale vejledende råds mødeprotokol (1970-1978), 1 pk.:

Pk. 1

Interne meldinger (1971-1977), 1 pk.:

Pk. 1

Korrespondance vedr. bestyrelsen for statens åndssvageforsorg m.m. (1953-1977), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Personaleindberetninger (1965-1978), 1 pk.:

Pk. 1

Sager henlagt alfabetisk efter emne (1940-1981), 5 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5

Vægterbog (1965-1977), 1 pk.:

Pk. 1

Den Kellerske Anstalt, Brejning

Belægningsprotokol (1939-1968), 4 pk.:

Pk. 1986-218, 1986-228, 1986-238, 1986-245

Diverse journalsager VI (1960-1984), 1 pk.:

Pk. 1990-256

Dr. O.H. Berthelsens sociale undersøgelser (1941-1953), 2 pk.:

Pk. 1990-2170, 1990-2171

Forhandlingsprotokol (1913-1959), 2 pk.:

Pk. 2011-128, 2011-129

Journalsager A-Ø (1897-1979), 34 pk.:

Pk. 1990-64, 1990-66, 1990-67, 1990-68, 1990-80, 1990-81, 1990-89, 1990-90, 1990-91, 1990-92, 1990-93, 1990-95, 1990-96, 1990-99, 1990-102, 1990-108, 1990-109, 1990-110, 1990-128, 1990-133, 1990-137, 1990-138, 1990-139,

- 1990-146, 1990-153, 1990-157, 1990-159, 1990-178, 1990-181, 1990-182, 1990-183, 1990-184, 1990-187, 1990-199
- Klientregister (1865-1990), 7 pk.:
Pk. 1990-397, 1990-398, 1990-399, 1990-400, 1990-401, 1990-402, 1990-403
- Klientregister, U-sager (1950-1988), 5 pk.:
Pk. 1990-1969, 1990-1970, 1990-1971, 1990-1972, 1990-1973
- Klientsager (1865-1935), 10 pk.:
Pk. 1986-30, 1986-31, 1986-32, 1986-34, 1986-35, 1986-49, 1986-81, 1986-90, 1986-92, 1986-96
- Klientsager (1865-1990), 104 pk.:
Pk. 1990-404, 1990-405, 1990-406, 1990-407, 1990-408, 1990-409, 1990-410, 1990-411, 1990-412, 1990-413, 1990-414, 1990-415, 1990-416, 1990-417, 1990-418, 1990-419, 1990-420, 1990-421, 1990-422, 1990-423, 1990-424, 1990-425, 1990-426, 1990-430, 1990-458, 1990-460, 1990-472, 1990-480, 1990-482, 1990-490, 1990-520, 1990-550, 1990-580, 1990-593, 1990-610, 1990-640, 1990-670, 1990-676, 1990-700, 1990-729, 1990-730, 1990-760, 1990-790, 1990-809, 1990-810, 1990-811, 1990-820, 1990-850, 1990-857, 1990-880, 1990-910, 1990-922, 1990-940, 1990-958, 1990-970, 1990-1000, 1990-1030, 1990-1060, 1990-1090, 1990-1120, 1990-1150, 1990-1180, 1990-1210, 1990-1240, 1990-1270, 1990-1300, 1990-1330, 1990-1360, 1990-1385, 1990-1386, 1990-1387, 1990-1388, 1990-1389, 1990-1390, 1990-1391, 1990-1392, 1990-1393, 1990-1394, 1990-1395, 1990-1396, 1990-1397, 1990-1398, 1990-1399, 1990-1400, 1990-1401, 1990-1402, 1990-1403, 1990-1420, 1990-1450, 1990-1480, 1990-1510, 1990-1540, 1990-1570, 1990-1600, 1990-1630, 1990-1660, 1990-1690, 1990-1720, 1990-1750, 1990-1780, 1990-1810, 1990-1840, 1990-1870, 1990-1900
- Rapportbøger (1950-1980), 6 pk.:
Pk. 1990-2111, 1990-2112, 1990-2113, 1990-2114, 1990-2115, 1990-2116
- Register til klientsager (1865-1930), 1 pk.:
Pk. 1986-444
- Sterilisationssager (1930-1972), 1 pk.:
Pk. 1986-3
- U-sager (1865-1967), 19 pk.:
Pk. 1986-96, 1986-246, 1986-247, 1986-248, 1986-249, 1986-261, 1986-280, 1986-286, 1986-349, 1986-363, 1986-371, 1986-372, 1986-373, 1986-375, 1986-401, 1986-408, 1986-410, 1986-429, 1986-441
- U-sager (1865-1990), 34 pk.:
Pk. 1990-1902, 1990-1907, 1990-1908, 1990-1909, 1990-1910, 1990-1911, 1990-1912, 1990-1913, 1990-1914, 1990-1915, 1990-1916, 1990-1917, 1990-1918,

1990-1919, 1990-1920, 1990-1921, 1990-1922, 1990-1923, 1990-1924, 1990-1925, 1990-1926, 1990-1927, 1990-1928, 1990-1929, 1990-1930, 1990-1931, 1990-1932, 1990-1933, 1990-1934, 1990-1935, 1990-1936, 1990-1937, 1990-1938, 1990-1939

Den Kellerske Anstalt, Brejning, Direktion/Bestyrelse

Journal (1954-1959), 1 pk.:

Pk. 2011-9

Journalsager (1954-1959), 7 pk.:

Pk. 2011-1, 2011-2, 2011-3, 2011-4, 2011-5, 2011-6, 2011-7

Den Sociale Ankestyrelse

Alfabetisk register til visdomsbog (1965-1976), 1 pk.:

Pk. 18

Døvenævnet

Elevfortegnelser (1950-1978), 4 pk.:

Pk. 5, 20, 35, 45

Ebberødgård

Bog over flugtførøg fra anstalten (1926-1940), 1 pk.:

Pk. 1

Budgetter med forslag til finanslov (1905-1979), 10 pk.:

Pk. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11

Feriebog for mandsafdelingen (1925-1938), 1 pk.:

Pk. 1

Forstanderens klientsager (1922-1996), 4 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4

Journalsager (1951-1979), 38 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38

Klientsager for fødte 1911-1920 (1911-1920), 19 pk.:

Pk. 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48, 52, 56, 60, 64, 68, 72, 76

Klientsager for fødte 1921-1930 (1921-1930), 25 pk.:

Pk. 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48, 52, 56, 60, 64, 68, 72, 76, 80, 84, 88, 92, 96, 100

Klientsager for fødte 1931-1940 (1931-1940), 17 pk.:

Pk. 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48, 52, 56, 60, 64, 68

Medicinbog (1971-1980), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Overlæge T.Hvams arkiv vedr. klienterne O.F. og I.T. (1961-1994), 1 pk.:

Pk. 93

Personalesager (1922-1943), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Personalesager (1960-1986), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Personalesager for chefer (1960-1986), 10 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10

Personalesager vedr. forsorgscentret, børnehaven m.m. (1965-1980), 1 pk.:

Pk. 92

Protokol over forsvundne og efterlyste klienter (1967-1977), 1 pk.:

Pk. 1

Protokol over prøveudskrevne klienter (1949-1959), 1 pk.:

Pk. 1

Rapportbog for nattevægteren (1946-1965), 1 pk.:

Pk. 1

Referater af centerlederens møder (1973-1979), 1 pk.:

Pk. 1

Referater af lokalt vejledende rådsmøder (1971-1977), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Referater af samarbejdsudvalgets møder (1972-1978), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Sagsakter: A-Z (1930-1980), 22 pk.:

Pk. 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48, 52, 56, 60, 64, 68, 72, 76, 80, 84, 88

Sociallederens diverse sager (1965-1973), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Foreningen for Spastisk Lammede, kredsforening for Østjylland

Sager vedr. Foreningen for Spastisk lammede, Landsforeningen til bekæmpelse af cerebral parese (1958-1988), 1 pk.:

Pk. 10

Forsorgsinstitutionen Rødbygård

Cirkulærer og meddelelser m.m. (1933-1964), 1 pk.:

Pk. 1

Diverse korrespondance m.m. (1938-1957), 1 pk.:

Pk. 1

Diverse korrespondance m.m. (1940-1952), 1 pk.:

Pk. 1

Diverse mødereferater (1968-1971), 1 pk.:

Pk. 1

Diverse sager (1950-1964), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Diverse skrivelser vedr. Overlægekantoret (1947-1963), 2 pk.:
Pk. 1, 2

Domsudskrifter vedr. indkomne patienter (1954-1964), 2 pk.:
Pk. 1, 2

Ekspektanter (1960-1960), 1 pk.:
Pk. 1

Forældreforeningen m.m. (1951-1961), 1 pk.:
Pk. 1

K (1950-1975), 1 pk.:
Pk. 1

Kartotek over 70-sager (1970-1979), 1 pk.:
Pk. 1

Kartotek over inspektørkontorets 60-sager (1960-1969), 1 pk.:
Pk. 1

Klientsager (1929-2000), 31 pk.:
Pk. 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352,
353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367

Klientsager fødte 1940-1949 (1940-1990), 24 pk.:
Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24

Kontrolleret familiepleje (1948-1964), 7 pk.:
Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7

Korrespondance vedr. diverse patienter (1961-1963), 2 pk.:
Pk. 1, 2

Medicinbog m.m. (1931-1971), 1 pk.:
Pk. 1

Mentalundersøgelser m.m. (1948-1959), 1 pk.:
Pk. 1

Omskrevne klientjournaler (1929-1953), 4 pk.:
Pk. 1, 2, 3, 4

Overordentlige foranstaltninger (1947-1955), 1 pk.:
Pk. 1

Oversigt over 60-sager fra sekretariatet (1960-1969), 26 pk.:
Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
25, 26

Personalesager (1960-1979), 11 pk.:
Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11

Protokol over samarbejdsudvalgsmøder (1953-1972), 2 pk.:
Pk. 1, 2

Prøveudskrivninger (1944-1959), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Rapportbog (1962-1980), 7 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7

Sagskontorets 70-sager (1970-1979), 5 pk.:

Pk. 1, 15, 25, 30, 33

Årsberetninger mm. (1938-1955), 1 pk.:

Pk. 1

Fredericiaskolen, Statens skole for tunghøre og døve

Diverse sager vedr. elever (1910-1946), 1 pk.:

Pk. 118

Diverse vedr. eleverne (1939-1974), 1 pk.:

Pk. 245

Elevsager (1919-1971), 15 pk.:

Pk. 246, 251, 256, 261, 266, 271, 276, 281, 286, 291, 296, 301, 306, 311, 316

Sager vedr. løn, ansættelse m.m. (1932-1977), 1 pk.:

Pk. 78

Fysiurgisk Hospital, Hald Ege

Spastikerbørnehjemmet, korrespondance, beregninger m.v. (1952-1972), 1 pk.:

Pk. 18

Geelsgård Kostskole

Geelsgård-sagen (funktionærforeningens materiale) (1963-1966), 1 pk.:

Pk. 1

Instruks for skolebestyreren (1963-1963), 1 pk.:

Pk. 2

Klientsager, børn, unge og handicappede (1959-1996), 18 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18

Skoleudvalgsmøder (1964-1977), 1 pk.:

Pk. 1

Ungdomsafdelingen (1964-1973), 1 pk.:

Pk. 2

Løgumgård

Patientjournaler (1929-1980), 3 pk.:

Pk. 1, 15, 30

Samfundet og Hjemmet for Vanføre

Bestyrelsesprotokoller (1872-1995), 6 pk.:

Pk. 1-3, 4, 5, 6, 51, 52

Dagbøger og huskerier (1950-1987), 2 pk.:

Pk. 62, 63

Forretningsudvalgsprotokoller (1953-1986), 3 pk.:

Pk. 54, 55, 56

Mødeprotokoller for den daglige ledelse (1938-1963), 1 pk.:

Pk. 57

Reglementer (1935-1943), 1 pk.:

Pk. 60

Socialministeriet

Diverse kommissionsmateriale (1941-1955), 1 pk.:

Pk. 10

Emnekartotek (1968-1976), 9 pk.:

Pk. 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168

Emnekartoteker (1976-1981), 9 pk.:

Pk. 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206

Journalkort (1968-1976), 6 pk.:

Pk. 62, 63, 64, 65, 66, 67

Journalkort (1976-1981), 4 pk.:

Pk. 107, 108, 109, 110

Journalsager (1968-1976), 112 pk.:

Pk. 968, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561

Journalsager (1976-1981), 115 pk.:

Pk. 1108, 1109, 1110, 1111, 1112, 1113, 1114, 1115, 1116, 1117, 1118, 1119, 1120, 1121, 1122, 1123, 1124, 1125, 1126, 1127, 1128, 1129, 1130, 1131, 1132, 1133, 1134, 1135, 1136, 1137, 1138, 1139, 1140, 1141, 1142, 1143, 1144, 1145, 1146, 1147, 1148, 1149, 1150, 1151, 1152, 1153, 1154, 1155, 1156, 1157, 1158, 1159, 1160, 1161, 1162, 1163, 1164, 1165, 1166, 1167, 1168, 1169, 1170, 1171, 1172, 1173, 1174, 1175, 1176, 1177, 1178, 1179, 1180, 1181, 1182, 1183, 1184, 1185, 1186, 1187, 1188, 1189, 1190, 1191, 1192, 1193, 1194, 1195, 1196, 1197, 1198, 1199, 1200, 1201, 1202, 1203, 1204, 1205, 1206, 1207, 1208, 1209, 1210, 1211, 1212, 1213, 1214, 1215, 1216, 1217, 1218, 1219, 1220, 1221, 1222

Kartotek over journalsagerne vedr. forsorgsundersøgelsen (1958-1958), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Registratorer (1919-1985), 1 pk.:

Pk. 72

Visdomsbøger (1933-1974), 5 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4-5, 6

Socialministeriet, Alderdomshjemsunderudvalget

Materiale fra alderdomshjemsudv. 2. del af betænkningen (1948-1951), 1 pk.:

Pk. 6

Socialministeriet, Gennemførelsesudvalget vedrørende udlægning af Åndsvageforsorgen og den øvrige særforsorg

Mødereferater og arbejdsnoter (1976-1978), 1 pk.:

Pk. 1

**Socialministeriet, Kommissionen af 07.04.1949 angående omorganiseringen af for-
sorgen for blinde (og stærkt svagsynede)**

Afskrifter og korrespondance vedr. underudvalgene (1949-1953), 1 pk.:

Pk. A6

Bilag samt administrative spørgsmål vedr. betænkningen (1954-1955), 1 pk.:

Pk. A2

Bilag vedr. møder (1949-1952), 1 pk.:

Pk. A5

Bilag vedr. møder og regnskaber (1949-1955), 1 pk.:

Pk. A4

Materiale og korrektur vedr. betænkning (1955-1955), 1 pk.:

Pk. A1

Materiale vedr. blindeforsorg i andre lande (1949-1955), 1 pk.:

Pk. A6

Mødemateriale og -referater (1953-1955), 1 pk.:

Pk. A3

Oversigt over underudvalg under Blindekommissionen (1949-1955), 1 pk.:

Pk. B2

Redegørelser vedr. lovforslaget (1952-1955), 1 pk.:

Pk. A5

Udkast til betænkning (1955-1955), 1 pk.:

Pk. A1

Socialministeriet, Særforsorgskontoret

Brevregister (1921-1966), 2 pk.:

Pk. 13, 20

Journal (1921-1949), 28 pk.:

Pk. 23, 51, 53, 54, 56, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 79, 80,
82, 84, 85, 86, 87, 88, 89

Journaler (1946-1951), 6 pk.:

Pk. 12, 13, 14, 15, 16, 17

Journalkort (1949-1968), 13 pk.:

Pk. 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106

Journalregister (1921-1966), 21 pk.:

Pk. 50, 52, 55, 57, 60, 63, 66, 69, 72, 75, 78, 81, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93

Journalsager (1921-1949), 244 pk.:

Pk. 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 211, 212, 213, 221, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 242, 243, 244, 245, 251, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 279, 280, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 319, 320, 321, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 354, 355, 356, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 384, 385, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 417, 418, 419, 420, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 450, 451, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 485, 486, 490, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 526, 527, 528, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 561, 562, 566, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 598, 599, 600, 605, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 633, 634, 639, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780

Journalsager (1949-1968), 269 pk.:

Pk. 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 187, 189, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 248, 249, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 283, 292, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 319, 326, 327, 331, 335, 337, 339, 340, 341, 342, 353, 354

Socialministeriet, Udvalget af 10.2.1961 vedr. Kolonien Filidelfias overenskomst med staten

Diverse udvalgsmateriale (1960-1965), 1 pk.:

Pk. 2

Socialministeriet, Udvalget af 12.05.1949 vedrørende omorganisationen af forsorgen for talelidende

Korrektur vedrørende betænkning (1949-1954), 1 pk.:

Pk. 1

Korrespondance (1949-1954), 1 pk.:

Pk. 1

Mødereferater (1949-1954), 1 pk.:

Pk. 1

Socialministeriet, Udvalget af 15.06.1948 til undersøgelse af forsorgen for de i forsorgslovens kapitel XXIV-XXVII omhandlede personer

Afskrifter (1951-1951), 1 pk.:

Pk. 4

Anstaltbeskrivelser (1948-1951), 2 pk.:

Pk. 8, 9

Avisudklip vedr. Sundholmen (1951-1951), 1 pk.:

Pk. 4

Bemærkninger til lovudkast til Fororgsloven (1953-1953), 1 pk.:

Pk. 4

Besvarelser af to enqueter (1955-1957), 1 pk.:

Pk. 9

Diverse udvalgsmateriale (1948-1953), 1 pk.:

Pk. 10

Diverse forarbejder (1959-1959), 1 pk.:

Pk. 3

Diverse forarbejder til udkast (1958-1958), 1 pk.:

Pk. 6

Diverse mødematerialer (1956-1958), 1 pk.:

Pk. 6

Diverse personsager (1950-1950), 1 pk.:

Pk. 9

Diverse vedr. sekretærhonorarer (1948-1953), 1 pk.:

Pk. 7

Hovedrevisoratsagen om studenterlønninger (1952-1958), 1 pk.:

Pk. 1

- Manuskript til udkast til betænkning (1955-1955), 1 pk.:
Pk. 1
- Materiale til beskrivelse af anstalters regnskaber (1948-1951), 1 pk.:
Pk. 8
- Materiale vedr. alkoholisme (1948-1953), 1 pk.:
Pk. 10
- Materiale vedr. Kjems Århusundersøgelse (1951-1951), 1 pk.:
Pk. 1
- Materiale vedr. sygekasseforhold (1951-1952), 1 pk.:
Pk. 1
- Matr. vedr. forskellige institutioner med beslægtet klientel (1951-1951), 1 pk.:
Pk. 8
- Matr. vedr. Københavns Politis sociale hjælpetjeneste (1954-1956), 1 pk.:
Pk. 2
- Matr. vedr. undertegnelse og udsendelse af 1. betænkning (1955-1955), 1 pk.:
Pk. 7
- Mødereferater (1948-1959), 4 pk.:
Pk. 1, 2, 3, 4
- Oplysninger vedr. anstalterne (1948-1953), 1 pk.:
Pk. 11
- Rapporter over anstaltbesøg (1948-1949), 1 pk.:
Pk. 10
- Reglementer for arbejdsanstalter (1933-1951), 1 pk.:
Pk. 9
- Statistik og oversigter over anstalterne (1948-1953), 1 pk.:
Pk. 11
- Udkast til love (1953-1953), 1 pk.:
Pk. 4
- Udkast til reglement (1958-1958), 1 pk.:
Pk. 6

Socialministeriet, Udvalget af 18.07.1936 angående kompetenceforholdet mellem Børneforsorgen og Åndssvageforsorgen med videre

- Diverse udvalgsmateriale (1936-1939), 1 pk.:
Pk. 3
- Oversigter og mødereferater (1936-1939), 1 pk.:
Pk. 1
- Underudvalg 1 kompetanceudvalget (1936-1939), 1 pk.:
Pk. 1

Underudvalg II psykopatudvalget (1936-1939), 1 pk.:

Pk. 1

Underudvalg III Lovændringsudvalget (1936-1939), 1 pk.:

Pk. 2

Underudvalg V Lægeforhold (1936-1939), 1 pk.:

Pk. 3

Socialministeriet, Udvalget af 19.04.1941 angående den mod Børne- og Åndssvageforsorgen offentligt fremførte kritik

Diverse udvalgsmateriale (1941-1944), 3 pk.:

Pk. 1, 2, 3

Socialministeriet, Udvalget af 30.4.1954 til behandling af Åndssvageforsorgens problemer

Betænkning (1958-1958), 1 pk.:

Pk. A2

Diverse materiale vedr. betænkningen (1954-1958), 1 pk.:

Pk. A1

Udkast til betænkning (1954-1958), 1 pk.:

Pk. A2

Socialstyrelsen

Brevkopier (1968-1972), 8 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8

Chefkollegiets mødereferater med indkaldelser (1970-1990), 72 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72

Journalkort, stikordsregister til grå sager (1972-1982), 25 pk.:

Pk. 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60

Journalplan (1972-1982), 1 pk.:

Pk. 1

Journaler (1972-1982), 130 pk.:

Pk. 109, 110, 111, 114, 306, 307, 308, 309, 310, 634, 635, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 707, 708, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821,

822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 910, 911, 912

Klagesager vedrørende dag- og døgninstitutioner (okker sager) (1951-1976), 66 pk.:

Pk. 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051

Lægesager vedrørende dag- og døgninstitutioner (lilla sager) (1947-1975), 27 pk.:

Pk. 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190

Visdomsbog. Oversigt over vanføreområdet (1955-1971), 1 pk.:

Pk. 1

Statens fortsættelsesskole for døve og tunghøre i Nyborg

Fællesforstandermøder (1971-1974), 1 pk.:

Pk. 1

Personalesager (1891-1980), 8 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8

Referat af forstandermøder (1970-1977), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Statens Institut for Blinde og Svagsynede i København

Forstanderens meddelelsesbog (1922-1962), 1 pk.:

Pk. 1-3

Klientsager (1924-1971), 21 pk.:

Pk. 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48, 52, 56, 60, 64, 68, 72, 76, 80, 84

Kontaktudvalgsmøder (1969-1976), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Lærerrådsmøder (1977-1981), 1 pk.:

Pk. 1

Lærerrådsprotokol (1907-1968), 2 pk.:

Pk. 1-2, 3-4

Personaleinstrukser og charteks (1858-1944), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Samarbejdsudvalgsmøder (1969-1978), 1 pk.:

Pk. 1

Samrådsmøder (1968-1979), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Statens Skole for Døve i København

Elevsager (1960-1986), 13 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13

Emneordnet materiale (1844-1986), 25 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 7, 8, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 37, 38, 39, 43, 46, 73, 90, 91, 108, 109

Palle Vestbergs orienterende papirer (1967-1977), 1 pk.:

Pk. 1

Personalesager (1957-1986), 1 pk.:

Pk. 1

Protokol for lærerrådet (1904-1970), 1 pk.:

Pk. 1

referater for samarbejdsudvalg og forretningsudvalg (1969-1974), 1 pk.:

Pk. 1

Særskilte elevsager (1963-1979), 12 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12

Statens Åndssvageforsorg

Alfabetisk stikordsregister (1959-1973), 1 pk.:

Pk. 537-546

Fortegnelse over sager (1959-1973), 1 pk.:

Pk. 537-546

Journalsager (1959-1975), 95 pk.:

Pk. 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 457

Overlæge Hvams arkiv (1961-1974), 2 pk.:

Pk. 1, 2

Visdomsbøger (1960-1970), 1 pk.:

Pk. 553-559

Sterilisationsnævnet

Journalsager (1934-1968), 13 pk.:

Pk. 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22

Journalsager (1934-1968), 19 pk.:

Pk. 2, 12, 22, 32, 42, 52, 62, 72, 82, 92, 102, 112, 122, 132, 142, 152, 162, 172, 182

Strandvænget

Klientsager (1961-1980), 20 pk.:

Pk. 4, 24, 44, 64, 84, 104, 124, 144, 164, 184, 204, 224, 244, 264, 284, 304, 324, 344, 364, 384

Personalesager (1961-1980), 5 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5

Sølund Forsorgscenter, Skanderborg

Klientsager (1935-1993), 5 pk.:

Pk. 1994-206, 1994-230, 1994-260, 1994-290, 1994-320

Vodskov Åndssvageanstalt

Forhandlingsprotokol (1914-1959), 2 pk.:

Pk. 2011-61, 2011-62

Journalsager (1916-1980), 21 pk.:

Pk. 2004/1, 2004/2, 2004/3, 2004/4, 2004/5, 2004/6, 2004/7, 2004/8, 2004/9, 2004/10, 2004/11, 2004/12, 2004/13, 2004/14, 2004/15, 2004/16, 2004/17, 2004/18, 2004/19, 2004/20, 2004/21

Klientsager (1916-1980), 16 pk.:

Pk. 30, 60, 90, 120, 150, 180, 210, 250, 280, 310, 350, 380, 410, 440, 470, 500

Vodskov Åndssvageanstalt, 2. Afdeling

Dag-natjournal (1917-1923), 1 pk.:

Pk. 2004/571-575

Østifternes Åndssvageanstalter, Bestyrelsen

Diverse journalsager (1934-1959), 1 pk.:

Pk. 1

Forhandlingsprotokol for bestyrelsen (1936-1959), 1 pk.:

Pk. 1-3

Journal vedr. Karens Minde (1924-1933), 1 pk.:

Pk. 1

Journalsager vedr. administration (1942-1959), 6 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6

Journalsager vedr. administration og personale (1942-1959), 28 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28

Liste over indgående breve (1919-1953), 6 pk.:

Pk. 1, 2, 3, 4, 5, 6

Memorialprotokol (1936-1959), 1 pk.:

Pk. 1-4

Pensionistbog (1932-1951), 1 pk.:

Pk. 1

Register til Hovedbog (1945-1960), 2 pk.:

Pk. 1-2 (1945-1951), 1-2 (1956-1960)

Reskonto for udbetalte pensioner (1949-1953), 1 pk.:

Pk. 1-2

Udtagne journalsager (1925-1959), 68 pk.:

Pk. 1, 5, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 38, 41, 42, 44, 50, 51, 52, 53, 54, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 99, 100, 101, 103, 105, 108, 109, 110, 111, 114

Visdomsbog (1936-1965), 1 pk.:

Pk. 1

Åndssvageanstalten ved Ribe

Journalsager (1962-1985), 1 pk.:

Pk. 2003/4

Journalsager, Institutionsadministrationen Ribelund (1978-1992), 1 pk.:

Pk. 2497

Klientsager (1907-1979), 5 pk.:

Pk. 126, 160, 190, 220, 250

Spørgeskema vedr. klienter i familiepleje (1905-1979), 1 pk.:

Pk. 971

Åndssvageforsorgens Centralnævn

Beretning (1959-1959), 1 pk.:

Pk. D1

Dombogsudskrifter (1954-1959), 1 pk.:

Pk. E1 og E2

Forhandlingsprotokoller (1959-1972), 1 pk.:

Pk. A1-A2

Journal med register (1959-1973), 1 pk.:

Pk. B1

Journalsager (1959-1973), 20 pk.:

Pk. C1, C2, C3, C4, C5, C6, C7, C8, C9, C10, C11, C12, C13, C14, C15, C16, C17, C18, C19, C20

Åndssvagenævnet af 1937

Forhandlingsprotokol (1937-1946), 1 pk.:

Pk. 1

Forhandlingssager (1937-1938), 1 pk.:

Pk. 1

Arkivalier fra Folketingets Ombudsmands arkiv

Folketingets Ombudsmand

Udvalgte journalsager:

J.nr. 540/58, 1975-1171-06, 1975-939-06, 1975-1691-06, 1976-159-06, 1976-620-06, 1979-743-06, 1979-1125-06

Bilag D Oversigt over interviews

Informant Interview- Person (IP) +nummer	Anbragt / Ansæt / Pårørende	Forsorgsgren	Institution / Periode	Indsamlet til udredningen (U) eller Anbragt i historien (A)
	ANSAT			
IP1	Ansæt	Åndssvageforsorg	Andersvænge 1966-1981	U
IP2	Ansæt	Åndssvageforsorg	Andersvænge 1972-frem	U
IP3	Ansæt	Åndssvageforsorg	Andersvænge, Lillemosegård 1963-frem	U
IP4	Ansæt	Åndssvageforsorg	Andersvænge 1972-1983	U
IP5	Ansæt	Åndssvageforsorg	Ebberødgård 1960'erne-frem	U
IP6	Ansæt	Åndssvageforsorg	Ebberødgård 1960'erne-frem	U
IP7	Ansæt	Åndssvageforsorg	Ebberødgård 1962-frem	U
IP8	Ansæt	Åndssvageforsorg	Brejning 1963-frem	U
IP9	Ansæt	Åndssvageforsorg	Løgumgårde, Brej- ning 1969-frem	U
IP10	Ansæt	Åndssvageforsorg	Ribelund 1973-frem	U
IP11	Ansæt	Åndssvageforsorg	Løgumgårde 1963-frem	U
IP12	Ansæt	Åndssvageforsorg	Løgumgårde 1976-frem	U
IP13	Ansæt	Åndssvageforsorg	Ebberødgård 1973-1974	U
IP14	Ansæt	Åndssvageforsorg	Vodskov 1973-1974	U
IP15	Ansæt	Åndssvageforsorg	Fælleshåb 1971-frem	U

IP16	Ansæt	Åndssvageforsorg	Løgumgårde 1972-frem	U
IP17	Ansæt	Åndssvageforsorg	Flere steder 1968-frem	U
IP18	Ansæt	Åndssvageforsorg	Ribelund 1968-frem	U
IP19	Ansæt	Åndssvageforsorg	Løgumgård 1961-frem	U
IP20	Ansæt	Åndssvageforsorg	Løgumgård 1968-frem	U
IP21	Ansæt	Åndssvageforsorg	Ribelund og Statens Åndssvageforsorg (Familieplejen) 1948-frem	U
IP22	Ansæt	Åndssvageforsorg	Vodskov 1949-frem	U
IP23	Ansæt	Åndssvageforsorg	Vodskov 1970-frem	U
IP24	Ansæt	Åndssvageforsorg	Vodskov 1970-frem	U
IP25	Ansæt	Åndssvageforsorg	Andersvænge 1971-1974	U
IP26	Ansæt	Åndssvageforsorg	Andersvænge 1971-1974	U
IP27	Ansæt	Åndssvageforsorg	Ribelund 1974-1977	U
	PÅRØRENDE			
IP28	Mor til to an- bragte	Åndssvageforsorg	Brejning og Ri- belund 1952-frem	U
IP29	søster til to anbragte	Åndssvageforsorg	Brejning og Ri- belund 1952-frem	U
IP30	Søster til en anbragt	Åndssvageforsorg	Sølund 1975 (?)-frem	U
	ANBRAGTE			
IP31	Anbragt	Åndssvageforsorg	Vodskov 1953-1965	A

IP32	Anbragt	Åndssvageforsorg	Brejning m.fl. 1944-1958	A
IP33	Anbragt	Åndssvageforsorg	Ribelund m.fl. 1960-frem	U
IP34	Anbragt	Åndssvageforsorg	Brejning 1958-1974	U
IP35	Anbragt	Åndssvageforsorg	Klostervej (Odense) og Pilebakken 1967-frem	U
IP36	Anbragt	Åndssvageforsorg	Odder Børnehjem, Ebberødgård m.fl. 1960-frem	U
IP37	Anbragt	Åndssvage- og epi- leptikerforsorgen	Filadelfia, Thorshøj- gård 1957-1968 (anbringelser under børneforsorgen un- dervejs)	U
IP38	Anbragt	Åndssvageforsorg	Østbo (Esbjerg), Rolighedsvej (Rin- ge), Rantzausminde (Svendborg) 1973-1979	U
IP39	Anbragt	Åndssvageforsorg	Karensminde og Andersvænge 1949-frem	A
IP40	Anbragt	Åndssvageforsorg	Brejning 1942-frem	A
IP41	Anbragt	Åndssvageforsorg	Ribelund 1949-1976	A
IP42	Anbragt	Åndssvageforsorg	Ebberødgård 1957-1967	A
IP43	Anbragt	Åndssvageforsorg	Brejning 1946-1978	A
IP44	Anbragt	Åndssvageforsorg	Vodskov og Ri- belund 1938-1984	A
IP45	Anbragt	Åndssvageforsorg	Brejning og kontrol- leret familiepleje mv. 1947-1981	A
IP46	Anbragt	Åndssvageforsorg	Brejning 1940-1977	A

IP47	Anbragt	Åndssvageforsorg	Statens Institut for talelidende og Andersvænge 1955-frem	A
IP48	Anbragt	Åndssvageforsorg	Sølund m.fl. 1963-frem	A
IP49	Anbragt	Åndssvageforsorg	Gråsten Fredehjem, Ribelund m.fl. 1953-frem	A
IP50	Anbragt	Åndssvageforsorg	Ebberødgård 1969-1973	A
IP51	Anbragt	Åndssvageforsorg	Fælleshåb m.fl. 1951-frem	A
IP52	Anbragt	Åndssvageforsorg	Ribelund 1964-1976	A
IP53	Anbragt	Åndssvageforsorg	Ventetidshjem, Vodskov m.fl. 1948-frem	A
IP54	Anbragt	Åndssvageforsorg	Vodskov 1949-1968	A
IP55	Anbragt	Åndssvageforsorg	Ebberødgård m.fl. 1946-frem	A
IP56	Anbragt	Åndssvageforsorg	Brejning m.fl. 1956-frem	A
IP57	Anbragt	Åndssvageforsorg	Andersvænge m.fl. 1952-frem	A
IP58	Anbragt	Åndssvageforsorg	Gammelbakkehus m.fl. 1961-frem	A
IP59	Anbragt	Døveforsorg	Nyborg og KBH 1935-1944	A
IP60	Anbragt	Døveforsorg	Nyborg mm. 1953-1967	A
IP61	Anbragt	Døveforsorg	Nyborg 1945-1948	A
IP62	Anbragt	Epilepsi	Pedersborg 1954-1958	U

IP63	Anbragt	Epilepsi	Filadelfia 1949-1988	A
IP64	Anbragt	Vanføreforsorg	Geelsgård 1956-1965	U
IP65	Anbragt	Vanføreforsorg	Esplanaden m.fl. 1955-1965	U
IP66	Anbragt	Vanføreforsorg	Geelsgård 1959-1965	U
IP67	Anbragt	Vanføreforsorg	Geelsgård 1956	U
IP68	Anbragt	Vanføreforsorg	Geelsgård 1954-1965	U
IP69	Anbragt	Vanføreforsorg	Hald Ege m.fl. 1955-1973	A
IP70	Anbragt	Vanføreforsorg	Sanfundet og Hjem- met for vanføre 1956-1960	A
IP71	Anbragt	Vanføreforsorg	Hald Ege 1973-frem	A
IP72	Anbragt	Blindeforsorg	Refsnæs m.fl. 1950-1960	A
IP73	Anbragt	Blindeforsorg	Refsnæs 1974-1978	U
IP74	Anbragt	Blindeforsorg	Refsnæs 1943	U
IP75	Anbragt	Blindeforsorg	Refsnæs m.fl. 1950	A
IP76	Anbragt	Blindeforsorg	Refsnæs 1963-1971	U
IP77	Anbragt	Blindeforsorg	Refsnæs 1963-	U
IP78	Anbragt	Blindeforsorg	Refsnæs m.fl. 1949-?	U
IP79	Anbragt	Blindeforsorg	Refsnæs 1947-?	U
IP80	Anbragt	Blindeforsorg	Refsnæs 1975-1987	U

IP81	Anbragt	Blindeforsorg	Refsnæs m.fl. 1951-frem	U
IP82	Anbragt	Blindeforsorg	Refsnæs og Blinde- instituttet 1948-1964	U
IP83	Anbragt	Blindeforsorg	Refsnæs 1959-1963	U
	ANSAT			
IP84	Ansæt	Særforsorgen	Centraladministrati- onen 1970-frem	U
IP85	Ansæt	Særforsorgen	Institution i ånds- svageforsorgen 1963-1978 Central- administrationen 1978-frem	U

Bilag E Interviewguide

Anbragte

Introduktion (*intern*)

Orientering om undersøgelsens formål

- Inden interviewet går i gang, orienterer vi om undersøgelsens formål, forventede publicering og politiske kontekst.
- Selve interviewguiden italesættes. Den skal ikke være styrende, men hjælpe os med at komme ind på centrale temaer.

Orientering om interviewets ramme og praktiske forhold

- Hvis der er en ven, et familiemedlem eller en støtteperson til stede, afklares det med interviewpersonen, hvorvidt personen skal være i rummet eller vente udenfor under selve interviewet.
- Vi tager os den tid, det tager!
- Det er okay ikke at ville eller kunne svare på de enkelte spørgsmål.
- Der findes ingen rigtige eller forkerte svar.
- Der kan holdes pauser undervejs, alt efter den enkeltes ønsker.
- Man bestemmer selv, hvorvidt man ønsker at være anonym eller optræde med navns nævnelse.
- Vi gør opmærksom på, at interviewet vil blive optaget på diktafon.

Mulighed for afklarende spørgsmål

- Spørg om interviewpersonen har nogle afklarende spørgsmål eller kommentarer, før I går i gang.

Personlige data

Navn:

Adresse og tlf. og e-mail:

Fødselsdato:

Fødested:

Forsorgsgren:

Anbringelsessteder (angiv periode):

Grunde til at deltage

- Hvorfor har du sagt ja til at deltage og dele din historie?
- Hvordan føles det at sidde her og skulle til at fortælle?

Erindringer med særlig betydning

- Er der nogle konkrete erindringer fra din anbringelse, der har brændt sig fast, eller som betyder noget særligt for dig?

Anbringelsen

- Ved du, hvorfor du blev anbragt?
- Hvordan blev du orienteret om det?
- Kan du huske ankomsten og den første dag?

Hverdag

Bygninger

- Hvordan så bygningerne ud? Hvordan var de indrettet?
- Kan du beskrive området omkring institutionen?

Kost og måltider

- Kan du fortælle lidt om maden?
- Hvordan sad I til måltiderne?
- Var der forskel på maden til personalet og til de anbragte?
- Blev du mæt?
- Hvad skete der, hvis I ikke kunne spise op?

Beklædning og fodtøj

- Hvordan så du ud?
- Kunne man se på tøjet, hvor I kom fra?
- Havde du dit eget tøj, eller var det fællestøj?
- Var der navnemærker eller numre i tøjet?

Hygiejne, bad og toiletforhold

- Hvordan foregik det, når I skulle i bad?
- Hvordan foregik det om morgenen, når I skulle gøres klar, og om aftenen, når I skulle i seng?
- Kunne I låse døren til toilettet?

Skole, arbejde og fritid

Skole

- Hvor meget gik du i skole?
- Hvordan oplevede du din skolegang?

- Synes du, at du lærte det, du havde brug for?
- Ville du gerne have gået i almindelig skole?

Arbejde

- Havde du arbejde og pligter i det daglige?
- Hvad synes du om dine pligter / dit arbejde? Fik du løn eller lommepenge?

Fritid

- Hvad lavede du typisk, når du ikke gik i skole eller arbejdede?
- Gik du til noget?
- Kunne du selv bestemme, hvad du lavede?
- Hvad lavede du i ferier og på helligdage?

Omsorg

Ansatte

- Hvilke personer gjorde et særligt indtryk på dig?
- Var der nogen, du kunne betro dig til?
- Var der stor udskiftning i medarbejdergruppen?
- Var medarbejderne uddannede?
- Følte du, at medarbejderne kunne løse og magte deres opgave?
- Oplevede du et hierarki mellem medarbejderne?

Anbragte

- Var der nogle af de andre anbragte, du havde et særligt forhold til?
- Hvad lavede I sammen, når personalet ikke var der?
- Oplevede du et hierarki mellem de anbragte? (Uvenskab og intern afstraffelse?)
- Oplevede du venskab, fællesskab, omsorg og støtte?

Familie

- Havde du kontakt til din familie?
- Hvilke tanker og følelser havde du om din familie?
- Prøvede din familie at få dig hjem?

Andre

- Var der andre, du havde et særligt forhold til?
- Havde du kontakt med naboer eller andre i lokalsamfundet?

Behandling og træning

Medicinsk behandling

- Har du fået psykofarmaka?
- Hvilke former?
- Hvordan foregik det?
- Hvordan var det?
- Kendte du formålet med medicineringen?
- Blev du orienteret om bivirkninger?

Træning og genoptræning

- Har du modtaget træning eller været i genoptræning?
- Hvordan oplevede du det?
- Kendte du formålet?

Operationer og indgreb

- Er du blevet opereret? (Er du f.eks. blevet steriliseret?)
- Kendte du formålet?
- Blev du orienteret om risici?

Generelt

- Følte du, det psykologiske / medicinske personale var kompetente?
- Havde du mulighed for at afslå eller sige nej til behandling / træning?
- Har du erfaringer med at føle dig udstillet?
- Har du haft en følelse af, at læger / psykologisk personale forsøgte sig frem?

Tvang, straf og overgreb

- Kan du huske, hvilke regler der var?
- Var der også uskrevne regler?
- Hvad skete der, når reglerne blev overtrådt?
- Har du oplevet kollektiv straf?
- Har du oplevet, at du blev slået?
- Har du oplevet, at du blev spændt fast eller låst inde?
- Har du oplevet, at du blev medicineret som straf?
- Har du oplevet, at nogen blev tvunget til at gøre noget, de ikke ville?
- Har du oplevet fysiske, psykiske eller seksuelle overgreb?

Modstand og handlemuligheder

- Hvordan kunne man omgå reglerne?
- Hvordan kunne man gøre modstand?
- Har du prøvet at stikke af?
- Hvad kunne man gøre for at få opmærksomhed eller omsorg?
- Hvad gjorde du for at passe på dig selv?

Rettigheder

- Hvor kunne man gå hen, hvis man gerne ville være alene?
- Havde du nogen ting, som var dine egne? Hvor var de opbevaret?
- Havde du hemmeligheder?
- Hvilke muligheder var der for at have et seksualliv, en kæreste, blive gift, etablere en familie?
- Hvordan var det første gang, du fik dit eget værelse / lejlighed?
- Har du eller din familie klaget over forholdene?
- Hvem kunne man gå til, hvis der var noget, man var utilfreds med?

Tilsyn

- Kom der nogen udefra og så til jer?
- Hvordan foregik det?

Følger i det videre liv

- Hvordan har dit liv været, efter du var anbragt i store træk?
- Hvordan har anbringelsen påvirket dit liv på godt og ondt?
- Har anbringelsen også påvirket dine børns liv?
- Hvordan tror du, at dit liv havde set ud, hvis du ikke var blevet anbragt?

Generelle refleksioner

- Har du et budskab om livet som anbragt, som vi kan lære af i dag?
- Er der noget, som du ville ønske, havde været anderledes?
- Har du fotos, genstande eller arkivmateriale, som du gerne vil vise, eller som du ønsker skal indgå i vores arbejde?
- Er der noget, som du gerne ville have fortalt, men som vi ikke har været inde på?
- Hvordan har det været at tale om dine oplevelser?

Afslutning

- Præsentation og underskrivelse af informeret samtykke samt fuldmagt.
- Har du nogen, du kan snakke med, efter vi er taget afsted?

Interviewguide - pårørende

Anbringelsen

- Ved du, hvorfor han/hun blev anbragt?
- Hvor blev han/hun anbragt?
- Hvordan fandt du ud af det?
- Kan du huske første gang, I talte om, at han/hun skulle anbringes?
- Hvem besluttede, at han/hun skulle anbringes?

Hverdag

- Hvordan oplevede du de fysiske rammer og omgivelser?

Skole, arbejde og fritid

- Var han/hun hjemme i ferien? – hvis nej, hvorfor ikke?
- Hvad lavede I i ferien?
- Hvordan opførte han/hun sig i hjemmet?
- Hvordan var dynamikken/stemningen, når han/hun var hjemme?

Omsorg

Ansatte

- Har du besøgt din pårørende på anbringelsesstedet?
- Hvad var dit indtryk af stedet?
- Var der nogen eller noget, der gjorde særligt indtryk på dig?
- Var der nogen, du kunne tale med, betro dig til eller stille spørgsmål til?
- Hvordan var dit indtryk af personalet?
- Oplevede du, at medarbejderne kunne løse og magte deres opgaver?
- Oplevede du et hierarki mellem de ansatte på stedet?

Familie

- Havde I kontakt til hinanden udover ferien?
- Kunne I sende breve eller ringe sammen uden indblanding fra personalet?
- Hvilke tanker og følelser havde du i forhold til din pårørende?
- Var I tilfreds med anbringelsesstedet, eller forsøgte I at få ham/hende hjem? Hvordan talte han/hun om det sted, han/hun var anbragt?
- Hvor tætte var I?
- Hvordan var han/hun som person?
- Hvordan talte I i familien om ham/hende, når han/hun ikke var der?

Andre

- Var det muligt at opbygge kærlighedsforhold på stedet?

Behandling og træning

- Har du kendskab til, at din pårørende fik medicin (psykofarmaka)?
 - Hvilke?
 - Hvordan foregik det?
 - Var det noget, han/hun talte om?
- Ved du, om den pårørende modtog træning?
- Har du kendskab til, at den pårørende har fået foretaget operationer?
- Havde den pårørende mulighed for at sige nej til medicin og operationer?
- Har den pårørende fortalt om ubehagelige situationer i forbindelse med behandling?

Tvang, straf og overgreb

- Fortalte den pårørende om, hvilke regler der var?
- Fortalte den pårørende om episoder, hvor han/hun blev straffet?
 - Hvordan foregik det?
- Har den pårørende fortalt om overgreb - fysiske, psykiske, seksuelle?
- Har den pårørende prøvet at stikke af eller på andre måder givet udtryk for, at det var ubehageligt at bo på stedet?

Rettigheder

- Ved du, om der fra familiens side er blevet klaget over behandlingen og forholdene?

Følger i det videre liv

- Har livet som anbragt påvirket den pårørende. Både godt og ondt?
- Hvordan tror du, livet havde set ud, hvis den pårørende ikke var blevet anbragt?

Andet

- Har du fotos, breve eller andet, du har lyst til at dele med os?
- Hvordan har det været at fortælle til os?

Interviewguide - ansatte

Interviewet er struktureret efter en række udvalgte temaer, som knytter sig til liv og vilkår på sær- og åndssvageforsorgens institutioner i perioden 1933-1980. Spørgsmålene tager udgangspunkt i samme temaer som i interviewguiden til anbragte, men med en anden indgangsvinkel.

Hverdagen

Temaet handler om det daglige liv på institutionen og omfatter områder som bygninger, kost, beklædning, arbejde, skolegang, fritid og fejring.

Fortæl om jeres første dag

- Hvordan forløb den første dag?
- Hvilke instruktioner fik I?
- Hvad gjorde indtryk på jer?
- Var der var noget, I gerne ville ændre?
- Hvorfor havde I valgt at søge arbejde inden for den sociale forsyng?

Fortæl om hjemmet / institutionen / hospitalet

- Hvad var det for et sted?
- Kan I huske nogen sigende episoder knyttet til hverdagens liv?

Fortæl også om

- En typisk dag på afdelingen
- Bygninger og indretning
-
- Mad og måltider
- Beklædning
- Vask og hygiejne
- Skole og beskæftigelse
- Fest og fejring

Sociale relationer

Omhandler relationer mellem beboere, personale, pårørende og det omgivende samfund.

Fortæl om de sociale relationer

- Kan I huske episoder, som handler om sociale relationer på institutionen; om venskab, fællesskab, omsorg eller om ensomhed?

Fortæl om jeres forhold til beboerne

- Var der nogen, I havde et særligt forhold til?
- Er der nogen, som har gjort et særligt indtryk?
- Hvilken betydning havde I for beboerne?
- Hvad var beboernes muligheder for at få omsorg i forhold til børn generelt?

Fortæl om beboernes forhold til hinanden

Fortæl om kontakten til beboernes familier

Behandling, terapi og træning

Temaet indbefatter de forskellige typer af faglige tilgange og indsatser. F.eks. lægelige, psykologiske eller pædagogiske tilgange og indsatser.

Fortæl om den faglige udvikling og de vigtigste milepæle i perioden

- Oplevede I markante ændringer i fagligheden undervejs?
- Hvad eller hvem satte gang i disse ændringer?
- Har I oplevet ændringer i jeres egen faglige tilgang hen over årene?

Fortæl om de faglige tilgange og indsatser

- Hvilke indsatser var dominerende?
- Hvilke værdier og menneskesyn lå bag de forskellige indsatser?
- Var der faglige uenigheder og magtkampe mellem de forskellige medarbejdergrupper?

Tvang, straf og overgreb

Temaet omhandler brugen af straf, tvang og overgreb samt oplevelser af dette.

Er der særlige episoder, som har brændt sig fast i jeres erindring?

Fortæl om regler

- Hvilke regler var der?
- Hvem lavede dem?
- Hvilke værdier, principper eller logikker lå bag?
- Hvad skete der, når reglerne blev overtrådt?
- Hvordan var det at administrere regler, man måske ikke syntes om?

Fortæl om tvang og overgreb

- Har I overværet eller deltaget i tvang?
- I hvilke situationer brugte de ansatte tvang?
- Har I kendskab til verbale, fysiske eller seksuelle overgreb?

- Var der nogen, der greb ind?
- Hvad kunne man gøre som ansat for at hjælpe?

Fortæl om beboernes modstand

Rettigheder og privatliv

Temaet omhandler spørgsmål om individuelle rettigheder - herunder muligheden for privatliv.

Fortæl om beboernes rettigheder

- Hvilke muligheder havde beboerne for at have private ejendomme og opbevare disse?
- Hvilke muligheder havde beboerne for privatliv?
- Og for autonomi og uafhængighed?
- Var der lås på værelser og toiletter?
- Blev breve censurerede?

Fortæl om centrale milepæle i forhold til beboernes rettigheder

- Hvilken betydning tror I, ændringerne har haft for beboerne?
- Hvilke betydninger havde ændringerne for jeres arbejdsliv?

Normalisering

Temaet berører periodens opfattelser, forklaringer og reaktioner på afvigelse og normalitet, og hvordan det var at flytte fra anbringelsesstedet.

Fortæl om tidens opfattelser af afvigelse og normalitet

- Hvilke holdninger havde andre til jeres arbejde?
- Hvilke forklaringer på anbringelse blev anvendt i perioden?
- Hvordan var beboernes kontakt til lokalsamfundet?
- Hvad tænkte I selv om det at være anbragt?

Fortæl om normalisering og udflytning

- Hvornår kom de første ud og bo i egne boliger?
- Hvilke bekymringer var fremherskende?
- Hvordan reagerede beboerne?
- Hvad tænker I om udflytningen i dag?
- Hvad er vundet?
- Er der noget, som er gået tabt?
- Er der nogle bestemte sigende episoder, I kan huske?

Refleksioner

Fortæl, hvad I tænker om jeres arbejde i dag

- Hvad tænker I i dag om vilkårene for de anbragte i perioden 1945-1980?
- Hvad tænker I om forholdene for de ansatte?
- Er der noget i jeres arbejdsliv, som I er særlig stolte over eller glade for?
- Er der noget, som I gerne ville have gjort anderledes?
- Hvad var det værste og det bedste, I oplevede som ansatte?

Andre temaer?

- Er der emner, vi ikke har været omkring, som I synes er vigtige at få med i historien om den sociale forsorg i perioden 1945-1980?

Bilag F Litteratur og andre kilder

Litteraturliste

Alving, John. "Epilepsi – historiske aspekter. Fra djævlebesættelse til ionkanaler", *Handicap og samfund*, nr. 11, 1998, s. 15-24.

Amtsrådsforeningen. *Særforsorgens Indhold*. Amtsrådsforeningens konference om særforsorgen den 25.-26. april 1977 på Den kommunale Højskole i Grenå, 1977.

<https://www.anbragtihistorien.dk/index.php/fortael/fortaellinger> (tilgået 10.02.2022)

Andersen, Bent Rold et al. *Fysisk handicappede i Danmark*. Bd. 1-6, Socialforskningsinstituttet 1964.

Andersen, Ernst. *Ægteskabsret I*. København: G.E.C.Gads Forlag, 1954.

Andersen, Eva Helena. *Er der plads til mig? En fortælling om døve børn anno 1807-2007*, København: Skolen på Kastelsvej, 2007.

Andersen, Finn. *Lad os frede om disse piger. Bestyrelsen for Fredenhjems oprettelse og virke 1906-84*, Oligo, Center for Oligofrenipsykiatri, 2012.

Andersen, Nanna. *Børne- og ungdomsforsorgen bag kulisserne*. København: 1941.

Sniff Andersen Nexø, *Det rette valg: dansk abortpolitik i 1930'erne og 1970'erne*, Københavns Universitet: 2005.

Appel, C., & Coninck-Smith, N. D. (Eds.). *Da skolen blev sin egen: 1920-1970*. Dansk skolehistorie Vol. 4. Aarhus Universitetsforlag: 2014.

Arnfred, Axel H. "Psykotiske børns placering under åndssvageforsorgen", i Mogens Hansen (red.), *Psyisk udviklingshæmning. En artikelsamling*. København: Gyldendal 1970, s. 53-70.

Bank-Mikkelsen, Niels Erik. "Om båse og specialister". *SÅ-Nyt*, 16. årg., nr. 11-12, 1977, s. 5.

Bank-Mikkelsen, Niels Erik. "Målsætninger for åndssvageforsorgen og øvrige særforsorg". *Amtsrådsforeningen, Særforsorgens indhold*. Amtsrådsforeningens konference om særforsorgen den 25.-26. april 1977 på den kommunale højskole i Grenå, s. 37-47.

Bank-Mikkelsen, Niels Erik. "Status for statens åndssvageforsorg pr. 1. januar 1980", S.Å.-Nyt, nr. 2, 1980, s. 3-7

Bank-Mikkelsen, Niels Erik. "Åndssvageforsorgens styrelse og organisation". I: Halvor Egekvist (red.) *Fra Gamle Bakkehus til grønne skoler. Historiske artikler og kildeskrifter om åndssvageskolens 125-årige historie og dens forhistorie*. København: S.Å.-Materialer 1982, s. 123-146.

Bank-Mikkelsen, Niels Erik. *LEV i 35 år*, København 1987.

Becker-Christensen, Henrik (red.). *Fra forsorg til service. Sahva Fonden 125 års udvikling*, Institut for Grænseregionsforskning/Erhvervsarkivet 1997.

Behrendt, Th. m.fl. (red.). *Døv i dag. Døveforeningen af 1866. 1866-1966*, København: Døvefonden, 1966.

Bengtsson, S., Kilskou Kristensen, L. *Særforsorgens udlægning: Et litteraturstudie*. Socialforskningsinstituttet, 2006.

Berg, Elith. "Åndssvageproblemets omfang i Danmark statistisk belyst". I Mogens Hansen (red.), *Psykisk udviklingshæmning*, København: Gyldendal 1970, s. 11-22.

Berg, Elith. "Sengepladsundersøgelsen 1971 – nu højst 28 senge på samme stue". *S.Å.-nyt*, 11. årg., nr. 1, januar 1972, s.14-20.

Bertelsen, Kristian. *Liv og arbejde – på Den Kellerske Institution DKI i Brejning – fortalt af ansatte*, Brejning 2008.

Bjerre, Cecilie. *Når staten er far og mor. Børneværnets anbringelser af børn i Danmark 1905-1975*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2021.

Bohsen, Anna Marie. *Det franske eventyr*, Vejle 2015; *De åndssvages historie: fortalt af de sidste øjenvidner*, Hansen & Pedersen film (produceret med støtte fra LEV, FOA og Socialpædagogerne i samarbejde med TV-Glad til DR) 2015.

Bomholt, Julius. "Det moderne samfund og de åndssvage". *Nordisk Tidsskrift for åndssvageforsorg*, nr. 1-4, 1960, s. 8-16.

Broberg, Gunnar og Nils Roll-Hansen. *Eugenics and the Welfare State. Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland*, 2. udg., Michigan State University Press, 2004.

Brøchner, Hans. "Nogle betragtninger over åndssvages frihedsberøvelse". *Juristen*, 1956, s. 1-18.

Brøchner, Hans. "Supplerende betragtninger over åndssvages frihedsberøvelse", *Juristen*, 1957, s. 438-443.

Busck, Lars. "The History and Development of the Institution of Ombudsman", i: *The Danish Ombudsmand, Folketingets Ombudsmand*, 1995.

Christensen, Jacob. *K.K. Steincke. Mennesket og politikerens. En biografi*. København: Christian Ejlers Forlag 1998.

Christiansen, Bjørn. *En redningskrans af bly. En sand historie om min fars fejlplacering før og nu*. København: Forlaget Indblik, 2015.

Danmarks Statistik. *Statistisk Årbog 1979*, s. 884.

Den Europæiske Menneskerettighedskonvention. 1953.

Duedahl, Poul. *Fra overmenneske til UNESCO-menneske. Racebegrebet i Danmark 1890-1965*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017.

Duedahl, Poul. *Billeder fra en anden verden. De Kellerske Anstalters historie*. 2. udgave, København: Gads Forlag, 2019.

Duedahl, Poul; Kallestrup, Louise Nyholm og Lars Andersen (red.). *De måske udstødte. Historiens marginale eksistenser*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 2005.

Egekvist, Halvor (red.). *Fra Gamle Bakkehus til grønne skoler. Historiske artikler og kilde-skrifter om åndssvageskolens 125-årige historie og dens forhistorie*, København: S.Å.-Materialer, 1982.

Ejlers, Erik. *Fra anstalt til bofællesskab. Åndssvageforsorgens bygningshistorie 1855-1990*. Haslev: Christian Ejlers Forlag, 1994.

Enevoldsen, Kirsten. *Ribelund 1907-2007*. Ribe 2007.

Fibiger, Steen. "Baggrunden for den talepædagogiske uddannelse", *Handicaphistorie*, nr. 5, 1991. s. 39-48.

Fibiger, Steen. "Talepædagogik i historisk belysning". I: *Skolehistorie, handicaphistorie, idéhistorie, et nyhedsbrev tilegnet Ingrid Markussen*, København 1998, s. 92-100.

Fibiger, Steen. "Talepædagogisk Forening i Danmark, verdens ældste talepædagogiske forening", *Dansk audiologopædi*, bd. 23, nr. 4, 2007. s. 13-19.

Floris, E. "Gl. Bakkehus gennem 100 år" i *Dr. med. Jens Rasmussen Hüberts. Den danske åndssvageforsorgs grundlægger og Gl. Bakkehus gennem 100 år*, København 1955. s. 44-88.

Folketinget. *§71-tilsynet i 50 år*. Folketinget, 2003.

Folketingets Ombudsmand. *50 år - 50 sager: 1955 - 2004*. København: Folketingets Ombudsmand, 2008.

Fransen, P., Kragh, J. V., Rasmussen, J. K. og Stine Grønbæk Jensen. "Arkivfortegnelse. Socialforsorgens arkiver om anbragte og indlagte i perioden 1933-1980", bilag til *Anbragt i Historien*, Socialstyrelsen/Svendborg Museum, 2015.

Friis, Birthe E. *Gammel Bakkehus-elever gennem en årrække*. Duplikeret rapport fra Statens Åndssvageforsorg 1962.

Hansen, Jørgen. "Åndssvageskolens udvikling fra 1959-1979." I: Halvor Egekvist (red.) *Fra Gamle Bakkehus til grønne skoler. Historiske artikler og kildeskrifter om åndssvageskolens 125-årige historie og dens forhistorie*. København: S.Å.-Materialer 1982, s. 175-192.

Gammeltoft-Hansen, Hans. "§71-tilsynet og ombudsmanden". I *§71-tilsynet i 50 år*, Folketinget 2003.

Glahn, Hans Egede. *Oversigt over de vigtigste love og administrative bestemmelser vedrørende det danske blindevæsen*. Socialministeriet 1933.

Glahn, Hans Egede. "Forsorgen for epileptikere". *Socialt Tidsskrift*, 1935, s. 147-153.

Gundtoft, C.N.S. *Om ernæring af aandsvage*. København 1940.

Hamre, Bjørn. *Syge må plejes med kærlighed. Kolonien Filadelfia 1897-1997*, Dianalund: Kolonien Filadelfia, 1997.

Hamre, Bjørn. "Disse samfundets stedbørn. Fra månesyge og djævlebesættelser til social forsorg og antiepileptika", *Handicaphistorisk Tidsskrift*, 2001, s. 82-101.

Hansen, Jørgen. "Åndssvageskolens udvikling 1959-1979. Om udviklingslinjen debilskole-beskæftigelsesskole-træningsskole-distriktsskole-folkeskole" i: Halvor Egekvist (red.). *Fra Gamle Bakkehus til grønne skoler. Historiske artikler og kildekrifter om åndssvageskolens 125-årige historie og dens forhistorie*. København: S.Å.-Materialer 1982, s. 175-192.

Hansen, Jørgen & Preben Sønderkov-Rasmussen. *Nogle udviklingsaspekter i relation til åndssvaghed. En retrospektiv undersøgelse*. Specialeopgave ved det pædagogisk-psykologiske studium, Danmarks Lærerhøjskole 1972, s. 214.

Haarløv, Tyge. *Administrativ frihedsberøvelse indenfor den offentlige forsorg og beslægtede områder*. 1948.

Helweg, Hjalmar. *Den retslige Psykiatri i kort Omrids*. København: Hagerup, 1939.

Herlev, Lars. *Brejningrødder. Om livet på en åndssvageanstalt*, Vejle: Voksenskolens Forlag 1997.

Hesselbæk, Bjarne. *Befrielsen. De udviklingshæmmedes historie i Danmark*, København: Dansk Psykologisk Forlag, 2020.

Hoff, Tina Adele og Michael Hinsch Jensen (red.). "*- gøre de Blinde til frie og uafhængige Borgere*". *100 år med Dansk Blindesamfund*, København: Dansk Blindesamfund, 2012.

Holm, A. *Den kgl. Døvstummeskole, Nyborg. 1891 - 7. september - 1941*. Nyborg, 1941.

Holm, Asger m.fl. *Døveundervisning i Danmark 1807-1982*, København: Døvehistorisk Selskab, 1983.

Holm, Per m.fl. *Fra totalinstitution til selvforvaltning - åndssvage i udvikling*, Viborg 1988.

Houmøller, Sven. *Kjæde-Ordenen og Blindeforsorgen 1811 - 10. juni - 1961*, København: Selskabet Kjæden, 1961.

Hurwitz, Stephan. *Kriminalret, Speciel Del*. 1970.

Hurwitz, Stephan, & Waaben, Knud. *Den danske kriminalret, almindelig del* (4. rev. udg., ved Knud Waaben ed.). København: Gad, 1971.

Hvam, Torben. *Ebberødgårds historie. I medgang og modgang*, Birkerød: Birkerød Lokalhistoriske Arkiv og Museum, 1994.

Hytönen, K._M., Malinen, A., Salenius, P., Haikari, J., Markkola, P., Kuronen, M. og Johanna Koivisto. *Missförhållanden och vanvård av barn inom barnskyddets vård utom hemmet 1937–1983*. Social- och hälsovårdsministeriet, 2016.

Høiberg, P. *Døveskolen i Nyborg 1891-1966*, Nyborg 1966Jensen, Svend m.fl.: *1911-1986. Dansk Blindesamfund 75-års jubilæum*, København: Dansk Blindesamfund, 1986.

Ilsøe, Grethe. "Særforsorgens klientjournaler, bevaring, forskning og sikkerhed i landsarkiverne", *Handicap-historie*, nr. 1, 1987, s. 131-136.

Jensen, Bjarne..*Min opvækst på Den Kellerske Institution i Brejning*, Aarhus 2016.

Jensen, Claus Haagen: *Folketingets Ombudsmand i Den Store Danske* på lex.dk. Hentet 6. februar 2022 fra https://denstoredanske.lex.dk/Folketingets_Ombudsmand

Jensen, Svend. *Det første skridt mod ligestilling*, København: Dansk Blindesamfund, 2001.

Jensen, Stine Grønbæk. "... det var de fandeme strenge med'. Anbragtes fortællinger om seksualitet på institutioner under åndssvageforsorgen i 1950'erne og 1960'erne", *Handicap-historisk tidsskrift*, nr. 31, 2014, s. 89-110.

Jensen, Stine Grønbæk. *At åbne skuffen. Om tidligere børnehjemsbørns transformationer af selvet og den sociale verden gennem erindringsarbejde*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2019.

Jensen, Stine Grønbæk og Jesper Vaczy Kragh. "I gråzonen – narrativer om fejlanbringelser under åndssvageforsorgen". I: Charlotte Giintberg m.fl. (red.), *Professionelle blikke på den anden – når fortællinger forandrer identiteter*, København: Frydenlund Academic 2018, s. 79-97.

Jensen, Stine Grøn­bæk og Jesper Vaczy Kragh. *Erfaret magt. Frustrationer og fastholdelser på botilbud*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2020.

Johansen, Ellen, Rosenkilde, Kirsten og Leif Toft m.fl.: (red.). *Fortællinger fra Andersvænge, 1940-2015. Beretninger på godt og ondt fra livet på Andersvænge*, Slagelse: Dansk Forsorgs-historisk Museum, 2015.

Jørgensen, Harald. *Vanføreforsorgen i Danmark gennem 100 år*, København: Samfundet og Hjemmet for Vanføre, 1972.

Kaimer, Gerhard. *Blindhedens verden, træk af blindes kulturhistorie*, Århus 2002.

Kann-Rasmussen, Lene. "Erfaringer fra socialstyrelsens administration af reglerne om magtanvendelse". *S.Å.-Nyt*, nr. 2, 1979, s. 18-20.

Kasbæk, Stefan. "Bemærkninger til ombudsmandens rapport af 13. oktober 1978", *LEV-Bladet*, 28(1), 1979, s. 4-8.

Kemp, Tage. "Særforsorg og arvehygiejne". *Socialt Tidsskrift*, Afd. A, 1944, s. 49-63.

Kemp, Tage. "Arvehygiejne i teori og praksis". *Socialt Tidsskrift*, 19. årg. nr 10, 1943, s. 299.

Kircheiner, K. "Om tiltalefrafald". *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab*, 40 (3), 1953, s. 195.

Kirke­bæk, Birgit. *Abnormbegrebet i Danmark i 20'erne og 30'erne. Med særligt henblik på eugeniske bestræbelser - og især i forhold til åndssvage*, København, Danmarks Lærerhøj-skole, 1985.

Kirke­bæk, Birgit. "Eksempler på anvendelse af journal i handicaphistorisk forskning", *Han-dicaphistorie*, nr. 1, 1987, s. 118-120.

Kirke­bæk, Birgit. *Da de åndssvage blev farlige*. Holte: SocPol, 1993.

Kirke­bæk, Birgit. "Det dummeste barn i skolen. Udskillelse af åndssvage børn fra folkesko-len", *Den Jyske Historiker*, 1993, s. 195-209.

Kirke­bæk, Birgit. *Defekt og deporteret. Ø-anstalten Livø 1911-1961*, København: SocPol, 1997.

Kirkebæk, Birgit. "I.K. 75. - grænsen mellem åndssvaghed og normalitet", *Social kritik*, årg. 9, nr. 50, 1997, s. 20-33.

Kirkebæk, Birgit. *Normaliseringens periode. Dansk åndssvageforsorg 1940-1970 med særligt fokus på forsorgschef N.E. Bank-Mikkelsen og udviklingen af Statens Åndssvageforsorg 1959-1970*, København: SocPol, 2001.

Kirkebæk, Birgit (red.). *At være døv. Handicaphistorisk Tidsskrift*, nr. 10, 2003.

Kirkebæk, Birgit. *Letfærdig og løsagtig - kvindeanstalten Sprogø 1923-1961*, Holte, SocPol, 2004.

Kirkebæk, Birgit. *LEV 1952-2002. Udvikling for udviklingshæmmede*, København 2004.

Kirkebæk, Birgit. *Uduelig og ubrugelig. Åndssvageasylet Karens Minde 1880-1987*, København: SocPol 2007.

Kirkebæk, Birgit. "Hvad er fortrængning?" *Handicaphistorisk Tidsskrift*, nr. 21, 2008.

Kirkebæk, Birgit (red.). *Blindhed. Handicaphistorisk Tidsskrift*, nr. 22, 2009.

Kirkebæk, Birgit. *Almagt og afmagt. Specialpædagogikkens holdninger, handlinger og dilemmaer*, København: Akademisk Forlag, 2010.

Kirkebæk, Birgit. "Kontrolleret familiepleje - var det en form for udlicitering?", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 38, 2017, s. 56-65.

Kirkebæk, Birgit. "En patienthistorie med udgangspunkt i journallæsning, artikelgennemgang og en privat billedsamling", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 40, 2018, s. 27-38.

Kirkebæk, Birgit. "Opkomsten af den handicaphistoriske forskning og etableringen af handicaphistoriske selskaber i 1980'erne og -90erne", *Handicaphistorisk Tidsskrift*, nr. 41, 2019, s. 82-93.

Kirkebæk, Birgit & Ingrid Markussen (red.). *Diskurs, diagnose og konstruktion. Om Foucault-inspireret forskning i Norden med relation til handicaphistorisk forskning*, København: Danmarks Lærerhøjskole, Center for Handicaphistorisk Forskning, 1997.

Kirkebæk, Birgit & Ingrid Markussen (red.). *Livshistorien*, København: Danmarks Lærershøjskole, Center for Handicaphistorisk Forskning, 1996.

Kirkebæk, Birgit og Benny Lihme. *Bonde - gal mand på rette vej. En biografi*, København: Social Kritik, 2017.

Kirkebæk, Birgit, Hedegaard-Sørensen, Lotte og Chalotte Glintborg. *Professionelle blikke på den anden - når fortællinger forandrer identiteter*, København: Frydenlund Academic, 2018.

Kirkebæk, Birgit og Iver Horneman Møller. *Afhægtet. Mennesker med udviklingshandicap og deres levevilkår*. København, Samfundslitteratur, 2020.

Koch, Lene. *Racehygiejne i Danmark 1920-56*, København: Gyldendal, 1996.

Koch, Lene. *Tvangssterilisation i Danmark 1929-67*, København: Gyldendal, 2000.

Körmendi, Eszter. *Psykisk handicappede. Intelligenshæmmedes og udskrevne psykiatriske patienters sociale forhold*. Socialforskningsinstituttet, publikation 67, København 1975.

Krabbe, O., & Rasting, Carl. *Borgerlig straffelov af 15. april 1930 og lov af s.d. om ikrafttræden af borgerlig straffelov m.m.* Kbh: Gad, 1931.

Kragh, Jesper Vaczy (red.). *Psykiatriens historie i Danmark*, København: Hans Reitzel, 2008.

Kragh, Jesper Vaczy. *Det hvide snit. Psykokirurgi og dansk psykiatri 1922-1983*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.

Kragh, Jesper Vaczy. "Det sidste trin. Medlidenhedsdrab på åndsvage og handicappede i Danmark", *Handicaphistorisk tidsskrift* nr. 36, 2016, s. 7-22.

Kragh, Jesper Vaczy. *Sikringen. Forbrydelse, farlighed og foranstaltninger, Sikringsafdelingen i dansk psykiatri 1918-2018*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2018.

Kragh, Jesper Vaczy. *IQ 75. Erling og åndssvageforsorgen*, København: Gads Forlag, 2022.

Kragh, Jesper Vaczy, Stine Grønbæk Jensen, Jacob Knage Rasmussen og Klaus Petersen. *Anbragt i Historien Et socialhistorisk projekt om anbragte og indlagte i perioden 1945-1980*,

Svendborg: Svendborg Museum 2014.

Kragh, Jesper Vaczy, Stine Grønbæk Jensen og Jacob Knage Rasmussen. *På kanten af velfærdsstaten. Anbragte og indlagte i dansk socialforsorg*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2015.

Kragh, Jesper Vaczy m.fl.: *På kanten af velfærdsstaten. Anbragte og indlagte i dansk socialforsorg 1933-1980*, 2. rev. udg., Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016.

Kristensen. Allan Skou. *100 år i Hammer Bakker. Fra Åndssvageanstalt til Handicapområde. Aalborgbogen 2015*, Aalborg: Selskabet for Aalborgs Historie, 2015.

Kristensen, Solborg Ruth. *Solborgs bog*, København: Landsforeningen LEV, 1987.

Krogh, Inge. "Påklædningen betydning på patienter i forsorgsinstitutioner", *S.Å.-nyt*, 12. årg., nr. 7, juli 1973, s. 3-8.

Kulick, Don & Jens Rydström. *Loneliness and Its Opposite: Sex, Disability, and the Ethics of Engagement*. Durham: Duke University Press, 2015.

Kühl, P-H & Eszter Körmendi. *Intelligenshæmmedes social situation*. Socialforskningsinstituttets Meddelelser 3, København 1973.

Larsen, Christian. "Handicaparkiver – også en rig kilde for personalhistorikere", *Personalhistorisk Tidsskrift*, 2002, s. 227-244.

Larsen, Christian. "Handicaphistoriske kilder i Danmark", *Handicaphistorisk Tidsskrift*, nr. 14, 2005, s. 68-83.

Larsen, Hanne Klitgaard. *Spark døren op og træk livet ind. En livsfortælling* Trykværket, 2020.

Lauridsen, John T. *Fra udstødte til anbragte, 1500-1950. Marginalgruppeforskning i Danmark*, København: Det Kongelige Bibliotek, 1996.

Lerhard, Mogens, (red.). *The Danish Ombudsman 1955-1969*. København: Schultz, 1972.

Leuning, Erik. "Beretning fra direktøren for den sociale særforborg for aaret 1943". I *Socialt Tidsskrift*, 1944, afd. C, s. 15.

Lund, Mogens. "Epilepsiernes epidemiologi. Fra Frederik Kristoffer Hallager til Palle Juul-Jensen – med et sideblik til Adolph Sell", *Bibliotek for Læger*, bd. 182, nr. 2, 1990, s. 181-191.

Lundberg, Pia. *Blindhed, antropologisk analyse af de blindes verden fra renæssancen til i dag*, Københavns Universitet: Det Samfundsvidenskabelige Fakultet, 2005.

Løt, Karsten. "Brikker til handicap-sexologiens historie i Danmark – med udgangspunkt i Statens Åndssvageforsorg", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 31, 2014, s. 7-62.

Mølhøve, Margrethe. Fortæller om sit liv, transskription af interview, Sindbjerg Sogns Lokalhistoriske Arkiv, 2001.

Møllerhøj, Jette: "Psykiatriens definitioner af det sindssyge og det sindssunde ca. 1850-1900". I: Duedahl, Poul, Kallestrup, Louise Nyholm og Lars Andersen (red.): *De måske udstødte. Historiens marginale eksistenser*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 2005.

Nielsen, Ib Bjerring. *Rehabilitering i nordisk perspektiv med udgangspunkt i vanføreforsorgens udvikling i de nordiske lande*, København: Museumsforeningen for Vanføreforsorgen og Hans Knudsen Institutet, 2004.

Nielsen, Ib Bjerring. *Det danske system, et forsøg på at afdække de tanker, der lå bag dannelsen af Samfundet og Hjemmet for Vanføre*, København: Museumsforeningen for Vanføreforsorgen, 2006.

Nielsen, Rita Møller. *Med liv og sjæl*, Slagelse 2007.

Nielsen, Rikard. "Tilsynsrådernes funktion", *Evnesvages Vel*, 16(4), 1967, s.25-26.

Norges Offentlige Utredninger 2004:23 *Barnehjem og specialskoler under luppen. Nasjonal kartlegging av omsorgssvikt og overgrep i barnevernsinstitusjoner 1945-1980*. Oslo: NOU, 2004.

Nørr, Erik. "Fra landsarkivet – handicaparkiver i Landsarkivet for Sjælland", *Handicaphistorie*, nr. 2, 1988, s. 133-138.

Nørr, Erik. "Kilderne til handicapforskning, arkivfantasi og administrationshistorie", *Handicaphistorie*, nr. 3, 1989, s. 47-62.

Ommerbo, Peter. *Dansk Blindesamfunds Historie. Udarbejdet efter Foreningens Blade og Protokoller*, København 1944.

Paarmann, Diana. *De Usædvanliges Historier. Udviklingshæmmede fortæller om deres liv*, Hvidovre: Forlaget LEV, 1998.

Pedersen, Rasmus Hans. "Anvendelse af Intelligensprøver", *Børnesagens Tidende*, nr. 29, 1934, s. 56-61.

Petersen, Eggert. *Sociale roller og trivsel. En socialpsykologisk undersøgelse af to grupper fra et plejepersonale på centralinstitution Brejning*. København, Mentalhygiejnisk Forskningsinstitut, 1968.

Petersen, Jørn Henrik. "Invalidforsikring", i: Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.), *Dansk Velfærdshistorie. Velfærdsstatens storhedstid. Bind IV. Perioden 1956-1973*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2012, s. 551-563.

Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.). *Dansk Velfærdshistorie*, bd. 1-7, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010-2014.

Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen, "Det socialpolitiske idélandskab" i Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.), *Dansk Velfærdshistorie. Mellem skøn og ret. Bind II. Perioden 1898-1933*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2011, s. 140-147.

Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.). *Dansk Velfærdshistorie. Velfærdsstatens storhedstid. Bind IV. Perioden 1956-1973*. Odense: Syddansk Universitetsforlag

Petersen, Jørn Henrik. Julius Bomholt. *Fra idé til handling*, København: Gads Forlag 2021.

Rasmussen, Jacob Knage. *Hvem troede de jeg var?* Ph.d.-afhandling. SDU, 2021.

Roos, Sanna & Liselott Lund. *En utredning om vanvård av samhällsvårdade barn på Åland under 1953-1971*. Landskapsregeringens socialvårdsbyrå, 2015.

Ruby, Rene. "Konstruktionen af den blinde ca. 1850 – 1914", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 12, 2002, s. 7-166.

Ruby, Rene. *Afvigelsens dilemmaer, blindes organisering i det 20. århundrede*. [upubliceret ph.d.-afhandling, Københavns Universitet], 2011.

Ryberg, Lasse. "De åndssvages historie fra oldtiden til åndssvageforsorgens tilblivelse". I Egekvist, Halvor (red.) *Fra Gamle Bakkehus til grønne skoler. Historiske artikler og kilde-skrifter om åndssvageskolens 125-årige historie og dens forhistorie*, København: S.Å.-Materialer 1982, s. 44-45.

Rytter, Maria. *Godhavnsrapporten: en undersøgelse af klager over overgreb og medicinske forsøg på Dreng- og Skolehjemmet Godhavn samt 18 andre børnehjem i perioden 1945-1976*. Odense: Syddansk universitetsforlag, 2011.

Rødsgård, Bente. *Vanførefonden 1955-95*, København 1995.

Rønn, Edith Mandrup. "De fattige i ånden -". *Essays om kultur, normalitet og ufornuft. En etnologisk undersøgelse af praksis inden for dansk åndssvagevæsen og -forsorg ca. 1840-1990. Med eksempelmateriale fra den tidligere åndssvageanstalt i Ribe*, København: Museum Tusulanum, 1996.

Rønn, Edith Mandrup. "Det handicaphistoriske interview". *Handicaphistorisk Tidsskrift*, nr. 21, 2008.

Rønn, Edith Mandrup. "Fra forbud til påbud. De åndssvages seksualitet. Kovendingerne i 1960'erne og 1970'erne", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 31, 2014, s. 74-88.

Rønn, Edith Mandrup og Janie Olsen (red.). *Afvigelse fra hvad? De psykisk udviklingshæmmede og samfundet*, København: Institut for Europæisk Folkelivsforskning, Københavns Universitet 1993.

Samfundet og Hjemmet for vanføre. 1872 - 21. oktober - 1947, København: Schultz, 1947.

Schmidt, Solveig. *Uhørt. 100 år set med døves øjne*, Aarhus: Døveskolernes Materialecenter, 2003.

Simonsen, Eva. "Disability History in Scandinavia. Part of an International Field", *Scandinavian Journal of Disability Research*, nr. 7., 2005, s. 137-154.

Smith, Jørgen. "Oversigt over udviklingen i Statens Åndssvageforsorgs byggeri i årene 1959-69". I *Ti års åndssvageforsorg*, Statens Åndssvageforsorg, 1969.

Socialministeriet. *Socialreformen med noter*. "Indledning", Udgivet af Socialministeriet. København 1933.

Socialstyrelsen/Åndssvageforsorgen. *Man kalder dem åndssvage. Et skrift om voksne åndssvage og deres vilkår*. København 1976.

Socialministeriet. "Efterundersøgelse af elever udskrevet af blindeforsorgen", *Socialt Tidsskrift, Afd. A.*, nr. 11-12, 1955, s. 342-390.

Staffe, Aage. *Åndssvag? tilladt? hvordan? Før 1959 efter 59*, København: Forlaget BOgPARTisanen, 2004.

Statens Institut for Blinde og Svagsynede i København, København: 1958.

Statens Offentliga Utredningar. SOU 2011/61. *Utredningen om vanvård i den sociala barnvården. Vanvård i social barnvård: slutbetänkande*. Stockholm: Statens offentliga utredningar, 2011.

Steincke, K.K. *Fremtidens Forsørgelsesvæsen, Fremtidens Forsørgelsesvæsen*, Bd. I-II, København 1920-21.

Steincke, K.K. *Fra nul til tres – Erindringer*, 1949.

Strandsbjerg, Niels. *Blindeinstitutioner i Danmark 1858-1970*, København: Landsarkivet i København, 1992.

Strandsbjerg, Niels. *Refsnæsskolen. Institut for Blinde og Svagsynede Børn og Unge i Danmark. 100-års jubilæum*, Refsnæs 1998.

Søgaard-Andersen, Arne. m.fl. *Statens Institut for Blinde og Svagsynede i København: 1858 - 5. november – 1958*, København 1958.

Stubbe Teglbjærg, H.P. "Epileptikerforsorgen", i: Beretning for direktøren for den sociale særforborg for året 1944, *Socialt Tidsskrift, Afd. C*, 1945, s. 7-22.

Thisted-Jensen, Erik. "Problemer i dansk åndssvageforsorg i dag", *Socialpolitisk Forenings smaaskrifter* nr. 12, 1951. s. 17-18.

Thorpe, Harald. *Intelligensforskning og intelligensprøver*. København: J.H. Schultz Forlag 1970.

Tingleff, Viola. *Violas bog*, København: LEV, 2000.

Toft, Irma. *Fra sovesal til egen bolig. En bog om de udviklingshæmmedes historie i Viborg Amt*, Viborg: Viborg Amt, Socialforvaltningen, 2000.

Toldbod, Sven. "Kriminelle åndssvage". *SÅ-Nyt*, 9. årg, nr. 4, april 1970, s.15-19.

Torp Jensen, Laust. *Fra uddannelsessystemets udkant - fra forsorg til folkeskole*, Frydenlund 2013.

Varmby, Rita Cecilie og Birgit Kirkebæk: "Min opvækst på Blindeinstituttet Refsnæs", *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 39, 2018, s. 41-67.

Vestergaard, Jørn m.fl. *Forbrydelser og andre strafbare forhold*. 2013.

Vikkelsø, Anne. *CFD gennem 150 år. 1869-2019*, København, CFD, 2021.

von Rosen, Wilhelm. *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse II, 1848-1990*. Bd. 1, Rigsarkivet, 1991.

von Rosen, Wilhelm. *Rigsarkivet og hjælpemidler til dets benyttelse II, 1848-1990*. Bd. 3, Rigsarkivet, 1991.

Wad, Gunnar. "Åndssvagestemplet". *Nordisk Tidsskrift for Åndssvageforsorg*, 1951.

Wad, Gunnar. "Internatbørns senere skæbne" *Nordisk Tidsskrift for Åndssvageforsorg*, 1957, s.94.

Wad, Gunnar. "Om åndssvageforsorgens familiepleje". I *Socialt Tidsskrift*, afd. A, 35. årg. 1959, s.25-37.

Wad, Gunnar. "Om slendrian og fixeringer", *S.Å.-nyt*, nr. 7, april 1968, s. 10-11.

Wad, Gunnar. "Åndssvageforsorgens familiepleje". I *Evnesvages Vel*, nr. 3/71, 1971, s. 14-16.

Widell, Jonna. *Døves kultur. Fra åbning og isolation til manifestation og ligestilling*, Aalborg: Døveskolernes Materialelaboratorium 1993.

Wildenskov, H. O. *Den Kellerske Anstalt i Brejning 1899-1949*, Brejning 1949.

Wildenskov, H.O. "Internatelevs senere skæbne". *Nordisk Tidsskrift for Åndssvageforsorg*. 1957, s. 45-59.

Wingender, Nete Balslev. "*Drivhuset for den sygnende Plante!*". *Børn og opdragelse i åndssvageanstalten Gl. Bakkehus 1855-1902*, Slangerup: Dansk psykologisk Forlag, 1992.

Øgendahl, Claus. *Socialpædagogernes historie*, København: Socialpædagogernes Landsforbund, 2000.

Østergaard-Nielsen, Martin. *Ombudsmanden. Mellem magthavere og menigmand*. København: Gyldendal, 1999.

Østifternes Åndssvageanstalters bestyrelse, Beretning for årene 1. april 1938-31. marts 1942, København 1942. Udgivet af Anstaltens Bestyrelse

Østifternes Åndssvageanstalter bestyrelsen, Beretning for årene 1. april 1942 til 31. marts 1946, København 1946

Østifternes Åndssvageanstalters bestyrelse, Beretning for årene fra 1. april 1950 til 31. marts 1954, København 1956. Udgivet af Anstaltens Bestyrelse

Love m.v.

Lov om det offentlige fattigvæsen af 9. april 1891

Lov om åndssvageanstalterne, Lov nr. 21 af 21. februar 1902

Lov om ægteskabs indgåelse og opløsning, Lov nr. 276 af 6. juli 1922

Borgerlig Straffelov, Lov nr. 126 af 15. april 1930

Lov om døve børns undervisning, Lov nr. 56 af 31. marts 1926

Lov om blinde børns undervisning, Lov nr. 57 af 31. marts 1926

Lov om adgang til sterilisation, Lov nr. 130 af 1. juni 1929

Lov om offentlig forsorg, lov nr. 181 af 20. maj 1933

Lov om fastsættelse af betalingen for anbringelse af personer, der i henhold til Lov nr. 181 af 20. maj 1933 om offentlig forsorg § 66 jfr. §69 og 70, undergives særforsorg, Lov nr. 77 af 14. marts 1934

Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage, Lov nr. 171 af 16. maj 1934

Lov om adgang til sterilisation og kastration, Lov nr. 104 af 30. marts 1935

Lov om Tilsyn m.v. vedrørende de under Socialministeriet hørende Særforsorgsinstitutioner, Lov nr. 104 af 30. marts 1935

Lov om Folkeskolen, Lov nr. 160 af 18. maj 1937

Lov om foranstaltninger i anledning af svangerskab m.m., Lov nr. 163 af 18. maj 1937

Lov om ændringer i Lov nr. 276 af 30. juni 1922 om ægteskabs indgåelse og opløsning, Lov nr. 141 af 1. juli 1938

Lov om foranstaltninger vedrørende døve og tunghøre, Lov nr. 21 af 27. januar 1950

Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1953

Lov om ændringer i lov nr. 171 af 16. maj 1934 om foranstaltninger vedr. åndssvage, Lov nr. 178 af 11. juni 1954

Lov om Folketingets ombudsmand, Lov nr. 203 af 11. juni 1954

Lov om ændringer af Forsorgslovens §257 om hjælp til talelidende, Lov nr. 197 af 11 juni 1954

Lov om foranstaltninger vedrørende blinde og stærkt svagsynede, Lov nr.117 af 11.maj 1956

Lov om foranstaltninger i anledning af svangerskab m.v., Lov nr. 177 af 23. juni 1956

Lov om folkeskolen, Lov nr. 220 af 18.juni 1958

Lov om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede, Lov nr. 192 af 5. juni 1959

Lov om ændringer i forskellige lovbestemmelser om straf, konfiskation m.v., Lov nr. 212 af 4. juni 1965

Lov om offentlig forsorg, Lov nr. 169 af 31.maj 1961

Lov om opførelse af skoler under statens åndssvageforsorg, Lov nr. 208 af 16.juni 1962

Lov om sterilisation og kastration, Lov nr. 234 af 3. juni 1967

Lov om ændringer i borgerlig straffelov, Lov nr. 248 af 9. juni 1967

Lov om ægteskabs indgåelse og opløsning, Lov nr. 256 af 4. juni 1969

Lov om styrelse af sociale og visse sundhedsmæssige anliggender, Lov nr. 227 af 27.maj 1970

Lov om ændring af lov om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede. (Vedrørende forsorgens administration m. v.), Lov nr. 228 af 27.maj 1970

Lov om svangerskabsafbrydelse, Lov nr. 350 af 13. juni 1973

Lov om overførelse af de af Samfundet og Hjemmet for Vanføre drevne ortopædiske hospitaler og afdelinger til amtskommunerne m.fl., Lov nr. 276 af 8.juni 1977

Lov om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg m.v., Lov nr. 257 af 8.juni 1978

Lov om ændring af social bistand med flere love (Særforborgens udlægning m.v.), Lov nr. 258 af 8.juni 1978

Lov om ændring af ægteskabsloven m.v., Lov nr. 209 af 5. april 1989

Bekendtgørelse nr. 48 af 9. februar 1962 "Bekendtgørelse af instruks for folketingets ombudsmand", Justitsministeriet

Social- og Indenrigsministeriets bekendtgørelse nr. 568 af 21.12. 1979 "om magtanvendelse m. v. i institutioner for voksne med vidtgående fysiske eller psykiske handicap".

Betænkning vedrørende for sorgen for døve afgivet af den af Socialministeriet nedsatte Døvekommission under 4. november 1939, 1949.

Betænkning vedrørende for sorgen for talelidende afgivet af en af Socialministeriet under 12. maj 1949 nedsat kommission angående omorganiseringen af for sorgen for talelidende, 1954.

Betænkning vedrørende for sorgen for blinde og stærkt svagsynede afgivet af en af Socialministeriet under 7. april 1949 nedsat kommission angående om organisation af for sorgen for blinde og stærkt svagsynede. Betænkning nr. 129, København 1955.

Betænkning om Åndssvageforsorgen afgivet af det i Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg til behandling af åndssvageforsorgens problemer, betænkning nr. 204, 1958.

Betænkning om sterilisation og kastration, afgivet af det af Justitsministeriet den 30. december 1958 nedsatte udvalg, København 1964.

Betænkning fra "Administrationsudvalget af 1960. Betænkning Administrationen af arbejds- og sociallovgivningen. 2. Delbetænkning", Betænkning nr.320, 1962, s. 12.

Betænkning om offentlighed i forvaltningen afgivet af den ved Statsministeriets skrivelse af 25. februar 1956 nedsatte kommission, Betænkning nr. 325 1963, bilag 12.

Betænkning fra "Administrationsudvalget af 1960 4. Betænkning Administrationen af arbejds- og sociallovgivningen. 3. Delbetænkning", Betænkning nr.380, 1965.

Betænkning over Forslag til lov om ægteskabs indgåelse og opløsning m.m. af 9. maj. Afgivet af det af justitsministeriet den 9. december 1968 nedsatte udvalg, 1969.

Betænkning nr. 664. Socialreformkommissionens 2. betænkning. Det sociale trykkesystem. Service og Bistand. København 1972

Betænkning nr. 781 - Særforsorgens udlægning. Betænkning fra udvalget om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg, 1976.

Betænkning om foranstaltninger over for åndssvage og andre svagt begavede lovovertrædere. Afgivet af det af Justitsministeriet den 24. september 1970 nedsatte udvalg, Betænkning nr. 955, 1982.

Cirkulære om forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede, Socialministeriets cirkulære af 8. december 1959.

Cirkulæreskrivelse nr. 6 af 15. februar, 1961 til samtlige forsorgscentre om etablering og ophør af forsorg, II, 5a.

Cirkulæreskrivelse nr. 9 af 15. februar 1961 til samtlige forsorgscentre om forsorgens udøvelse.

Cirkulære om strafferegistre og kriminalstatistik m.v, Justitsministeriets cirkulære nr. 273 af 5. december 1962.

Cirkulære nr. 23 af 23. marts 1970 "Om forbud om revselse, vold eller krænkende behandling af åndssvageforsorgens patienter/elever", Statens Åndssvageforsorg.

Cirkulære 18 af 1.7.1968 om formelle betingelser ved iværksættelse m.v. af fiksering, isolering og ophold på lukket afdeling, Statens Åndssvageforsorg.

Cirkulæreskrivelse nr. 140 af 15. juli 1973 "I. Forbud mod legemlig afstraffelse mv. II. Adgang til at klage over forsorgens udøvelse", Socialstyrelsen.

Cirkulære nr. 178 af 30 september 1975 om dag- og døgnpleje m.v. efter bistanndsloven, Socialministeriet.

Cirkulære om bistanndslovens bestemmelser om særforsoर्सinstitutioner m.v., af 30. marts 1976, Socialministeriet.

Cirkulære nr. 505 af 19. september 1977 om magtanvendelse, isolation og lukket afdeling m.v. i særforsoर्सinstitutioner, samt om klageadgangen over forsoørsudøvelsen", Socialministeriet.

Direktoratet for revalidering og forsoørs. *Institutioner for handicappede*. København 1969.

Socialstyrelsens rapport om *det omsorgsmæssige arbejde omkring spisesituationen*, Omsorgsudvalget/Socialstyrelsen, 1972.

"Redegørelse om de politiske overvejelser, der dannede det lovmæssige grundlag for tvangssterilisation af åndssvage i Danmark i perioden 1929 til 1967", Socialministeriet, Handicapkontoret 7.kontor, 21. oktober 1997.

Åndssvageforsoørspladsforhold. Pladsundersøgelsen 1956.

Socialministeriet. *Vejledning i omsorgen for elever og patienter*. 1961.

Andet materiale (tidsskrifter m.v.)

Systematisk gennemgang af nedenstående udgivelser fra 1933-1980, eller så længe materialet har været udgivet i perioden

Børnesagens Tidende (1933-1972)

Folketingstidende 1953-1980

Folketingets ombudsmand. *Årsberetninger*, København, 1955-1980

Folketingets årbog 1953-1980

Kellers Minde / Evnesvages Vel / LEV-bladet (1953-1979)

Nordisk Tidsskrift for Åndssvageforsoørs (1937-1959)

Retslægerådets årsberetninger (1933-1968)

Rigsdagstidende 1933-1953

Rigsdagsårbog 1929-1953

Socialt Tidsskrift (1934-1978)

S.Å.Nyt (1961-1979)

Ugeskrift for Retsvæsen (digital søgning på årene 1933-1980)

Bred søgning efter relevant materiale i

Børnesagspædagogen (1961-1966)

Danmarks Amtsråd (1970-1979)

Dansk Psykolognyt (1969-1979)

Danske Fysioterapeuter (1952-1979)

Døvebladet (1950-1979)

Juristen (1933-1979)

Socialpolitisk forenings småskrifter (1947-1979)

Socialpædagogen – Åndssvageforsorgens Personaleforbundsblad (1967-1979)

Socialrådgiveren (1938-1979)

Sygekassetidende (1933-1973)

Sygeplejersken (1933-1979)

Ugeskrift for læger (1933-1979)

Hertil kommer en række dagblade m.v. som angivet i noterne.